

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Ideologies lingüístiques en gramàtiques i diccionaris catalans del segle XIX

Eloi Bellés Boeta

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tdx.cat) i a través del Dipòsit Digital de la UB (diposit.ub.edu) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX ni al Dipòsit Digital de la UB. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX o al Dipòsit Digital de la UB (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tdx.cat) y a través del Repositorio Digital de la UB (diposit.ub.edu) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR o al Repositorio Digital de la UB. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR o al Repositorio Digital de la UB (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tdx.cat) service and by the UB Digital Repository (diposit.ub.edu) has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized nor its spreading and availability from a site foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository is not authorized (framing). Those rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

**IDEOLOGIES LINGÜÍSTIQUES EN
GRAMÀTIQUES I DICCIONARIS
CATALANS DEL SEGLE XIX**

Tesi doctoral

Eloi Bellés Boeta

Directora

Dra. Maria-Pilar Perea Sabater

Programa de doctorat en
Estudis Lingüístics, Literaris i Culturals

UNIVERSITAT DE BARCELONA

• 2022 •

Als meus avis
Als meus pares
A na Gemma

Tres coses fan hom pec:
de son lloc no eixir,
ne res llegir,
ne sermons oir.

Llibre de tres, anònim del s. XIV

És sols lo començament,
lo que prenies per terme.

Plus ultra, Jacint Verdaguer

TAULA

Resum, resumen, riassunto, abstract	11
Resum en català	11
Resumen en castellano	12
Riassunto in italiano	13
Abstract in English	15
Agraïments	17
I. Introducció	19
II. Cap a una aproximació teòrica i metodològica	23
1 Història social de la llengua catalana	23
1.1 <i>¿Una disciplina en bolquers?</i>	23
1.2 <i>Cap a una periodització de la història de la llengua al segle XIX</i>	27
2 Historiografia lingüística i etnogramàtica: l'obra lingüística com a objecte d'estudi (ideològic)	31
2.1 <i>Historiografia de la lingüística catalana</i>	31
2.2 <i>Historiografia i ideologia: l'etnogramàtica</i>	33
3 Les ideologies lingüístiques com a marc per estudiar la relació entre les llengües	34
3.1 <i>Les ideologies de l'autenticitat i l'anonimat</i>	36
3.2 <i>La diglòssia</i>	38
3.3 <i>La identitat de la llengua: el cas del llemosinisme</i>	40
4 Fonts primàries i metodologia de treball	42
III. Ideologies lingüístiques en gramàtiques i diccionaris menorquins del segle XIX	45
1 Condicionants històrics	46
2. Els <i>Principis de la lectura menorquina</i> , de Joaquim Pons i Cardona	49
3. Antoni Febrer i Cardona, l'ocàs d'un món catalanocentrat	52
3.1 <i>El valor ideològic de Febrer i Cardona</i>	53

4	Juli Soler, un món en transició	56
4.1	<i>La Gramática de la lengua menorquina</i>	59
5	Jaume Ferrer i Parpal: el primer secessionista	62
5.1	<i>Un sistema ortogràfic particular(ista)</i>	64
5.2	<i>El dialecte al servei de la llengua</i>	66
5.3	<i>El primer secessionista</i>	71
6	Josep Hospitaler: un autor entre dues aigües	74
6.1	<i>El reconeixement de la unitat de la llengua</i>	77
7	Alguns vocabularis menors	82
7.1	<i>El Vocabulario menorquín-castellano de Joan Benejam</i>	83
7.2	<i>El Vocabulario trilingüe castellano-menorquín-francés de Salvador Fàbregues</i>	87
8	Recapitulació	89
 IV. Ideologies lingüístiques en gramàtiques i diccionaris mallorquins del segle XIX		93
1	La fi de l'antic règim a Mallorca	96
1.1	<i>Vocabularis setcentistes mallorquins</i>	96
1.2	<i>El comte d'Aiamans: un militar defensor del català</i>	98
1.3	<i>L'ortografia d'Antoni M. Cervera i Bru</i>	100
2	La Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País, un projecte castellanitzador	102
3	Joan Josep Amengual, un liberal preocupat per la llengua	105
3.1	<i>Els primers treballs d'Amengual: el Semmanari Constitucional, Polític y Mercantil de Mallòrca</i>	107
3.2	<i>Amengual, lingüista. La Gramática de la lengua mallorquina i el Nuevo diccionario mallorquín-castellano-latín</i>	109
3.3	<i>Objectiu: ensenyar el castellà</i>	111
3.4	<i>Llemosí i mallorquí: particularisme lingüístic i unitat de la llengua</i>	114
3.5	<i>Català i castellà: usos i discursos</i>	118
3.6	<i>Síntesi</i>	121

4	Pere Antoni Figuera, el primer lexicògraf	122
4.1	<i>Ecos de Figuera</i>	126
5	Alguns diccionaris menors	128
5.1	<i>El Diccionario manual ó vocabulario completo mallorquí-castellano d'«Unos Amigos»</i>	128
5.2	<i>El Diccionari mallorquí-castellà d'Un Mallorquí</i>	129
6	Un manual escolar mallorquí: <i>l'Enseñanza práctica del castellano en las Baleares</i>	134
7	Recapitulació	136
V. Ideologies lingüístiques en gramàtiques i diccionaris valencians del segle XIX		139
1	Els tres pioners: Carles Ros, Manuel Joaquim Sanelo i Marc Antoni d'Orellana	140
1.1	<i>Carles Ros: el pare de la lexicografia valenciana vuitcentista</i>	141
1.2	<i>Manuel Joaquim Sanelo: l'enyorança del passat</i>	142
1.3	<i>Marc Antoni d'Orellana: ¿el primer secessionista?</i>	143
2	Una proposta classicitzant: el <i>Breve vocabulario valenciano-castellano</i> de Just Pastor Fuster	144
3	Quatre vocabularis castellanitzadors	148
3.1	<i>Vicent Salvà: un liberal al servei de l'espanyol</i>	148
3.2	<i>Lluís Lamarca: Ensayo de un diccionario valenciano castellano</i>	151
3.3	<i>Miquel Rosanes: un pedagog preocupat per l'ús del castellà</i>	153
3.4	<i>El Vocabulario valenciano-castellano de Josep M. Cabrera</i>	157
4	El(s) diccionari(s) de Josep Escrig, Constantí Llombart i Joaquim Martí i Gadea	159
4.1	<i>El Diccionario valenciano-castellano</i> de Josep Escrig (1851): el primer diccionari general valencià	159
4.1.1	La «Censura oficial» de Vicent Boix	162
4.2	<i>La reedició de Constantí Llombart: el segon diccionari (1887)</i>	165
4.2.1	El pròleg de Francesc Barber i Bas	169
4.3	<i>El diccionari de Joaquim Martí i Gadea (1891): cap al particularisme</i>	170
4.3.1	Altres obres de Joaquim Martí i Gadea	173
4.4	<i>Síntesi</i>	175

5	Sota l'ombra del secessionisme (I): Josep Nebot i Pérez	176
5.1	<i>La primera etapa: del llemosinisme a les dues gramàtiques</i>	177
5.2	<i>La segona etapa: cap al particularisme</i>	180
5.3	<i>La tercera etapa: abraçant el secessionisme</i>	183
6	Sota l'ombra del secessionisme (II): Lluís Fullana	186
7	Els inèdits	190
7.1	<i>Les Voces castellanas y su equivalencia en valenciano de C. M. G.</i>	190
7.2	<i>El Diccionario valenciano-castellano de Tomàs Font i Piris</i>	192
7.3	<i>El Diccionario valenciano de Josep Pla i Costa</i>	193
8	Recapitulació	194
VI. Ideologies lingüístiques en gramàtiques i diccionaris de Catalunya del segle XIX		197
1	Condicionants històrics	198
2	El final de l'antic règim	199
2.1	<i>El Diccionario catalán-castellano-latino de Joaquim Esteve, Josep Bellvitges i Antoni Juglà</i>	200
2.2	<i>El Diccionario manual de la lengua catalana y castellana de Roca Cerdà</i>	204
2.3	<i>Josep Pau Ballot: un home del Set-cents</i>	207
2.3.1	Ballot, ¿antillemosinista?	211
3	Tres gramàtiques castellanitzadores a la dècada de 1820	214
3.1	<i>La gramàtica de Jaume Costa de Vall</i>	214
3.2	<i>Els Elementos de gramática castellana-catalana de Josep Domènech</i>	218
3.3	<i>La Colección de temas de Lluís Bordas</i>	221
4	El 1839, un any prolífic per a la lexicografia catalana	222
4.1	<i>Els diccionaris de Magí Ferrer</i>	224
4.2	<i>El diccionari quintilingüe</i>	227
4.2.1	El Quintilingüe invers	232
4.3	<i>El Diccionario de la llengua catalana ab la correspondencia castellana y llatina de Pere Labèrnia</i>	233
4.3.1	Els suplementes del Labèrnia	238
4.4	<i>Síntesi</i>	239

5	Pau Estorch, entre l'antic règim i la Renaixença	240
5.1	<i>Naturalitzant el castellà</i>	243
5.2	<i>La Gramática de la lengua catalana</i>	245
5.3	<i>Síntesi</i>	249
6	Magí Pers i Ramona i la difusió del castellà	250
6.1	<i>La Gramática catalana-castellana</i>	251
6.2	<i>La primera història de la literatura catalana</i>	253
7	Altres vocabularis i diccionaris	259
8	Textos i gramàtiques escolars	263
8.1	El auxiliar del maestro catalán <i>de Salvador Genís</i>	264
8.2	<i>La gramàtica de Llorenç Pahissa</i>	266
8.3	<i>Altres autors</i>	268
9	Tractats de correcció	270
10	Tractats de barbarismes en català: les obres d'Antoni Careta i Vidal	276
10.1	<i>Coda: un tractat de barbarismes en clau d'humor</i>	279
11	Recapitulació	281
VII. Ideologies lingüístiques en gramàtiques i diccionaris erudits del segle XIX		285
1	Condicionants històrics	287
2	Antoni de Bofarull: la superació del llemosinisme	288
2.1	<i>La superació del llemosinisme</i>	290
2.2	<i>La lengua catalana considerada històricamente (1857)</i>	292
2.3	<i>Els Estudios, sistema gramatical y crestomatía de la lengua catalana (1864)</i>	297
2.3.1	<i>Els Estudios sobre la lengua catalana</i>	298
2.3.2	<i>El Sistema gramatical i la Crestomatía de la lengua catalana</i>	303
2.4	<i>La Gramática de la lengua catalana (1867)</i>	305
2.5	<i>Els últims anys</i>	307

3	Manuel Milà i Fontanals	311
3.1	<i>La identitat de la llengua catalana</i>	313
3.1.1	La primera etapa	313
3.1.2	La segona etapa	314
3.1.3	La tercera etapa	316
3.2	<i>La divisió dialectal de la llengua catalana</i>	319
3.3	<i>Síntesi</i>	320
4	Josep Balari i Jovany	321
5	Ignasi Ferrer i Carrió	325
5.1	<i>El català a l'ensenyament primari</i>	327
5.2	<i>El paper de la Renaixença</i>	333
6	L'Avenç i l'«etapa de contestació» de Pompeu Fabra	335
6.1	<i>Les gramàtiques modernistes de Pompeu Fabra</i>	340
7	A l'entorn de l'«escola lingüística mallorquina»	345
7.1	<i>Els inicis: Marià Aguiló</i>	346
7.2	<i>L'obra lingüística de Tomàs Forteza</i>	348
7.3	<i>Els inicis filològics d'Antoni M. Alcover</i>	351
7.4	<i>La contribució d'Ildefons Rul·lan</i>	353
8	Tres lingüistes finiseculars: Jaume Nonell, Marià Grandia i Antoni Bulbena	358
8.1	<i>Jaume Nonell i Mas</i>	359
8.2	<i>Marià Grandia i Soler</i>	361
8.3	<i>Antoni Bulbena i Tosell</i>	365
9	Recapitulació	368
	VIII. Conclusióni	371
	Fonts primàries	381
	Llista de referències	395
	Índex onomàstic	419

RESUM, RESUMEN, RIASSUNTO, ABSTRACT

Resum en català

Aquesta tesi estudia l'evolució de les ideologies lingüístiques que transmeten les gramàtiques i els diccionaris catalans publicats al llarg del segle XIX. Més concretament, se centra en primer lloc en les ideologies que tenen a veure amb la relació entre català i el castellà en la societat liberal que emergeix tot al llarg del vuit-cents, una relació que es pot considerar *diglòssica* (Marfany 2010). En segon lloc, se centra en les ideologies sobre la història i la identitat de la llengua catalana, tant pel que fa als posicionaments que reconeixen explícitament la unitat de la llengua com els que proposen posicions secessionistes, així com sobre les posicions de les diferents obres i autors sobre la qüestió llemosinista (Rafanell 1991a).

Per dur a terme l'estudi s'ha establert un corpus de 208 obres, i s'han analitzat amb els marcs teòrics que han proposat l'antropologia lingüística i la sociolingüística, i també la historiografia lingüística. A partir de les aproximacions de la historiografia lingüística a l'etnogramàtica i l'etnolexicografia (Calero Vaquera 2004), s'ha establert que les obres lingüístiques eren portadores d'ideologia, especialment en els paratextos (Genette 2001). Per analitzar aquestes ideologies s'han fet servir els conceptes d'*autenticitat* i *anonimat* (Woolard 2016 i pàssim), ja aplicats anteriorment en un pla diacrònic (Lledó-Guillem 2018); aquests conceptes permeten explicar el procés de generalització del castellà en la societat catalanoparlant del XIX, objectiu ideològic al darrere de moltes de les obres que s'estudien. Igualment s'ha fet servir el concepte de *diglòssia* (Ferguson 1959, Fishman 1963) amb els matisos que hi fa Marfany (2010).

L'anàlisi dels resultats s'ha concretat en cinc capítols; els quatre primers corresponen cada un a la tradició lingüística de cada territori, més autònoma la primera, i menys autònoma progressivament —Menorca, Mallorca, València, Catalunya. Un cinquè capítol s'ocupa dels autors que s'han considerat «erudits», i que són els que ja no formen part de la lingüística més tradicional, sinó que beuen dels postulats de la filologia romànica.

En conclusió, després d'un primer període en què hi ha algunes obres amb característiques pròpies de l'antic règim, les ideologies lingüístiques generals que es vehiculen a través de les obres gramaticals i lexicogràfiques cerquen de legitimar la presència del castellà

en els usos formals de la societat catalanoparlant, alhora que atorguen sovint un valor simbòlic a la llengua pròpia, i també utilitari com a eina d'accés al castellà. Molts autors no es preocupen de la identitat de la llengua, i d'entre els que ho fan, només una minoria testimonial presenta posicions secessionistes. A finals del segle, tanmateix, la dinàmica sociolingüística canvia i, especialment a Catalunya, es revaloritza la llengua pròpia i es proposen nous àmbits d'ús que cal que recuperi al castellà.

Paraules clau: ideologies lingüístiques, segle XIX, sociolingüística històrica, historiografia lingüística, història social del català.

Resumen en castellano

Esta tesis estudia la evolución de las ideologías lingüísticas que transmiten las gramáticas y los diccionarios catalanes publicados durante el siglo XIX. Más concretamente, se centra en primer lugar en las ideologías que tienen que ver con la relación social del catalán y del castellano en la sociedad liberal que emerge durante el ochocientos, una relación que se puede considerar *diglósica* (Marfany 2010). En segundo lugar, se centra en las ideologías sobre la historia y la identidad de la lengua catalana, tanto por lo que se refiere a los posicionamientos que reconocen explícitamente la unidad de la lengua como por lo que se refiere a los que proponen un secesionismo lingüístico. Asimismo, también se estudian las posiciones de las distintas obras y autores sobre la cuestión lemosinista (Rafanell 1991a).

Para llevar a cabo el estudio se ha establecido un corpus de 208 obras, y se han analizado a partir de los marcos teóricos propuestos por la antropología lingüística y la sociolingüística, y también la historiografía lingüística. A partir de las aproximaciones de la historiografía lingüística a la etnogramática y la etnolexicografía (Calero Vaquera 2004), se ha establecido que las obras lingüísticas llevan con si elementos ideológicos, especialmente en los paratextos (Genette 2001). Para analizar estas ideologías se han utilizado los conceptos de *autenticidad* y *anonimato* (Woolard 2016 y pasim), ya aplicados con anterioridad al estudio diacrónico (Lledó-Guillem 2018); estos conceptos permiten explicar el proceso de generalización del castellano en la sociedad catalanohablante del siglo XIX, objetivo ideológico que está detrás de muchas de las obras estudiadas. De la misma manera, se ha utilizado el concepto de *diglosia*

(Ferguson 1959, Fishman 1963), con las matizaciones a propósito del catalán y el castellano en el siglo XIX que propone Marfany (2010).

El análisis de los resultados se ha concretado en cinco capítulos: los cuatro primeros corresponden cada uno a la tradición lingüística tradicional de cada territorio, más autónoma la primera que se estudia y menos autónoma a medida que avanza el estudio —Menorca, Mallorca, Valencia, Cataluña. Un quinto capítulo se ocupa de los autores que se han considerado «eruditos», y que son los que ya no forman parte de la lingüística tradicional, sino que beben de los postulados de la filología románica.

En conclusión, después de un primer período en el que hay algunas obras con características propias del antiguo régimen, las ideologías lingüísticas generales que se vehiculan a través de las obras gramaticales y lexicográficas buscan legitimar la presencia del castellano en los usos formales de la sociedad catalanohablante, al mismo tiempo que otorgan a menudo un valor simbólico al catalán, así como un valor utilitario como herramienta de acceso al castellano. Muchos autores no se preocupan de la identidad de la lengua; entre los que sí lo hacen, solo una minoría testimonial presenta posiciones secesionistas. A finales del siglo, sin embargo, la dinámica sociolingüística cambia y, especialmente en Cataluña, se revaloriza la lengua propia y se proponen nuevos ámbitos de uso que el catalán debe recuperar al castellano.

Palabras clave: ideologías lingüísticas, siglo XIX, sociolingüística histórica, historiografía lingüística, historia social del catalán.

Riassunto in italiano

Questa tesi studia l'evoluzione delle ideologie linguistiche veicolate dalle grammatiche e dai dizionari catalani pubblicati nel corso dell'Ottocento. In particolare, il presente contributo riguarda, in primo luogo, le ideologie concernenti la relazione tra il catalano e lo spagnolo nella società liberale dell'Ottocento; relazione, questa, che può essere considerata *diglossica* (Marfany 2010). In secondo luogo, la tesi verte sulle ideologie riguardanti la storia e l'identità del catalano, tanto per quanto riguarda le posizioni che riconoscono in un modo esplicito l'unità della lingua, quanto per quelle che propongono posizioni secessioniste, così come gli

atteggiamenti di diverse opere e autori sulla questione *llemosinista*, ovvero sull'identità, condivisa o meno, del catalano e dell'occitano (Rafanell 1991a).

Per eseguire lo studio si è utilizzato un corpus di 208 opere, analizzate partendo dai quadri teorici proposti dall'antropologia linguistica e dalla sociolinguistica, nonché dalla storiografia linguistica. Partendo dall'approccio della storiografia linguistica all'etnogrammatica e l'etnolessicografia (Calero Vaquera 2004), si è stabilito che le opere linguistiche sono portatrici di ideologia, particolarmente nei paratesti (Genette 2001). Per analizzare queste ideologie, sono stati impiegati i concetti di *autenticità* e *anonimato* (Woolard 2016 e passim), applicati già in precedenza a livello diacronico (Lledó-Guillem 2018); tali concetti permettono di spiegare il processo di diffusione dello spagnolo nella società calanofona dell'Ottocento, obiettivo ideologico in molte delle opere analizzate. Allo stesso modo è stato impiegato il concetto di *diglossia* (Ferguson 1959, Fishman 1963), con le precisazioni aggiunte da Marfany (2010).

L'analisi dei risultati è divisa in cinque capitoli. I primi quattro corrispondono alla tradizione linguistica autonoma storica di ciascun territorio catalanofono, da quella più isolata a quella meno – Minorca, Maiorca, Valencia e Catalogna. Il quinto capitolo è dedicato agli autori considerati «eruditi», ovvero coloro che si distaccano dai modelli della linguistica tradizionale settecentesca, attingendo invece a quelli elaborati dalla filologia romanza europea.

In conclusione, dopo un primo periodo di opere con caratteristiche proprie dell'*ancien régime*, le ideologie linguistiche generali veicolate dalle opere grammaticali e lessicografiche intendono legittimare gli usi formali dello spagnolo nella società catalana, conferendo, al contempo, un valore simbolico e spesso utilitaristico alla propria lingua, dal momento che la conoscenza del catalano può facilitare l'accesso a quella dello spagnolo. Molti autori non si preoccupano della identità della lingua, e tra quelli che lo fanno, soltanto una minoranza ha un'ideologia secessionista. Alla fine del secolo, tuttavia, la dinamica sociolinguistica cambia e, soprattutto in Catalogna, la lingua viene nuovamente valorizzata, con una spinta verso il recupero degli ambiti d'uso occupati dallo spagnolo.

Parole chiave: ideologie linguistiche, Ottocento, sociolinguistica storica, storiografia linguistica, storia sociale del catalano.

Abstract in English

This dissertation studies the evolution of linguistic ideologies transmitted by Catalan grammars and dictionaries published throughout the 19th century. In a more precise way, it focuses firstly on the ideologies related to the relationship between Catalan and Spanish in the liberal society that emerges throughout the nineteenth century, a relationship that can be considered *diglossic* (Marfany 2010). Secondly, the thesis is centred on the ideologies on history and identity of Catalan, both in terms of the recognition of the unity of Catalan as a unique language in an explicit way, as well as some minor secessionist positions, and also is focused on the positioning of works and authors on the lemosinist question, that is, on the belief of a shared, or not, identity between Catalan and Occitan (Rafanell 1991a).

A corpus of 208 works was used to carry out the study, which was analysed from the theoretical frameworks proposed by linguistic anthropology and sociolinguistics, as well as linguistic historiography. Starting from the approximations of linguistic historiography to ethnogramatics and entolinguistics (Calero Vaquera 2004), it was established that linguistic works carry ideologies, particularly in paratexts (Genette 2001). In order to analyse these ideologies, concepts of *authenticity* and *anonymity* were used (Woolard 2016 and *passim*), which had been previously applied in a diachronic plane (Lledó-Guillem 2018); these concepts allow explaining the process of generalization of Spanish in the Catalan-speaking society of the nineteenth century, the ideological objective behind many of the works studied. The concept of *diglossia* (Ferguson 1959, Fishman 1963) was also used, with the precision of Marfany (2010).

The analysis of the results is presented in five chapters. The first four correspond to the autonomous and traditional linguistic tradition of each territory of the Catalan-speaking world, starting with the most autonomous in the first place and then analysing the less autonomous ones —Minorca, Majorca, Valencia, Catalonia. A fifth chapter is devoted to authors considered «erudite», that is, those who are no longer part of traditional linguistics, but rather who are influenced by Romance philology developed in Europe.

In conclusion, after an initial period in which there are works with characteristics of the *ancien régime*, the general linguistic ideologies that are conveyed through grammatical and lexicographical works intend to legitimize the presence of Spanish in the formal usages of Catalan society, at the same time intend to confer a symbolic value to their language, and

often also a utilitarian one, since Catalan can be a way to more easily access knowledge of Spanish. Many authors do not take into consideration about the identity of the language, and among those who do, only a testimonial minority has a secessionist ideology. At the end of the century, however, the sociolinguistic dynamic changes and, especially in Catalonia, its language is revalued and new areas of use are proposed that Catalan must recover to detriment of Spanish.

Keywords: linguistic ideologies, 19th century, historical sociolinguistics, linguistic historiography, social history of Catalan.

AGRAÏMENTS

És difícil arribar al final del camí —un final que espero que sigui un punt i seguit. Sembla, però, que hi he arribat. En els quatre anys llargs que he treballat en aquesta tesi he rebut l'ajuda desinteressada de molta gent: amics, professors, col·legues i coneguts que en algun moment o un altre —en una xerrada o un congrés, a la cafeteria, al passadís, després que els assaltàs per correu electrònic o en simples converses de Twitter— m'han donat una idea, un consell o una referència bibliogràfica. No podria posar el nom de tothom, però us n'estic agraït de cor.

Em sembla indispensable, tanmateix, esmentar personalment alguns professors amb qui he discutit més llargament sobre algun aspecte concret d'aquest treball, sobre l'enfocament d'un capítol o sobre el tractament d'un autor o d'un concepte bibliogràfic, o que s'han ofert a facilitar-me bibliografia pròpia de difícil accés. Gràcies, doncs, a Francesc Bernat (Universitat de Barcelona), a Jordi Ginebra (Universitat Rovira i Virgili) i a Josep Murgades (Universitat de Barcelona). Vull agrair al professor Félix San Vicente (Universitat de Bolonya) que m'acollís, en unes circumstàncies difícils per a tothom, al Dipartimento di Interpretazione e Traduzione de Forlì durant la primavera del 2021.

Gràcies, també, a tot el Departament de Filologia Catalana i Lingüística General de la Universitat de Barcelona, casa meua durant la darrera dècada, que em va acollir amb entusiasme des del primer dia, i m'ha fet créixer com a investigador. Aquests anys he tingut la sort de formar part de la família de l'AJILLC, i vull enviar una abraçada a tota la junta directiva de l'entitat, perquè allà s'hi aprenen coses cada dia. Les converses intel·lectualment estimulants de l'Ivan Solivellas m'han ajudat molt. Gràcies, per l'ajuda i els consells que m'ha ofert, ja des d'abans del doctorat, l'Ares Llop en tot el que li he demanat.

Fer una tesi no és fàcil, i sovint la burocràcia ho complica tot. Per això, trobar persones que et fan més fàcil la vida a la Universitat és una sort. Vull agrair molt sincerament les facilitats que m'han posat sempre en temes administratius la Laly Colom, l'Encarna Hospital, l'Helena Gaset i la Lúdia Solé. Vull donar les gràcies, també, a Josep Turiel i a tot el personal del CRAI – Biblioteca de Lletres, per haver atès amb diligència les peticions diverses que els he presentat, i per haver-ho fet sovint de manera desinteressada.

En el camí del doctorat et trobes col·legues que acaben sent amics, i que ofereixen un suport indescriptible per continuar endavant, sigui fent cafès, sigui ajudant-te a preparar sol·licituds de places, sigui orientant-se sobre el final de la tesi. Gràcies a l'Alba Adiego, la Laia Benavent i el Pau Francesch, i a tots els altres vigilants del 4.12, pel suport i la companyia.

L'accés a les fonts primàries no sempre és fàcil ni immediat. Alguns epígrafs no haurien estat possibles sense l'ajuda de Joan Puigmalet, que em va oferir des del principi accés a la seva col·lecció particular, i ajuda i orientació bibliogràfica. Les conclusions, que estan escrites en italià, són millors gràcies a la lectura atenta, i als consells savis, que hi han fet el Marcello Belotti i la Nicole Marinaro, i no em puc estar de dar-los les gràcies.

L'últim lloc és, per a mi, el més important. La Maria-Pilar Perea ha estat la millor directora de tesi que podria desitjar. Tinc la sort de treballar amb ella des que vaig començar el màster, i des d'aleshores sempre m'ha fet confiança i m'ha deixar volar lliure, però ha sabut quan m'havia de fermar. Ha estat mestra en tants aspectes acadèmics, i m'ha mostrat el valor de la feina ben feta. M'ha acceptat des del primer dia en els seus projectes acadèmics, i sempre ha tingut en compte la meua opinió. I ho ha fet enmig d'una pandèmia mundial que ens ha desbaratat la vida a tots. No tinc paraules per expressar-li l'agraïment que sento per tot el que m'ha ensenyat.

He dedicat la tesi als meus avis i als meus pares. Durant aquets quatre anys llargs han patit absències llargues i una feina que potser no sempre tothom acabava d'entendre en què consistia. Gràcies, en qualsevol cas, per ser-hi sempre. I a les que ja no hi sou, continuareu sempre en el meu record.

També he dedicat la tesi a na Gemma, companya d'estudis, de viatge i de vida. Crec que ja sap tot el que li he de dir, i és massa per encabir-ho en un simple full d'agraïments.

Vilada, Barcelona, Ciutadella (i Bolonya i Madrid)

hivern del 2018 – tardor del 2022

Aquesta tesi s'ha finançat gràcies a dos contractes predoctorals competitius obtinguts consecutivament: una ajuda de Formació de Personal Investigador Novell (FI 2018) concedida per l'AGAUR i la Generalitat de Catalunya (abril del 2018 – setembre del 2019) i una ajuda de Formació del Professorat Universitari (FPU 18/00070) concedida pel Ministeri d'Universitats (octubre del 2019 – agost del 2022). La Fundació Montcelimar i la Universitat de Barcelona van finançar l'estada predoctoral a la Universitat de Bolonya durant la primavera del 2021.

CAPÍTOL I

INTRODUCCIÓ

Les relacions entre llengua i poder o, si es vol, entre llengua i política venen de lluny. Se'n trobarien testimonis des de l'inici d'això que s'ha convingut a anomenar *cultura*, i se'n poden resseguir exemples al llarg de tota la història, des de les *Razós de trobar* de Ramon Vidal de Besalú a les reflexions de Cristòfol Despuig als *Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, passant per la màxima famosa d'Antonio de Nebrija segons la qual «siempre la lengua fue compañera del imperio»,¹ per citar només alguns exemples d'àmbit ibèric. És, però, amb el naixement dels estats liberals moderns, a partir de finals del segle XVIII, que la relació entre llengua i poder, i per tant entre llengua i societat, pren una altra volada, i guanya protagonisme en els debats públics d'arreu del món occidental.

Poques persones negarien que, en l'àmbit estricte del català —o de la catalanofonia, emprant el terme de Pradilla (2015)— la relació de la llengua amb la política i, d'una manera especial, amb la identitat, és un tema que ha despertat interès al llarg del temps, i continua fent-ho. Igualment, poca gent negaria l'interès indubtable que té l'estudi ideològic dels aspectes clau que van conformar la identitat catalana durant el segle XIX, que ha estat unànimement reconegut com el moment clau de la configuració de les identitats modernes.

Aquest treball, que no és ni un treball de sociolingüística ni un treball d'història, aborda, des de l'òptica de la historiografia lingüística, la ideologia lingüística que sobre el català i diversos aspectes que hi fan referència es va desenvolupar al llarg del segle XIX en l'abundant producció lingüística que es donà als territoris de parla catalana. No es tracta d'un treball de sociolingüística, per més que una part dels mètodes i dels conceptes que s'adopten en l'anàlisi són els propis de l'antropologia lingüística i la sociolingüística històrica. No és, tampoc, un treball d'història en el sentit estricte, per bé que la història ho impregna tot i és indestriable dels textos analitzats. El que s'ofereix és un treball d'història de les idees lingüístiques al llarg del segle XIX català a partir de les dades que presenten les gramàtiques, els diccionaris i les altres obres de tipus lingüístic publicades *sobre* el català al llarg del vuit-cents als territoris de

¹ Una interpretació en clau no nacionalista d'aquesta màxima pot trobar-se a Millán (2022: 120-121), que tanmateix dissenteix de la lectura que en fa Moreno Cabrera (2008: 106-109).

parla catalana. En concret, analitza les ideologies que tenen a veure amb el rol social de la llengua, amb la relació —diglòssica— que manté amb el castellà, i amb la seva història, origen i identitat en relació amb l'occità o altres llengües. No es tenen en compte, a menys que siguin dades interessants per a l'estudi ideològic, els aspectes ortogràfics (sobre la qual cosa es pot consultar Segarra 1985a).

El segle XIX és, de fet, conceptualment elàstic. Per a alguns, ja se sap, comença amb la revolució francesa de 1789 i acaba amb l'assassinat de l'arxiduc Ferran el 1914. En aquest treball el segle comença amb les revolucions liberals, però quan és necessari —i així es justifica on cal— es tenen en compte els darrers anys del segle XVIII. Al final la història és un fil fet més de continuïtats que de ruptures. Pel que fa a l'altre cap de segle, Julià-Muné (2019, 2020) ha considerat la *Lletra de convit* alcoveriana el tret de sortida de la lingüística catalana moderna. Sembla lògic, doncs, fer acabar aquell 1901 el segle XIX d'aquest treball —per bé que, igualment, en alguns casos es justifica adequadament considerar obres publicades més enllà d'aquesta data. Fora una data igualment vàlida el 1906, com alguns autors (Ferrando & Nicolás [2005] 2011, Martí-Badia 2020a) han tingut en compte, ja que és l'any que, gràcies als esforços d'Antoni M. Alcover, Barcelona acollí el Congrés Internacional de la Llengua Catalana. Canviaria algun detall, perquè indubtablement es tindria en compte més material, però no canviarien la perspectiva general ni les conclusions del treball.

Abans d'entrar a descriure sumàriament el plantejament general i l'estructura del treball, cal fer esment a algunes renúncies que han estat inevitables.

En primer lloc, només es tenen en compte obres lingüístiques publicades dintre de l'àmbit de la catalanofonia espanyola o, dit altrament, obres publicades a Catalunya, les Balears o el País Valencià. Excloure Andorra i l'Alguer, com a parts de la catalanofonia, ha estat fàcil: no s'hi documenta cap obra que compleixi les característiques que calien per a aquest treball —tampoc n'hi ha cap a Eivissa i, per tant, no es té en compte. En canvi, Mallorca i Menorca —que *de facto* constitueixen tradicions independents— tenen un apartat propi cadascuna. El cas de la Catalunya Nord és més complicat. Allí hi hagué, certament, una activitat lingüística i erudita. Tanmateix, com s'ha dit, la història acaba impregnant-ho tot i bona part de les ideologies que s'analitzen tenen a veure amb la construcció dels estats liberals. Essent tan diferent la situació d'Espanya i de França, hagués calgut tot un context específic per a la Catalunya Nord que, si de cas, pot ser una possible via de continuïtat d'aquest treball.

En segon lloc, s'ha hagut de renunciar també a estudiar de manera sistemàtica els manuals d'ensenyament que, sobretot a la segona meitat de segle, proliferaren. Es tractava, en la majoria de casos, d'obres que incloïen vocabularis, petites gramàtiques, etc., i que formen part d'un context —la pedagogia vuitcentista— tot altre del que aquí s'estudia. A més a més, llur volum donaria peu a una segona tesi doctoral.²

El treball es divideix en vuit capítols, incloent-hi aquesta introducció. Al capítol següent s'ofereix una aproximació teòrica a les ideologies lingüístiques, i als diferents mètodes de l'antropologia lingüística, la sociolingüística i la historiografia lingüística que permeten aproximar-s'hi a partir de materials de tipus lingüístic. També s'hi exposen el corpus de referència que s'ha analitzat, i la metodologia que s'ha seguit.

A continuació s'analitzen els diferents materials, tot dividint-los per àmbits geogràfics, ja que —com s'explica a § II— les tradicions que formen cada territori són, al principi, independents i pràcticament impermeables. Els capítols III, IV, V i VI, dedicats respectivament a Menorca, a Mallorca, a València i a Catalunya, tenen una estructura similar: s'obren amb un epígraf que explica els condicionants històrics d'aquell territori, i a continuació desenvolupen, amb un fil majoritàriament cronològic, l'anàlisi ideològica de les obres que van publicar-se en aquell territori. S'estudia en primer lloc Menorca perquè, com es veurà, és el territori amb una tradició més autònoma i menys interrelacionada amb els altres territoris. A continuació s'estudien les obres produïdes a Mallorca, un altre territori prou autònom, i amb una quantitat més aviat baixa d'obres. València, que ja ofereix una tradició més connectada amb els altres territoris, s'estudia en tercer lloc. Finalment, s'estudien les obres de Catalunya, el territori més dinàmic, amb més obres i el que fa d'enllaç natural entre la lingüística tradicional i el capítol dedicat als autors erudits.

Aquest capítol, el VII, també s'obre amb un epígraf que n'explica les particularitats i els condicionants, aplega totes les obres que es consideren «erudites», és a dir, que tot i que no formen part de la lingüística moderna, fugen ja de la lingüística tradicional i adopten alguns dels postulats —almenys teòrics— de la filologia romànica. Finalment, al capítol VIII es tanca el treball amb les conclusions.

Cal advertir que l'extensió dels capítols pot semblar, a primera vista, desigual, tant pel volum d'obres primàries analitzades, com per la quantitat de bibliografia crítica tinguda en

² De fet, Emma Gallardo Richards està preparant una tesi doctoral a la Universitat Autònoma de Barcelona que estudia monogràficament aquests materials.

compte. Més que un defecte, es pot entendre com una eina més que ofereix informació sobre l'objecte d'estudi. Primerament, perquè demostra la diferència de producció en cada territori, fet que reforça la idea que cal tractar-los en un primer moment com a tradicions autònomes. I, segonament, perquè explica també l'atenció desigual que aquests tipus de materials han rebut per part de la crítica. En efecte, alguns autors o alguns períodes han estat molt més estudiats que d'altres —que són pràcticament inexplorats. De la mateixa manera, cal advertir que l'extensió que es dedica a l'estudi de cada autor o cada font primària no és proporcional al pes social o a la influència que tingueren en la seva època, sinó a l'interès ideològic i sociolingüístic de les seves manifestacions sobre els temes que s'estudien. D'una manera semblant ha procedit Martí-Badia (2020a: 23), per la qual cosa sembla una decisió més que justificada.

Per acabar, cal fer constar tres qüestions més aviat tècniques. No cal dir que, en les citacions literals, s'ha respectat escrupolosament l'ortografia —l'ortotipografia, fins on ha estat possible— dels originals, fossin en la llengua que fossin. En canvi, s'han sistematitzat, en el text i en les referències bibliogràfiques, els topònims catalans: s'escriuen sempre amb la forma catalana, i segons l'ortografia actual. Només s'han deixat en grafies antigues o bé en la forma castellana (o francesa, si escau), en les citacions textuais i en els títols de les obres. De la mateixa manera, i seguint l'ús habitual dels manuals i estudis d'historiografia lingüística catalana, s'han normalitzat i catalanitzat els noms de fonts de tots els autors catalans en el cos del text, i també en les referències bibliogràfiques i l'índex onomàstic final, de manera que es presentin de manera unificada.

En l'únic àmbit en què la intervenció ha estat menor ha estat en el cas dels cognoms. D'entrada, s'ha substituït sistemàticament la conjunció *y* que uneix els cognoms per la forma *i*. A més a més, en els autors que presenten vacil·lacions en la forma ortogràfica del nom de família s'ha optat per escriure'l sistemàticament de la manera més aproximada a l'ortografia actual (p. ex., *Ignasi Farré y Carrió*, *Ignasi Ferrer Carrió* i *Ignasi Ferrer i Carrió* s'unifiquen en *Ignasi Ferrer i Carrió*). En els altres casos s'han mantingut les ortografies originals dels cognoms, però s'han fet dues excepcions: *Josep Belvitges* passa a ser *Josep Bellvitges* i *Ildefons Rullan*, *Ildefons Rul·lan*. Totes dues són justificades perquè és la forma hegemònica en els estudis moderns que s'han ocupat d'aquests autors.³

³ Per al primer, vg. Colón & Soberanas (1991), Rico & Solà (1995), etc. ; per al segon, vg. Bellés (2017, 2022; a Bellés 2022: 66-67, n. 2, es justifica aquesta tria).

CAPÍTOL II

CAP A UNA APROXIMACIÓ TEÒRICA I METODOLÒGICA

Aquest capítol, que fa de marc teòric i contextual al treball, consta de tres grans parts, corresponents a tres grans àmbits teòrics o acadèmics en què es basa, i que segueixen els diferents sintagmes de què consta el títol.

En primer lloc, s'enquadra l'objecte d'estudi dins de la historiografia lingüística i, més concretament, de la història de la llengua catalana, i del debat de la seva periodització. En segon lloc, es fa referència al tipus de material analitzat, això és, obres de tipus lingüístic, i es justifica com i per què són portadores i creadores de discurs ideològic. En tercer lloc, s'emmarca l'estudi de les ideologies lingüístiques tant en el si de l'antropologia lingüística com en el de la sociolingüística, i es concreta quins aspectes ideològics s'analitzen en aquest treball. Per acabar, hi ha un quart subapartat en què s'expliquen els aspectes metodològics d'aquest treball.

1 Història social de la llengua catalana

1.1 *¿Una disciplina en bolquers?*

Des que el 1995 Modest Prats afirmava que «els estudis d'història de la llengua estan en bolquers» (1995: 58) fins ara la història del català i la historiografia lingüística han avançat molt, per bé que aquesta citació de Prats es retroba en tot de treballs publicats posteriorment. És cert que abans de Prats s'havien desenvolupat, ja, estudis molt interessants sobre la història social del català de manera conscient,⁴ tot i que poc sistematitzada i, sovint, com a estudis dependents de la història literària (Ginebra 2021).

⁴ Es parla de *origen conscient* perquè, d'alguna manera, des de les primeres aproximacions a la història literària i lingüística del país —la història de Pers i Ramona, de mitjan segle XIX— la realitat històrica, i per tant social, sempre s'ha tingut en compte a l'hora d'explicar la llengua i la literatura catalanes (vg., p. ex., a propòsit dels treballs (pre)sociolingüístics, Aracil 1982a).

Hi ha, amb tot, un precedent il·lustre dels estudis d'història social de la llengua⁵ vistos com a tal —Joan Fuster, que també s'hi dedicà, ho feu més des de l'assagisme i tocant temes diversos.⁶ A finals de la dècada de 1960 Jordi Carbonell manifestà la necessitat d'encarar l'estudi de la història lingüística del país de manera sistemàtica.

Segons Ferrando (2017: 9), Carbonell aspirava a escriure una història sociolingüística del català. Si bé altres ocupacions li impediren de dur a terme el projecte, s'ocupà prou extensament d'aspectes concrets d'aquesta història, com ara la presència catalana a l'illa de Sardenya o bé la situació de la llengua i la cultura catalanes a la Menorca del set-cents.⁷ A més, cal recordar que dedicà alguns articles a teoritzar sobre com havia de ser aquesta història (Carbonell 1977, [1979] 2017).⁸

Bàsicament Carbonell planteja l'estudi de la història de la llengua com una història dels usos lingüístics, atès que seguint Fishman (1965) cal demanar-se sempre «*qui parla quina llengua a qui i quan*» (Carbonell [1979] 2017: 15, la cursiva és seva). Hi afegeix, encara, una reflexió sobre el perquè d'aquesta tria: creu que cal cercar una explicació teòrica a les respostes que forneixin aquestes preguntes. Una resposta que ha de tenir en compte els factors socials i polítics, atès que, ara basant-se en Calvet (1974: 10), una llengua té sempre un paper històric i polític.

En el seu treball Carbonell hi proposa una evolució anormal de la història sociolingüística del català. Per entendre-la, suggereix dividir-la en tres etapes, les dues darreres de les quals —però especialment la darrera— tindrien un paper clau per entendre el present de la llengua. D'aquestes tres etapes, la primera aniria des del naixement de l'idioma fins al regnat de Carles V (1516). Durant aquesta etapa el català s'expandiria i seria una

⁵ Prefereixo el sintagma *història social a història externa* perquè em sembla més transparent. És ben sabut que la diferència entre història interna i història externa de la llengua fou proposada per Ferdinand Brunot (1905: v) en la *Histoire de la langue française*, en la qual defensava dividir la història del francès entre la història interna, això és, «l'histoire du développement qui, de la langue du légionnaire, du colon ou de l'esclave romain, a fait la langue parlée aujourd'hui par un faubourien», i la història externa, això és, «l'histoire de tous les succès et de tous les revers de cette langue», dels fets socials, doncs, que l'han marcada. També preferia aquest sintagma Joan Fuster (Salvador 2001), i és prou emprat en la bibliografia catalana.

⁶ Fuster i Carbonell foren els dos màxims defensors, a les dècades de 1960-1980, del terme d'*història social de la llengua*, vg. Salvador (2001: 25-26).

⁷ La major part dels treballs sobre història del català de Carbonell han estat aplegats, modernament, en un volum curat per Antoni Ferrando (vg. Carbonell 2017).

⁸ El treball de Carbonell (1977) és una aproximació molt breu, de tres pàgines, als plantejaments generals que desenvoluparà a Carbonell (1979). Antoni Ferrando considera que el treball de Carbonell ([1984] 2017) també forma part del bloc programàtic de treballs sobre història social de la llengua. De fet, però, aquest darrer treball és una afirmació d'identitat nacional dels Països Catalans a través dels temps i a través de la cohesió lingüística, i no inclou propostes concretes d'historiografia lingüística.

«llengua completa», parlada i escrita per tota la societat i utilitzada per l'aparell polític d'un estat. La segona etapa, que abastaria els regnats de la casa d'Àustria (1516-1713), implicaria els primers factors exògens de castellanització i, per tant, d'evolució anormal de la llengua. Es tractaria, segons Carbonell, d'una castellanització poc efectiva, centrada especialment en les altes esferes de la societat, i amb poca incidència en el poble i en la massa parlant. Finalment, la tercera etapa encara no conclosa, començaria amb el regnat de Felip V, un canvi «transcendental en la història lingüística, cultural, política i econòmica catalanes» (Carbonell [1979] 2017: 25) i es caracteritzaria per un procés d'«imperialisme lingüístic» que cercaria d'eliminar la llengua catalana de tots els àmbits d'ús.

Per bé que les recerques més recents han demostrat que el canvi realment transcendental no és tant l'arribada al tron espanyol dels Borbons al segle XVIII com el naixement de l'estat liberal al segle XIX, la proposta de Carbonell és una primera aproximació molt assenyada, sobretot perquè és també de les primeres a denunciar la dependència de la història lingüística a la història literària, i a demanar-ne l'emancipació (Carbonell [1979] 2017: 25).

Durant els anys 80, hi ha poc interès teòric en el debat sobre la història de la llengua, però es publiquen algunes referències obligades, manuals d'història de la llengua que, en certa manera, ja fan una història social del català, per bé que alguns restaren incomplets (Sanchis Guarner 1980, Prats & Nadal 1982, Marcet 1987; també el compendi de Ferrer i Gironès 1985).

És, certament, a partir de la dècada de 1990 que la història de la llengua catalana es pensa, també teòricament, de manera més o menys constant en el si de la filologia catalana. Així, una de les aportacions cabdals d'aquella dècada a la teorització de la disciplina ve de la mà de Nadal (1992), en un volum en què l'autor rebutja la distinció entre història externa i història interna, i defensa que cal entendre la història de la llengua sempre des de la variació, bé sigui interna bé sigui funcional.

Per la seva banda, el treball de Nicolás (1998) és una aportació de gran densitat conceptual, i que ha tingut una repercussió moderada en els estudis posteriors. Nicolás hi fa

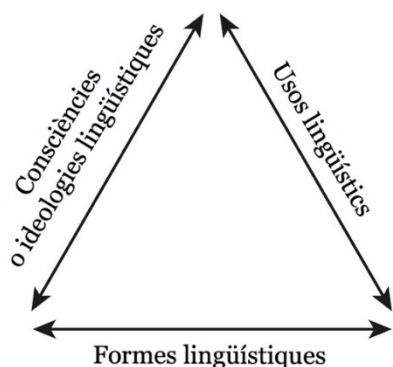

Figura 1. Interacció de consciències, formes i usos segons el model de Nicolás (1998).

una proposta de mètode per enfrontar-se a la història de la llengua, a partir de la transdisciplinarietat —duta a l'extrem— i de l'enfocament de la matèria d'estudi a partir de tres grans eixos, complementaris entre ells: les formes lingüístiques, els usos lingüístics, les consciències lingüístiques —o ideologies lingüístiques. En síntesi, la proposta de Nicolás postula que les formes lingüístiques canvien influïdes pels usos i per les ideologies sobre

aquests usos que en tenen els parlants. Alhora, el canvi en les formes i en els usos alteraria la consciència que els parlants tindrien sobre la llengua. Finalment, les alteracions damunt de la consciència lingüística tindrien implicacions en els usos i les formes lingüístiques, ço que els faria susceptibles, al seu torn, de canvi. Per als aspectes socials són especialment rellevants els àmbits de l'ús i de les consciències. L'autor torna sobre aquets aspectes a Nicolás (2011).

Per altra banda, Ginebra (1999) teoritzà sobre els «Problemes de la història social de la llengua als segles XIX i XX», però de fet el seu estudi és aplicable a un espectre cronològic més ampli. Ginebra hi exposa un mètode per a l'estudi de la història de la llengua com a disciplina acadèmica autònoma. Hi teoritza els problemes de la disciplina, i hi formula tres línies d'actuació. Hi proposa, en primer lloc, fer més atenció als historiadors *stricto sensu* —tant pel que fa a llurs publicacions com a llur metodologia de treball, basada en els documents d'arxiu—; en segon lloc fa una crida a desfer la dependència de la història de la literatura —disciplina, al seu parer, que ha de ser accessòria però no fonamental en la historiografia lingüística—; i, en darrer lloc, suggereix la incorporació —especialment per a l'estudi d'èpoques recents— de mètodes i plantejaments d'altres disciplines afins. Entre aquestes disciplines Ginebra destaca l'antropologia, la sociologia, la demografia i, d'una manera molt especial, la sociolingüística.

La segona de les línies d'acció l'ha reprès recentment (Ginebra 2021) en un treball en què defensa que la història de la llengua, en tant que disciplina autònoma, pugui prescindir de la història literària i que pugui fer propostes de periodització de la llengua a partir de criteris

autònoms d'aquesta disciplina —trobant punts de contacte, quan calgui, amb la historiografia literària.

1.2 *Cap a una periodització de la història de la llengua al segle XIX*

Bernat (2014a, 2014b, 2016) ha fet una proposta interessant sobre com enfocar la història social de la llengua i com perioditzar-la. En la seva proposta, parteix de les revolucions ecolingüístiques de Baggioni (1997). Segons aquest estudiós francès, hi hauria hagut tres moments clau en la història lingüística d'Europa, que ell anomena «revolucions ecolingüístiques», que haurien canviat l'articulació lingüística del continent. La primera revolució ecolingüística seria l'accés dels vernacles a l'escriptura, a la baixa edat mitjana, de manera que van desplaçar el llatí de la posició d'exclusivitat que ostentava en aquell àmbit. La segona revolució tindria lloc durant la consolidació de les monarquies europees, i amb l'adopció d'alguns dels vells vernacles com a llengües de la monarquia i, per tant, de l'Estat. Finalment, la tercera revolució tindria lloc durant la creació dels estats-nació liberals al segle XIX, moment en què una part de les llengües de les monarquies esdevindrien llengües nacionals i caldria estendre-les a totes les capes de la població.⁹

Val la pena fer notar que el català només participa plenament de la primera fase, això és, del naixement dels vulgars fins a l'accés a l'escriptura. Ara bé, mentre que és clar que no participa en la segona revolució ecolingüística, no ho és tant que no participi en la tercera. En efecte, al segle XIX el català no esdevé cap llengua nacional, ans al contrari: el castellà ocupa els espais que aquest nou estatus li atorga, i és quan es consolida la diglòssia (Marfany 2001, 2010, i cf. *infra* § II.3.2). Per això, Bernat ha proposat entendre la història de la llengua catalana a partir del segle XIX com una situació aparentment paradoxal perquè, a diferència de la majoria de les llengües europees que al XIX no van assolir l'estatus de «nacionals», en el cas català

el procés de minorització ha estat qüestionat des de finals del segle XIX i bona part del segle XX per una bona part dels catalanòfons, especialment a Catalunya, que han aconseguit

⁹ Caldria precisar que no totes les llengües de les velles monarquies es convertiren en llengües *nacionals*, de la mateixa manera que assoliren la categoria de llengües nacionals —o bé durant el segle XIX o bé durant el segle XX— tot de llengües que, no havent estat assumides per cap monarquia com a pròpies durant l'edat moderna, esdevingueren la llengua dels nous estats europeus, com pot ser el cas del letó, l'eslovè, el finès, l'hongarès, o el grec, que recuperà poder polític quan Grècia s'independitzà de l'Imperi Otomà.

alentir-lo amb més o menys eficàcia, i fins i tot, fer tornar la llengua a determinats àmbits públics que s'havien perdut (Bernat 2016: 29-30).¹⁰

I, en efecte, al segle XIX van tenir lloc bona part dels canvis lingüístics que van dur a la minorització de les llengües que no havien assolit el poder polític a Europa, però també hi va haver, sobretot a partir de la segona meitat de segle, propostes culturals i polítiques encaminades a revertir aquests fets.

Sobre el primer aspecte, és a dir, sobre els canvis que van patir més o menys totes les llengües que no tenien l'estatus de «nacional», i també de les causes endògenes que els propiciaren, en part, se n'ha ocupat a bastament Marfany (1995, 2001, 2004, 2008, 2017, 2018), i altres estudiosos en monografies més o menys temàtiques. Així, Monés (1984) i sobretot Pueyo (1996) s'han ocupat de la importància del sistema educatiu en la «facilitació» de la llengua nacional, per dir-ho en els termes de Pueyo. Neu ([1985] 2022) ha analitzat la creació d'una «consciència nacional» a partir, sobretot, de poemes inèdits enviats als Jocs Florals però també, molt sumàriament, a partir de material hemerogràfic. Igualment ha analitzat, superficialment, les principals gramàtiques catalanes del segle XIX. Gimeno Ugalde (2010) ha estudiat també les ideologies lingüístiques catalanes entre 1833 i 1932. En aquest treball se centra en els agents polítics com a generadors de discurs polític, i hi incorpora també les reaccions hostils del nacionalisme espanyol a la consolidació d'un marc nacional i lingüístic autònomament català.

Des de l'àmbit més estrictament historiogràfic, Riquer (2000), Fontana (1998, 2005) o Smith (2019), entre molts altres autors, han analitzat la construcció de l'estat liberal, i les conseqüències socials que tingué. El poder de nacionalització dels nous estats liberals europeu va ser desigual però, en general, fort i constant, ja que partien d'una situació en què bona part

¹⁰ Estrictament, la proposta de descriure la història contemporània com una paradoxa no és exclusiva de Bernat. Amb el mateix concepte s'hi havia referit, vint anys abans, Murgades (1996). Murgades descrivia la paradoxa en uns termes lleugerament diferents. Per a ell, la paradoxa seria justament que, en la suposada Decadència el català hauria mantingut tots els usos no literaris ni cultes, però sí formals; en canvi, durant la Renaixença hauria començat un procés encara vigent de substitució del català pel castellà en tots els àmbits formals utilitaris i, en canvi, s'haurien reservat la literatura i l'àmbit simbòlic a la llengua catalana, de manera que «la Renaixença vindria a ser així com la contraprestació simbòlica per la pèrdua de valor real de l'idioma» (Murgades 1996: 137). També Nadal (1992: 157), considera que la història del català pot dividir-se en tres etapes, la tercera de les quals començaria al segle XVI i es podria descriure com la «tensió» —i no la «paradoxa»— entre la voluntat dels catalans de convertir llur llengua en una llengua nacional (a l'estil de les llengües imperials que van assentar-se a Europa a partir de l'edat moderna) i la voluntat d'Espanya de suprimir-la i instaurar un estat monolingüe.

dels integrants de cada estat no complien un dels requisits bàsics, que era compartir la llengua nacional.

Per posar-ne dos exemples ben coneguts, pot recordar-se que al moment de la Revolució Francesa només un 50 % dels nous *ciutadans* parlaven francès (o alguna variant propera a les llengües d'oïl), i encara només un 12 o 13 % amb prou fluïdesa i correcció (Hobsbawm 1992: 60-61). Els altres, la meitat de la població, parlaven algun dialecte occità, francoprovençal, català, alemany, bretó o basc. Igualment, el 1861, l'any de la fundació del Regne d'Itàlia, De Mauro (1963) estima que només un 2,5 % de la població parlava italià, i Castellani (1982) un 10 %. Fins i tot fent cas de les dades més optimistes, una majoria aclaparadora dels ciutadans del nou estat, doncs, no s'expressaven —ni podien fer-ho— en la llengua nacional. S'ha convertit en tòpica la frase atribuïda a Massimo D'Azeglio el 1861: «fatta l'Italia, bisogna fare gli italiani», i, és clar, fer *els italians* implicava també fer-los parlar italià.

Sense unes dades tan contundents, també a Espanya pot dir-se que a començaments del segle XIX, quan hi hagué els primers intents liberals de construcció d'un nou estat, un percentatge prou important de la població no parlava castellà —la llengua que s'havia de convertir en la *llengua nacional* per defecte.

El 1797, per exemple, el cens de Godoy —l'únic cens que hi ha entre el de Floridablanca (1787-1789) i els censos sistemàtics a partir de 1857— dona unes dades prou eloqüents. A tota Espanya —excloses les colònies d'ultramar— hi vivien 10.541.221 persones. D'aquestes, almenys 3.665.505 vivien a territoris amb una llengua diferent del castellà.¹¹ És fàcil assumir que més de 3 milions i mig d'habitants d'una població de 10 i mig —és a dir, aproximadament un 35 % de la població d'Espanya— no tenia el castellà com a llengua habitual. Si tenim en compte el baixíssim índex d'alfabetització, i encara el fet que no tothom qui estava alfabetitzat sabia castellà —per exemple als Països Catalans, i malgrat les ordres reials en sentit contrari, era habitual aprendre les beceroles en català, i molts *alfabetitzats* no passaven d'aquí— és fàcil concloure que un terç de la població espanyola no parlava castellà en el moment *fundacional* de la nació (liberal).¹²

¹¹ Les dades es distribueixen de la manera següent: al País Basc, 282 675 habitants; a Astúries, 364 238; a Galícia, 1.142.630; als Països Catalans, 1.875.962 (858.818 a Catalunya, 831.165 al País Valencià, 139.699 a Mallorca, 30.990 a Menorca i 15.290 a les Pitiüses). No és un cens fiable al 100 %, és clar —ho adverteix fins i tot el mateix pròleg— però serveix per fer uns càlculs aproximats sumant tots els territoris no castellans —i excloent, encara, zones de Salamanca i el Bierzo, de parla lleonesa; la Franja d'Aragó, de parla catalana, i l'Alt Aragó, integrades a províncies *castellanoparlants*, i incorporant els parlars xurros al País Valencià.

¹² Borja de Riquer (2000: 37, n. 23) aporta dades per a l'altre cap de segle. Segons Riquer, «Malgrat que no disposem d'estadístiques precises sobre aquesta qüestió, podem afirmar que cap al 1900, pel cap baix 4 milions

Els mecanismes pels quals els estats van aconseguir nacionalitzar els nous ciutadans són múltiples i diversos, i inclouen generalment el desplegament de l'administració, l'escolarització obligatòria —a Espanya, a partir de 1857—, el servei militar i la difusió de la premsa, el teatre i altres espectacles de masses.

D'altra banda, sobre les particularitats que van dur una part de la societat catalana a cercar d'invertir la tendència minoritzadora de la llengua pròpia, segurament cal recordar que, malgrat la mal anomenada decadència (Rossich 1997), i malgrat un cert silenciament del català entre els àmbits més alts i les elits (Rafanell 1999), hi va continuar havent una vida cultural, escrita i textual en català; una vida cultural que, de fet, vivia durant les primeres dècades del segle XIX, encara. Si bé la primera generació romàntica i liberal cerca de consolidar el seu poder, entre d'altres coses, amb l'adopció del castellà com a llengua pròpia de les esferes professionals i formals (Marfany 2017), no és menys cert que ben aviat van cercar, en la cultura —i aquí cal entendre-hi la cultura en un sentit *total*, de la literatura a l'arquitectura, l'urbanisme, etc.— una legitimació que també passava, necessàriament, per donar algun valor, mal que fos simbòlic, a la llengua (Domingo 2018).

Ara bé, durant el vuit-cents el panorama sociolingüístic general del país canvià força i, almenys a Catalunya —el territori on tots aquests processos tingueren més força— s'hi poden distingir tres etapes amb característiques prou diferents entre si. Així, hi ha una primera etapa difícil de delimitar cronològicament —però que s'allarga fins a la consolidació de la ideologia liberal— en la qual la ideologia que impera, a efectes també lingüístics, és la de mantenir l'*statu quo* de l'antic règim. Hi ha una segona etapa, des de la revolució liberal fins als orígens del catalanisme, en què es consoliden els usos del castellà en els àmbits formals i pràctics, i el català queda relegat als usos informals i, excepcionalment, a la poesia lírica. Finalment, a partir del moment en què el catalanisme assumeix també postulats polítics, és quan es dona el fenomen paradoxal que esmentava Bernat i, doncs, quan —sobretot des de Catalunya— es treballa per capgirar la situació del català (vg. Montoya 2021 i Bellés [2023] en premsa).

i mig de ciutadans, un 25% de la població, no utilitzava el castellà com a primera llengua, i que fins i tot part d'aquesta habitants difícilment podien parlar la llengua oficial de l'Estat»

2 Historiografia lingüística i etnogramàtica: l'obra lingüística com a objecte d'estudi (ideològic)

Les grans transformacions sociolingüístiques i ideològiques que van tenir lloc al vuit-cents es poden resseguir en molts àmbits, diversos i complementaris. Alguns d'aquests àmbits ja han estat explorats: la literatura, els jocs florals, la premsa, el moviment obrer, el naixement del catalanisme polític, etc. Cadascun d'aquests itineraris permet reconstruir una part de la història total, que sempre és múltiple i subjecta a interpretacions. Segurament els tres àmbits que han estat més estudiats del vuit-cents han estat la literatura (amb tot el que implica la Renaixença en aquest segle), el sorgiment del catalanisme i el desenvolupament industrial i el naixement de l'obrerisme a Catalunya. En tots la llengua hi té un paper més o menys destacat. Ateses les seves mateixes característiques, la literatura és l'àmbit en què la llengua hi ha tingut un paper més destacat. De fet, com ja s'ha vist, la història social de la llengua s'havia subsumit, sovint, a la història de la literatura.

La història de la lingüística —o, millor, la historiografia lingüística—, entesa com l'estudi sistemàtic de les obres lingüístiques d'un període històric concret, ha fet contribucions especialment interessants. Tot i que en l'àmbit català pugui semblar que la historiografia lingüística, d'entrada, no té una tradició consolidada, el cert és que hi ha un bon nombre d'estudis centrats a la historiografia lingüística vuitcentista que són d'un gran interès.

2.1 Historiografia de la lingüística catalana

L'antecedent més clar d'aquests estudis és, segurament, el *Pertret* d'Antoni M. Alcover (1915): un catàleg —sovint comentat— de totes les obres sobre la llengua catalana que s'havien publicat des de mitjan segle XIX fins al 1915 (Alcover 1915). Just després de la guerra, Antoni Griera va publicar una *Bibliografia lingüística catalana* (Griera 1947), substancialment més breu que el *Pertret* alcoverià —alhora que enormement dependent d'aquest. Però és a partir de 1970, i sobretot de 1980 i 1990, que els estudis d'historiografia lingüística prenen entitat.

A la dècada de 1980 Segarra va ocupar-se de la història de l'ortografia catalana (1985a), i també de l'establiment de la normativa (1985b), però el primer treball panoràmic sobre una disciplina tant concreta, i alhora tant important, com la lexicografia és l'excel·lent manual de Germà Colón i Amadeu J. Soberanas (1991). Aquest *Panorama de la lexicografia catalana*

abasta, com diu el subtítol, *De les glosses medievals a Pompeu Fabra*, des del segle XIII fins a 1932. Pel que fa al segle XIX, hi dedica tres capítols —una quarantena de pàgines d'un manual que no arriba a les dues-centes— (Colón & Soberanas 1986: 143-185), en els quals es descriuen les característiques i les circumstàncies tant lingüístiques com extralingüístiques de les obres més destacades de la centúria. Tant Soberanas com, especialment, Colón, s'han dedicat a altres aspectes monogràfics o més concrets de la historiografia lingüística catalana, com ara l'estudi i l'edició —en facsímil— dels diccionaris de Nebrija/Busa (Colón & Soberanas 1987) i de Joan Esteve (Colón 1988).

El manual de Rico & Solà (1995) —que segueix Colón i Soberanas en l'aspecte lexicogràfic— és molt interessant perquè incorpora estudis de gramatografia, és a dir, d'història de les gramàtiques. Com en el manual de Colón & Soberanas, l'atenció que es dedica al segle XIX és especialment rellevant.

Solà, que al pròleg declara ser l'autor de la gramatografia (Rico & Solà 1995: 15), ja s'havia ocupat d'altres aspectes de la història de la lingüística catalana, com per exemple dels manuals de barbarismes (Solà 1977*a*) o bé de personatges i episodis concrets, que abracen de l'edat mitjana a l'actualitat (Solà 1991). La contribució més important de Joan Solà a la història de la lingüística catalana és, tanmateix, el repertori que, juntament amb Pere Marcet, es va publicar en dos volums el 1998 (Marcet & Solà 1998).

Aquesta obra, de caràcter consultiu, és un compendi de llibres, articles en premsa i documentació manuscrita, produïts als Països Catalans entre 1775 i 1900 —amb les obres posteriors a 1900 de Pompeu Fabra incloses— amb interès lingüístic, del tipus que sigui: sobre el català, sobre el castellà, sobre llengües universals, sobre pedagogia lingüística, etc. Es tracta d'un recull de noms i de dades que constitueix, de fet, la base de bona part dels treballs d'historiografia vuitcentista posteriors.

Centrats en el segle XX, ultra els molts estudis sobre l'obra de Fabra (Pineda 2013, Rofes 2018), cal destacar les aportacions de Bonet (1991, 2000), la panoràmica de Rafanell & Solà (2003) i, més recentment, de Julià-Muné, que s'ha ocupat de la història de la lingüística catalana del segle XX (Julià-Muné 2019, 2020, aquest darrer, en bona part, deutor del primer).

2.2 Historiografia i ideologia: l'etnogramàtica

¿Quina relació s'estableix, doncs, entre l'estudi de les ideologies lingüístiques —estretament vinculat a l'estudi de la història social de la llengua— amb la historiografia lingüística o l'estudi de la història de la lingüística? Ja fa molts anys, Brekle (1986) observava que la historiografia lingüística no tenia sentit si no es tenia en compte el context en què es produïa una obra lingüística, i més concretament la filiació de l'autor, el públic a què es dirigia i el propòsit que perseguia. Una certa manera de dir que calia tenir en compte la ideologia de l'autor en la historiografia lingüística. Més recentment,

Calero Vaquera (2004) també ha constatat que les obres lingüístiques, siguin gramàtiques, siguin diccionaris, estan condicionades per l'autor i el context en què es produïren, i per tant són susceptibles d'estar carregades d'informació ideològica. I, tanmateix, observa que és un aspecte que ha estat molt poc estudiat. Per això proposa de crear una nova subdisciplina de l'*etnolingüística* —la intersecció entre lingüística i antropologia, entre llengua i societat. Aquesta disciplina seria de caràcter metalingüístic, atès que estudiaria el discurs que es fa servir per parlar del mateix discurs. Així, Calero Vaquera parteix de l'*etnolexicografia*, és a dir, l'estudi ideològic dels diccionaris, materials que com bé ha dit Rodríguez-Barcia (2018) partint de Coseriu (1981), són tots «obres ideologitzades» (Rodríguez-Barcia 2018: 192). De fet, com han apuntat San Vicente, Garriga & Lombardini (2011), els diccionaris no només són obres transmissores d'ideologia, sinó també que en són creadores. El mateix es pot dir, doncs, de les gramàtiques.

Justament en aquest sentit Calero Vaquera (2004) proposà crear una disciplina paral·lela, l'*etnogramàtica*, quan s'ocupa de l'estudi de les gramàtiques. Més tard proposà afegir-hi un tercer àmbit d'estudi, l'*etnoortografia*, que s'ocuparia de l'estudi dels elements ideològics presents en l'ortografia (Calero Vaquera 2010). Per a Calero Vaquera es tractava de denominacions provisionals (2004: 324); el cert és, però, que han acabat fent fortuna i s'ha creat una escola d'historiògrafs que basen llurs recerques en aquest marc teòric, i han mantingut la nomenclatura.

L'ús d'una triple denominació és poc operatiu, més quan *etnogramàtica*, *etnolexicografia* i *etnoortografia* fan referència, substancialment, al mateix: a l'estudi del discurs ideològic present en les obres *sobre* lingüística, que són generalment gramàtiques, diccionaris i ortografies. Cal tenir en compte, a més, que hi ha altres obres *sobre* lingüística

en què també és susceptible de trobar-hi elements ideològics: històries de la llengua, apologies, etc.

L'etnogramàtica estudia els elements ideològics que apareixen en diferents parts de les obres lingüístiques, essencialment el que apareix en els paratextos, que són el lloc predilecte on pouar les informacions ideològiques d'una obra (Gómez Asencio 2000, Zamorano Aguilar 2002, 2004; Schmid 2014, Calero Vaquera 2022, Genette 2001, que si bé generalment parla de literatura, Benavent Llinares 2021 adapta a l'estudi de paratextos gramaticals). En les obres lexicogràfiques, les definicions també són un lloc important on cercar informacions ideològiques (Rodríguez-Barcia 2018, Martínez-Atienza 2019, 2020). Ara bé, cal tenir en compte que l'absència de definicions pot ser, també, indicatiu. Encara sobre les obres lexicogràfiques, les nomenclatures, això és, vocabularis generalment bilingües per temàtica i sense definició (Alvar Ezquerro 2013), són prou abundants, i ofereixen informació ideològica indirectament: a partir dels elements contextuals, més que no pas textuals.

Darrerament, a més, s'ha teoritzat sobre com estudiar també la càrrega ideològica dels exemples d'aquest tipus d'obres (Martínez-Atienza 2019, 2020; Zamorano Aguilar 2019, González Jiménez 2020). Zamorano Aguilar proposa d'estudiar dos nivells d'ideologia. D'una banda, la ideologia interlingüística (o de doctrina), és a dir, els aspectes que tenen a veure amb la concepció que l'autor té de la llengua; de l'altra, la ideologia extralingüística, això és, les representacions socials, polítiques, religioses, historicoculturals, etc. (Zamorano Aguilar 2019: 3). En la ideologia extralingüística s'hi poden incloure les concepcions i les ideologies sobre les altres llengües i, més concretament, les relacions que s'estableix entre si, element d'importància cabdal en aquest treball.

El mateix Zamorano Aguilar havia proposat en treballs anteriors d'estudiar tota la sèrie textual d'un autor —tota la seva producció lingüística— per analitzar en perspectiva diacrònica la (possible) evolució de la ideologia (Zamorano Aguilar 2013, 2017).

3 Les ideologies lingüístiques com a marc per estudiar la relació entre les llengües

Miquel Nicolás (1998) va proposar de dividir la història de la llengua en tres àmbits, interrelacionats entre si: formes, usos i consciències o ideologies. Més tard, Ferrando & Nicolás ([2005] 2011) van reprendre la proposta, suggerint d'agrupar l'estudi dels usos i el de

les consciències o ideologies. Aquests autors defineixen les ideologies lingüístiques com «les representacions sociolingüístiques que generen, en un context històric precís, una societat, un grup social, un estament o un individu» (Ferrando & Nicolás [2005] 2011: 35). És una definició vàlida, però no exclusiva. De fet, el mateix concepte de *ideologia*, com se sap, és complex i ha patit canvis de significat al llarg de la història; tants, que Eagleton (1991: 1) ha arribat a afirmar que no sabem què és la ideologia. El mateix autor va resseguir la història del terme (Eagleton 1991: 1-31), i també ho ha fet, més centrada en la lingüística, Calero Vaquera (2018).

La sociologia i l'anàlisi del discurs contemporànies ha *desconnotat* el terme, i ara en un ambient acadèmic és fàcil retrobar de nou la simple denotació del concepte, tal com també es recull als diccionaris generals: «Sistema d'idees» (DIEC2, s. v.), «Conjunt de conceptes, creences i ideals, d'abast factual i normatiu, per a explicar els fenòmens socials» (GDLC, s. v). Un bon exemple és la introducció a la ideologia del lingüista neerlandès Van Dijk, que defineix la ideologia com a sistema de creences i, més concretament, com a creences fonamentals d'un grup i dels seus membres (Van Dijk 2003: 14). Es podria dir que cal entendre la ideologia com el sistema de representacions de la realitat de cadascú. Una realitat múltiple i complexa, en la qual hi intervenen molts factors, un dels quals —molt important, sens dubte— és el lingüístic. Seguint encara amb la teorització de Van Dijk, l'ús del llenguatge és una de les pràctiques socials que es veuen més influïdes per la ideologia (2003: 17).

És obvi que, si el llenguatge és una de les pràctiques que es veuen més influïdes per la ideologia, les ideologies presents en la llengua, o en el llenguatge, també hagin rebut l'atenció d'estudiosos de diversos àmbits. El concepte de *ideologia lingüística*, a mig camí entre la sociolingüística i l'antropologia lingüística, s'ha desenvolupat especialment a partir de la dècada de 1990. Uns quants anys abans, alguns sociolingüistes ja hi havien dedicat atenció.

A finals de la dècada de 1970 el sociolingüista i antropòleg Michel Silverstein havia definit les ideologies lingüístiques com a «sets of beliefs about language articulated by users as a rationalization or justification of perceived language structure and use» (Silverstein 1979: 193).¹³ Hi ha dos elements d'aquesta definició que han estat presos en les definicions que s'han fet posteriorment: el fet que es tracti d'un conjunt de creences, i que justifiquin els usos lingüístics.

¹³ Boix & Vila (1998: 157) ho tradueixen com a «conjunts de creences sobre el llenguatge que tenen els usuaris com a racionalització o com a justificació de la seva percepció de l'estructura i de l'ús lingüístic».

L'antropòloga Kathryn A. Woolard ha treballat llargament sobre el tema de les ideologies lingüístiques, i concretament en l'àmbit català. En un treball recent, definia les ideologies lingüístiques com a «socially, politically, and morally loaded cultural assumptions about the way that language works in social life and about the role of particular linguistic forms in a given society» (Woolard 2016: 7),¹⁴ tot fent èmfasi, com es veu, en les assumpcions col·lectives de com la societat interactua amb la llengua. S'hi ha referit de manera semblant José del Valle, en molts dels seus treballs sobre nacionalisme lingüístic, definint les ideologies lingüístiques com a «sistemas de ideas que articulan nociones del lenguaje, las lenguas, el habla y/o la comunicación con formaciones culturales, políticas y/o sociales específicas» (Del Valle 2007: 19-20).

Així, es podria dir que les ideologies lingüístiques es poden definir com les creences o les representacions que hom fa de la llengua, i de la projecció que un individu o un grup fan del rol social que aquesta llengua ha de tenir en una societat concreta, tenint en compte, com indica Lledó-Guillem (2018: 8), que aquestes idees són resultat sempre d'un context polític, social i cultural —és a dir, d'una història— concret.

En aquest treball es tenen en compte les ideologies sobre el català, però gairebé sempre en relació amb una altra llengua. Molt sovint, amb el castellà, que és la llengua que li disputava l'hegemonia de l'espai social al segle XIX, d'altres vegades, amb l'occità, llengua amb la qual per a alguns autors compartia origen o identitat. Per estudiar aquestes relacions són útils tres conceptes propis, novament, de la sociolingüística. Es tracta, en primer lloc, dels conceptes de *autenticitat* vs. *anonimat*, i, en segon lloc, del concepte de *diglòssia*.

3.1 *Les ideologies de l'autenticitat i l'anonimat*

Els conceptes de *autenticitat* i de *anonimat* han estat llargament desenvolupats per Woolard (Woolard 2007, 2008, 2012, 2016; també amb altres col·legues Woolard & Schieffelin 1994;

¹⁴ Altres definicions que ha proposat Woolard, totes semblants:

«Sistemas culturales d'idees sobre relacions socials i lingüístiques, juntament amb el seu carregament d'interessos morals i polítics» (Irvine 1989: 255, apud Woolard 2008: 179).

«In the simplest formulation, language ideologies are cultural conceptions of the nature, form, and purpose of language, and of communicative behaviour as an enactment of a collective order» (Gal & Woolard 2001: 1).

«Lo que expresamos con “ideologías lingüísticas” son las representaciones, sean explícitas o implícitas, que interpretan la relación entre la lengua y los seres humanos en el mundo social» (Woolard 2012: 19).

Gal & Woolard 2001; Boix-Fuster & Woolard 2020), i serveixen per donar compte del rol de les llengües en la societat.

D'una banda, l'*anonimat* és la «visió des d'enlloc», una «llengua de ningú». Les llengües anònimes es presenten com a llengües de ningú o, més aviat, de tothom. Llengües, en definitiva, pensades per a un públic que és un ens abstracte. Generalment les llengües hegemòniques adopten el rol de *llengües anònimes*. En el procés d'hegemonització de les llengües sovint hi intervenen factors d'enginyeria ideològica, més que no pas lingüística (Woolard 2008: 181). Alguns dels factors que influeixen en l'*anonimització* de les llengües són l'estandardització, la institucionalització i, sobretot, el desarrelament dels orígens. En aquest sentit, Woolard, seguint Bourdieu (1982, 1991), reflexiona sobre l'(incomplet) procés d'anonimització de l'espanyol, en part, perquè mai no ha deixat de percebre's com la llengua de part dels habitants d'Espanya, tot i que sí que hagi cercat d'esdevenir la llengua única, comuna i franca de tot l'estat.

D'altra banda, l'*autenticitat* «s'entén com l'expressió genuïna i essencial d'una entitat o d'un "jo"» (Woolard 2008: 183). Nascuda amb el romanticisme, l'*autenticitat* vincula llengua i identitat. Per això Woolard adverteix que generalment l'*autenticitat* s'associa a llengües minoritàries —més aviat caldria dir-ne *minoritzades*— i varietats no estàndard, codis lingüístics altament vinculats al factor emotiu i identitari de llurs parlants.

Cal tenir en compte, tanmateix, que *autenticitat* i *anonimat* no són categories closes, ni excloents entre si. Més aviat són dos pols perfectes d'una gradació de característiques que pot tenir una llengua. El cas català, per exemple, difícilment pot ser classificat en una categoria. Així, si alguns àmbits d'ús de la llengua són marcadament *autèntics* i remetent a un sentiment de pertinença i, en molts casos, d'identificació nacional, en altres el català ha aconseguit ser aquesta «llengua de ningú», que no és res més que dir que és alhora la llengua de tothom, és a dir, de no identificar-se amb un grup concret. També és il·lustratiu d'aquest fet el cas del castellà adduït per Woolard (2008: 187-190). Per a Woolard un dels fets que expliquen la resistència a la imposició del castellà durant el franquisme és, justament, la incapacitat que tingué de vendre'l com una llengua totalment *anònima*, desvinculada dels factors emocionals i polítics que l'havien acompanyada en l'ascens a llengua comuna i hegemònica d'Espanya.

Igualment, cal tenir present que les posicions no són inamovibles, ans al contrari. Woolard (2008: 195) afirma que els canvis en la ideologia lingüística són possibles, especialment en societats que experimenten canvis socials, polítics i econòmics significatius.

Woolard ho diu referint-se a la societat catalana dels darrers vint anys, però les condicions són igualment aplicables a la societat catalana del vuit-cents. Una societat en expansió industrial i econòmica, una societat que va patir uns profunds canvis socials, culturals i polítics, una societat, com es veurà, perfecta perquè s’hi produís aquest canvi en la situació sociolingüística, i ideològica.

Si bé sembla que Woolard hagi teoritzat aquests conceptes només per a un ús sincrònic, es poden aplicar també diacrònicament a l’estudi de la relació entre llengües al llarg del temps. És el que ha fet per a les relacions entre el català i l’occità i el català i el castellà Lledó-Guillem (2018, 2019) a la baixa edat mitjana i a la primera edat moderna, adaptant cada llengua i cada etiqueta a la situació sociolingüística que s’esqueia i demostrant, per tant, que no es tracta de categories immutables o inalterables.

3.2 *La diglòssia*

Tenint en compte que aquest treball se centra en les ideologies del català al segle XIX és impossible no parlar de *diglòssia*. És ben sabut que el terme, en origen, feia referència a la distribució de l’ús de dues o més varietats de la mateixa llengua per a àmbits d’ús i registres diferents (Ferguson 1959), tot i que aviat es va aplicar a les distribucions dels àmbits d’ús de dues llengües en comunitats bilingües (Fishman 1963). En tots els models de diglòssia hi ha sempre una llengua alta, que és la que es reserva per als usos alts, i una llengua baixa, que es reserva per als usos més informals.

En el cas català, la relació de diglòssia entre el català i el castellà va ser teoritzada per Ninyoles (1969), i també per Aracil (1982*b*, 1928*c*), amb una òptica majoritàriament sincrònica. Diacrònicament, i més concretament a l’origen de la diglòssia al segle XIX, hi havien fet aproximacions aquests dos autors, però ha estat especialment un historiador, Marfany (2001, 2008, 2017), qui més l’ha estudiat i n’ha explicat els motius. Al concepte de diglòssia Marfany (2010) va dedicar-li un article teoritzant-lo i posant-lo en relació amb el bilingüisme. La diglòssia, diu Marfany, és assimilable al bilingüisme, entenent que el bilingüisme és la capacitat que té un individu de fer servir dues llengües —o generalment una llengua i un patuès¹⁵— indistintament en funció de l’interlocutor, mentre que la diglòssia és

¹⁵ Per a Marfany (2010) un patuès és una varietat lingüística només parlada, sense estructures de poder ni àmbits formals d’ús. És, en aquest sentit, una varietat lingüística «real», mentre que una llengua seria sempre

la capacitat d'un individu de fer servir dues llengües —o una llengua i un patuès— amb una distribució que estigui d'acord amb els usos acceptats pel grup al qual pertanyi.

Entesa així la diglòssia, continua Marfany, la diglòssia en una societat ha de donar-se sempre només quan tots els individus d'un grup comparteixen els mateixos paràmetres. El més interessant del treball de Marfany són dues observacions, si es vol marginals, però que aporten llum al tema de la relació de llengües als territoris catalanòfons del segle XIX. En primer lloc, i gairebé és sobrer recordar-ho, Marfany constata que perquè una societat pugui ser diglòssica cal que hi hagi hagut un procés de bilingüització. En segon lloc, es pregunta sobre com s'ha d'aplicar el concepte de diglòssia a la societat de l'antic règim, i conclou que hi és igualment aplicable quan la situació diglòssica es dona entre la societat alfabetitzada, que és al final l'única que podia fer servir, amb naturalitat, dues llengües.

Per tant, seguint la proposta de Marfany i les definicions clàssiques es podria definir la diglòssia (social) com la situació en què el conjunt d'individus d'una societat han adoptat unes actituds lingüístiques tals que, havent estat majoritàriament bilingüitzats, fan servir un codi lingüístic A per a uns usos i un codi lingüístic B per a uns altres usos. Aplicat estrictament al cas català del segle XIX, es podria dir que la diglòssia es manifestava en unes actituds lingüístiques tals que hi havia un codi lingüístic A —el castellà— per a uns usos, majoritàriament escrits i formals, i un codi lingüístic B —el català— per a uns altres usos, majoritàriament orals, i també algunes romanalles escrites. Cal tenir en compte, llavors, que cada territori de la catalanofonia respon a unes actituds diferents cap a les llengües que parla, i també que al llarg del segle hi hagué canvis en aquesta actitud.

Com a mínim n'hi hagué tres de destacables. En primer lloc, la consolidació de la diglòssia, o almenys de la consciència que calia bilingüitzar-se, a tota la societat. Aquest fet tingué lloc, com se sap, durant la primera fase de l'establiment de l'estat liberal (Marfany 2001, 2017; Smith 2019). En segon lloc, l'acceptació d'uns usos alts i simbòlics per al català, a canvi de consolidar tots els altres usos escrits per al castellà, fet que tingué lloc entre les dècades des de 1840 i 1860 i que té els Jocs Florals com a màxim exponent. En tercer lloc, cap a finals de segle, quan el catalanisme i el Modernisme «superaren» els postulats inicials de la Renaixença i conceberen que el català podia recuperar —més aviat ocupar— tots els àmbits formals de què estava exclòs (cf. Bellés en premsa [2023] i *supra* § II.1.2).

una varietat elaborada. Dit altrament: un patuès és un constructe lingüístic, mentre que una llengua és un constructe històric fet a partir d'un patuès.

Hi ha, tanmateix, un punt de l'argumentació de Marfany que no funciona del tot en els paràmetres del català del segle XIX i té a veure amb el fet que, en les societats de després de l'antic règim, la diglòssia només es pugui donar en societats bilingüïtzades. Al contrari, el que mostren una bona part dels treballs sobre història del català al segle XIX (sense ser exhaustius, Marfany 2001, 2008, 2017; Pueyo 1996; Anguera 1997; Galindo, de Rosselló i Bernat 2021) és una ferma voluntat de la societat per bilingüïtzar-se i poder fer servir el castellà en les esferes en què es preveia, és a dir, mostren que la consciència diglòssica és anterior a la bilingüïtzació, o com a mínim es tracta de processos paral·lels.

3.3 *La identitat de la llengua: el cas del llemosinisme*

L'últim aspecte ideològic rellevant dels textos que s'analitzaran en aquest treball té a veure amb la identitat i l'autonomia de la llengua catalana i, més concretament, amb el *llemosinisme*. El debat sobre la relació entre el català i l'occità és un dels aspectes més interessants, i a vegades controvertits, de la historiografia lingüística catalana (Colón 2014). Com és sabut, el llemosinisme té origen a la primera edat moderna, i des d'aleshores fins al segle XIX la majoria dels erudits catalans, valencians i baleàrics van considerar, en bona part dels treballs històrics i historiogràfics, que el català i l'occità —anomenat, sempre, *llemosí* o *provençal*— eren dues llengües que o bé havien nascut juntes i s'havien separat en algun moment de l'edat mitjana, o bé eren encara dues variants de la mateixa llengua (Rafanell 1991a, 2006).

Aquesta idea, al segle XIX, es veié reforçada per dos motius. Primerament, per les idees d'Antoni de Bastero (1675-1737) i, sobretot, François Raynouard (1761-1836) —l'obra sobre els trobadors del qual fou molt més coneguda i divulgada. Ambdós proposaren l'existència d'una llengua romana, a la base de la qual hi hauria bé el català (Bastero), bé l'occità (Raynouard), però deixant sempre la porta oberta a mantenir la identitat entre totes dues llengües. En segon lloc, per la simple inèrcia onomàstica i el regust medievalitzant del terme, que vinculava el català a l'antiga llengua dels trobadors. Així, ben aviat l'ús de *llemosí* com a sinònim de *català* esdevingué recurrent en la poesia de gust romàntic, l'exemple més paradigmàtic del qual és, sens dubte, *La pàtria* d'Aribau:

En *llemosí* soná lo meu primer vagit,
Quan del mogró matern la dolça llet bebia;
En *llemosí* al Senyor pregaba cada dia,
E cántichs *llemosins* somiaba cada nit.

Si quant me trobo sol, parl ab mon esperit,
En *llemosí* li parl, que llengua altra no sent,
E ma boca llavors no sab mentir, ni ment,
Puix surten mas rahons del centre de mon pit (Aribau 1833, 3c, subratllat afegit).

El segle XIX, tanmateix, serà també la centúria del qüestionament i la superació del llemosinisme, sigui per motius estrictament filològics, sigui per motius més aviat polítics o d'índole sociolingüística, cosa que es veu especialment en les obres de caràcter lingüístic. (Rafanell 2006). Així mateix, a Catalunya aquest procés serà més primerenc i més general que als altres territoris i, especialment, al País Valencià, on la pervivència del llemosinisme servirà llargament per evitar afrontar la qüestió de si és més adequat fer servir el glotònim *català* o bé *valencià* (Rafanell 1991*b*, Martí-Badia 2020*a*).

En general, es poden identificar tres actituds cap a la qüestió llemosinista, que són els termes amb què s'analitzarà en aquest treball. En un primer nivell d'anàlisi, es pot distingir entre els autors llemosinistes i els autors no llemosinistes.

En un segon nivell d'anàlisi, entre els llemosinistes cal distingir entre el *llemosinisme onomàstic*, o tradicional; el *llemosinisme convençut* i el *llemosinisme secessionista*. El primer, el *llemosinisme onomàstic*, és aquell que fa ús de la nomenclatura heretada, però sovint sense que hi hagi una consciència real o explícita a propòsit de la identitat i l'autonomia de la llengua. Per la seva banda, el *llemosinisme convençut* és el que defensa, de manera conscient, la identitat conjunta del català i de l'occità, sigui en l'origen de la llengua, sigui en el present. Finalment, el *llemosinisme secessionista* és una actitud minoritària, però val la pena destacar-la. Es tracta d'uns pocs autors que, partint de la idea que el català i l'occità formaven una única llengua a l'edat mitjana, argumenten que els actuals dialectes del català —generalment, català, valencià i mallorquí— són tres idiomes diferents, que comparteixen, això sí, origen amb tots els dialectes occitans.

Entre els no llemosinistes es poden distingir només dues actituds. En primer lloc, els no llemosinistes podria dir-se inconscients, és a dir, aquells autors que no manifesten cap idea sobre el llemosinisme ni, en general, sobre la identitat de la llengua. Tenen, és clar, poc interès des del punt de vista ideològic, si bé a vegades l'absència d'elements pot ser igualment significativa. En segon lloc, hi ha els autors que manifesten una actitud clarament

antillemosinsita. Alguns antillemosinistes només s'oposen al llemosinisme onomàstic; d'altres, a la idea que el català i l'occità compartissin origen o identitat.

4 Fonts primàries i metodologia de treball

Per a l'elaboració del treball s'han estudiat, de manera gairebé exhaustiva, totes les obres publicades en forma de llibre de caràcter gramatical, lexicogràfic o lingüístic que tinguessin el català com a llengua d'estudi —o el català com a llengua d'origen o llengua meta en el cas dels diccionaris. Amb aquest propòsit, s'han buidat els treballs d'Alcover (1915), Griera (1947), Colón & Soberanas (1991), Rico & Solà (1995) i, sobretot, el repertori de Marcet & Solà (1998), que ha resultat ser utilíssim.

A continuació, s'ha elaborat una base de dades que, inicialment, contenia 226 referències bibliogràfiques, classificades tant per tipologia (gramatical, lexicogràfica, ortogràfica o «altres») com per àmbit territorial. Aquesta última distinció, amb l'afegit d'un capítol específicament dedicat als erudits, és el que ha acabat considerant-se el més adequat per a la presentació del material: una bona part de les obres publicades durant aquest període, de fet, tenien orientació exclusivament territorial, i és lícit respectar-la en l'anàlisi (Perea 2018). A menys que s'indiqui el contrari, s'ha treballat sempre sobre la primera edició de les obres, i no s'han tingut en compte les reedicions si no incorporaven canvis significatius, o bé si no hi havia possibilitats de consultar la primera edició.

Per a la consulta d'originals, han estat de gran importància alguns portals digitals en què es poden trobar la majoria de les obres. Així, la *Biblioteca Virtual de la Filología Española* (BVFE), els portals de la *Biblioteca Virtual del Patrimonio Bibliográfico* (BVPB) la *Biblioteca valenciana digital* (BiValDi) i el *Portal de lèxics i gramàtiques dialectals del català del segle XIX* (LEXDIALGRAM) i els repertoris hemerogràfics de la *Biblioteca Virtual de Prensa Histórica* (BVPH) i de l'*Arxiu de Revistes Catalanes Antigues* (ARCA) han estat la via principal d'accés a les fonts primàries. GoogleBooks i Archive.org també han estat de gran ajuda. Les obres que no es podien trobar en línia s'han consultat, majoritàriament, al CRAI – Biblioteca de Lletres de la Universitat de Barcelona, a la Biblioteca de Catalunya i a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (Ca l'Ardiaca). Algunes obres puntuals, com s'indica al cos del treball, s'han obtingut d'altres fonts: de la col·lecció particular de Joan Puigmalet i de la

biblioteca de la Fundació Pere Coromines. Finalment, s'ha fet ús, també, de l'Arxiu Històric de la Universitat de Barcelona (AHUB) per a algunes consultes biogràfiques.

Un cop elaborada la base de dades, es va buidar de manera qualitativa cada obra que hi figurava, i es va agrupar el material primerament per autors i, després, per territoris. A l'hora de seleccionar el material que es presentava en el cos del treball s'han tingut en compte dos criteris. En primer lloc, la presència o absència de bibliografia secundària —i, per tant, d'estudis fets ja sobre la tal obra—, ço que ha condicionat en certa manera l'extensió que es dedicava a cada autor. Així, com ja s'ha dit, l'extensió de cada capítol, i de cada epígraf dins dels capítols, acaba essent desigual. També el material que es desprèn de cada obra és desigual. D'aquesta manera, tenint en compte que s'analitzen els paratextos, les definicions —en els diccionaris— i la metallengua (és a dir, la llengua d'escriptura de l'obra), hi ha diferències evidents entre obres amb molt poca informació d'aquest tipus, i obres amb llargs pròlegs sobre la història de la llengua, el sentit d'aquella obra o justificacions sobre la llengua d'escriptura, per exemple. L'absència d'alguns discursos pot ser significativa; quan era així, s'ha tingut en compte i s'ha analitzat com a tal.

A mesura que avançava el treball, a vegades es feia necessari el recurs a altres fonts primàries de tipologia diversa, com ara tractats d'història escrits durant el vuit-cents, articles de premsa, correspondència, etc. Tots aquests documents, juntament amb els que formaven part de la base de dades, s'han inclòs a l'apartat final que duu per títol «Fonts primàries». En total, s'han tingut en compte 208 obres, de les quals 100 són específicament tractats lingüístics impresos entre la darrereria del segle XVIII i 1901; les obres restants corresponen als altres tipus de documents, que també tenen interès lingüístic i ideològic, i a materials castellans, fets o emprats pels mateixos autors dels materials catalans.

CAPÍTOL III

IDEOLOGIES LINGÜÍSTIQUES EN GRAMÀTIQUES I DICCIONARIS MENORQUINS DEL SEGLE XIX

La producció lexicogràfica i gramatical menorquina del vuit-cents és prou abundant, més encara si es té en compte la dimensió demogràfica de l'illa. És una tradició rica, amb obres molt interessants des del punt de vista ideològic, però també des del punt de vista estrictament lingüístic; les obres lexicogràfiques, especialment, són d'un gran interès per a l'estudi de la llengua històrica i de la història del dialecte menorquí.

Els noms més importants d'aquesta tradició són els d'Antoni Febrer i Cardona, Juli Soler, Jaume Ferrer i Parpal i Josep Hospitaler, tots quatre ubicats a l'òrbita del llevant menorquí. Llurs obres han estat estudiades, aïlladament, des de diversos punts de vista (per a Febrer i Cardona, vg. Paredes 1996, Ginebra 1996*a*, 2004; Feliu & Albiol 2017; per a Soler, vg. Villalonga 2011; per a Ferrer i Parpal, vg. Mifsud 2000*a*, 2007; Ferrer 2016; Bellés 2020*a*; per a Hospitaler, vg. Mifsud 2000*a*; Bellés 2019; Bellés & Ferrer 2021, en premsa). Igualment, en aquest capítol també es tenen en compte les aportacions —més modestes— dels vocabularis de Joan Benejam (1885) i Salvador Fàbregues (1902), així com els *Principis de la lectura menorquina* de 1804, firmats amb el pseudònim «Un mahonès» i atribuïts, sembla que amb certesa, a Joaquim Pons i Cardona.

La situació particular de l'illa, reincorporada a Espanya després d'un segle de control colonial britànic —amb un parèntesi francès—, va propiciar que, a partir de la «descoberta» que Jordi Carbonell va fer als anys 60 del segle passat del període il·lustrat, Menorca atragués el focus dels estudis sobre el set-cents català. En conseqüència, la societat que emergeix al segle XIX, i que viu a cavall de l'herència il·lustrada i de la ideologia liberal burgesa, ha atret l'atenció d'alguns investigadors. A part de l'excel·lent síntesi històrica de Casasnovas (2016), Àngel Mifsud va estudiar les produccions lingüístiques menorquines del XIX, va prologar excel·lents facsímils de les obres principals (Mifsud 2000*b*, 2002). Aquest mateix historiador va oferir una anàlisi holística dels principals projectes lingüístics del segle XIX menorquí (Mifsud 2007), que en certa manera va recuperar-se en part a Bellés (2019) i Bellés & Ferrer (2021, en premsa). Sens dubte, però, la visió de conjunt més interessant és el panorama que molt recentment Josefina Salord (en premsa) ha traçat, en el qual llegeix les principals obres

lingüístiques del període tot posant-les en relació amb les altres activitats cíviques i públiques dels personatges, i traça una línia de continuïtat entre el grup il·lustrat menorquí i la majoria d'autors vuitcentistes.

El capítol s'enceta amb un repàs dels condicionants històrics que, al llarg de tot el segle XVIII, van marcar definitivament com seria el segle XIX menorquí, tant des d'un punt de vista polític com sociolingüístic —si no és que es pot parlar d'un punt de vista politicosociolingüístic. A continuació s'exposen, per ordre cronològic, les aportacions lingüístiques del període, que com es veurà estan molt estretament relacionades les unes amb les altres. Finalment, s'ofereix una recapitulació dels elements més destacats.

1 Condicionants històrics

La Menorca del segle XIX és una excepció dins dels territoris de l'antiga Corona d'Aragó que restaren sota influència espanyola perquè és l'únic territori que durant el segle XVIII no passà pels processos unificadors dels Decrets de Nova Planta ni per les castellanitzacions accelerades de les altes elits i l'administració àulica, la qual cosa li permeté una evolució sociolingüística particular durant tot el segle XVIII (Salord 2010, en premsa). Per entendre aquestes particularitats cal remuntar-se a les conseqüències que tingué, per a l'illa, la Guerra de Successió, i repassar-ne breument la història del set-cents.

En plena guerra de Successió, el 1708, l'armada britànica havia desembarcat a l'illa i el 1713, en virtut del Tractat d'Utrecht, la menor de les Balears —juntament amb Gibraltar— passaven a formar part, de manera indefinida, del Regne Unit. L'interès anglès per l'illa se circumscribia, bàsicament, a la importància estratègica del port de Maó, al lllevant de l'illa, situat al mig del Mediterrani.

L'ocupació britànica de Menorca tingué dues conseqüències rellevants pel que fa a l'aspecte lingüístic. En primer lloc, el català va continuar essent una llengua habitual en els documents administratius i jurídics, al costat d'alguns usos castellans que ja s'havien introduït a les administracions menorquines i que es conservaren en la relació amb els governadors britànics. Sense que calgui parlar d'oficialitat —no almenys amb els termes amb què s'entén avui en dia—, sí que pot dir-se que el català mantingué una oficiositat que es perdé, progressivament, als altres territoris (Pons 1995).

En segon lloc, l'activitat al voltant del port de Maó —convertit en port franc pels britànics— impulsà el comerç de cereals i l'aparició d'una burgesia comercial connectada amb Europa; alhora això va propiciar que es formés una elit intel·lectual il·lustrada en català. Aquesta elit, el màxim exponent de la qual segurament fou la Societat Maonesa de Cultura (1778-1785) (vg. Pons & Salord 1991), destacà en àmbits tan diversos com la medicina, el dret o, molt significativament, la literatura. No és sobrer recordar que els il·lustrats de la Societat Maonesa de Cultura tenien per referents intel·lectuals autors anglesos i, sobretot, francesos (Pons & Salord 1991: 12) i que els grans autors del segle XVIII català són els del grup il·lustrat de Menorca, entre els quals destaca Joan Ramis i Ramis en la seva faceta de dramaturg. També cal recordar, com ha posat de manifest Carbonell ([1964] 2017: 176-178), que la Societat Maonesa de Cultura és important per l'ús natural que feu de la llengua pròpia en un àmbit alt i formal, tota una excepció en la història sociolingüística del català de l'edat moderna.¹⁶

Aquesta situació aparentment idíl·lica començà a canviar el 1782, quan Espanya recuperà el control de l'illa. Tot i que el 1798 els britànics reocuparen temporalment Menorca, aquesta retornà definitivament sota la sobirania espanyola el 1802. Des del mateix 1782 es prengueren mesures pensades per a l'espanyolització (o reespanyolització, si es vol) de l'illa, entre les quals destaca la implantació d'escoles espanyoles (i remarcat ja en la bibliografia d'època: Riudavets 1885: 545-546) i, molt especialment, la constitució del Bisbat de Menorca el 1795. Com ja s'ha assenyalat, una de les tasques principals de la seu episcopal era reivindicar l'espanyolitat de Menorca —sovint a través del catolicisme dels menorquins enfront del protestantisme dels britànics—, cosa que de retruc implicava la castellanització lingüística (Salord 1992, 2010; Casasnovas 2016).

Més important, potser, que la seu episcopal és la progressiva *espanyolització* de la burgesia menorquina, reconvertida en gran part en una classe de propietaris rurals després que Carles III prohibís el comerç de gra al port de Maó. Com explica Murillo (1977), és sobretot a partir de la «revolta» fracassada de 1810 que aquesta elit tingué interès a ser

¹⁶ Encara el 1787, ja en plena etapa «castellana», Joan Ramis i Ramis, al *Resumen topográfico e histórico de Menorca*, feia la consideració següent sobre la llengua, de la qual cal destacar la defensa de la unitat amb els altres dialectes catalans: «La lengua menorquina es la misma, en sustancia, que la de Mallorca, Valencia y Cataluña; y no falta quien dice que en muchas partes no se habla con el gusto ni con el primor que en Menorca. A semejanza de otros idiomas, tiene sus bellezas y defectos; y es de notar que, sin embargo de las variaciones de dominio que ha tenido Menorca durante este siglo, no se han introducido en la isla muchas expresiones ni voces tomadas de otras lenguas» (Ramis i Ramis 1989: 155).

espanyola, a posar fi a l'antic règim des de dins del mateix sistema, cosa que la dugué a alinear-se amb l'incipient liberalisme espanyol.

La pregunta pertinent que s'ofereix arribats a aquest punt és en quina situació sociolingüística es trobava l'illa a començament del segle XIX. En aquest sentit, són il·lustratives les paraules dels dos grans historiadors menorquins del segle XIX. En primer lloc, el farmacèutic ciutadellenc Rafael Oleo, en la seva *Historia de la isla de Menorca*, es veu obligat a fer referència al menorquí, i diu que cal parlar-ne «por ser nuestro actual idioma todavía» (Oleo 1874-1876: I, 452, subratllat afegit). Cal remarcar el *todavía*, que no estava subratllat a l'original, perquè és indicatiu d'una certa actitud sociolingüística que es veurà en els diferents gramàtics d'aquest capítol: el menorquí és la llengua de l'*encara*, però en algun moment deixarà de ser-ho —o hauria de deixar de ser-ho.

En segon lloc, són més conegudes, i potser també més eloqüents, les paraules que Pere Riudavets escrivia el 1885, parlant de l'inici del segle a l'illa. Deia Riudavets:

En cuanto al castellano [...] les era tan extraño á los menorquinas, que necesitaban intérprete para comunicarse con los españoles que aportan en la isla, ya fuesen empleados o transeúntes (Riudavets 1885: 544).

No hi ha res, en fi, que sorprengui: Riudavets presenta una societat menorquina essencialment monolingüe; tant, que la majoria de menorquins necessitaven intèrprets per entendre's amb els castellans que hi havia a l'illa, que eren, com es pot veure, o bé viatgers ocasionals o bé *empleados*, és a dir, funcionaris de l'Estat. Una situació, per tant, que no diferia gaire de la resta del domini lingüístic. Per fer front a aquest monolingüisme imperant, l'educació era un element essencial, juntament amb l'església —que de fet controlava bona part de l'educació— i el teatre. Per aquest motiu, ben aviat va ser un aspecte que va despertar l'interès de la nova classe dirigent, i personatges il·lustres com Joan Ramis i Ramis —que havia rebut càrrecs a la nova administració espanyola— s'hi van comprometre de bell antuvi. Salord (1992: 112) ressalta que l'interès per castellanitzar l'educació afavorí l'aparició de gramàtiques i manuals per a l'aprenentatge del castellà; aquestes gramàtiques són a la base de la majoria de treballs d'aquest capítol —cal exceptuar-ne, com es veurà, l'obra d'Antoni Febrer i Cardona, que tanmateix també té una orientació pedagògica.

Pons (1995) ressegueix l'èxit que tingué durant el segle XVIII el *Nou método per aprendrer la llengua llatina*, d'Antoni Portella (1762),¹⁷ una obra que tingué un gran

¹⁷ Calafat Vila, Montserrat Roig & Seguí Trobat (2020) n'han fet una edició crítica, amb estudi, moderna.

recorregut tant a Menorca com a Mallorca, i que explicava per principis la llengua llatina, a partir de la catalana. Però el 1812 ja es devia utilitzar poc, atès que es publicà un *Nuevo método para aprender por principios fáciles la lengua latina*, de Francesc Pons, que l'havia de substituir; el 1810 ja havia dit l'Ajuntament de Maó, que es faria servir la gramàtica de Portella «fins que estarà estompat el Nou Método que ha treballat el R. P. F. Francesch Pons» (*apud* Pons 1995: 485). I encara el 1820 es va imprimir a Menorca el *Compendio de la gramática castellana* d'Antonio Cortés, que s'havia imprès originalment a Madrid el 1802, amb la qual cosa la castellanització dels mètodes d'ensenyament es consolidava.

Això no obstant, l'èxit de les escoles devia ser, com a mínim, relatiu. Partint novament de les dades de Pere Riudavets (1885: 550), se sap que cap a 1860 5.720 homes i 2.304 dones de Menorca, d'un total de 37.262 habitants de Menorca, sabien llegir. Això és un 21,53 % de la població, poc més d'una cinquena part de l'illa. I encara cal demanar-se si tots els menorquins alfabetitzats ho havien estat en castellà o, per contra, alguns encara s'havien educat en menorquí, o en alguna de les escoles angleses que devia funcionar al llevant de l'illa. Que una part dels menorquins a les primeries del XIX continuaven alfabetitzant-se en la llengua pròpia del país ho demostren tant els *Principis de la lectura menorquina*, de Pons i Cardona, com l'ambiciós projecte pedagògic impulsat des del seu cristianisme il·lustrat.

2 Els *Principis de la lectura menorquina*, de Joaquim Pons i Cardona

En efecte, tot i que a partir de 1790 algunes escoles de Menorca comencen a ensenyar el castellà, el 1804, quan l'illa ja havia estat recuperada totalment pels espanyols i ja feia més d'una dècada que l'ensenyament era, teòricament, en castellà, i quan encara es feia servir l'obra de Portella a l'escola, s'imprimeixen a Maó uns *Principis de la lectura menorquina*, publicats amb el pseudònim d'«Un Mahonès» (Un Mahonès 1804). L'autoria d'aquests *Principis* ha estat discutida. El primer a donar-ne notícia fou, ja el 1912, Francesc Hernández Sanz (1912), que va atribuir-los a Joan Ramis i Ramis. Des dels anys 1960 Jordi Carbonell ([1961-1966] 2017; [1971-1972] 2017) va atribuir-los a Antoni Febrer i Cardona. El mateix Carbonell, tanmateix, se'n va retractar a partir d'evidències epistolars (Carbonell [1961-1966] 2017: 267, 274) i va proposar que l'autor fos Joaquim Pons i Cardona, opinió en què es

refermà a Carbonell ([1993] 2017) i que és àmpliament acceptada avui en dia (Marcet & Solà 1998: § 0876 i 0863a).

El que no ha estat mai discutit, en qualsevol cas, és la intencionalitat de l'obra. El «Prefaci» és ben eloqüent. Presenta, en primer lloc, la importància de tenir uns principis de lectura, és a dir, una ortografia:

Conexènt que los principis de la lectura son el fundamènt de qualsevól ciència, totas nacions, tots los pòbles hán procurat establir ab principis sólits, ab una norma fácil, las règlas fonamentals d'el sèu pròpi idioma. Aparex qu'encare qu'el nóstro síe trét de l'antig llemosí del qual usan igualment los Cataláns, Valenciáns y Mallorquins, aço no nos escúsa d'haver de tenir principis de lectura pròpis d'el nóstro dialéctic; essent axi qu'aquest se diferencia d'el d'aquells tant en la pronúncia, cóm en l'ortografia: no obstant fins are l'hem negligit... (Un Mahonès 1804: 1).

És interessant que l'autor reclami uns principis bàsics per a tothom qui escriu en menorquí, uns principis que siguin diferents dels de l'antic llemosí que fan servir, encara, catalans, mallorquí. A continuació els adreça a tres tipus de públic: en primer lloc, «son destináts a los qui comensan a apendrer de lligir»; en segon lloc, «servirán per la direcció del Méstre» i, finalment, seran útils també a qui conegui la pràctica però no la teoria, és a dir, a qui ja sàpiga escriure en menorquí. Davant d'això, no hi ha cap dubte que algunes escoles encara funcionaven en la llengua pròpia, i —a diferència del que passarà a mesura que avanci el segle— segurament era l'única que ensenyaven, i d'aquí la necessitat d'aquests *Principis*. Cal destacar, també, que és encara una obra escrita en menorquí i per a un públic menorquí, és a dir, la metallengua és la mateixa que la llengua meta o d'aprenentatge —un fet que, com es veurà, ben aviat canviarà per deixar pas al castellà com a llengua instrumental amb què ensenyar els rudiments de la llengua pròpia.

S'ha parlat sempre de *menorquí*, fins ara, perquè és el glotònim únic que fa servir l'autor. Pons i Cardona se situa en la situació llemosinista que tanta fortuna havia fet des de mitjans de l'edat moderna (Rafanell 1991a). Així, a partir d'un tronc comú llemosí, haurien nascut les varietats actuals de la llengua, que als *Principis* no es divideixen en les tres branques habituals —català, valencià, mallorquí, en què mallorquí equival a *balear*—, sinó en quatre: menorquí, català, valencià i mallorquí. Aquesta distinció, però, no és de caràcter secessionista, i ben just si hom podria considerar-la particularista. En efecte, l'autor afirma que tots se serveixen encara de l'antic llemosí —és a dir, de la manera tradicional d'escriure—, però que aquest fet no obsta que ell proposi uns *Principis* particulars per al menorquí:

[P]arex que'encare qu'el nóstro síe trét de l'antig llemosí del qual usan igualment los Cataláns, Valenciáns y Mallorquins, aço no nos escúsa d'haver de tenir principis de lectura própís d'el nóstro dialèctic (Un Mahonês 1804: 1).

Fet i fet, els *Principis* beuen de la tradició catalana, i malgrat la migradesa del text, hom pot observar com, per exemple, conserven el nom clàssic de les lletres (*èl, èm, èn*, etc., vg. Rossich 1999).

En una carta del mateix 1804 adreçada a Fèlix de Prats i Santos, baró de Sarraí, secretari de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, el cirurgià de Maó Manuel Rodríguez Caramanzanali envia un exemplar dels *Principis* i els descriu amb els mots següents:

En el prólogo de ellos [el autor] manifiesta claramente la idea de separarse de la gramática catalana, y la de adoptar una particular para Menorca, que jamas podrá ser mas que una modificacion de aquella; *puesto que en el fondo son las mismas, ò un solo è identico dialecto*. Y aun que dice que el Menorquin se diferencia del Catalan, Valenciano, y Mallorquin en la pronunciacion y ortografia hallo en esto alguna equivocacion, pues no es lo mismo el que tengan diferentes *modismos* ù ortografias distintas (*apud* Carbonell ([1961-1966] 2017: 274-275, subratllat afegit).

Sembla que les paraules de Rodríguez confirmen que la sensació entre els coetanis dels *Principis*, per particularitats que veiessin en llur dialecte, no tenien una concepció diferenciada respecte dels altres parlars catalans; al contrari, la lletra de Rodríguez venia a afirmar la impossibilitat de separar-se'n.

Tot amb tot, l'obra és essencialment pedagògica i no es preocupa de transmetre posicionaments lingüístics més enllà d'aquest breu apunt llemosinista. Després del prefaci se segueixen les indicacions sobre l'alfabet, l'accentuació, les síl·labes, la puntuació, etc. Els exemples il·lustratius dels diferents fenòmens fan referència o bé a elements de la vida quotidiana (*Jo estig segur qu'en Père no vindrá. No obstant áre l'hè enviát a cercar, que dius?*, Un Mahonês 1804: 25) o a l'església (*Si caiguèssies (lo que Dèu no permetie) en pecát mortal, el remei es la penitència*, Un Mahonês 1804: 26). A l'àmbit religiós, també, pertanyen la majoria de les *Pèssas de lectura* del final de l'obra, completades per un breu text d'història d'Anglaterra. Seguint la classificació de González Jiménez (2020), aquests exemples formen part del que aquest autor n'ha dit «exemples naïf», que són aquells que fan prevaldre la voluntat pedagògica en tant que no determinen cap voluntat de transmissió ideològica, més enllà de la doctrina catòlica que, en aquell moment, no es podia qüestionar.

En síntesi, la primera obra de tipus lingüístic estampada a Menorca, els *Principis de la lectura menorquina* de 1804, és una obra breu, amb poca càrrega ideològica, però que assenyalava un nínxol educatiu encara exclusivament en menorquí a principis de segle a l'illa.

Una educació integralment menorquina i autocentrada serà la proposta, fracassada i romassa inèdita, que proposà també a partir de 1804 Antoni Febrer i Cardona.

3 Antoni Febrer i Cardona, l'ocàs d'un món catalanocentrat

El gramàtic més important del tombant dels segles XVIII a XIX, no només a Menorca sinó en el conjunt dels Països Catalans, és l'il·lustrat maonès Antoni Febrer i Cardona (Ginebra 1996a). La seva obra restà inèdita —tot i que fou conegut per coetanis seus (Salord en premsa)—, es «redescobrí» a principis del segle, XX però no és fins a la dècada de 1960 que el començà a reivindicar i a estudiar Jordi Carbonell ([1993] 2017). Des d'aleshores ha estat objecte de força estudis, especialment a partir dels anys 1990, com per exemple —i sense exhaustivitat— els estudis de Paredes (1991, 1994-1995, 1996) o Ginebra (1996a), o el monogràfic de la revista *Randa* (1992). Des de començaments d'aquest segle s'han anat editant la seves obres completes, tant les no lingüístiques (Febrer i Cardona 2002, 2004a, 2005, 2006, 2008, 2009; Febrer i Cardona & Vidal i Seguí 2004) com les lingüístiques: el *Diccionari menorquí, espanyol, francès y llatí* (2001), i les obres gramaticals catalanes (2004b, 2017). A més a més, estan en procés de publicació les gramàtiques franceses.¹⁸

Antoni Febrer i Cardona (Maó, 1761-1841) va ser un erudit: gramàtic, filòleg, traductor, escriptor i pedagog; un dels membres més rellevants de la il·lustració menorquina, al costat d'altres personalitats del món de les lletres com ara Joan Ramis i Ramis o Vicenç Albertí. A grans trets, cal recordar que Febrer i Cardona forma part de la segona generació d'il·lustrats menorquins (Salord 2010: 12). Doctor en drets civil i canònic per la Universitat d'Avinyó, fou en aquesta època que segurament començà a rebre influències de la Il·lustració francesa, que tant el marcaren en els plans lingüístic, literari i ideològic.

Ultra la influència francesa, Febrer no era aliè a l'entorn intel·lectual de l'àmbit català. El 1811 fou nomenat diputat a Balears, càrrec que ocupà fins a 1814, període durant el qual visqué a Palma i feu bona amistat amb Josep de Togores, comte d'Aiamans (cf. § IV.1.2); a més a més consta que coneixia algunes de les obres lingüístiques coetànies, com el *Diccionario catalán-castellano-latino* de Joaquim Esteve, Josep Bellvitges i Antoni Juglà

¹⁸ En el moment de dipositar aquest treball, Maria Paredes i Maria Teresa Garcia Castanyer estaven preparant l'edició de les gramàtiques franceses de Febrer i Cardona, edició que ha de comptar, també, amb un estudi introductori.

(1803-1805), la *Gramàtica* de Josep Pau Ballot (1815) (cf. § VI.2.3) o la *Nueva ortografía de la lengua mallorquina* d'Antoni M. Cervera i Bru (1812) (cf. §IV.1.3), totes tres esmentades en els seus treballs gramaticals.

Tal com han assenyalat Paredes (1996), Ginebra (1996a, 2004) o Salord (2010: 23, en premsa), el projecte gramatical de Febrer i Cardona cal entendre'l en un programa global, integral, d'educació, de formació cristiana il·lustrada de la joventut de l'illa —només cal fixar-se en l'abast temàtic de les obres completes: música, retòrica, poesia, gramàtica, lexicografia. Aquest projecte, no cal dir-ho, tenia com un dels eixos vertebradors la dignificació de la pròpia llengua vulgar. L'obra de Febrer i Cardona és, segurament, l'última manifestació d'un autocentrament lingüístic que a poc a poc cedirà pas a la llengua castellana i que no es recuperarà, i encara parcialment, fins un segle més tard. De fet, com ha assenyalat Ginebra (2004: 11), l'obra de Febrer és, gairebé, una obra del passat; el seu plantejament, que hauria estat vàlid a la Menorca del XVIII, ja no ho era a la dels primers anys del XIX —o almenys estava a punt de deixar de ser-ho. Ja s'ha vist com en les dècades de 1810 i 1820 es consoliden els materials escolars en castellà (Salord 1992, Pons 1995).

L'obra estrictament lingüística d'Antoni Febrer i Cardona es compon de tres peces podria dir-se que bàsiques o troncal, això és, els *Principis Generals de la Llengua Menorquina* (1804), el *Diccionari menorquí, espanyol, francès y llatí* (c. 1807) i els *Principis Generals y Particulars de la Llengua Menorquina* (1821) —que poden considerar-se una refosa dels primers. Antoni Febrer i Cardona és autor, també, d'unes *Observacions sobre la llengua menorquina per mèdia d'una anàlisi d'el próleg d'el pronòstic de l'añ 1811* (1811) —una resposta a qüestions lingüístiques a un *Pronòstic* no identificat—, d'una polèmica ortogràfica amb un desconegut Dr. Parpal —*Observacions d'el Dr. Parpál, sobre l'ortografia menorquina*, sense datar—, i altres apunts sobre ortografia i pronúncia.

3.1 *El valor ideològic de Febrer i Cardona*

L'interès lingüístic de l'obra de Febrer i Cardona ha estat posat de manifest i estudiat sobretot per Paredes (1996, 2001), Ginebra (1996a, 2004) i Feliu & Albiol (2017). L'interès ideològic de l'obra, que també ha estat tractat (Mifsud 2007, Salord en premsa), rau sobretot en l'autocentrament de l'autor. Febrer i Cardona és un cas excepcional i és l'únic autor que, fins a les obres de Pompeu Fabra i Antoni M. Alcover al tombant de segle, concep un programa

només *en català i per al català*, és a dir, que no el concep per aprendre ni per difondre cap altra llengua. Això no vol dir, és clar, que Febrer renunciï a conèixer altres llengües: per a ell és patent encara que almenys una part de la societat ha de continuar aprenent llatí (Febrer i Cardona 2004: 41-43), i sens dubte reserva un lloc també per al francès i el castellà. De fet, de les dues primeres llengües en fou traductor ell mateix i, juntament amb aquesta darrera, formen el corpus del diccionari quadrilingüe que va deixar enllestit cap a 1807.

El *Diccionari*, que ha estat àmpliament estudiat a Paredes (2001), no té definicions ni exemples, només quatre columnes d'equivalències dels mots en menorquí, espanyol, francès i llatí; tampoc no té cap pròleg ni paratext, per la qual cosa és difícil extraure'n més informacions sobre la ideologia lingüística de Febrer.

És més fàcil de trobar elements ideològics explícits, en canvi, a les gramàtiques. Al pròleg dels *Principis* de 1804 hi fa una defensa indubtable de la unitat de la llengua que ha esdevingut un dels fragments més citats, i més coneguts, del maonès. Val la pena recordar-lo:

Jó hè intitulado aquesta obra: Principis Generals de la Llengua Menorquina, no perque considèrie qu'aquesta llengua deguie el seu origen â Menórca, sabènt molt bè qu'aquesta illa fonc fundáda de Valenciáns, Cataláns, &c els quáls ei portáren la sèua llengua, sinò qui es la matèxa que nosáltres usám, y atigamènt s'anomenáva Llemosina; sinò perqu'essent fèta â Menórca, y per un Menorquí, es adequáda â la pronúncia que s'usa â n'aquesta illa, qui en cértas paráulas es algun tánt diferènt de la Valenciána, Catalána y Mallorquina (Febrer i Cardona 2004b: 43).¹⁹

Si es llegeix aquest fragment amb deteniment poden trobar-s'hi informacions interessants. En primer lloc, la consciència històrica de continuïtat dels conqueridors,²⁰ que ell en diu catalans i valencians tot i que el paper rellevant sembla que fou només dels primers (Casasnovas 2016). En segon lloc, Febrer i Cardona «supera», ja el 1804, el debat llemosinista sobre el nom i l'origen de la llengua. En tercer lloc, la preferència que dona al glotònim propi —*menorquí*— per damunt no tan sols de *llemosí* —Febrer el reconeix ja com un terme obsolet— sinó també de les denominacions que, més o menys, havien existit en els contextos formals durant l'edat moderna: *català*, *valencià* i *mallorquí*.

La relativa independència cultural i política de Menorca dels altres territoris de la Corona d'Aragó s'havia accentuat, encara més, durant el set-cents. Cal considerar, a més, que entre els menorquins el glotònim devia ser prou comú, almenys, des del final de l'edat mitjana o els inicis de l'edat moderna, en paral·lel a l'aparició de les denominacions de *mallorquí* o

¹⁹ I, amb molt poques modificacions, també a l'obra de 1821 (Febrer i Cardona 2017: 53).

²⁰ La mateixa consciència etnocultural que, aplicada a Mallorca, desenvolupa Mas i Forners (2020).

valencià, per exemple (Colón 1978: 39-71, Ferrando 1980). És lògic que Febrer, plenament inserit en un ambient culte *menorquí*, recorregués a aquest terme. Encara, potser, es podria anar un pas més enllà i especular que, sota l'elecció, hi hagués un lleu sentiment de superioritat. No és cap secret, i ha estat ben assenyalat pels estudiosos de Febrer i Cardona (Ginebra 1996b, 2004), que el maonès va codificar una llengua unitària però basada en el seu dialecte. En certa manera, el mateix que Pompeu Fabra, 120 anys més tard, faria amb el barceloní; la mateixa operació que, en certa manera, a la baixa edat mitjana es dugué a terme amb el *valencià*. En efecte, el model de paraestàndard culte del segle XV es basava en el *valencià*, dialecte de la capital del Túria i ciutat més puixant econòmicament de la catalanofonia. Anàlogament, la regió més puixant, si no econòmicament almenys cultural, al segle XVIII era Menorca. Febrer i Cardona, doncs, prioritzà aquest dialecte per damunt dels altres a l'hora d'establir el seu model de llengua, i pretengué de generalitzar el glotònim particular per al conjunt de la llengua —formal— que proposava.

Aquest *autocentrament* es manifesta també en altres aspectes de l'obra gramatical del maonès, com per exemple en el fet que en totes les gramàtiques (Febrer i Cardona 2004: 45; Febrer i Cardona 2017: 59) Febrer fa servir el nom tradicional de les lletres en català (cf. Rossich 1999: 71), encara que al seu sistema ortogràfic prioritzi la *ñ* d'origen castellà.

Les gramàtiques de Febrer i Cardona són gramàtiques catalanes per aprendre el català. Això, que a la tradició lingüística europea és habitual i comú, és tota una raresa en les obres lingüístiques catalanes del període. Com s'ha assenyalat, són, en general, subsidiàries del castellà i emprades de via per aprendre aquesta llengua. En el cas de Febrer i Cardona, no. De fet, reivindica fins i tot el dret de saber només *menorquí* i de desconèixer el llatí, que com és ben sabut és la llengua de cultura preeminent a l'antic règim:

Perloque sería molt útil que l'estudi de la Llengua Menorquina s'introduhís en las escólas de primèras lletres ahònt per lo regular no s'enseña à los allòts sinò els principis de la Religiò, ab el módo de lligir y d'escriurer. No tots aquells qui ei ván, son destinads à l'estúdi d'el llatí. La majòr párt en surten per anar à contes, ô à altres emplèos que ni desempèñan sinò per l'escriptúra: y succehex que no arriban jamái à esser eczats en l'Ortografía, per fálta de no haver-ne après las règlas segons els principis de la llengua: à lo qual no es pód remediari sinò fènt-los-ho estudiar en matèx tèms que los ensèñan de lligir y d'escriurer (Febrer i Cardona 2004b: 41-42).

I de fet les gramàtiques per elles mateixes no tenen gaire més informacions ideològiques de les que s'analitzen en aquest treball, és a dir, que tinguin a veure amb la relació i el rol social de les llengües. Senzillament se suposa, tàcitament, que el *menorquí* és la llengua natural. En els exercicis d'escriptura els exemples són gairebé sempre de temàtica religiosa i cristiana, cosa

que si de cas podria ser interessant per analitzar la ideologia religiosa o moral de Febrer i Cardona (González Jiménez 2020).

A principis del segle XIX, per tant, Menorca es trobava en condicions de donar a impremta una obra lingüística d'un valor excepcional. Tanmateix, romangué inèdita, i amb ella, tota la influència que podria haver tingut. L'autor mateix se n'adonava, i més d'un cop ho havia lamentat en els intercanvis epistolars amb el comte d'Aiamans ([1971-1972] 2017) i havia intentat que es publicués alguna part de la seva obra a Mallorca, on podria tenir més difusió que a Menorca (Carbonell 1971-1972 [2017]: 205-208). No obstant això, els primers anys de la dècada de 1810 encara tenia esperança de veure publicada l'obra a Menorca, i també en una lletra al comte d'Aiamans explica que s'ha fet fondre el caràcter <ŀ>, tant característic de la seva ortografia (Carbonell 1971-1972 [2017]: 207.). No hi ha indicis que a partir de 1824 continués treballant en la tasca gramatical, i devia acabar els seus dies reclòs en un ambient cultural, polític i sociolingüístic radicalment al que havia conegut en la seva joventut.

4 Juli Soler, un món en transició

Antoni Febrer i Cardona va morir el 1841 sense veure publicada l'obra que havia bastit al llarg de tota una vida. Però tanmateix es mantingué connectat amb la nova tradició gramatical que estava a punt de néixer a Menorca. El vincle principal fou a través de l'obra de Juli Soler (Maó, 1817-1879).²¹ Soler visqué bona part de la seva vida als Estats Units d'Amèrica, on feu de professor d'espanyol a les universitats de Boston i de Nova York, i d'espanyol i d'italià al Rutgers's Female Institute, també de Nova York, i hi ocupà càrrecs diplomàtics importants. A finals de la dècada de 1840 tornà a Menorca. Aleshores ja havia publicat *A new Spanish Grammar, being an attempt towards a New Method of Teaching the Spanish Language* (1842) i *Spanish guide for conversation and commerce* (1843), dos manuals per aprendre castellà.

Retornat a Menorca, rebé la Real Orden Americana de Isabel la Catòlica, orde que s'atorgava als espanyols que havien prestat serveis a Amèrica. Es va instal·lar a Maó, on va desenvolupar una intensa activitat social i de dinamització econòmica (Fàbregas 1878: 271-

²¹ Les informacions biogràfiques dels paràgrafs que segueixen són de la BVFE, de Mifsud (2002, 2007), de Villalonga (2011) i de Salord (en premsa), que al seu torn beuen de Bover (1868) i Fàbregas (1878).

276; Mifsud 2007: 360-362). Cap a la dècada de 1850 tornà a escriure i a publicar obres de caràcter divers: cíviques, filosòfiques, religioses i, és clar, gramaticals. (Salord en premsa). Una de les més interessants és l'*Esposició de lo estad actual de l'agricultura en la isla de Menorca* (1857), tractat que recull la història i el funcionament de l'agricultura a l'illa, tant des d'un punt de vista comercial com pràctic, amb instruccions i consells per a propietaris, treballadors i madones.²²

L'*Esposició* és l'única obra que Soler escrigué en català. Mifsud (2002, 2007: 360-362) ha provat d'explicar-ho a partir del públic objectiu i de la naturalesa de l'obra. El tractat s'adreçaria a la incipient burgesia maonesa —i part de la noblesa ciutadellenca— que, tot i que havia adoptat l'espanyol per als negocis «seriosos», reservava encara el menorquí per als afers que tenien a veure amb les finques agràries de Menorca. Mifsud apunta que aquestes finques que configuraven un sistema econòmic molt primari, de manera que en certa manera es podia convertir l'interior de l'illa en una mena d'Arcàdia, una zona de confort empresarial per contrast amb les aventures comercials. En aquest àmbit de l'economia, on propietaris i masovers es trobaven, la llengua pròpia hi tenia cabuda. Per a Mifsud (2002) i Salord (en premsa) l'operació de Soler supera la barrera de la diglòssia, i demostra que era possible «d'escriure en el català de Menorca amb tota la dignitat formal apresada en Antoni Febrer i Cardona, l'únic que es va mantenir fidel a l'ús literari del català fins a la seva mort el 1841» (Salord en premsa).

Val la pena especular, tanmateix, que potser hi hagué un altre element que contribuï a la «catalanitat» de l'obra. Més enllà de la naturalesa del tema —difícilment els menorquins del vuit-cents tindrien equivalents castellans per a la terminologia clàssica agrària, però com en moltes altres obres castellanes del període això per a l'autor podria no ser un problema— cal tenir en compte que mateix autor admet, al prefaci, que no fa més que ordenar i publicar les observacions sobre el sistema d'agricultura menorquí recollides per Rafael Febrer, possiblement escrites ja en català. En qualsevol cas, és interessant com Mifsud (2002: 30-33) observa que la llengua de Soler és genuïna, clàssica i ordenada.

²² Sembla, segons que diu Fàbregas (1878: 271-276), que en tornar a Menorca Soler comprà un lloc, és a dir, una explotació agrícola, prop de Sant Lluís en el qual hi practicà experiments agrícoles; Mifsud (2002) defensa que l'obra servia, en part, per consolidar els canvis que l'agricultura menorquina havia patit durant el segle XVIII i mantenir-los immutables, una mena, doncs, d'arcàdia, de reserva espiritual, en front dels negocis més atrevits amb què la burgesia menorquina s'havia enriquit fora de l'illa. També servia, és clar, de manual pràctic per a nous propietaris que desconeixien bona part dels usos i de les maneres de gestionar les explotacions.

Just un any després va publicar una *Gramática de la lengua menorquina* (1858), escrita en castellà, que centrarà l'atenció d'aquest epígraf. Des d'un punt de vista gramatical ha estat descrita per Villalonga (2011), i ha estat recollida per Rico & Solà (1995: 28), per Marcet & Solà (1998: § 2867) i forma part del portal Lexdialgram, però no s'ha estudiat des d'un punt de vista ideològic (tot i que n'hi ha referències breus a Mifsud 2007: 360-362, a Bellés 2019: 76 i a Salord en premsa). És l'única obra de Soler de tema menorquí. Després de la *Gramática* encara va publicar un *Nuevo método para aprender los idiomas francés, italiano e inglés* (1859), seguit de dues gramàtiques específiques: un *Nuevo método para aprender el francés* (1859) i un *Nuevo método para aprender el inglés* (1859).

Abans d'analitzar ideològicament la *Gramática*, val la pena de fixar-se un moment en les, podria dir-se, gramàtiques estrangeres, que bàsicament són dues: el curs d'espanyol per a anglòfons elaborat als Estats Units durant la dècada de 1840 —compost de dues parts— i el curs de francès, anglès i italià. Totes dues presenten un mateix plantejament bipartit, podria dir-se que en forma de díptic. En la primera part s'exposen les normes gramaticals de la llengua (o les llengües) objecte, i en la segona part es presenten textos, frases, vocabulari, etc. per practicar-la i consolidar-ne l'ús, en línia amb els manuals de llengües estrangeres comuns al segle XIX. Soler té tan integrat aquest model que al pròleg del *Nuevo método para aprender el francés* hi diu, explícitament, que «El presente método se compone, como los demás que llevo publicados, de dos partes, que son la gramática y el traductor» (Soler 1859: VII). I, en efecte, totes les obres responen a aquest patró. En el curs d'espanyol publicà la gramàtica el 1842 i, un any més tard, el 1843, el traductor, que en aquell cas era també una guia de conversa. En els cursos d'anglès, francès i italià inclogué, al mateix volum, les dues parts; i, finalment, el mètode trilingüe —en el qual pretenia ajudar-se de les semblances entre els tres idiomes— el divideix en un volum general, introductori, amb la gramàtica de les tres llengües, seguit de tres volums, un per a cada idioma, d'exercicis de traducció.

Per entendre la *Gramática* cal tornar, encara, un moment al tractat agrícola de 1857. En l'advertència preliminar hi inclou unes «Reglas de pronunciación y ortografía extractadas de la gramática de la lengua menorquina, escrita l'añ 1821, per D. Antoni Febrer y Cardona; y adaptadas, per l'editor, en l'impressió de la present obra» (Soler 1857: I). Les *adaptacions* són, realment, simplificacions: s'abandona el complex dígraf *ll̃* a favor del aleshores *ll*; canvia el sistema d'accentuació de Febrer i Cardona, tan precís com complex, per un model de base castellana en què només hi ha l'accent agut per indicar tonicitat, i abandona l'ús del guionet.

És lícit demanar-se si aquestes adaptacions són, com avisa l'advertència, de l'editor o, en canvi, són proposades per Soler, com pressuposen implícitament Carbonell ([1966] 2017): 262), Villalonga (2011: 36) i Mifsud (2007: 361; seguit per Bellés [2019: 447]).

Aquesta referència serveix per demostrar que, com a mínim, Soler coneixia l'obra de Febrer i Cardona, i a més la valorava o la jutjava prou interessant per adaptar el seu sistema ortogràfic —i és fàcil de pensar, doncs, que fos coneguda per la petita elit intel·lectual maonesa. I serveix també per pensar que Juli Soler, tot i que sovint s'ha tractat d'autor particularista (Rico & Solà 1995: 28; Mifsud 2007: 360-362, per bé que implícitament), és més aviat, com suggeria Carbonell, autor de «la darrera gramàtica menorquina d'índole no dialectal» ([1966] 2017: 262), opinió compartida per Villalonga (2011) i reafirmada per Salord (2022).

4.1 La Gramàtica de la lengua menorquina

La *Gramàtica* de Juli Soler s'estructura en vuit capítols («Pronunciación y ortografía», «Nombre», «Adjetivo», «Verbo», «Adverbio», «Preposiciones», «Conjunciones» i «Interjecciones»), més un de novè dedicat a l'«Analogía que existe entre la lengua menorquina y los idiomas francés, italiano e inglés», i un apèndix amb un breu vocabulari castellà-català, que també inclou refranys i frases fetes.

És obvi que la gramàtica de Soler no és un treball dialectal o cantonalista, amb tot, cal reconèixer que és diferent del que proposava Febrer i Cardona. El tractament gramatical que Soler fa de la llengua no pot considerar-se secessionista ni, tant sols, particularista. El model lingüístic que proposa segueix la *scripta* clàssica, tant en la morfologia verbal com en la morfologia nominal (Mifsud 2002, Villalonga 2011). No hi menciona, per exemple, l'existència de l'article derivat d'IPSE llatí (*es, sa*), sinó que recomana sistemàticament l'ús de l'article *el* (i *lo*), *la*:

ARTÍCULO

El ó *lo*, *el*: *el dia*, *lo dia*, el día.

els ó *los*, *los*: *els días*, *los días*, los días.

la, *la*: *la clau*, la llave.

las, *las*: *las claus*, las llaves.

lo, *lo*: *lo hermos*, lo hermoso (Soler 1858: 11).

O, per posar un exemple de morfologia verbal, als patrons de conjugació hi ha les formes clàssiques, tant d'indicatiu (*jo am, tu amas, ell ama; jo tem, tu tems, ell tem, etc.*) com de subjuntiu (*jo amie, tu amies, ell amie; jo amás, tu amassies, ell amás; jo temia, tu temies, ell temia; jo temés, tu temessies, ell temés*) (Soler 1858: 18-22). Els verbs de la tercera conjugació amb increment també els tracta segons el model clàssic: *jo cresc, tu crexes, ell crex; jo cresqué [sic], tu cresqueres, ell cresqué* (Soler 1858: 47-48). El present d'indicatiu amb desinència zero no pot llegir-se com una concessió al menorquí, sinó a la llengua clàssica, de la maneta manera que el subjuntiu segueix els patrons de la llengua clàssica de l'edat moderna, que seguia també Febrer i Cardona.²³ Un altre punt en què s'aprecia que Soler continua amb la tradició gramatical precedent és en l'ús *atalà* del nom de les lletres. Rossich (1999: 71) només aporta el testimoni menorquí de Febrer i Cardona, que Soler segueix (Soler 1858: 90-91).

No cal insistir-hi més, per tant: la *Gramática* de Soler descriu (o prescriu) un model que segueix la tradició moderna i que no dialectalitza la llengua. Però, tot i això, s'allunya progressivament del model lingüístic autocentrat que proposava Febrer i Cardona. L'element més clar és el canvi en la metallengua, és a dir, la llengua amb què està escrita l'obra. Mentre que l'obra de Febrer i Cardona —i també els *Principis de la lectura menorquina* de Pons i Cardona— era exclusivament en català, fins i tot en les gramàtiques franceses, la de Soler ja és en castellà. Ja ho eren les gramàtiques de Soler adreçades a aprendre anglès, francès i italià, i també ho seran totes les obres sobre el menorquí que es produiran al llarg de la centúria — l'única excepció, la *Quertille* de Ferrer i Parpal, de fet, respon a un programa ideològic clarament secessionista (cf. *infra* § III.5).

Les conseqüències de la tria lingüística de Soler són diverses. En primer lloc, és un símptoma clar que havia canviat la concepció sociolingüística i la distribució de les llengües entre la burgesia liberal menorquina. O, dit d'una altra manera: el castellà avançava en el seu camí cap a l'*anonimat*, cap a esdevenir la llengua comuna, no marcada, la llengua de tothom. O almenys hi avançava la voluntat dels gramàtics. L'*Esposició* encara podia ser en un «dialecte rude», com Soler es referia al menorquí al pròleg, potser perquè s'adreçava a persones alfabetitzades. La *Gramática*, en canvi, havia de ser en castellà, atès que s'adreçava a un públic escolar, per a qui la llengua de formació havia de ser el castellà.

²³ L'ús d'aquest subjuntiu és constant en la *scripta* menorquina del període; es troba, per exemple, en l'*Art de la cuyna* del franciscà ciutadellenc Fra Francesc Roger (Roger 2014).

A la tria lingüística cal afegir-hi l'ús exclusiu del glotònim *menorquí*. Si bé aquest terme l'havia usat, també, Febrer i Cardona, l'il·lustrat maonès especificava clarament als prefacis de les obres que feia referència a la llengua tota, com s'ha vist. Aquest aspecte ja no es troba en Soler, que no ofereix cap mena de reflexió sobre la identitat, història o extensió de la llengua.

Però, sens dubte, l'element més important de la gramàtica per entendre com havia canviat el pensament lingüístic en els anys que van de les obres de Febrer i Cardona a Soler és la intencionalitat de l'obra. La de Febrer i Cardona és una obra pensada per ensenyar català i *en català*; Soler, en canvi, publica una gramàtica perquè els seus conciutadans aprenguin menorquí, però ho facin a través del castellà. I perquè, un cop après a estudiar en una gramàtica *sobre el menorquí*, els sigui més fàcil perfeccionar-se en l'aprenentatge del castellà, que en el fons per als seus coetanis era una L2.

La intencionalitat de Soler queda palesa, per bé que dissimulada,²⁴ al pròleg de l'obra:

Muchos se dedican al estudio de las lenguas extranjeras sin haber aprendido por principios la materna, ni tener suficiente conocimiento del idioma nacional para aprender aquellas con alguna facilidad. A obviar estos inconvenientes y á disminuir las dificultades que presenta el estudio de los idiomas francés, italiano é inglés es á lo que tiene la presente gramática, siendo éste al ménos el principal objeto que se ha tenido en vista al escribirla (Soler 1858: IX).

D'aquest fragment cal destacar-ne diversos aspectes. En primer lloc, la importància que Soler atorga a l'estudi de les llengües estrangeres, també en una gramàtica sobre la seva llengua. Però per aprendre-les cal partir d'un bon coneixement de la llengua materna i, una novetat important, del «idioma nacional», idioma, és clar, que no és altre que el castellà. D'aquesta afirmació és fàcil deduir que el públic objectiu de la *Gramática* no coneixia bé ni el menorquí ni, encara menys, el castellà. Cal, per tant i en primer lloc, instruir en el menorquí i en el castellà, abans d'avançar cap a l'aprenentatge de les llengües de cultura europees. Sembla que el menorquí ja hagi perdut tot l'estatus a què aspirava en el projecte ambiciós de Febrer, i que ara sigui un mer pont —com dirà Ferrer i Parpal— per accedir a les altres llengües de cultura.

Un any abans, Soler ho havia expressat d'una forma molt semblant, en anunciar la publicació de la *Gramática* des del prefaci de l'*Esposició*:

Los menorquins qui en lo succesú se dediquien á l'estudi de los idiomas Español, Francés, Italiá ó Inglés, conixerán el gran avantatge de sebrer anticipadamente aquestas pobras reglas

²⁴ Mifsud (2002: 33) interpreta que Soler estableix una jerarquia en les llengües en dir que cal aprendre la llengua materna i que s'han de tenir suficients coneixements de l'idioma nacional. Sembla, més aviat, que es tracti potser d'elements retòrics atenuants; altrament, no s'explicaria que per accedir a totes les llengües estrangeres calgués passar, necessàriament, pel castellà.

y demás que conté la gramática menorquina: la cual hará imprimir, escrita per ell mateix, l'editor de la present obra, tan pronte com ésta estigüe publicada, si circunstancias imprevistas no se lo impedexen (Soler 1857: IV).

En efecte, sembla que Soler ja només concep el menorquí com un estadi previ, i necessari, per a l'aprenentatge del castellà i, després, de totes les altres llengües de cultura europees. No ho explicita, però el camí cap a la subordinació de la llengua pròpia, cap a la diglòssia absoluta, en Soler ja ha començat, i no té marxa enrere.

En síntesi, Juli Soler és un autor que no pot considerar-se, en cap cas, dialectal si es jutja el model de llengua que proposa a la seva gramàtica, model que beu de la tradició moderna i, més directament, de l'obra de Febrer i Cardona. Però Febrer i Cardona proposava un model de llengua per a tot el domini lingüístic, era conscient de la unitat de la llengua i li reservava un lloc central en el seu projecte educatiu. Juli Soler, en canvi, proposa ja una obra pensada només per a un públic menorquí, i concebuda lluny de l'autocentrament de Febrer i Cardona. Per a Soler el menorquí és una llengua, o més exactament un «rude dialecte», que ha de servir per aprendre millor la llengua nacional —això és, el castellà— i, des d'aquesta llengua, si de cas, passar a les altres llengües de cultura europees.

5 Jaume Ferrer i Parpal: el primer secessionista

El mateix any que Soler publicava la *Gramática de la lengua menorquina* apareixia, també a Maó, una altra obra de caràcter lingüístic; en aquest cas, en la llengua pròpia de l'illa. Es tractava de la *Quertille des dielecte menorquí*, de Jaume Ferrer i Parpal (Ferrer i Parpal 1858). No era pas la primera aportació gramatical de Parpal, perquè de fet el 1849 havia publicat una *Gramática general puesta al alcance de los niños* precedida d'una cartilla amb rudiments d'ortografia castellana (Ferrer i Parpal 1849). Però la *Quertille* representava, fet i fet, la primera peça d'un projecte lingüísticopolític —o de política lingüística, si es permet l'anacronisme— que Ferrer i Parpal va desenvolupar, amb molta insistència i molt poc èxit, fins a les acaballes de la centúria. Aquest projecte lingüístic —o més aviat ideològic, com es veurà— és el més ambiciós del segle XIX menorquí i ha estat descrit breument per Mifsud (2000a, 2007)²⁵ i Salord (en premsa) i, més detalladament, s'ha estudiat a Bellés (2020a).

²⁵ A Mifsud (2002: 30-33) es contraposa breument el seu programa lingüístic al de Juli Soler.

Jaume Ferrer i Parpal (Maó, 1817-1897), de la mateixa edat que Soler, és un dels màxims representants d'aquella burgesia nascuda a l'entorn de Maó i el port que participà d'una manera activa en la construcció de l'estat liberal burgès espanyol. Ferrer i Parpal feu el batxillerat a Santiago de Compostel·la i començà els estudis de Medicina i Cirurgia a Barcelona. El 1835 tornà a Menorca, i en fou desterrat un any després a causa d'uns aldarulls polítics. Elegí Barcelona per complir la condemna, ciutat en la qual acabà els estudis universitaris el 1840. Tornat a l'illa, visqué successivament as Mercadal, as Castell i a Sant Lluís, i després d'una breu etapa a la nombrosa colònia menorquina d'Alger, el 1845 s'instal·là a Maó. És a partir d'aquest moment que, paral·lelament a la seva ocupació mèdica, Ferrer i Parpal començà una intensa vida pública i política caracteritzada, ben sovint, per la polèmica. Fou elegit dos cops regidor de Maó (el 1857 i el 1867), fou membre de la junta local d'instrucció pública, participà en el projecte per constituir una Societat d'Amics del País i fou reconegut amb la Reial Orde de Carles III (Fàbregas 1878: 63-65; Mifsud 2000a; Bellés 2020a).

Destacat polemista, una de les facetes més rellevants de Ferrer i Parpal fou, justament, la gramatical. En aquest sentit, ultra la *Gramática* en castellà que ja s'ha esmentat, la seva obra comprèn la *Quertille* de 1858, un *Tratado de lectura del dialecto menorquín* de 1870 (Ferrer i Parpal 1870), un *Tratado de analogia del dialecto menorquín* de 1872 (Ferrer i Parpal 1872) —que junts formen el que Parpal en digué la *palabrología* del menorquí— i l'obra més interessant, un *Diccionario menorquín-castellano* publicat, en dos volums, entre 1883 i 1887 (Ferrer i Parpal 1883-1887). Encara cal afegir que Ferrer i Parpal difongué la seva doctrina lingüística a través de la premsa, molt especialment a través del periòdic *Es Menurquí*, fundat, dirigit i redactat per ell mateix i publicat, en dues etapes molt breus, entre 1891 i 1892.

El projecte polític i lingüístic de Parpal, com es veurà, va encaminat a aconseguir un objectiu molt concret: la generalització de l'ús de l'espanyol a l'illa i, en conseqüència, l'abandonament de la llengua pròpia, això és, del menorquí. A Bellés (2020a) s'han proposat dues estratègies centrals i transversals en l'obra de Ferrer i Parpal orientades a aquesta finalitat. En primer lloc, l'operació del que se n'ha dit «el dialecte al servei de la llengua» i, segonament, la defensa que el menorquí és una llengua autònoma, totalment desvinculada dels altres parlars catalans. En totes dues estratègies, destaca especialment l'ús ideològic del particular sistema ortogràfic, sistema que ha propiciat que la historiografia lingüística catalana hagi rebutjat, sovint, les seves obres (Colón & Soberanas 1991: 181-182; Rico & Solà

1995: 141). Seguint això, en aquest epígraf es tenen en compte tres grans àmbits que donen raó de la maniobra intel·lectual de Ferrer i Parpal: la creació d'un sistema ortogràfic particular(ista), l'ús del dialecte sempre al servei de la llengua i, per acabar, la proposta secessionista del maonès.

5.1 *Un sistema ortogràfic particular(ista)*

Qualsevol que obri una pàgina a l'atzar de Ferrer i Parpal escrita en menorquí trobarà, tot d'una, que està escrita d'una manera difícil de comprendre. Ferrer i Parpal s'inventà un sistema ortogràfic que, amb poques excepcions, és un reflex fidel de la fonètica menorquina del moment. Heus-ne un exemple del pròleg de la *Quertille*, la primera obra en què l'emprà:

Estant menad que e ses escoles púbbliques de primére eduqueció nó s'enseñi altre llenguatje que s'idióme neciunal y essent indispensable que mus velguem es menorquíns des nostru, per epèndrer bé dit idióme, é cregud fér un benefici, e nes méus cumpetriotes, dunant e llum equeste quertille, pruviste de ses notes y reflexións necessaries per es qui l'agin d'enseñar, e fi de que s'estudi des nostru dielècte sigui lu més senzill pussibble y lu més facil de cumpèndrer per se generelidat (Ferrer i Parpal 1858: 3).

Amb aquest breu fragment ja es poden observar alguns dels usos generals, i més cridaners, de Ferrer i Parpal. Amb molt poques variacions, són els que explicita al pròleg del *Diccionario* i que manté fins al final de la vida. El caràcter eminentment fonètic del sistema és obvi en el sistema vocàlic: substitueix sistemàticament totes les *a* neutres per *e*: *menad*, *eduqueció*, *idióme*; fa servir l'accent gràfic per indicar el timbre de les vocals mitjanes tòniques: *primére* [e], *díelècte*, [ɛ], *epèndrer* [ə], *eduqueció* [o], *nou* [ɔ]. Això té un efecte especialment cridaner en les paraules femenines, que acaben sistemàticament amb *e* i no amb *a*, i també en les seqüències *ca-* àtones, que canvien, irremeiablement, en *que*, com a *quertille*, 'cartilla', *quetelá*, 'català'.

Quant a l'ortografia de les consonants, la voluntat fonètica hi és sempre present, però potser en un grau menor. Així, responen a aquesta voluntat d'extremar la correspondència so-grafia decisions com l'elisió de *-r* final dels substantius i la representació gràfica de les dissimilacions (*ets españòls*, 'es espanyols'). Tot això, sumat a unes tries lèxiques i morfològiques totalment dialectals —entre les quals destaca l'ús sistemàtic de l'article salat— dona un aspecte realment pintoresc, i extremadament fonètic, a l'escriptura de Ferrer i Parpal.

Ara bé, també hi ha servituds, sigui a la tradició, sigui a la subordinació del castellà. Com explica al pròleg del *Diccionario* (1883-1887: I: VI), Ferrer i Parpal fa servir el dígraf clàssic *tl*

per a totes les [ll] (*etlots*, ‘al·lots’), ja que l’ús de *l-l* podria confondre’s amb *ll*, que fa servir per a la palatal; també distribueix les oclusives finals en funció de llurs derivats (*equabad*, ‘acabat’, però *cuit*), manté l’ús de la *c* davant de *e* i de *i* amb valor sibilant (*cebe*, ‘ceba’), i adopta la *ñ* en lloc de la *ny*. Sens dubte, l’element que demostra més clarament aquesta servitud és l’ús de la lletra *hac*. A la *Quertille* Ferrer i Parpal va decidir prescindir-ne, però al *Tratado de lectura* va recuperar-la, i ja no l’abandonaria mai. Va justificar-ne la reintroducció amb una simple nota al peu:

Si bien en la *Cartilla* que publiqué en 1858 suprimí la H, como en realidad debiera suprimirse, he conocido despues que, trabajados estos elementos para facilitar y poner en consonancia nuestro dialecto con los demas lenguages en que está muy generalizada dicha letra, debia admitirla, á fin de no causar confusion, *cuando acostumbrados á escribir en menorquin, quisiésemos practicarlo en castellano* ú otro idioma (Ferrer i Parpal 1870: 10; subratllat afegit).

Realment, el que l’empenyé a reintroduir-la no fou pas cap voluntat d’igualar el menorquí a les altres llengües sinó, en allò que podia, mantenir-lo a prop del castellà, com bé s’explicita de nou al *Diccionario*:

H. s. f. H: octava letra del abecedario y sexta consonante; la cual, por no tener en el dialecto menorquin ningún sonido y ser de las escendentes, *podría muy bien suprimirse, si no fuese admitida en el idioma nacional* y otros muchos (Ferrer i Parpal 1883-1887: s. v.; subratllat afegit).

Però Ferrer i Parpal la va reintroduir no pas en els llocs on la *scripta* catalana clàssica l’havia posada, sinó tot just allà mateix on la *hac* s’usava en castellà. Així, per exemple, es troben les formes *hòs*, del castellà *hueso*, o *hòu*, del castellà *huevo*; casos en què la *h* no és etimològica, sinó que el castellà la hi ha afegida en situacions de diftongació. En canvi, no es troba en els usos més clàssics, com ara en el dígraf *-ch* a final de mot (*bosc*, i no *bosch*, per exemple) o bé a interior de mot en posició antihiàtica (*reó*, i no **rehó*, per exemple).

Al final de la *Quertille*, en un exercici de lectura que és, de fet, un pamflet ideològic, Ferrer i Parpal hi explica per què les llengües que ell considera de cultura no poden modificar el seu sistema ortogràfic tan fàcilment com el menorquí:

Si ses neçons civilisades puguéssin simplificar es séu idióme y refurmarló complétemént, nó titubetjerien en feró, eteses ses ventatjes de senzillese y ermusure qu’etquiriríe es séu llenguatje; però, com dites neçons estan plegades de llibres elementals qui servexen de funemént e nets altres demés llibres, se veuen ubbligades e enar mólt e poc poc emb equeste reforma [...]. Noltrus, emperó, qui querexem, tant de llibres elementals com d’altre caste, y qui’scrivim e quepritxu un menorquí mólt diferént des que perlam, pudem edelentar un petit més y eduptar [...] une refórme [...] se més eprupiàde e nets edelantus del díe (Ferrer i Parpal 1858: 22-23).

Si bé confirma que té una concepció totalment jerarquitzada de la posició de Menorca, i del menorquí, respecte de les altres nacions, hom podria pensar que el sistema fonetista que proposa havia de servir per facilitar l'aprenentatge de la llengua pròpia als infants. Que la *incivilització* de Menorca havia de tenir una utilitat. Tanmateix, no és més que una estratègia més en la línia del plantejament ideològic i polític de Ferrer i Parpal. És prou transparent el fragment citat del *Tratado de lectura*: «cuando acostumbrados á escribir en menorquin, quisiésemos practicarlo en castellano» (Ferrer i Parpal 1870: 10), del qual es desprèn que el menorquí és una llengua pont per arribar a l'espanyol. Cal, en definitiva, posar el dialecte al servei de la llengua.

5.2 *El dialecte al servei de la llengua*

La idea, a vegades més explícita, a vegades més implícita, que cal abandonar el menorquí per abraçar definitivament el castellà, llengua comuna de tota la nació, vertebrava l'obra lingüística de Ferrer i Parpal. Per abraçar definitivament el castellà, i reduir el menorquí a usos gairebé folklòrics. L'eina clau per a aquest propòsit serà, paradoxalment, el menorquí, el seu *dialecte*. Ferrer i Parpal, gràcies a l'escolarització formal i suposadament universal que pretenia la Llei Moyano, posarà el *dialecte* al servei de l'aprenentatge i la difusió de la *llengua*, és a dir, de l'espanyol.

Potser és sobrer recordar el valor que Ferrer i Parpal atorgava als dos termes. Per a ell, com de fet per a la majoria d'erudits vuitcentistes, la distinció entre *llengua* i *dialecte* té molt poc de lingüístic i molt de polític —o almenys de sociolingüístic. La *llengua* fa referència, essencialment, a la varietat lingüística que disposa de diccionari, de gramàtica i d'estatus oficial, mentre que el *dialecte* es refereix, *grosso modo*, a qualssevol varietats parlades en un país. Tot sovint amb una connotació de cosa pretèrita, pròpia de l'antic règim que el liberalisme intentava superar. D'aquesta manera ho definia ell mateix en la *Gramática castellana* de 1849:

[Á] más del idioma general persisten todavía en las naciones algunas hablas antiguas, propias de ciertas y determinadas poblaciones únicamente, á las que se las da el nombre de *dialectos* ó *gergas* (Ferrer i Parpal 1849: XI-XII).

I així mateix ho confirmava al *Diccionario*, emfasitzant si de cas l'aspecte territorial:

DIELÈCTE, s. m. Dialecto: lenguaje particular de un distrito ó provincia, que suele tener muchos puntos de contacto con el lenguaje general de la nacion (Ferrer i Parpal 1883-1887, s. v. *dielècte*).

En definitiva, doncs, una definició molt propera al que a França es van anomenar *patois* o, en menor mesura, als *dialetti* italians, tots plegats varietats rústiques oposades a l'única llengua que es concebia per a les naixents nacions europees, a l'espanyol, al francès, a l'italià.

Els *dialectos*, aquestes *gergas* que calia eliminar de la vida pública espanyola, van desaparèixer del sistema educatiu el 1857, amb la promulgació de la Llei Moyano d'Instrucció Pública (Mayans 2019: 78-81). Aquesta llei, però, deixava una porta oberta a les llengües diferents del castellà: la possibilitat d'admetre alumnes a nivells previs al de primera ensenyança. En aquest nínxol, Ferrer i Parpal hi veu una possibilitat perquè el menorquí, i el seu ensenyament a l'escola, siguin favorables al seu pla de difusió de l'espanyol. És per això que el 1858, essent ell mateix membre de la comissió d'instrucció pública de Maó, publica la *Quertille*, primera obra en què desplega el sistema ortogràfic particular(ista), i en la qual comença a defensar el seu projecte ideològicolingüístic. L'objectiu de la *Quertille*, de fet, és ben palès en el pròleg:

Estant menad que e ses escoles púbbliques de primére eduqueció nó s'enseñi altre llenguatje que s'idióme neciunal y essent indispensable que mus velguem es menorquíns des nostru, per epêndrer bé dit idióme, é cregud fér un benefici, e nes méus cumpetriotes, dunant e llum equeste quertille, pruviste de ses notes y reflexions necessaries per es qui l'agin d'enseñar, e fi de que s'estudi des nostru dielècte sigui lu més senzill pussible y lu més facil de cumpêndrer per se generelidat (Ferrer i Parpal 1858: 3).

Resumint: el menorquí serveix per aprendre l'espanyol. Desgranant-ho: a les escoles públiques s'ha d'ensenyar l'espanyol. Per aprendre'l bé, cal que els menorquins se serveixin de la llengua llur, això és, el menorquí. Per tant, cal una cartilla en la qual aprendre'l bé. Vist que el menorquí ha de ser només un *pont*, un mitjà, per accedir a l'espanyol, no cal mantenir cap sistema ortogràfic clàssic i complex: més val un sistema senzill que ajudi a fer aquest *pont* entre l'analfabetisme i el coneixement del castellà.

La idea de *pont*, que ja ha anat apareixent en aquest epígraf, no és gratuïta: Ferrer i Parpal l'explicita i la teoritza, al costat de Josep Hospitaler —mestre valencià establert a Menorca (cf. *infra*, § III.6)— en un article publicat a primers de 1859 a la primera pàgina d'*El Diario de Menorca* i titulat, justament, «Instrucció». Tot i que es tracta d'un article breu, val la pena detenir-s'hi perquè hi apareixen alguns dels principis que guiaran la tasca lingüística de Ferrer i Parpal —però que Josep Hospitaler, en canvi, abandonarà ben aviat.

En aquest article s'hi defensa que el menorquí ja és una llengua diferent a les altres del bloc català, a causa dels contactes constants del menorquí amb altres idiomes, fet que no

només l'ha singularitzat sinó que n'ha predisposat els parlants a aprendre millor les altres llengües:

[Nuestro lenguaje] ya tiene vida propia y es notablemente distinto de los que formaban antes con él un solo dialecto y que se conocen hoy día, en nuestra nacion, con los nombres de mallorquin, catalan y valenciano.

El roce frecuente que hemos tenido y tenemos con individuos de fuera de la isla, ya por estar en el centro del Mediterráneo y ser visitados continuamente por forasteros y extranjeros, ya por ir viajando la mayor parte de nosotros de unos pueblos á otros y surcar los mares en todas direcciones, ha impreso á nuestro language un caracter especial, muy á propósito para aprender los idiomas de que tenemos mas necesidad (Ferrer i Parpal & Hospitaler 1859: 1).

Ultra això, s'hi constata la gran diferència entre el menorquí escrit i parlat, i es rebutja el sistema propi d'escriptura, tant lligat a aquests «antiguos lenguajes», i tan allunyat de la realitat lingüística, segons els autors. A més a més, Ferrer i Parpal i Hospitaler hi posen de manifest les grans dificultats que els infants tenen per aprendre el castellà. I, contra aquest problema, s'hi proposa una solució: fer servir la *Quertille* que un any abans havia publicat Ferrer i Parpal perquè la menudalla de l'illa aprengué menorquí a l'etapa anterior a la instrucció primària. El sentit que tenia aprendre menorquí, si el que calia era aprendre castellà, segons els autors, era clar:

Si queremos que nuestra isla prospere al nivel de los demas pueblos de la madre patria, preciso es no descuidar la educacion de nuestros hijos y por consiguiente el cultivo de nuestro dialecto, que, por mas que se diga, será siempre, entre los menorquines, el primer escalon que tendremos que subir para pasar á todo lo demas (Ferrer i Parpal & Hospitaler, 1859: 1)

En aquestes línies es concretava la idea que calia posar el menorquí al servei del castellà, que calia aprendre menorquí perquè fes de *pont* cap al castellà. Aquesta idea ja formarà part sempre més de l'obra de Ferrer i Parpal; el 1883, al pròleg del *Diccionario*, hi manifesta que vol «publicar un diccionario menorquin-castellano, que sirva de guía para aprender el idioma nacional» (Ferrer i Parpal 1883-1887: I, 3). No és que la voluntat de substituir el català —en la forma vernacla i el glotònim que escaigui— no es doni en molts altres gramàtics i lexicògrafs del vuit-cents: és que en Ferrer i Parpal no només s'explicita constantment, sinó que s'arriba a teoritzar-ho fins a l'extrem.

Al final del primer tom del *Diccionario* hi ha unes cobles, molt interessants per llur contingut ideològic, sobre el mateix diccionari i l'obra lingüística de Ferrer i Parpal en general. Allí hi reafirmava la necessitat d'abandonar el menorquí —un llenguatge depauperat— i d'aprendre, des de petits, el castellà:

Si trubam que ja 's dolent [el menorquí]
 No'l perlam, dexemo ena;
 Y propusemos, tots e une,
 Rellar sols en questellá.
 Cumensem, desde petits,
 E xerrá en bon español;
 Y cuant serem grans tendrem
 Refinad es piqueròl (Ferrer i Parpal 1883-1887: I, II).

I encara reiterava aquesta idea el 1891, des del periòdic *Es Menurquí*, on argumentava que no té sentit estudiar la forma clàssica del català —«un altre [llenguatge] d'intermèdi»— si, al capdavall, l'objectiu era substituir el menorquí pel castellà:

Enant dirèctement des nòstru llenguatge e nes questellá, que es s'idiome neciunal, y equell e ne qui cunvé unificar-mos, ecursam molt més que si n'hem d'estudiar un altre d'intermèdi, que may sebrem bé, sinó perdént un témps preciós que podem dedicar e altres estudis qui mus siguin de més utilidad (*Es Menurquí*, n. 3, p. 1).

I reblava el clau en un article de 1892 —mig segle després de la primera manifestació!— en el qual, si bé començava posant el menorquí de *pont* per accedir al castellà, acabava proposant la dissolució d'aquell en aquest; no debades va titular l'article «Fusió de llenguatjes». El fragment és llarg, però val la pena reportar-lo sencer, perquè és altament il·lustratiu:

E mesure qu'es pòbbles s'han enad unint uns emb ets altres, féntse més grosses ses nacions, s'ha procurad prescindir, fins un cert punt, des llenguatjés [sic] que perlauen y parlen encarare ses petites neciunelidats qui les cumpònen, per dedicarsè més y més e s'estudi de s'idioma ò lléngu general qu'han eduptad. Exí es còm, entre se mejuríe dets espeñols, ja no tenim equelle idèe tan fòrte de conservar, des metéx mòdu qu'antes, s'endelus [sic], es guellègu, es quetelá, es vescuéns, etcètere, etc.; lu cual se cumpren molt bé, perquè si se sustenguéssin sémpre es llenguatjes de ses petites agrupacions en se purese y terquedad qu'elgus vòlen, no i heuríe edelantu pussible y no heguéren sobrevengud ses transfurmeciós llenguístiques per qu'hem pessad desde el principi del mon.

[...]

Lu qu'en el díe mus cunvé, es posar d'ecòrd es llenguatge de se luquelihood emb es de se neció, e fi d'unificarmos emb equest.

Es llenguatge de se luquelihood el fà, es trattu de se gent des peis en se qui'l frecuente y se qu[']élle va e frequentar; resultant e vegades, tant distint des qui li son més eprucsimads, que no's fàcil ejuntarlos per molt qu'es vulgui.

Es llenguatge neciunal es equell que correspon perlar, tant e nes qui pertenenen e se neció, com e nets estregés qui es vòlen relacionar emb élls.

Pusant pués, es llenguatge local d'ermuníe es neciunal, s'escurse quemí y s'edelante (*Es Menurquí*, n. 1, 2a època, p. 2).

Si es reconstrueix el fil argumental, Ferrer i Parpal defensa que el progrés implica la unió de pobles diversos, unió que, al seu torn, duu a l'abandonament de les llengües primitives per

abraçar llengües més generals que els siguin útils en les noves conformacions socials. Per això cal unificar el llenguatge local, és a dir, el menorquí, amb el llenguatge de la nació, el castellà: així Menorca podrà avançar socialment. La mateixa preocupació, en el fons, que manifestaven amb Hospitaler el 1859: «Si queremos que nuestra isla prospere al nivel de los demas pueblos de la madre patria» (Ferrer i Parpal & Hospitaler 1859).

Una estratègia, doncs, diferent de la que s'havia vist fins ara. Ja no es tracta de fer servir el menorquí de pont per arribar al castellà, sinó de fusionar-s'hi: dues cares, en el fons, de la mateixa moneda. Com ja es va apuntar a Mifsud (2000a; 2007) i s'ha defensat a Bellés (2020a), l'objectiu últim que Ferrer i Parpal persegueix amb la seva obra és fornir les eines necessàries perquè la població menorquina sàpiga prou castellà per abandonar la llengua pròpia. Aquesta idea, implícita a les primeres obres, pren força al *Diccionario*, on mentre que al pròleg (presumiblement, de 1883), defensava que era una eina per aprendre la llengua nacional, a les cobles, que són de 1885, hi diu:

Equell qui néx demun Menòrque evuy
[...]
En menorquí cumènse e fèr s'embuy.
Y en menorquí mudèrn, may e l'entigue.
[...]
Però, vei ò mudèrn, es un dielècte;
Y trettantsè es dielèctes d'estinguir [...] (Ferrer i Parpal, 1883-1887: I, III)

I s'hi constata una evidència als ulls de l'autor: el menorquí és un dialecte, i els dialectes s'han d'extingir. La inferència és evident: el menorquí ha de desaparèixer. Uns versos més amunt, en un fragment que ja s'ha citat, hi manifestava clarament que calia abandonar el menorquí:

Y propusemos, tots e une,
Rellar sols en questellá.
Cumensem, desde petits,
E xerrá en bon español;
Y cuant serem grans tendrem
Refinad es piqueròl (Ferrer i Parpal 1883-1887: I, II).

I insistia, encara, al final de les cobles:

Del contrari, equebem per equí
de perlar còm perlam en el díe:
rellem tots s'espeñòl en purfie
y enterrem es xerrar menorquí (Ferrer i Parpal 1883-1887: I, VI).

La proposta lingüística de Ferrer i Parpal és òbvia: abandonar el menorquí, substituir-lo progressivament pel castellà. Primer, aprenent rudiments de la llengua pròpia a escola per, més endavant, aprendre directament la llengua nacional. Després, substituint definitivament la llengua vernacle pel nou idioma espanyol, que més d'hora que tard, seguint els seus projectes, s'hauria de generalitzar com llengua per a tots els usos i registres.

5.3 *El primer secessionista*

Per dur a bon port el seu projecte, Ferrer i Parpal es va trobar tot de dificultats que el feren fracassar. La primera i més important, el poc ressò que tingué fins i tot entre els seus compatriotes menorquins. Però sens dubte no s'ha de perdre de vista, tampoc, l'èxit progressiu que el catalanisme incipient tingué a Catalunya. Potser atemorit per aquest fet, o potser simplement perquè Ferrer i Parpal seguia la vella màxima de *diuide et impera*, el fet és que des de molt aviat va defensar un particularisme lingüístic molt accentuat —molt més que el de qualsevol dels seus contemporanis, i molt més explícit. Aquest particularisme, amb el temps, va evolucionar en un secessionisme lingüístic explícit.

Jaume Ferrer i Parpal és, segurament, el primer defensor d'aquesta actitud lingüística, com a mínim a les Illes Balears, d'una manera tan conscient. En aquest sentit, sobta que no es mencionin, més que de passada, al gran compendi sobre gonellisme que va elaborar Canyelles (2018), potser perquè se centra excessivament en Mallorca tot i que, a priori, parli de les Illes Balears en conjunt. Sí que s'hi ha fixat, ni que sigui també de passada, Solivellas (2021) quan ha repassat els orígens d'aquest moviment; i com a secessionista és considerat també tant a Bellés (2020a) com a Salord (en premsa).

Ja des de la *Quertille*, Ferrer i Parpal desvincula el menorquí dels altres dialectes catalans. Al pròleg d'aquesta obreta hi diu que els menorquins tenen problemes per entendre la llengua antiga perquè ha canviat molt; tant, que «[es] nostru llenguatje es en el die tentíssim diferént des quetelá, velenciá y mellurquí» (Ferrer i Parpal 1858: 3). Al final de la mateixa obra, en l'exercici de lectura que ja s'ha comentat, retorna a la idea que els menorquins, en escriure, ho fan en català, en valencià o bé castellanitzant les expressions: «Cuant vulem escriurer, u em de fér en quetelá, velenciá o bé questellenisant ses nostres espressionés» (Ferrer i Parpal 1858: 22-23). Amb Hospitaler hi insisteixen, encara, a l'article d'*El Diario de Menorca*:

Al par de los elementos que se han reunido y reunen en esta ciudad para empresas industriales, se han aglomerado tambien muchísimos en nuestro suelo para dar origen á un

lenguaje especial, que ya tiene vida propia y es notablemente distinto de los que formaban antes con él un solo dialecto y que se conocen hoy día, en nuestra nación, con los nombres de mallorquin, catalan y valenciano (Ferrer i Parpal & Hospitaler 1859, subratllat afegit).

De fet, d'aquests fragments adduïts fins ara es podria pensar, només, en un cert tipus de particularisme molt acusat. Al pròleg del *Diccionario* hi demana que serveixi «de guía para aprender el idioma nacional y no confunda nuestra habla con el catalan, valenciano ni mallorquin» (Ferrer i Parpal 1883-1887: I, 3). Hi parla encara de *habla*, no d'idiomes explícitament independents. El 1885, en les cobles que va incloure al final del primer volum, ja és més explícit:

Estudíe es téu dialecte,
Que no éts tu qui l'has furmad;
Altri te'l menté impusad,
Neturalmént y emb ubjécte:
Si li veus còlque defecte
Es per ser pòc cultivad.
No éts tu qui l'has fet distint
Des mellurquí, quetelá,
Ivissenc y valencià:
Es es témps, que curretjint,
Erregglánd ò bé escuint,
L'ha cumpòst tal cual está (Ferrer i Parpal 1883-1887: I, III).

D'aquest fragment és interessant no només que l'autor repeteixi que el temps ha fragmentat una antiga llengua en tot d'altres entitats lingüístiques —aquí apareix, fins i tot, l'eivissenc—, sinó que val la pena remarcar que considera «impusad» el dialecte.

Però és el 1891 i el 1892, des d'*Es Menurquí*, que Ferrer i Parpal desenvolupa totalment la teoria segons la qual el menorquí és un idioma perquè ha rebut la influència de moltes altres llengües i civilitzacions, com fet i fet ja havia apuntat a la *Quertille*, en la qual apuntava que la influència del castellà, el francès, l'anglès, l'italià i l'àrab haurien configurat de manera notable el menorquí:

[S]i bé es nostru llenguatje perex prucedir de s'entig lemusí, a veriad tant, emb es rócé qu'em tengud en distintes necions, que si multíssimes peraules mus vénen d'ell, ni a móltas altres qui prucedexen des questellá, des frensés, de s'inglés, de s'iteliá, de s'erab y de diferénts altres idiómes; lu cual fa que nó 's sembli ja de res e nes dielècte primitiu (Ferrer i Parpal 1858: 27).

En una de les cobles del *Diccionario* insistei en la idea del llemosí, la suposada llengua comuna de la qual el menorquí s'ha emancipat:

Des llemusí es perlar diuen mus vé
Però, si tot sulet s'ha emensipad,
Per quin mutiu mus ha de ser enseñad

Còm ets altres qui d'ell vénen també? (Ferrer i Parpal 1883-1887: I, IV).

La síntesi de tota la doctrina lingüística la condensa, gairebé com si es tractés d'un testament gramatical, al darrer número d'*Es Menorquí*, l'únic que sortí el 1892. El fragment és llarg, però val la pena citar-lo sencer:

Es naturals de Menòrque, per reó de ser equest peís un'ille molt envejade y tenir es pòrt de Mehó, hem trettad en tentíssims de furestés y estregés, que pussem un llenguatje especial qui, per retretarló tal cual es, no pudem seguir, de cap de ses menéres, altres réggles que ses nòstres. Cunsiderad, si se vòl, còm une quinte branque de se lléngu quetelane, mus cunvé cultivarló, tal vegade més, qu'e nes nostres vesins ses altres quatre; perque vivint se mejurie d'ells e peisus qui formen part constituént de l'Españe o la France, no's tan fácil disgregar-los de ca séue. Però Menorque, qui es die ménus pensad pudrien venir e prenderlê es russis, ets inglesus ò còlcú altri, còm ha sutseid altres vegades, que dirien y pensarien de nòltrus es cunquistedós, si mus trobassin emb un llenguatge desurguenisad y sense réggles gremeticals bén estebblértes? Mus trettarien de bárberus, de seuvatjes, d'ignurants y mus emenerien e le vequete y en molt mènes miremén que si mus vessin edurnads d'un llenguatje cultivad y bén establért.

Per cunsecuént, demunt lu que ja se té escrit sobre letture, escritture, enelugie y diccionari, procurem cumpòndre llibres elementals per ficsar es menorquí exí còm es y no exí còm no es, per donar gúst e nets altres (*Es Menurquí*, n. 1, 2a època, p. 3).

S'hi veu la insistència en els temes que ja són recurrents, això és, en el fet que el tracte dels menorquins amb les altres cultures ha fet emancipar el menorquí del tronc comú català, i del fet que el menorquí és una llengua sense una tradició escrita digna. A part d'això, és interessant de fer notar que el discurs canvia en un aspecte: hi remarca l'interès de cultivar el dialecte per si mai algú conquerís l'illa. Mifsud (2000a: 117-120) va analitzar-ho amb una complexa teoria que justificava l'ús del menorquí per mantenir en qualsevol circumstància l'espanyolitat de Menorca. Per a aquest autor, es tractaria de mantenir en una mena de respiració assistida el menorquí com a mostra d'espanyolitat perquè, en cas que Menorca caigués a mans estrangeres i s'hi prohibís el castellà, la llengua pròpia mantingués viu el sentiment d'espanyolitat entre els menorquins.

Ja a Bellés (2020a: 143-144) es veia difícil d'assumir aquesta interpretació, en comparació amb tota l'obra de Ferrer i Parpal en conjunt. Més aviat caldria interpretar-ho com un argument retòric qualsevol, dessota del qual hi ha, com al llarg de tota la seva producció, un únic objectiu polític i ideològic: aconseguir que el castellà completi, en un temps tan breu com sigui possible, un procés de substitució lingüística a l'illa de Menorca.

6 Josep Hospitaler: un autor entre dues aigües

Josep Hospitaler i Cavaller (València, 1820-1880) és, al costat de Jaume Ferrer i Parpal, el personatge més rellevant per a la lexicografia menorquina de la segona meitat del segle XIX. Tot i que era valencià, desenvolupà tota la seva vida professional a Menorca, illa on residí com a mínim des de 1845, i fins a 1880, quan tornà a València pocs mesos abans de morir.²⁶ D'Hospitaler, se'n tenen menys dades biogràfiques que de Febrer i Cardona i de Ferrer i Parpal, però a grans trets es pot dir que era un escriptor, periodista i mestre d'orientació liberal monàrquica. Com a periodista, cal destacar la seva implicació en la premsa local menorquina i, concretament, la seva tasca com a director i articulista d'*El Diario de Menorca* (1858-1866) i d'*El Diario de Mahón* (1869), a part de ser corresponsal del *Diario de Barcelona* i d'altres revistes de tipus pedagògic (Alemañ 1974; Bellés & Ferrer en premsa). Donà a impremta obres que demostrin el seu compromís amb la causa liberal moderada, com l'opuscle titulat *Descripcion de los festejos con que la ciudad de Mahon ha celebrado la visita de SS. MM. y Real Familia* (1860). També és autor d'una *Guía de forasteros de Menorca para el año 1863*, en la qual aporta tot d'informacions de tipus històric i econòmic sobre l'illa. Participà també en la recuperació dels treballs historiogràfics castellans de Joan Ramis i Ramis, com ara *La Alonsiada* —de la qual, però, obvià la traducció catalana de Vicenç Albertí (Salord en premsa).

Com a escriptor, és autor de com a mínim una obra de teatre —*Un oficio es lo mejor* (1847)— i d'un poema èpic sobre la conquesta de Menorca — *La conquista de Menorca* (1864, si bé publicada el 1863 dins *El romancero español*)—, a part de diversos poemes de circumstàncies publicats en la premsa periòdica. Però sens dubte la faceta que el feu més popular a Menorca és la de mestre a diferents escoles del llevant menorquí, especialment a Castell.

Vinculada amb aquesta faceta, Hospitaler va destacar també per una certa preocupació cap als temes lingüístics. És autor d'unes *Reglas para escribir correctamente la lengua castellana* (1865, i tres reedicions), d'un *Vocabulario castellano-menorquín y vice-versa* (1867-1869) i d'un inacabat *Diccionario manual menorquín-castellano* (1875-1881).²⁷ S'han

²⁶ Per a una informació biogràfica més detallada, Bellés & Ferrer (en premsa).

²⁷ Ambdues obres foren publicades per fascicles, i duen per peu d'impremta la data última —1869 i 1881, respectivament—, que és la que apareix als manuals de referència (Colón & Soberanas 1991: 180-181; Rico & Solà 1995: 140; Marcet & Solà 1998: § 3606, 4120). Per a una breu història de la gènesi d'aquestes obres, Bellés & Ferrer (2021, en premsa), primers llocs on es dona la doble datació.

ocupat prèviament de l'obra d'Hospitaler Colón & Soberanas (1991: 180-181), Bellés (2019), Bellés & Ferrer (2021) i, més tangencialment, Mifsud (2000a, 2007) i Salord (en premsa). A més a més, Bellés & Ferrer (en premsa) han dedicat una monografia a estudiar-ne i editar-ne l'obra lexicogràfica.

El *Vocabulario castellano-menorquín y vice-versa* és una nomenclatura unidireccional adreçat als infants per aprendre castellà. Presenta, ordenades per camps semàntics, les paraules en menorquí i, a continuació, llur equivalència en castellà, sense definicions. Al final del volum s'hi inclou una llista de refranys. El *Diccionario manual menorquín-castellano*, en canvi, és una obra més ambiciosa i pensada per a un públic general, no exclusivament escolar. L'obra, incompleta, arriba només a la lletra P. Presenta els lemes en menorquí i la traducció en castellà; la metallengua de l'obra evoluciona al llarg del diccionari, i si bé comença essent exclusivament en castellà avança cap a una microestructura en català (vg. Bellés & Ferrer en premsa).

La primera manifestació d'interès lingüístic per part d'Hospitaler és l'article signat a quatre mans amb Jaume Ferrer i Parpal que s'ha vist suara (cf. § IV.5). En aquell moment, el 1859, Hospitaler era director d'*El Diario de Menorca*, periòdic on es publicà l'article, i Ferrer i Parpal era membre de la comissió municipal d'instrucció pública. Allí Hospitaler i Ferrer i Parpal hi defensen dos dels pilars bàsics del projecte lingüísticopolític de Ferrer i Parpal: el secessionisme lingüístic —o el particularisme extrem— i la necessitat de fer servir el menorquí de pont per arribar al castellà. Com ja s'ha posat de manifest —Bellés (2019), Bellés & Ferrer (2021, en premsa), Salord (en premsa)—, Hospitaler va abandonar aquesta concepció lingüística i va evolucionar cap a pressupòsits més clàssics i tradicionals. Aquesta evolució es pot veure analitzant els elements ideològics presents en el *Vocabulario* i en el *Diccionario*: les *Reglas* presenten només exemples de tipus literari, moral i naïf, segons la proposta de classificació de González Jiménez (2020); en canvi, en el *Vocabulario* i el *Diccionario* hom pot llegir-hi i inferir-hi posicions ideològiques sobre la relació entre català i castellà, i el reconeixement tàcit de la unitat de la llengua, a més d'analitzar-ne el model lingüístic emprat, cada cop més particularista.

Les *Reglas* són un petit opuscle que serveix per explicar els rudiments d'ortografia i puntuació castellanés. A partir de la segona edició (Hospitaler 1871), també van incorporar uns petits exercicis. L'autor explicava la intenció de l'obra dient que «[n]i el origen de las voces, ni el uso constante son cosa para niños, quienes necesitan reglas para escribir con

regularidad un idioma: este ha sido el móvil de las siguientes páginas, incompletas todavía» (Hospitaler 1865: 2).

El contingut és senzill: es descriuen les regles ortogràfiques, lletra per lletra, del castellà. A continuació es presenten alguns usos de les majúscules, un petit tractat de puntuació i una llista de mots homòfons. Finament, a partir de la segona edició, hi ha alguns exercicis que no són més que simples frases, qui sap si per traduir del castellà al menorquí o, més versemblantment, per ser dictades als alumnes i posar en pràctica els rudiments apresos amb la cartilla. Els exemples que apareixen en l'explicació de la puntuació són de tipus literari —extrets del *Quixot*— i moral; els que apareixen als exercicis són, directament, naïfs, com es pot veure en els exemples —no exhaustius— següents:

EXEMPLES DE TIPUS MORAL

No hay vicio peor que el juego: por él, además del caudal, pierde el hombre la vergüenza y hasta la estimacion de si mismo (Hospitaler 1871: 24).

¿Quién a puesto jamás en duda las ventajas del estudio? (Hospitaler 1871: 23).

EXEMPLES DE TIPUS NAÏF

Aguar el vino es antiguo

El objeto es ingenioso

Ella es miel y él hiel (Hospitaler 1871: 31).

El contingut de les *Reglas* és, a més a més, totalment castellanitzat. No hi ha pràcticament cap referència a Menorca ni a la llengua pròpia. S'hi refereix, només, a propòsit de la *d* i de la *h*, i en tots dos casos per facilitar l'aprenentatge de l'ortografia castellana:

Esta consonante [la *d*], descuidando su pronunciacion, como sucede por lo comun en los que hablan dialectos derivados del lemosin, puede confundirse en fin de palabra y en sílaba inversa con la *t*; pero debe tenerse presente que en castellano solo terminan en *t* estas tres palabras: *cenit*, *acimut*, *paquebot* (Hospitaler 1865: 7).

Todas las palabras que en mahonés principian por *f* y en castellano por vocal se escribirán con *h*, como *humo* (fum), *hambre* (fam), *hilo* (fil), *hoguera* (fester) etc., menos *oscuro* (fosc), *agujero* (forat), *atar* (fermar), *estiercol* (fems), *ahijado* (fiol). (Hospitaler 1865: 10).

I també podria entendre's que el comentari que es fa a propòsit de la distinció entre *b* i *v* pot anar adreçada a parlants no betacistes:

Estas dos letras se confunden en su pronunciacion, lo que sería fácil evitar dando á la *v* su verdadero sonido, que consiste en colocar los dientes de arriba sobre el borde del labio inferior al tiempo de espeler el aliento (Hospitaler 1865: 5).

En aquest cas podria ser, senzillament, que Hospitaler seguís els dictats de la lexicografia espanyola, que encara reconeixia la diferència entre els dos sons. Així es pot veure, per exemple, en els diccionaris de l'Acadèmia, de Salvà i de Domínguez, fonts d'Hospitaler — especialment el segon (Bellés & Ferrer en premsa):

Fórmese su sonido al apartar de los dientes altos juntos con lo interior del labio de abajo, teniéndolos apretados con él, de manera que no salga aliento alguno antes de abrirlos [...] actualmente su pronunciacion no se distingue de la *b* (DRAE 1843: s. v. *v*).

Fórmese su sonido al apartar de los dientes altos juntos con lo interior del labio de abajo, teniéndolos apretados con él, de manera que no salga aliento alguno antes de abrirlos [...] actualmente su pronunciacion no se distingue [en las Castillas y en alguna otra parte] de la *b* (Salvá 1846: s. v. *v*).

Fórmese su sonido al apartar de los dientes altos juntos con lo interior del labio de abajo, teniéndolos apretados con él, de manera que no salga aliento alguno antes de abrirlos [...]. Aunque esta voz parece confundirse con la *b* (Domínguez 1853: s. v. *v*).

En qualsevol cas, és obvi que les referències que hi ha a la llengua pròpia són mínimes i merament utilitàries, i fins i tot discorden en la denominació —«dialectos derivados del lemosín», «mahonés». No sembla, doncs, que es pugui inferir cap ideologia d'aquest tractat, més enllà del fet que per a Hospitaler el que era important era que els seus alumnes — catalanoparlants monolingües si no tots, gairebé— aprenguessin bé el castellà.

Sembla que el 1878 s'havia d'estampar una quarta edició de les *Reglas* amb referències al menorquí, com es desprèn de l'anunci publicat a *El Bien Público*: «en breve se publicará la cuarta, aumentándola con la pronunciacion castellana y menorquina de las letras, como lo verifica el “Diccionario menorquin-castellano” del mismo autor, y del cual hay repartidas veinte y tres entregas» (*El Bien Público*, 5.X.1878, 1670, p. 2). A Marcet & Solà (1998: § 3280) només s'hi consignen les edicions de 1865, 1871 i 1874, i no sembla que aquesta quarta edició s'arribés a imprimir mai. Les referències, opinions i posicions d'Hospitaler cap a la llengua pròpia cal cercar-les, doncs, exclusivament al *Vocabulario* i al *Diccionario*.

6.1 *El reconeixement de la unitat de la llengua*

Com s'ha vist, el 1859 Hospitaler va signar amb Ferrer i Parpal un article a *El Diario de Menorca* en el qual semblava defensar un secessionisme lingüístic incipient. Tanmateix, fora d'aquest article, en totes les manifestacions d'Hospitaler s'apunta en el sentit contrari i s'hi reconeix sempre, més implícitament que explícita, la unitat de la llengua catalana. Abans que

res, cal fer una reflexió de caràcter més aviat biogràfic: cal recordar que Hospitaler era nascut i crescut a València, i que no és fins als 25 anys que es trasllada a Menorca. Les seves obres lingüístiques són bones descripcions del menorquí de la segona meitat del vuit-cents, però tanmateix Hospitaler havia après a parlar valencià. Devia ser obvi, tant per a ell com per als seus coetanis, que el canvi de dialecte no implicava un canvi de llengua, de codi compartit.

El *Vocabulario*, tot i que és l'obra més modesta, també és l'obra en la qual és més fàcil inferir la unitat de la llengua que, en el fons, Hospitaler sabia certa (Bellés 2019; Bellés & Ferrer en premsa). El glotònim, és clar, és sempre *menorquí*, però ja al pròleg s'hi poden trobar referències que accepten la unitat de la llengua. Així, en primer lloc, Hospitaler fa referència a les fonts que ha consultat per elaborar el *Vocabulario*, i afirma haver consultat «los diccionarios de los diferentes dialectos derivados del lemosin» (Hospitaler 1867-1869: III). A més a més, per confeccionar el vocabulari tingué en compte la llengua de les fàbriques, tallers, etc. de l'illa, però també l'etimologia. Hom podria llegir aquests diferents dialectes lleminos en clau secessionista, però és difícil fer-ho quan, al final del pròleg, Hospitaler escriu:

No de otra suerte del FICUS latino ó mas bien de su ablativo FICO, el menorquin, catalan, valenciano y mallorquin formaron la palabra *figa*; el castellano, *higo*; el francés, *figue*; el italiano, *fico*; y el inglés, *fig* (Hospitaler 1867-1869: VII).

I situa al mateix nivell, perquè tenen la mateixa evolució i el mateix resultat, el menorquí, el català, el valencià i el mallorquí, amb la qual cosa implícitament col·loca els diferents glotònims dins del mateix grup lingüístic. En aquest mateix pròleg, encara, s'hi troba una referència directa a l'ajuda de Juli Soler. Sembla evident, doncs, que el camí d'Hospitaler fressava el reconeixement de Soler, mes que no pas el secessionisme de Ferrer i Parpal.

A l'interior del *Vocabulario*, com s'ha dit, no hi ha ni definicions ni exemples. Tanmateix, en alguns casos Hospitaler dona per a un mateix terme menorquí un o diversos termes castellans, i alguns cops aquests termes duen marques geogràfiques:

Judías verdes (<i>bajocas en Murcia</i>)	Monjetas tendras (§ 8.3) ²⁸
Brizna (<i>brin en Aragon</i>)	Bri (§ 10)
Tástara (<i>en Aragon</i>)	Tástara ó segó gruxad (§ 15.6)
Celemin, almud (<i>en Aragon</i>)	Almud (§ 15.33)
Estanque, zafareche (<i>en Aragon</i>)	Safretg (§ 20.3)
Gavilla, garba (<i>en Aragon</i>), haz	Garba (§ 20.4)
Sedal, coco, hijuela (<i>en Murcia</i>)	Pèl de cuca (§ 15.26)
Apuntador (<i>en algunas partes consueta</i>)	Consueta (§ 15.36)

²⁸ Els epígrafs fan referència a la numeració de l'edició de Bellés & Ferrer (en premsa).

Aquestes marques geolingüístiques, extretes en gran part del diccionari de l'acadèmia espanyola, són només indicacions de tipus dialectal, i ningú gosaria pensar que posen en entredit la unitat de l'espanyol. De la mateixa manera, doncs, cal entendre aquestes dues entrades, que també tenen marques geogràfiques, però en aquest cas en la columna del menorquí:

Altramuces

Tramussos *en Valencia*, llobins
en Cataluña y llupins *en*
Mallòrca (§ 8.3)

Rubion

Rotj *en Mallòrca y Cataluña*:
rotjal *en Valencia* (§ 8.4)

És obvi que donant aquests geosinònims del que al pròleg del *Vocabulario* havia considerat branques d'un mateix idioma llemosí Hospitaler accepta implícitament —una vegada més— la unitat de la llengua.

Al *Diccionario* —una obra molt més rica lingüísticament— és més difícil resseguir els posicionaments ideològics d'Hospitaler. Primerament, perquè es tracta d'una obra que el 1880, en morir l'autor, quedà inacabada. El pròleg, que és un dels paratextos amb més informació ideològica a la majoria d'obres, no es publicà —segurament s'havia de lliurar amb el darrer fascicle del diccionari (Bellés & Ferrer en premsa). Hom compta, però, amb el prospecte del diccionari que presentava el projecte, que va publicar-se a *El Bien Público* del 21.III.1875. El *Prospecto* parlava de la «imperiosa necesidad» de disposar d'un diccionari menorquí-castellà, explicava el mètode de subscripció i donava alguns exemples de com seria l'obra a partir de lemes de la lletra C. És, tanmateix, en la crònica que el mateix diari fa del diccionari que s'hi llegeix la intenció de l'obra, que és facilitar el castellà a tota la població de Menorca:

Aun los menorquines que han adquirido alguna facilidad en hablar ó escribir el idioma castellano se hallan muchas veces en el apuro de no ocurrirles la voz ó frase castellana para lo que quieren expresar, y siendo tantas las comunes á ambas lenguas, se hallan tambien á cada paso perplejos é inciertos de si la palabra que se les ocurre es ó no castellana, ó de si lo es en el sentido que la quieren usar; por esto se ve la necesidad y gran falta del DICCIONARIO (*El Bien Público*, 21.III.1875, p. 3).

Els arguments són els típics que s'observen en la majoria d'obres del vuit-cents i per tant no és descabellat conjecturar que el pròleg del diccionari hauria anat en aquest sentit.

A part d'aquests materials, és difícil obtenir més informació del cos del diccionari. És un diccionari manual, pensat eminentment per ser útil, i no conté llargues entrades enciclopèdiques en les quals recollir exemples i informacions de caràcter ideològic. L'única excepció a aquest caràcter no enciclopèdic és en les entrades dedicades al nom de les lletres, en les quals hi ha informació abundant de tota mena i, a vegades, observacions podria dir-se contrastives, entre el català i el castellà:

La pronunciacion menorquina es idéntica á la castellana, si bien siendo afectada ó viciosa puede confundirse con la *v*, á la que tal vez por esto dieron en llamar *u* de corazon ó consonante cuando no confundiéndose como ahora con la *b*, se pronunciaba cual debe pronunciarse (Hospitaler 1875-1881: s. v. *f*).

La definició d'aquestes lletres —presa molt sovint dels diccionaris de l'acadèmia i de Domínguez— és sempre en castellà. Les altres definicions són en castellà només fins a la lletra *B*. A partir d'aquesta lletra (concretament, des de la veu *brincar*), Hospitaler comença a incloure algunes definicions o reflexions meta en menorquí, en una proporció que creix a mesura que avança la publicació del diccionari.

Com en el *Vocabulario*, hi ha algunes paraules —poques— amb indicacions geogràfiques pel que fa a l'àmbit castellà, especialment en paraules aragoneses²⁹ i murcianes³⁰, però també d'altres zones, com ara de Madrid, Extremadura, Andalusia, Cadis, La Rioja, Castella-la Manxa o Burgos (Bellés & Ferrer 2021: 243-244). Però a diferència del *Vocabulario*, en el *Diccionario* no inclou cap paraula amb marca geogràfica d'altres territoris catalanoparlants. L'única referència a altres dialectes que hi ha al cos del *Diccionario* és en parlar de la *ç*, quan diu (s. v. *c*) que «todavía está en uso esta forma en el dialecto valenciano», i en certa manera en explicar la pronúncia de la *d*:

La *d* es una de las pocas consonantes que se hallan en fin de sílaba ó de dición, y en este caso suena mucho mas debilmente que cuando hiera á las vocales, conociéndose en esto á los oriundos del dialecto lemosin que pronuncian *Madrit*, *siudat* y á los sectarios de un idioma indefinido que dicen *Madriz*, *ziudaz*; los buenos hablistas expresan *Madrid*, *ciudad*, haciendo muda la *e* que modifica el nombre *de* dado á esta consonante (Hospitaler 1875-1881, s. v. *d*).

En canvi, el *Diccionario* inclou referències a la variació del mateix menorquí (p. ex., «**Mujol** [s.] m. (Pex) En còlque punt de s'Isla. *Mujil*, *mujol*, *cabezudo*, *liza*, *mata judío*», s. v.

²⁹ *Bri*, *caliu*, *casa*, *cau*, *cultivar*, *flassada*, *garba*, *garbejad*, *da*, *gitar*, *Jerusalem*, *multura*.

³⁰ *Aufábrega*, *bóhada*, *cudoña*, *llagustí*, *munjeta*.

mujol; vg. Bellés & Ferrer en premsa). En el fons, aquest podria dir-se «replegament» cap a l'illa també es veu reflectit en el model lingüístic d'Hospitaller, cada cop més particularista — sense arribar, tanmateix, mai, al secessionisme.

En efecte, tot i que les primeres manifestacions d'Hospitaller, amb Ferrer i Parpal, eren més aviat de tipus particularista, al *Vocabulario* hi va aplicar un model ortogràfic tradicional amb pocs particularismes. Al pròleg del *Vocabulario* justificava mantenir un sistema clàssic d'ortografia perquè no es veia preparat per proposar-ne un de nou:

Fácil hubiera sido al autor, y la ocasion oportuna, el adoptar una ortografía franca que armonizase el lenguaje escrito con el hablado, poniéndolos en debida consonancia; pero ni como particular, y á mas forastero, ni como autor, aunque la obra fuese enteramente nueva, debía juzgarse autorizado para introducir innovaciones que se impondrán por sí mismas en el criterio de los que se dediquen á leer este vocabulario (Hospitaller 1867-1869: V-VI).

I, de fet, com ja s'ha posat en relleu (Bellés 2019, Bellés & Ferrer en premsa), en aquesta obra hi ha pocs trets ortogràfics que trenquin la tradició del català clàssic, entre els quals destaca la representació gràfica de la iodització (*cúera*, § 4.1; *escombray*, § 25.6; *tay de la ròca*, § 23), però no d'una manera sistemàtica (*cabells*, *ulleres*, *orella*, § 9). Morfològicament, inclou articles salats al darrer epígraf, dedicat als refranys, però no al conjunt del *Vocabulario*. Un aspecte del *Vocabulario* molt interessant és la grafia de la nasal palatal. Als primers plec de l'obra, fins a l'epígraf § 11, les paraules catalanes surten amb la grafia clàssica *ny*, i al costat hi ha la mateixa paraula, però escrita amb *ñ* castellana:

Agallas	Ganyas = gañas (§ 6)
Piñones	Pinyons = piñons (§ 8.5)
Pestañas	Pestanyas = pestañas (§ 9)
[Anisete] de caña	Canyet = cañed (§ 10.1)

Això respon, sens dubte, als aclariments de pronúncia que esmentava al pròleg del *Vocabulario*: «[v]erán en sus primeras páginas dudas y vacilaciones, hallándose en algunas voces la pronunciacion al lado de la escritura» (Hospitaller 1867-1869: VI).

Al *Diccionario* s'observa una evolució cap al particularisme, ja que hi ha més fenòmens propis del menorquí que s'hi representen, sobretot pel que fa al sistema vocàlic. Així, en aquesta obra les *o* àtones s'escriuen, d'acord amb la pronunciació oriental, *u*: *cabutatge*, *emplumad*, *mucar*, *nuticia*, etc. També pot observar-se la reducció dels grups *ua* > *u*, sigui en posició inicial o bé final (p. ex., *curanta*, *egu*, *guñar*, *llengu*), fenomen que no es donava al *Vocabulario* (p. ex., *paraigua* § 4.4, *llengua* § 5.5, *oliaigua* § 10), i la velarització de *l* > *u* (p. ex., *auzina*, *escaufar*). Com en el *Vocabulario*, també es reflecteixen gràficament les

ioditzacions (p. ex., *abea*, *garbeyó*, *parey*). Per acabar, cal dir que al *Diccionario* l'article salat es converteix en majoritari.

Com s'ha vist, Hospitaler és un autor que es mou entre dues aigües. D'una banda, sembla que comparteixi part dels postulats de Ferrer i Parpal, i que la primera idea lingüística que té sigui la d'elaborar un material molt particularista, pensat per facilitar l'aprenentatge del castellà als seus alumnes a partir del menorquí. Aquesta mateixa idea algú podria veure-la al pròleg del *Vocabulario*, on, suara s'ha dit, Hospitaler opina que «[f]ácil hubiera sido al autor, y la ocasion oportuna, el adoptar una ortografía franca que armonizase el lenguaje escrito con el hablado, poniéndolos en debida consonancia» (1867-1869: v). Hauria estat fàcil, però no ho va fer i va mantenir un sistema clàssic d'escriptura i, a més a més, es pot veure com implícitament reconeix la unitat de la llengua i s'allunya de la proposta de Ferrer i Parpal.

La intenció prioritària de les obres d'Hospitaler era ensenyar castellà als alumnes menorquins. Així, primerament va publicar unes regles ortogràfiques castellaneres i, a continuació, el vocabulari —per seccions— amb el lèxic bàsic dels oficis i de la vida quotidiana. Finalment va donar a llum el *Diccionario*, que, tot i que restà inacabat, és una aportació de primer ordre a la lexicografia menorquina. En aquesta obra, com Hospitaler feu explícit al prospecte que el presentava, l'objectiu continua essent oferir eines per castellanitzar la població de Menorca. Possiblement, abandonant el projecte de Ferrer i Parpal, acostant-se als models més o menys clàssics de llengua que encarnaven, entre d'altres, el seu amic Juli Soler —i que devien ser els que, malgrat tot, formaven part del mínim paisatge lingüístic menorquí— l'empresa es mostrava més eficaç. El que no canvià fou la seva actitud lingüística, això és, el convenciment profund que el menorquí havia de servir per aprendre castellà, que era, fet i fet, la llengua que calia generalitzar i per la qual valia la pena treballar.

7 Alguns vocabularis menors

Després del projecte faraònic de Ferrer i Parpal i del gens menyspreable llegat lexicogràfic d'Hospitaler, a Menorca van veure la llum, encara, dues obretes més de tipus lexicogràfic, dos vocabularis semblants al de Josep Hospitaler i al de l'apèndix de la gramàtica de Juli Soler, pensats per ensenyar castellà als infants. Es tracta del *Vocabulario menorquí-castellano* de Joan Benejam (1885) i del *Vocabulario trilingüe castellano-menorquí-francés* de Salvador

Fàbregues (1902) —que, tot i que sigui cronològicament del segle XX, manté totes les característiques de les obres vuitcentistes.

7.1 *El Vocabulario menorquín-castellano de Joan Benejam*

El ciutadellenc Joan Benejam i Vives (1846-1922) fou un reconegut mestre i renovador teòric del sistema educatiu, un personatge fortament implicat en la pedagogia progressista i republicana de la Restauració. Com diu Colom Cañellas (1996: 38), Benejam és fill de la revolució de 1868 i una persona fermament compromesa amb el progrés, la llibertat i l'educació popular. A part d'una intensa activitat pedagògica, primer a Blanes i després a Ciutadella —on fou mestre de l'escola nacional i en fundà una per a adults i obrers—, Benejam destacà en la publicació de materials escolars i en la difusió de les idees pedagògiques a la premsa balear (Salord en premsa). A més a més, és autor de dues obres de caràcter costumista: la sarsuela *Foc i fum* (1844) i el recull històric *Ciutadella veyà* (1909). Aquestes dues obres són, de fet, les úniques contribucions en català de Benejam: la resta de la seva obra és, invariablement, en castellà.

Entre les seves obres pedagògiques destaquen *La alegría de la escuela* (1899), *El lenguaje en acción. Diccionario que comprende la mayor parte de los vocablos que tienen dos ó más significados con su correspondiente aplicación* (1888) o les contribucions a *El Magisterio Balear*, una revista pedagògica d'àmbit insular i d'orientació progressista. Colom Cañellas (1996) —que s'ha centrat en els articles a *El Magisterio Balear*— i Vilafranca i Manguán (2002a, 2002b) l'han estudiat des del punt de vista de la història de la pedagogia, tot i que en cap cas han reflexionat sobre el fet que la seva producció didàctica sigui en castellà i ometi en gran mesura el problema que, sens dubte, es trobava a les aules: la presència del menorquí com a única llengua que dominaven els seus alumnes.

A part de les obres més estrictament pedagògiques, Benejam és autor de tot de treballs més orientats a l'aula, com ara volums de lectura, tractats d'àlgebra i, pel que interessa en aquest treball, un *Vocabulario menorquín-castellano* publicat el 1885. La vessant lingüística de Benejam ha estat menys estudiada: Colón & Soberanas (1991: 182-183) reporten informació bàsica de l'obra, que reproduïxen Rico & Solà (1995: 140-141). El *Vocabulario*, de només 170 pàgines, inclou termes ordenats per ordre alfabètic i, al final, un recull de modismes i frases i— molt interessant— dificultats de traducció, sempre del menorquí al

castellà: hi ha, entre d'altres, les distribucions díctiques dels verbs *ir* i *venir* i *traer* i *llevar*, i l'ús de *ser* i *estar* (Benejam 1885: 158-160). No és, doncs, en absolut un autor menor; sí que ho és, tanmateix, la importància relativa de la seva única obra lexicogràfica, el *Vocabulario menorquín-castellano*.

Mifsud (2000b) va fer una lleugera aproximació als continguts i a les intencionalitats del *Vocabulario*, Salord (en premsa) analitza la seva obra en el conjunt del moment cultural menorquí finisecular i recentment Esparza Torres & Fernández de Gobeo Díaz de Durana (2021) han estudiat les idees lingüístiques i de pedagogia lingüística de *El lenguaje en acción*, que presenta els continguts en forma de diccionari.

En aquesta obra, tal com observen bé Esparza Torres & Fernández de Gobeo Díaz de Durana (2021), Benejam no fa cap referència al menorquí. Com declara l'autor a les consideracions prèvies, és una obra «para la enseñanza del idioma castellano» (Benejam 1888: 1), una llengua que és «nuestra», és a dir, de tots i col·lectiva, com declara el subtítol de l'obra. De fet, és recurrent que Benejam ometi el català —fins i tot la mera existència de la llengua— de les seves obres pedagògiques. Per exemple, en un aplec de lectures per aprendre història —*España. Lecturas razonadas sobre su historia*— Benejam recorre la història d'Espanya des dels primers pobladors celtes i ibers fins a la Restauració. En aquesta obra fa algunes referències escadusseres a l'origen del castellà durant l'edat mitjana (Benejam 1895: 53-57), si bé omet sistemàticament l'existència del català —i de les altres llengües peninsulars.³¹

L'objectiu d'aquesta obra era, clarament, crear espanyols a través de l'escola. Al pròleg, en una exhortació als mestres, Benejam resumeix l'objectiu de llur tasca: «Enseñad a ser españoles a todos los niños que concurren á las escuelas de España» (Benejam 1895: 6). Aquesta síntesi és aplicable a tota la seva tasca pedagògica. El *Vocabulario menorquín-castellano* és una peça més d'aquest entramat. N'és, potser, una de les peces fonamentals, per tal com *facilita* la llengua castellana als menorquins, especialment als menorquins adults que no havien après castellà a l'escola. Així ho suposa Mifsud (2000b: IX-XI), a partir del fet que hi falten les paraules que, segons Benejam, ja es coneixien en català (com p. ex., *avuy* - *hoy*) i a partir de les brevíssimes consideracions inicials del vocabulari:

Este Vocabulario se halla destinado á prestar muy útiles servicios en tierra de Menorca, tanto más cuando sus condiciones materiales lo hacen assequible á las clases mas menesterosas. Tal

³¹ Potser caldria demanar-se fins a quin punt el fet que bona part dels treballs de Benejam acabessin essent llibres de text aprovats pel Ministeri d'Instrucció i, per tant, usats a totes les escoles d'Espanya, tenia incidència en les omissions lingüístiques de l'autor (Vilafranca i Manguán 2002b: 317-318).

es el objeto primordial del autor: servir al país y sobretodo contribuir á la instrucción del pueblo (Benejam 1885: [3]).

En aquestes mateixes consideracions, Benejam es lamenta —retòricament— del fet que no hi hagi un model lingüístic establert per escriure en català, motiu pel qual hi haurà errors i vacil·lacions al vocabulari. Aquesta mateixa idea es repeteix al final del tot de l'obra, en la fe d'errates:

Careciendo el menorquin de verdadera ortografía, y destinado este Vocabulario á las clases populares especialmente, no estrañe el lector que muchos vocablos estén escritos tal y como suenan, eliminados algunos de letras inútiles que dificultarian su lectura (Benejam 1885: 173).

Com molt bé va observar Mifsud (2000b), a la fe d'errates només hi ha paraules en castellà. Aquest autor hipotetitza que no cal incloure errates de mots menorquins si, com havia manifestat Benejam, no hi havia una forma «correcta» d'escriure'l.

En realitat, però, no és ben bé cert que Benejam considerés que no hi havia una manera d'escriure en català. Si bé al *Vocabulario* acaba optant per un model lingüístic força oralitzant, el 1844 a *Foc i fum* havia optat per una *scripta* més clàssica, com es desprèn de la *-ch* final del títol mateix. En aquesta obra no hi ha cap consideració de caràcter sociolingüístic, però en l'altra obra en català de Benejam, *Ciudadella veyá*, sí que s'hi troba el comentari següent:

Escrivim aquets *Recorts* en se nostra llengu, ó lo que es diu *en plá*, perquè tot ha passat á canostra y tot te s'aire de se nostra terra; pero con que devegadas mos trobam amb falta de paraulas menorquinas per poder espresar es pensament, acuidrem á se llengu catalana y colque vegada á n'es llenguatje de Castella. Son [sic] pobres, ¿y que he farem? (Benejam 1909: 1).

A part del to marcadament dialectal del text, aquesta afirmació pot posar en dubte la concepció de la unitat de la llengua que tenia Benejam. En efecte, si rallar «en pla» és una llengua, i el català també —com, de fet, ho és el castellà—, hom podria veure-hi una insinuació de secessionisme lingüístic. Tanmateix, Mifsud (2000b: X-XI) cita un text de Benejam que permet invalidar aquesta interpretació. A les *Vulgarizaciones científicas*, en parlar d'Espanya, diu Benejam:

Es España una potencia de segundo orden [...] El idioma oficial es el castellano, si bien se habla de distinta manera en varias provincias, siendo el idioma catalán el más generalizado en las cuatro provincias de Cataluña y muy semejante en Valencia y las Baleares (Benejam 1898: 405).

En aquesta mateixa obra parla de tots els estats d'Europa, i en tots transmet la idea d'una única llengua nacional, si bé a vegades reconeix l'existència d'altres dialectes, entesos en el sentit de variants no oficials ni normalitzades, com per exemple en parlar de França i d'Itàlia:

El idioma francés se habla en todo el país, però en muchos de sus departamentos se usan algunos dialectos, como el *patuá*, el *provenzal*, el *bretón* y otros (Benejam 1898: 386).

Como la Italia, potencia hoy de primer orden, estaba anteriormente dividida en varios reinos, aunque se hable en todas partes el idioma italiano, se usan varios dialectos (Benejam 1898: 399).

Tornant a Espanya, ja s'ha vist que Benejam acceptava que es parlava català a tots els seus territoris històrics hispànics, per la qual cosa Mifsud, encertadament, hi llegeix un reconeixement a la unitat de la llengua. Al català i al basc hi fa referència, també, quan descriu cada una de les regions en què es parla la llengua.³² El comentari sobre el País Basc és especialment interessant. Diu Benejam:

Allí [en las Vascongadas] se habla *todavía* el idioma propio del país, llamado *euskaro*, que es uno de los idiomas más antiguos y más difíciles de Europa (Benejam 1898: 414, subratllat afegit).

Val la pena fixar-se en l'element subratllat, el *todavía*, que inclou un horitzó temporal en què es deixarà de parlar el basc, i es donarà pas només al castellà. Segurament aquest adverbi traeix la ideologia que Benejam projectava en totes les obres.

Per acabar, no fa cap referència al català de València, però sí que en parla tant en descriure Catalunya com les Illes Balears i Andorra. De Catalunya sols en destaca l'ús de la llengua pròpia, així com un amor al país que té fins i tot «tendencias al separatismo» (Benejam 1898: 416). Més interessants són les referències a Andorra i a les Illes. Del principat pirinenc en diu que «su idioma es el catalán algo alterado» (Benejam 1898: 418); i de les Illes diu: «El idioma más generalizado en las Baleares es muy semejante al catalán» (Benejam 1898: 424). Cal entendre que aquí *idioma* es refereix a la concepció vuitcentista del terme, és a dir, com a manera de parlar, no pas com a llengua independent. Per dir-ho amb la definició del *DRAE* de 1884, «Modo particular de hablar de algunos ó en algunas ocasiones» (*DRAE* 1884, s. v.). En suma, cal concloure que és ben conscient de la unitat de la llengua (Salord en premsa).

En síntesi, cal incloure Joan Benejam en els corrents renovadors de la pedagogia vuitcentista. En aquesta línia, aquest té molt clar que la llengua de l'educació ha de ser

³² No hi ha referències al gallec, a l'asturià, a l'aragonès ni a l'aranès. Tampoc hi ha referències lingüístiques ni a Navarra ni a València.

necessàriament el castellà, que és alhora una condició per crear bons ciutadans espanyols a través d'uns dels instruments més efectius a tal efecte, això és, l'escola. La majoria d'obres didàctiques que publicà anaven dirigides a un ampli públic espanyol i, potser per això, va prescindir de teoritzar i enfrontar-se a la problemàtica que suposava que una part gens menyspreable dels espanyols —i particularment els seus alumnes— no sabessin castellà.

Això no obstant, va acabar donant a impremta un material pensat específicament per a aquesta finalitat, el *Vocabulario menorquín-castellano*. Com s'ha vist en aquest epígraf, l'estructura del *Vocabulario* i el seu contingut parteixen sempre del pressupòsit que el menorquí *se sap* i que el castellà és el que val la pena d'aprendre. També s'ha vist que, malgrat el glotònim i algunes possibles ombres de secessionisme, Benejam considerava una de sola la llengua catalana en totes les seves varietats dialectals. Quant a l'ús social que li reservava, és eloqüent el passatge reportat suara a propòsit del basc, que reformulant-lo podria venir a dir que el català és una llengua que *encara* es parla a Catalunya, al País Valencià i a les Illes. Tanmateix, tota la tasca de Benejam va a fer que, almenys a nivells formals, aquest *encara* sigui breu.

7.2 El Vocabulario trilingüe castellano-menorquín-francés de Salvador Fàbregues

L'impressor ciutadellenc Salvador Fàbregues (? – † 1913) va publicar, a començaments del segle XX, un vocabulari trilingüe que segueix els paràmetres propis de la lexicografia vuitcentista. És una nomenclatura que presenta, ordenats per camps semàntics, tot de termes en castellà, en menorquí i en francès simultàniament. Colón & Soberanas (1991: 183-184) suggeriren que copiava el *Vocabulario* de Josep Hospitaler, opinió que fou secundada per Rico & Solà (1995: 141) i, més tard, per Bellés (2019). Com ja s'observava aleshores, Fàbregues inclou més termes que Hospitaler, i fa més divisions i subdivisions dels àmbits temàtics. Així, per posar tan sols un exemple, Hospitaler (§ 23) parla de la mar en genèric i dels elements que hi estan relacionats, mentre que Fàbregues, que també inclou aquests elements, hi inclou encara un epígraf amb noms propis dels diferents mars (Fàbregues 1902: 33-34). Quant al contingut estrictament lingüístic, Fàbregues practica una escriptura que acostava la lletra a l'oralitat, i fa un ús habitual de l'article salat (*es batay, es fussed, dia fené*) i inclou prou elements lèxics particularment menorquins (*fibló, macs, pènels, moch*), però segueix algunes convencions pròpies de la tradició catalana, com l'ús de la *-ch* a final de mot.

El *Vocabulario* de Fàbregues es divideix en dues parts: la primera presenta termes en les tres llengües; la segona, en canvi, inclou unes breus frases dialogades, interaccions possibles i formals, en diferents àmbits, també en les tres llengües. Es tracta d'àmbits tan diversos com el teatre, l'esmorzar, el cafè, etc. En alguns fragments es podria dir que funciona gairebé com una petita guia de conversa, com pot apreciar-se en l'exemple que segueix:

En el café	En es café	En le café
¿Qué quiere V. tomar?	¿Que vol vusté pendrá? [sic]	que voulez-vous prendre ?
Lo que guste	Lo que li agradi	ce que vous voudrez
Mozo, traiga V. café	Mosso dugui café	garçon, apportez du café
¿Solo, ó con leche?	¿Sol ó en llet?	seul, ou avec du lait ?
Con leche y un panecillo tostado	En llet y un coc turrat	avec du lait et un petit pain grillé
Traiga V. azúcar y una botella de ron	Dugui sucra y un botil de rum	aportez [sic] du sucre et une bouteille de rhum
Traiga V. dulces y bizcochos	Dugui dulces y bescuits	aportez [sic] des gateaux et des biscuits
Traiga V. cerveza	Dugui cervesa	apportez de la bière
Traiga V. una gaseosa	Dugui una gaseosa	apportez une limonade gazeuse
Traiga V. el diario	Dugui es diari	apportez le journal
¿Qué diario quiere V.?	Quin diari vol	que journal désiréz-vous ?
El <i>Bien Público</i>	Es <i>Bien Públic</i> [sic]	Le <i>Bien Public</i> [sic]
¿Cuánto es lo que debemos?	Cuan es lo que le [sic] debem	combien devons nous ?
Cuatro pesetas y media	Cuatro pesetas y mitxa	quatre franc et demi
Aquí tiene V. cinco	A qui te sinc	en voilà cinq
Cincuenta céntimos de propina	Mitxa peseta de propina	cinquante centimes de bour boire
Buenas noches	Bona nit	bonsoir

(Fàbregues 1902: 235-236).

No es pot saber quina era, tanmateix, la finalitat de l'obra, ja que no hi ha cap paratext inicial —un pròleg, una endreça, etc.— que ho aclareixi al lector. Tampoc hi ha cap tractat d'ortografia o de lectura que doni eines sobre com llegir el text en castellà i, sobretot, en francès —si se suposa que el públic és menorquí i que la llengua de partida és, doncs, el català. El que sí que es pot és aventurar la hipòtesi que l'obra anava adreçada a un públic menorquí mitjà —no necessàriament escolar— que havia de fer servir en algunes situacions —formals, comercials— les dues llengües del vocabulari, és a dir, el castellà i el francès

A l'encapçalament del vocabulari hi ha només una nota personal en què l'autor presenta el *Vocabulario* com la seva aportació a la posteritat. Aquesta nota està datada el 1901. Al final

de tot de l'obra hi ha una altra nota, datada ara el 1905,³³ en què s'excusa dels errors continguts al volum amb la retòrica habitual d'aquesta mena de textos. El que crida l'atenció és, tanmateix, que Fàbregues digui que és difícil fer un vocabulari «de esta índole» ja que és «el primero que se ha publicado en Menorca». ¿Quina és aquesta «índole»? Si es tracta d'un vocabulari d'equivalències, sobta que no es mencionin Juli Soler, Ferrer i Parpal o, com a mínim, Josep Hospitaler —que, a més a més, i seguint Colón & Soberanas (1991), en podria ser la font. Pot ser que l'índole a què fa referència sigui el trilingüisme, és a dir, al fet que hi hagi també les equivalències en francès. Antoni Febrer i Cardona també inclogué el francès en el seu diccionari, que romangué inèdit però que circulà, poc o molt, manuscritament com a mínim fins a la primera meitat del segle XIX. De tota manera, s'ha especulat que els materials francesos que Hospitaler diu que té aplegats i que romangueren inèdits siguin, de fet, els que aprofità Fàbregues (Colón & Soberanas 1991: 183; Rico & Solà 1995: 141; implícitament els segueix Bellés 2019: 455).

En poques paraules, Fàbregues proposa un simple vocabulari d'equivalències lèxiques, i d'unitats fraseològiques al final, seguint un model que havia estat prou explotat al llarg del vuit-cents. Sense que es declari la intencionalitat en cap moment, cal suposar que l'autor cercava acostar les dues llengües *a priori* desconegudes, això és, el castellà i el francès, al públic menorquí, que partia del dialecte conegut. Per la naturalesa del treball sembla que el públic objectiu no siguin tant els escolars, com en el cas de Benejam i, sobretot, d'Hospitaler, sinó una població que pot tenir necessitats comunicatives diverses. En qualsevol cas, un cop més, la valorització de la llengua pròpia queda relegada al mer paper d'intermediària cap a les llengües poderoses.

8 Recapitulació

La tradició lingüística menorquina vuitcentista —prou rica si es té en compte el seu pes demogràfic i econòmic durant el segle XIX— es presenta com una evolució total dels paràmetres sociolingüístics, això és, també de les ideologies lingüístiques, dels erudits de l'illa. Al tombant dels segles XVIII a XIX, Antoni Febrer i Cardona, últim testimoni de la Menorca il·lustrada, duu a terme un ambiciós projecte lingüístic i pedagògic que té el català com a element central i eix vertebrador. En l'obra de Febrer i Cardona el castellà no hi era absent, com tampoc no hi faltava el francès i el llatí. Aquestes tres llengües són presents en tota l'obra

³³ Això potser podria fer pensar en una publicació per lliuraments del *Vocabulario*.

del maonès, i de manera especial al *Diccionari*, però sempre com a element de suport a la descripció i a l'ensenyament de la llengua pròpia. A més a més, Febrer i Cardona demostra també una gran consciència d'identitat idiomàtica. S'ha vist que en aquells primers anys del XIX es donen a l'estampa els *Principis de la lectura menorquina*, una obra modesta però que és testimoni de l'existència d'escoles en menorquí i en les quals s'ensenyava la llengua pròpia encara a primers de segle. Són, tots dos casos, exemples de pensament sociolingüístic propi de l'antic règim.

L'ambient social i polític que havia permès el desenvolupament del grup il·lustrat de Maó va morir amb el canvi de segle, i els paràmetres sociolingüístics que van imperar des d'aleshores van ser prou diferents. Bàsicament, el gust francès que imperava entre l'alta societat menorquina va evolucionar cap a un interès a participar de la construcció nacional d'Espanya, alhora que al port de Maó es desfeia, progressivament, el miratge de viure un segon miracle econòmic (Casasnovas 2016).

Davant de l'absolut monolingüisme que imperava a l'illa, a partir de 1857 es troben tot d'obres enfocades a facilitar el castellà, és a dir, a ensenyar-lo, per als menorquins. Aquest és el sentit de la *Gramàtica* de Juli Soler —inspirada en els tractats d'espanyol que havia fet com a professor als Estats Units— i també de l'obra lexicogràfica de Josep Hospitaler, ell mateix mestre d'instrucció primària. En aquestes dues obres, i especialment en Soler, hi ressona l'eco llunyà de Febrer, que degué ser conegut a través de manuscrits, però hi canvien totalment la perspectiva sociolingüística i la intencionalitat, que, com digué Paredes (2001: LIII), obeeix més a una concepció provincianista de la llengua i del fet lingüístic (vg. també Salord en premsa).

Tot i així, aquests dos autors són conscients de la unitat de la llengua i no la qüestionen, simplement tenen interès a difondre el castellà i a servir-se, per a aquest fi, de la llengua pròpia en la modalitat dialectal que coneixien els seus contemporanis. Aquest no és el cas de Jaume Ferrer i Parpal, figura important de la tradició lexicogràfica menorquina. Com s'ha vist, aquest autor sí que proposa un secessionisme lingüístic explícit i subordina el menorquí fins al punt de considerar-lo només un pont a través del qual aprendre espanyol. Un cop aconseguits aquests objectius, la llengua podria desaparèixer. La seva proposta glotofàgica no tingué seguidors i restà pràcticament desconeguda fins als estudis monogràfics del segle XXI (Mifsud 2000a, 2007; Bellés 2020a), i cal considerar-la com una particularitat de l'autor i no com un discurs generalitzat o, com a mínim, àmpliament compartit.

Cap a finals de segle encara es troben dos vocabularis més, aquest cop a l'entorn de Ciutadella. El *Vocabulario menorquín-castellano* de Benejam forma part, com s'ha vist, de la seva àmplia obra pedagògica renovadora que, tanmateix, partia inevitablement del castellà. Que el 1885 encara fos necessari oferir vocabularis als estudiants significa —i no és cap novetat— que els índexs de monolingüisme fins i tot entre qui cursava estudis bàsics eren altíssims. En aquest mateix sentit cal entendre, segurament, el vocabulari trilingüe de Fàbregues, que tot i que es publicà el 1902 correspon encara als paràmetres de la lexicografia clàssica vuitcentista.

En síntesi, a través de les obres lingüístiques menorquines del segle XIX es veu com el català va deixar de ser la llengua no marcada, anònima, del projecte de Febrer per ser, cada cop més, una llengua marcada, que es reservava per a usos no formals, per a composicions poètiques i folklòriques —basta recordar *Foc i fum* i *Ciutadella veyà* del mateix Benejam. Mentrestant, l'espai no marcat per a la formalitat l'anava ocupant, progressivament, el castellà: a la premsa, a l'escola, al teatre, etc.

CAPÍTOL IV

IDEOLOGIES LINGÜÍSTIQUES EN GRAMÀTIQUES I DICCIONARIS MALLORQUINS DEL SEGLE XIX

A diferència de la societat menorquina, que havia passat un set-cents de gran activitat cultural i encarava el vuit-cents amb uns reptes nous i canviants (§ III), i a diferència de la societat catalana, que anava constituint cada dia una burgesia de tipus liberal ben connectada amb el poder econòmic —que no polític— espanyol i estatal (Marfany 2017) (§ VI), la societat mallorquina va arribar al tombant del segle XVIII al XIX d'una manera natural i sense grans trencaments amb la tradició.

Mas i Forners (2020) ha estudiat l'evolució de la consciència etnocultural —el terme és seu— des de la fundació del Regne de Mallorca el 1300, fins al Decret de Nova Planta, a la porta del set-cents. Durant el període medieval es consolida el Regne de Mallorca com a entitat jurídica autònoma dins de la Corona d'Aragó, fet que generarà un sentiment de pertinença jurídica que, en cap cas, no es contraposa a una consciència idiomàtica i etnocultural forta de catalanitat. De fet, Mas i Forners demostra com el terme «nació catalana» era el gentilici aplicat a tots els cristians catalanoparlants de la Corona d'Aragó, per oposició a les minories religioses jueva i musulmana. Aquesta «nació» etnocultural dona pas, a l'edat moderna, al que Mas i Forners ha considerat una «nació dinàstica», és a dir, a una consciència identitària que es vehicula a través de les institucions i les lleis, i no la història i la llengua.

Justament, continua argumentant Mas i Forners, és durant l'edat moderna quan es consolida a Mallorca la fragmentació onomàstica i quan es fa general, almenys en els textos escrits, el glotònim *mallorquí* —és impossible de conèixer com s'hi referia el poble pla. Ara bé, la fragmentació onomàstica de la llengua no implicava una consciència diferenciada, el que avui en dia es diria *secessionista*, sinó que la consciència unitària de la llengua romangué intacta. Almenys, per a tota l'elit intel·lectual(oide) mallorquina fins al Decret de Nova Planta.

Pel que fa al segle XVIII, Martínez i Taberner (2000) analitza l'evolució dels usos lingüístics *escrits* en àmbits prou importants com són l'educació, el notariat, l'administració municipal, i la documentació particular (correspondència, llibres de comptes, etc.) de tota

l'illa. Quant a l'ensenyament, Martínez i Taberner concloué que el català continuà essent la llengua bàsica de les primeres lletres al llarg de tot el segle XVIII i encara durant els primers anys del XIX, i que retrocedí bàsicament quan el castellà ocupà els àmbits del llatí (Martínez i Taberner 2000: 97). Per als altres àmbits d'ús les conclusions són semblants: Martínez i Taberner constata que els mallorquins del set-cents que tenien necessitat d'escriure se servien, de manera general, de la llengua pròpia. Això no obstant, a partir de finals del XVIII la progressiva castellanització de les capes altes de la societat mallorquina feia que el castellà fos, també, una llengua disponible per a alguns usos, com la correspondència privada, l'educació o la incipient premsa escrita (Martínez i Taberner 2000: 358). És, en tot cas, al tombant del segle XVIII al XIX que el castellà va guanyant àmbits d'ús i el català es va recloent, cada cop més, a «àmbits estrictament personals» (Martínez i Taberner 2000: 358).

Justament en aquest moment de canvi parteix l'excel·lent anàlisi que ofereix Salas (2020) de l'espanyolització de Mallorca, això és, de la creació d'una identitat espanyola a Mallorca al llarg de tot el segle XIX. No se centra en els aspectes estrictament lingüístics, sinó més aviat en els socials o socioculturals: ressegueix el paper de les guerres (del Francès, d'Àfrica, de Cuba), de la implantació de l'administració liberal, de l'alfabetització, de la participació política, de la banalització del concepte d'Espanya en els paràmetres de Billig (2006). Una de les perspectives més interessants del treball de Salas és el doble sentit de la nacionalització que apunta. Tradicionalment s'havia considerat que el procés de creació nacional anava «de dalt a baix», és a dir, de les classes dirigents cap a les classes populars. Salas defensa, en canvi, que el procés fou recíproc, i que les classes baixes també participaren del procés d'espanyolització de Mallorca en tant que els aportava beneficis com l'escolarització, la participació en la vida política o la possibilitat de treballar per a la nova, i creixent, administració governamental.

Salas no tracta explícitament fets de llengua, però ara i adés se serveix d'informacions i de dades que, inevitablement, han de fer referència a continguts lingüístics. N'és un exemple la novetat que suposa batejar els carrers, les places i els espais públics en general a partir de 1860. La nomenclatura dels carrers es converteix en un triple agent castellanitzador: fa present l'Estat a la ruralia, importa referents del nacionalisme espanyol, i ho fa tot retolant els carrers en castellà, de manera que aquesta llengua es fa present en el paisatge lingüístic quotidià de la població (Salas 2020: 245-265).

De la mateixa manera, la guerra és un gran agent nacionalitzador, en tant que crea sentiments de pertinença i possibilita la mobilitat geogràfica dels homes de la nació. En el cas

concret dels parlants de llengües no nacionals, a més, els suposa un àmbit excel·lent en què socialitzar amb aquesta llengua nova i, per tant, bilingüitzar-se.³⁴

Per acabar, cal no oblidar la importància de l'escolarització, que com tothom sap és un agent castellanitzador de primer ordre, posició que Salas comparteix:

Donam per entès que el procés d'alfabetització és sinònim d'extensió del castellà oral i escrit. Recordem que aquesta havia estat una premissa del projecte liberal des dels seus inicis, tot i cercant la igualtat i uniformitat dels nous ciutadans. Així, l'única gramàtica i ortografia que s'ensenyava a les escoles era la de l'Acadèmia Espanyola. La Llei Moyano de 1857 declarava que havia de ser «el texto obligatorio y único de la enseñanza pública». A l'Institut Balear foren els seus propis impulsors de Mallorca els que reclamaren que no s'ensenyàs en català, cosa que, lògicament, aconseguiren (Salas 2020: 268).

Ara bé, que la castellanització es vegi afavorida per l'alfabetització no vol dir, recorda Salas, que *alfabetització* sigui sinònim de *castellanització*, i afegeix:

A Espanya, a més, la persistència de llengües vernacles no va estar relacionada amb els índexs d'escolarització i alfabetització, com ens ho demostra el cas català, una de les regions més escolaritzades de l'Estat. És més, foren les classes mitjanes alfabetitzades en castellà les que protagonitzaren la Renaixença i la creació d'un nacionalisme propi que, tanmateix, en un primer moment no es presentaria com alternatiu a l'espanyol (Salas 2020: 275).

I, en tot cas, fins i tot a Mallorca, el 1902 el bisbe Campins es queixava del decret de Romanones que imposava la catequesi en castellà, tot al·legant que una bona part dels infants mallorquins no parlaven castellà (Salas 2020: 282).

Aquest panorama tot just esbossat presenta una societat mallorquina menys propensa a la castellanització incipient que la que es podia esperar dels altres territoris del domini lingüístic. No és estrany, doncs, que ben aviat les magres elits intel·lectuals de Mallorca tinguin interès a difondre el castellà entre la població. Es podria dir, seguint la proposta terminològica de Woolard, que el català (dit, generalment, mallorquí) és la llengua anònima durant una part molt important del vuit-cents, i que al castellà li costarà abandonar l'estatus de llengua marcada. Tots els esforços dels gramàtics i lexicògrafs mallorquins del segle XIX aniran enfocats en aquest sentit. De fet, les primeres mostres de cultura romàntica i els orígens de la Renaixença a Mallorca són clarament espanyols i en espanyol —com de fet ho són també a Catalunya—: basta pensar amb la revista *La Palma*, o en els excel·lents treballs de Josep M. Quadrado, per adonar-se'n. Tot plegat dona un aire molt particularista a les obres

³⁴ Galindo, de Rosselló & Bernat (2021) desmenteixen, o almenys relativitzen molt, el suposat paper castellanitzador de l'exèrcit. Tot i que el seu treball se centra en Catalunya, les conclusions poden ser fàcilment extrapolades als altres territoris de l'Estat.

lingüístiques del període, ço que ha estat aprofitat pel gonellisme modern —secessionista i espanyolista— per justificar els seus posicionaments (Canyelles 2018, Solivellas 2021).

Aquest capítol, el més breu pel que fa a la quantitat d'obres analitzades, es divideix en vuit parts. En primer lloc, s'estudien les mostres d'interès per la llengua en els primers anys del vuit-cents, que es redueixen a la petita ortografia de Cervera i Bru i a les preocupacions lingüístiques de Josep de Togores, comte d'Aiamans. En segon lloc, s'analitza el discurs lingüístic de la Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País i del seu secretari, Jaume Pujol, entre les dècades de 1830 i 1840. En tercer lloc, s'estudia l'obra lingüística de l'advocat Joan Josep Amengual, tant la *Gramática de la lengua mallorquina* (1835) com el *Diccionario mallorquín-castellano-latín* inacabat de 1841, i el *Nuevo diccionario mallorquín-castellano-latino*, publicat entre 1858 i 1878. S'hi inclou, també, la tasca de difusió dels postulats liberals que feu, en català, a la dècada de 1820. En quart lloc, es descriu l'obra lexicogràfica de Pere Antoni Figuera. En cinquè lloc, es tracten dos diccionaris anònims: el *Diccionario manual ó vocabulario completo mallorquín-castellano*, firmat per «Unos Amigos», i el *Diccionari mallorquí-castellà* d'«Un Mallorquí» (1876) —que ha estat atribuït a Josep Tarongí. Finalment, es fa un apunt sobre un mètode pedagògic per a l'aprenentatge del castellà, l'*Enseñanza práctica del castellano en las Baleares*, de 1874. Clouen el capítol una recapitulació i una síntesi dels elements més importants.

1 La fi de l'antic règim a Mallorca

1.1 Vocabularis setcentistes mallorquins

A finals del set-cents, de resultes d'un incipient interès per la llengua pròpia a Mallorca, es troben les primeres mostres lexicogràfiques mallorquines. Són, no cal dir-ho, mers vocabularis, sovint sense gaires pretensions de perdurabilitat. Tots romangueren inèdits —circularen si de cas de manera manuscrita—, d'alguns només n'han pervingut informacions indirectes, i tots han estat, més o menys, si no estudiats, descrits. Amb tot, són un bon indicador de l'interès latent per la lexicografia i val la pena fer-ne una breu síntesi a manera d'introducció.

Gràcies a Bover (1868) es disposa d'informació sobre una bona part de diccionaris desapareguts. Uns quants han estat recollits a Colón & Soberanas (1991: 137), com ara un *Diccionario mallorquín, castellano y latino*, de Joan Facund Sureda i Font, que, segons Bover (1868: II, 425), estava enllestit per anar a impremta; un *Diccionario de los vocablos de la lengua mallorquina y su correspondencia en la española y latina*, de fra Antoni Balaguer (Bover 1868: I, 53); un inacabat *Diccionari mallorquí, castellà y llatí*, de fra Francesc Mayol (Bover 1868: I, 483-483), o un inèdit *Diccionario mallorquín-castellano*, de Ramon Fortuny (Bover 1868: I, 314).³⁵

D'aquests diccionaris no se sap si seguiren alguns dels referents catalans clàssics — Lacavalleria, Torra— o la tasca lexicogràfica de l'Acadèmia Espanyola. Tampoc se sap si eren meres llistes d'equivalències o bé incorporaven definicions, si eren complets o parcials. En qualsevol cas, és interessant d'observar que tots són diccionaris bilingües o trilingües, i en tots els casos la llengua d'origen és la catalana, encara que en la majoria el castellà sigui la metallengua, pel que es dedueix dels títols. És fàcil suposar, doncs, que aquestes obres eren pensades per aprendre —o manejar millor— el castellà, una llengua estranya als mallorquins però que, cada cop més, era pròpia d'alguns àmbits formals escrits.³⁶ Cal esmentar, encara, un *Diccionario mallorquín y castellano*, també manuscrit i d'autor anònim, de mitjan segle XIX, conservat a la Biblioteca del Monestir de Montserrat (Massot 1985a: 57) —fet que no fa sinó confirmar l'interès particular per disposar d'una eina lexicogràfica a l'abast.³⁷ Té sentit pensar que devien existir més treballs de circulació manuscrita o restringida, la informació dels quals no hagi arribat fins avui.

En canvi, d'entre els que han pervingut, Josep Massot i Muntaner n'ha donat notícia i alguna mostra. Cal destacar, en primer lloc, un *Diccionari mallorquí, castellà y llatí* que es conserva a la Biblioteca March de Mallorca. Segons Massot (1985a: 23), es tracta «d'una simple llista de mots, de 39 fulls» i que, sens dubte, cal interpretar en la mateixa clau que els diccionaris que s'han esmentat suara. Més interessant, sens dubte, és un altre diccionari manuscrit i encara inèdit —parcialment—, del qual Massot va donar notícia i una mostra ja

³⁵ Aquest diccionari, que avui ens és desconegut, fou emprat per Antoni M. Alcover en la confecció del *Diccionari català-valencià-balear* (Massot 1985a: 23), tot i que actualment no se'n té més notícia. Figura a la bibliografia del DCVB, però no forma part del fons bibliogràfic del Fons Alcover-Moll (Perea 2011).

³⁶ Són d'aquest parer, també, Comas (1967: 39-44) i Massot (1985a: 23).

³⁷ Se'n pot consultar un facsímil al portal Lexdialgram:

http://www.ub.edu/lexdialgram/obtenir_arxiu.jsp?nom_arxiu=Dicc_Mallorqui_castella.pdf [consulta: 4.III.2021].

fa molts anys (Massot i Muntaner 1963-1968) i que també recullen Colón & Soberanas (1991: 125-126).³⁸ Atès que el manuscrit no és consultable, el treball de Massot és, encara avui dia, la guia imprescindible per entendre aquesta obra. Es tracta d'un *Vocabulari mallorquí-castellà* conservat, també, a la Biblioteca del Monestir de Montserrat.

Aquest vocabulari fou escrit pel frare Antoni Oliver, abans que el 1751 partís cap a Amèrica en tasques de missioner. L'obra és una llista alfabètica de mots catalans i llur equivalència (o equivalències) al castellà i al llatí. Segons diu Massot (1963-1968), la font principal és el diccionari de l'Acadèmia Espanyola (cal suposar que la primera edició), i no té definicions, tot i que sí que duu alguns contextos per desambiguar significats. No hi ha cap paratext que en permeti identificar la funció.³⁹ Sens dubte, però, el que és més interessant d'aquest diccionari és que passà a mans de Josep de Togores, comte d'Aiamans, que el completà, juntament amb l'advocat Guillem Roca, amb algunes paraules pròpies del mallorquí viu.

1.2 *El comte d'Aiamans: un militar defensor del català*

El comte d'Aiamans és un dels personatges més rellevants del tombant de segle, i sens dubte és una figura clau per entendre la percepció sobre la llengua que les elits tenien del mallorquí durant el primer vuit-cents. S'han ocupat de la figura del comte Carbonell ([1971-1972] 2017) i, especialment, Mas i Vives (1994).

De família noble, il·lustrat i d'idees més o menys liberals —tot i que format i ancorat a l'antic règim—, Togores s'ocupà també d'aspectes polítics, econòmics i militars de Mallorca. Autor d'una modesta producció poètica, mostrà interès en altres aspectes culturals, entre els quals destaca la llengua.

Togores sempre defensà no només perseverança en el mallorquí, sinó que s'interessà per aspectes directament relacionats amb la gramàtica i l'ortografia catalanes. Les seves aportacions en aquest àmbit són prou conegudes i ja han estat estudiades, però val la pena resumir-les. Bover (1868: II, 441) diu que, entre altres obres en català, Togores «escribió [...] un *Diccionario* y una *Ortografía* de nuestra lengua patria». L'ortografia no s'ha conservat.

³⁸ I vegeu, també, Massot i Muntaner (1985a: 21-23), Rico & Solà (1995: 125) i Marçet & Solà (1998: § 1549).

³⁹ Massot en va publicar una selecció, mantenint-ne l'ortografia, especialment de les paraules que no eren al DCVB o al diccionari d'Amengual (cf. infra § IV.3). Sens dubte seria d'un gran interès per a la història del mallorquí poder disposar de l'edició sencera.

Quant al diccionari, Massot creu que es tractaria del suplement al vocabulari d'Oliver (1963-1968: 149; 1985: 23); d'altres, en canvi, opinen que es tractaria de dues obres diferents (Carbonell [1971-1972] 2017; Mas i Vives 1994-1995: 34-35). Sense més dades sobre el *Diccionario* que cita Bover és difícil extreure'n una conclusió. No obstant els arguments cronològics que addueixen Carbonell i Mas i Vives, cal tenir en compte que Bover coneixia el diccionari d'Oliver i que, per tant, hauria esmentat la participació de Togores, d'haver-la conegut. No és desgavellat, doncs, considerar-les efectivament dues obres diferents.

L'interès per la llengua pròpia de Togores es manifestà en altres moments. S'ha citat mantes vegades, també, la carta en vers que envià a Tomàs Aguiló i Cortès a propòsit de la *Rundaya de rundayas* (1815), que no serà sobrer de recordar:

Senyor Tomas Aguiló:
La Rundaya mallorquina
Es per mi cosa tan fina
Qu'en volria ser autò.
No som estat escriptò;
Però encar heu provaria
Si voste, còm jò volria
Em digues per quin motiu
Per quines reglas ò empriu,
Ha fitxat l'ortografia (*Apud* Carbonell [1971-1972] 2017: 252).

I Aguiló li respongué que s'havia preocupat poc dels temes formals:

Se rundaya en mallorquí
No es tan bella producció
Que meresca acceptació
Dels qui tenen el gust fi:
Poch es el seu primor, si,
Pero á darní mes no alcans
Clausulas mes elegants
El seu gust li donará
Que si s'y vol dedicar
Sé que ey ha cap y ay - a - mans (*Apud* Carbonell [1971-1972] 2017: 252).

Una despreocupació per seguir els cànons de la llengua formal que, de fet, ja havia expressat al pròleg de la *Rundaya*:

En materia de ortografia l'hi he pégat per se descosida, axí com m'ha dictat es carabassòt: que aquí tots anam á las ultras, sense reglas ni un fòtil mort; y per pitjor, que de vegades de allá ahont hauriam de pendrer llum prenim fum, perque es millors mèstras tal vòlta duan es barret d'espert (*Apud* Veny & Massip 2013: I, 643).

És rellevant que el comte s'interessés per l'ortografia d'Aguiló, d'un text dialectalitzant i col·loquialitzant, perquè demostra que Togores s'interessava per tots els aspectes de la llengua. És coneguda, també, a l'altre extrem, la seva amistat amb el menorquí Antoni Febrer

i Cardona, amb qui mantingué correspondència, amb qui tractaren de llengua a un nivell molt més teòric i formal, i per a qui intercedí —sense èxit— perquè pogués publicar a Mallorca els *Principis*, que romangueren inèdits (cf. § III.3). Les discrepàncies amb Febrer i Cardona són conegudes (Carbonell [1971-1972] 2017), i no cal insistir-hi gaire: Togores era partidari d'una grafia més conservadora, i Febrer, d'un sistema més racional. Això no obsta perquè la seva relació fos prou fructífera —i és una llàstima que no s'hagin conservat, o almenys localitzat, les lletres que Togores envià a Febrer.

Però si Togores és el màxim defensor, en públic i en privat, de la llengua catalana, no per això deixà de participar en la Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País (SEMAP), una entitat que, com ja ha apuntat Massot (1985a: 117-128), tenia com un dels seus objectius principals la castellanització dels àmbits públics.

1.3 L'ortografia d'Antoni M. Cervera i Bru

Antoni M. Cervera (o Servera) i Bru (Palma, 1779-1838) fou un frare mínim mallorquí —més tard exclaustat— que manifestà cert interès per la llengua pròpia. Segons Bover (1868: I, 184-185) és autor de quatre obres, tot i que la *Nueva ortografía de la lengua mallorquina* (Palma, 1812) és l'única que es va publicar. Les altres tres romangueren inèdites o circularen en manuscrit. Es tracta, concretament, d'una *Gramática de la lengua mallorquina*, que fou presentada a la Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País (cf. § IV.2), i de dues obres de caràcter literari: *Divorsi per forsa. Comedia en dos actes y en vers*, i unes *Poesías varias en mallorquí*. Aquest apartat se centra en l'*Ortografía*. Es tracta d'un tractadet breu —de només 32 pàgines— que inclou una ortografia i una «Significació u explicació d'alguns termes espanyòls mallorquinisáds, molt util a sa juventud, qui desitja parlár ab hermosura y energia», que no és sinó una llista de mots fins a la lletra P. Segons Colón & Soberanas (1991: 176) no arriba ni a la categoria de «vocabulari».

El primer element que cal destacar és que sigui escrita en castellà. Al subtítol s'especifica que l'obra és «explicada en espanyòl para su mas facil inteligencia», i de l'espanyol parteix i hi subordina constantment el català —anomenat sempre, és clar, mallorquí. Aquesta subordinació es pot veure clarament en molts passatges de l'obra, com quan afirma, per exemple, que

por lo que toca á las notas que sirven para la division de las clausulas, que indican la pausa y tono con que deben leerse, y al uso de las letras mayusculas, tenga las mismas reglas nuestro idioma que el Castellano, no me detendré en ello (Cervera i Bru 1812: 5).

La mateixa idea es pot veure a la nota al final de la breu exposició ortogràfica, en què diu: «las letras, que no van aqui particularizadas, tienen el mismo sonido que en Castellano» (Cervera i Bru 1812: 13). Sembla, del que es dedueix de Bover (1868: I, 185), que la gramàtica que va presentar a la SEMAP també era en castellà, la qual cosa fa pensar que per a Cervera la llengua bàsica de l'educació era ja l'espanyola, i que calia partir d'aquesta per arribar a la pròpia, la mallorquina. Una llengua, la mallorquina, que tanmateix devia continuar aprenent-se, si no com a llengua d'alfabetització, si al llarg de la vida escolar. Així es dedueix dels treballs de Martínez i Taberner (2000), i així es pot entendre també de l'obra de Cervera:

La lengua que con más dificultad aprendí à leer fué la Mallorquina; las mas vezes me era preciso hacer una reflexion sobre las vocales que tienen varias pronunciaciones, para saber si eran mudas ó abiertas, y darlas [sic] el sonido correspondiente; y es bien seguro que me huviera sido imposible, à no poseer perfectamente este idioma, como que es el mio materno (Cervera i Bru 1812: 3).

És a dir, cal suposar que Cervera aprengué a llegir en dues llengües, com a mínim, això és, en català i en castellà —si no en tres, incloent-hi el llatí. Cal suposar que no tingué cap problema, ja que devia ser la llengua de l'escola i, també, la llengua de la qual es tenien ortografies i gramàtiques. Tanmateix, continua Cervera, quan va voler aprendre a llegir en mallorquí,

empleé largo tiempo en buscar con el mayor anhelo algun librito, que me instruyese en su perfecta lectura, pero cuantas diligencias practiqué fueron todas en vano; busqué asimismo alguna instruccion para escribirla, però ni siquiera me dió noticia de haver existido jamas semejante libro ni instruccion (Cervera i Bru 1812: 3-4).

No cal comentar l'artefacte retòric que suposa dir que no hi havia cap llibre amb el qual aprendre mallorquí, perquè, de fet, les beceroles i els franselms continuaven essent a l'ordre del dia en bona part de l'illa (Martínez i Taberner 2000). Ara bé, és lícit demanar-se si el que troba a faltar Cervera no és, si de cas, un mètode d'aprenentatge del mallorquí fet com els mètodes de llatí: partint de la llengua ja teòricament coneguda (mal que sigui només en l'escriptura), és a dir, el castellà. Si fos així, s'entendria la seva proposta ortogràfica i aleshores tindria sentit bastir una nova ortografia per al públic mallorquí, que la continuava reclamant per omplir —sempre retòricament, ja que és la justificació de Cervera a la seva obra— «la falta

que tiene la juventud Mallorquina de una Ortografía de su propio idioma» (Cervera i Bru 1812: 4).

En síntesi, es pot dir que la primera obra lingüística sobre el mallorquí que va veure la llum a Mallorca al segle XIX ja mostra algunes de les ideologies que resseguiran tot el segle: castellanització progressiva de l'educació, naturalització del castellà com a llengua bàsica de l'ensenyament, i, tanmateix, la pervivència, sempre, del mallorquí. Per acabar, en aquesta obra no hi ha cap referència implícita o explícita a la unitat de la llengua, i, tot i que el glotònim sigui *mallorquí* sistemàticament, fora excessiu considerar-la una ortografia secessionista: les propostes lingüístiques que vehicula sens dubte són particularistes, en tant que només s'adrecen a una part concreta del domini lingüístic, però alguns usos gràfics entronquen amb la *scripta* clàssica i, doncs, amb la unitat implícita de la llengua.

2 La Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País, un projecte castellanitzador

La Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País (en endavant, SEMAP) va ser una institució cultural, política i econòmica fundada a Palma el 1778. Inserides en el context del reformisme borbònic, les societats d'amics del país van ser impulsades per Carles III per afavorir la difusió de les idees il·lustrades i contribuir a l'avenç econòmic i material de les províncies on radicaven. La SEMAP, formada bàsicament per les classes dirigents i la noblesa mallorquines en els seus orígens, va fer aportacions importants en els àmbits de l'agricultura, la indústria, el comerç i l'educació, i va jugar un paper important també en l'aspecte lingüístic. La *Gran Enciclopèdia de Mallorca* (GEM) divideix la història de l'entitat en quatre períodes: de 1778 a 1808, de 1808 a 1836, de 1836 a 1941 i de 1941 fins a la dècada de 1970. El primer període és d'un gran dinamisme econòmic i, en el segon, la SEMAP contribuï a difondre i implantar definitivament el liberalisme a l'illa. A partir de 1836, però, l'activitat decau, l'entitat perd protagonisme i, a partir de 1941, ja només existeix nominalment. En aquest epígraf només s'estudien les actituds lingüístiques de la SEMAP en el període d'activitat, això és, de 1778 a 1836.

Hi ha diversos estudis sobre la SEMAP i el seu rol en la societat mallorquina; a part dels que estudien els aspectes més estrictament econòmics —que ultrapassen l'abast d'aquesta tesi—, cal destacar la síntesi que Llabrés (1968-1972) va fer de les activitats de la SEMAP entre

1778 i 1917, l'entrada genèrica a la GEM, en la qual se sintetitza la història de la societat (GEM, XVI, s. v.) i el resum d'història i objectius de la societat que hi ha a Alzina et al. (1982: 153-159). Valenciano i López (2008) va estudiar-la des del punt de vista de la premsa i la difusió de les seves idees a través del setmanari que la mateixa societat editava. Finalment, Massot (1985a: 119-136) n'ha estudiat una part de l'acció lingüística del període 1778-1835 a partir, en gran part, de documents del secretari Jaume Pujol.

Jaume Pujol (Artà, ? - Palma, 1850) fou un advocat liberal de caràcter conservador, membre destacat de la SEMAP i secretari de la diputació provincial de Balears. Ultra els textos de caràcter lingüístic que es veuran, és autor, entre d'altres, d'unes *Lecciones de ideología* segons el comte de Tracy, d'un *Tratado de moral para uso de los niños* i d'un opuscle de títol eloqüent: *Festejos de la Ciudad de Palma solemnizando en los días 24, 25 y 26 de julio de 1833 la jura de la Serenísima Señora Princesa Doña María Isabel Luisa como heredera del trono á falta de varon*, cosa que situa de ple Pujol en el context del primer liberalisme després de les Corts de Cadis (Bover 1868: II, 205-205). El caràcter conservador del liberalisme de Pujol el certifica Bover (1968: II, 204): «Vencedor siempre en sus eruditas y razonadas polémicas, las sostuvo muy enérgicas contra los partidos progresista y polaco».

Tornant, però, a la SEMAP i a l'actitud lingüística que desenvolupava, és sobrer de dir que des dels orígens, i al llarg de tota l'existència de l'entitat, totes les activitats que van desenvolupar, així com la comunicació interna i externa de l'entitat (Valenciano i López 2008), va ser sempre exclusivament en castellà. Però l'actitud implícita de castellanització de l'illa va anar acompanyada d'una d'explícita. Així, per exemple, el 1784 la SEMAP havia promogut la fundació d'escoles patriòtiques d'ensenyament primari (Llabrés 1968-1972: 381), i el 1802 van reclamar dos mestres castellans per tal que aquest ensenyament fos estrictament en castellà (GEM, XVI, s. v.). Uns quants anys abans, el 1797, la SEMAP havia volgut impulsar un *Diccionario mallorquín-castellano* (Llabrés 1968-1972: 383; Massot 1985a: 118). No ha quedat cap rastre d'aquest diccionari, si és que mai es va començar a preparar, però Massot suposa que aspirava a difondre el castellà a Mallorca. En general, tota la tasca de les escoles primàries anava orientada a la castellanització i a l'alfabetització (Alzina et al. 1982: 156), que es poden considerar sinònims.

Els dos grans projectes lingüístics de la SEMAP, tanmateix, es van iniciar pels volts de 1835. Malauradament ambdós quedaren tot just en projectes, i per tant no n'ha pervingut gaire material, però amb la informació de què es disposa es pot intuir perfectament la

intencionalitat i la ideologia que els regia. Es tracta d'un nou projecte de diccionari, i també d'un concurs per elaborar una gramàtica.

D'aquestes obres, el primer que va donar-ne notícia va ser Antoni M. Alcover a la *Lletra de convidat* (Alcover [1901] 2003: 25), i se'n van fer ressò Llabrés (1968-1972: 386-387) i Massot (1985a: 118-119). El projecte ha pervingut gràcies a un imprès que presentava el projecte i que s'adreçava en forma de carta al trinitari Miquel Ferrer. Encara que no s'ha pogut consultar de primera mà, Massot (1985a: 128-129) en transcriu el text.

Es tracta d'una carta escrita pel secretari de la SEMAP, Jaume Pujol, en la qual anuncia el projecte de gramàtica, convoca el destinatari de la carta a una reunió per desenvolupar el diccionari i, la cosa més important, explica la finalitat d'aquestes dues obres i de la societat. Tot i que el text sigui conegut, val la pena de reproduir-lo:

La Sociedad, deseosa de contribuir por su parte a la generalización del habla nacional entre nosotros y a la desaparición en lo posible del dialecto mallorquín, a lo menos en el trato de las personas cultas, como un lazo más estrecho de fraternidad con las otras del continente y como la adquisición del instrumento necesario para aumentar los conocimientos útiles y brillas los ingenios baleares, ha resuelto ofrecer un premio que está ya anunciado, en favor del que trabaje una gramática castellana adaptada al uso de estos isleños (*apud* Massot 1985a: 128).

Més que per l'interès que pugui tenir el projecte de gramàtica castellana adaptada al mallorquí —o a l'ús dels mallorquins— el que és realment interessant del text és la intencionalitat política de la SEMAP, que no només proposava generalitzar «el habla nacional», és a dir, el castellà, sinó que pretenia fer desaparèixer el mallorquí, com a mínim entre les persones cultes. Tot plegat, sota els dos arguments justificatius habituals: la construcció de la nació —aquí explicada amb la metàfora dels llaços de fraternitat amb els altres espanyols— i el progrés econòmic i tècnic, que necessàriament es vehiculava a través del castellà.

Ni la gramàtica ni el diccionari no van reeixir, però d'aquest darrer se'n té força més informació, ja que es conserva el dossier del projecte (Massot 1985a: 119-121). Sembla que la idea era tenir-lo enllestit en un any, i a tal efecte es van distribuir les lletres del diccionari entre els socis de la SEMAP que hi havien de col·laborar. L'objectiu era copiar i traduir servilment el diccionari de l'Acadèmia Espanyola, de manera que el lema fos la traducció mallorquina dels lemes espanyols. Com que hi volien incloure, també, mots antics, es preveia la possibilitat de traduir-los per perífrasis en espanyol («una especie de», «a manera de»).

Per al diccionari es va preparar, també, un projecte d'ortografia, basada en vint punts i de caràcter mínimament tradicional, tot i que amb alguns servilismes al castellà. La va editar

Massot (1985a: 129-132), text a partir del qual s'ha treballat. En general, el criteri que se segueix és l'etimologia de la paraula i, fins i tot, es proposa d'escriure sons que en mallorquí no es pronuncien, com ara les *-r* finals. Això no obstant, hi ha, com es deia, algunes concessions al castellà. De tipus estrictament ortogràfic hi ha, bàsicament, el sistema d'accentuació, que només preveia indicar tonicitat i no timbre vocàlic, i l'ús de la *ñ* en lloc de la clàssica *ny* a final de mot: «El sonido *ñ* final, que se solía escribir *ny*, se escribirá *ñ* como suena: *añ, pañ*» (*apud* Massot 1985a: 131). Ja es veu que, a part de l'ús gràfic castellà, es parteix de la premissa que hom ja coneix aquesta llengua, i que és el referent pel que fa a les qüestions d'escriptura. Aquest mateix element es veu en altres punts de l'ortografia, com en la pronunciació dels grups *ce, ci*: «La *c* se pronuncia en las combinaciones *ce, ci* como la *s* castellana, *se, si*» (*apud* Massot 1985a: 130); o en la pronunciació de la *x*, que representa el so de la *ch* castellana «pero muy flojo» (*apud* Massot 1985a: 131).

Els projectes lingüístics de la SEMAP no van tenir continuïtat i no es pot saber quina incidència real haurien tingut en la difusió del castellà a l'illa. Tampoc es pot saber quina orientació hauria tingut la gramàtica que anunciaven el 1835 per aprendre castellà. El que sí que se sap és que una entitat que tenia moltíssims projectes per modernitzar Mallorca —cosa que implicava, ja s'ha vist, castellanitzar-la— va entrar en decadència a partir de 1836 i les iniciatives que havia impulsat van tenir poca o gens de continuïtat. En qualsevol cas, repassar —mal que sigui a partir de fonts secundàries— el pensament lingüístic de la SEMAP serveix per constatar una vegada més quina era la posició hegemònica del liberalisme i de l'elit dirigent mallorquina tant durant els darrers moments de l'antic règim com, sobretot, quan l'estat liberal afermava els primers passos a l'illa.

3 Joan Josep Amengual, un liberal preocupat per la llengua

En contra de la proposta espanyolitzadora i unificadora de la SEMAP, la bibliografia considera que ben aviat s'alçà la veu de Joan Josep Amengual i Reus (Mancor, 1793 - Binissalem, 1876).⁴⁰ Amengual, advocat d'ofici, és una d'aquestes personalitats que s'interessà per la llengua durant tota la vida. La seva producció escrita, per bé que no és excessiva, és

⁴⁰ 1793 és la data de naixement que donen la majoria de fonts (Massot 1985a, Colón & Soberanas 1991, Corbera 1993, 1994, etc.); Bover (1868: I, 28), en canvi, diu que havia nascut el 1796.

constant al llarg dels anys. Bover (1868: I, 28) dona compte de sis obres d'Amengual: *Semmanari Constitucional, Polític y Mercantil de Mallôrca*, periòdic publicat entre 1820 i 1822; *Gramática de la lengua mallorquina* (1835, 2a ed. 1872); *Nuevo diccionario mallorquín-castellano-latín* (2 vols, 1858 i 1878); *Descripción del pulgon de las vides, vulgo ANIMALÓ, su género, historia, propagacion, vida y medios de perseguirle* (1842); *Apuntes sobre el origen e historia de Mancor y noticia de la bendicion de su nueva Iglesia* (1843), i unes *Poesías mallorquinas* (1850). Caldria afegir-hi, encara, un *Diccionario mallorquin-castellano-latín* inacabat que es començà a publicar per fascicles el 1841 i que restà interromput a la lletra B, i una història de la vila de Binissalem, publicada com a mínim en apèndix a la segona edició de la *Gramática* (1872).⁴¹

De la biografia⁴² d'Amengual, cal destacar-ne alguns aspectes que són rellevants per entendre la seva posició ideològica respecte de la llengua catalana. Advocat de formació, liberal convençut, fou alcalde de Binissalem durant el trienni liberal (1820-1823), durant el qual va publicar el *Semmanari Constitucional, Polític y Mercantil de Mallôrca* (1820-1822), diari des del qual difongué la ideologia liberal, i el primer lloc en què manifestà les seves actituds cap a la llengua pròpia. De 1823 a 1833, durant la Dècada Ominosa, fou condemnat pel liberalisme de l'etapa anterior i fou apartat de l'advocacia —tot i que, segons que diu Gual (1993), continuà essent secretari de Binissalem. Durant aquesta dècada degué ocupar-se poc o molt d'aspectes lingüístics, i degué recollir materials, perquè el 1835 publicà la *Gramática de la lengua mallorquina* i el 1841 començà la publicació del *Diccionario mallorquín-castellano-latín*, que s'interrompé a la lletra B. El 1858, amb el títol de *Nuevo diccionario mallorquín-castellano-latín*, es publicà el volum A-E, i el 1878, quan Amengual ja era mort, en sortí el segon volum.

El model lingüístic d'Amengual era particularista, és a dir, cercava de reflectir gràficament les característiques pròpies del mallorquí. Gràcies a aquest fet, es pot estudiar l'estadi del mallorquí de mitjan segle XIX, ço que dona gran valor a l'obra lingüística d'Amengual (Colón & Soberanas 1991: 177; Corbera 1993, 1994). Colón & Soberanas (1991: 177-178) han considerat que el sistema ortogràfic d'Amengual era dialectalitzant, amb grafies «curioses i disgregadores». Això pot ser vàlid pel que fa als exemples de la *Gramática* i del *Diccionario*, i en els poemes, en els quals es fa ús de l'article *es, sa*, de les formes pròpies del

⁴¹ En l'actualitat, la gramàtica ha estat publicada en facsímil per la Llibreria Paris-Valencia (2002).

⁴² Una nota biogràfica breu a Gual (1993).

mallorquí i de l'ús de l'accent per indicar els tres timbres de la *e* tònica, no així d'una part del *Semmanari*.

De la tasca lingüística d'Amengual, la majoria d'estudiosos n'han destacat la defensa de la llengua pròpia, fins i tot l'amor o la lleialtat lingüística (Corbera 1993, 1994). Com es veurà, això és un exercici de presentisme, és a dir, un judici fet des dels paràmetres de l'actualitat; una interpretació feta *a posteriori*, sovint des de posicions ben favorables a la llengua catalana. En realitat, la intenció d'Amengual era la de facilitar la penetració del castellà a Mallorca, i fer-ho, això sí, a partir del mallorquí, llengua per a la qual preveia uns àmbits ben limitats. També es veurà que Amengual no pretenia, com la SEMAP, desterrar del tot el català; però, com aquests, sí que pretenia generalitzar l'ús del castellà en una bona part d'àmbits formals.

3.1 *Els primers treballs d'Amengual: el Semmanari Constitucional, Polític y Mercantil de Mallòrca*

El *Semmanari* no és, pròpiament, una obra lingüística. Tanmateix, per l'interès que té, mereix un epígraf en aquest capítol. Publicat a Palma entre 1820 i 1822,⁴³ és el segon periòdic íntegrament en català que es publicà a Mallorca, després del *Diari de Buja* (1812-1813). Però si aquest era, bàsicament, un mitjà reaccionari, el *Semmanari* d'Amengual fou una eina de difusió de la doctrina liberal i de la Constitució de Cadis. Perquè, de fet, el *Semmanari* tenia com a objectiu explicar la Constitució als mallorquins o, més aviat, revisar-la sense que fos massa evident (Ensenyat 1983, Valenciano 2005). Per això cada número del diari explica i glossa un article de la constitució de Cadis, i inclou diàlegs entre personatges populars de Mallorca (capellans, pagesos, menestrals) que en comenten alguns aspectes.

Ja el van estudiar Antoni-Lluc Ferrer (1976) i Ensenyat (1983), i, més parcialment, n'han comentat algun aspecte Massot (1985a: 46-49) i Valenciano (2005). L'interès lingüístic d'aquest setmanari és que traduï, i glossà, la Constitució al català, per fer-la més entenedora entre els mallorquins. És evident que la capacitat de difusió del mallorquí, també entre la gent il·letrada que assistia a lectures públiques, era més alta que el castellà. Per això no té sentit demanar-se, com ha fet Valenciano (2005), si l'escribí en català per la convicció de normalitzar el català o bé per ampliar el públic potencial. Que el *Semmanari* hagués de ser en

⁴³ Alguns treballs consideren que sortí entre 1820 i 1821 (Ensenyat 1983, Mas i Vives 1994: 117; Valenciano 2005), però de fet constà de dues èpoques i sortí fins al 1822, com indiquen correctament Ferrer (1976) i Marcet & Solà (1998: § 1276), basant-se en Ferrer.

mallorquí és una bona mostra de com la societat mallorquina de 1820 continuava essent monolingüe. Al «Prospecte nou» que es publicà per donar a conèixer l'obra —segurament cap a finals de 1820— s'anunciava d'aquesta manera:

Un periòdic en llengua del país titulat *Semmanari consitucional politic y mercantil de Mallôrca*; sortirà tots los dissattes ó com caurá bé, si Deu ó vol y l'Impresor, comensant el dia 2 de Dezembre del present aña. Contendrá quatre fullas *in quarto*, y en ell se dará una explicació de los principals articles de la nôstra Constitució política, despues una convêrsa ó article acomodad á la comprensió de la gent del camp, y ultimament una nôta de los prêus corrents de Palma, Inca y Sineu.

L'unic fi de ser útil á los meus conciutedans es lo qui en môu a-n aquesta empreza; empreza gran sens dificultat, antes lo pôc cultivada qu'está la llengua mallorquina, y la ninguna ficsasió de la sua ortografia.

El meu intent no será ficsar aquesta, ni enriquir aquella, y sols fer comprendre á los qui no entenen el castellá las ventatjas que mos du la Constitució (*Semmanari* I, 3).

D'aquesta declaració d'intencions d'Amengual, cal destacar-ne alguns aspectes: és un periòdic en la llengua del país, és a dir, de Mallorca. Servia, com s'ha dit, per fer proselitisme entre els estrats més baixos de l'illa («entre la gent del camp»). L'objectiu de tot plegat és fer arribar la bona nova constitucional «á los qui no entenen el castellá», que de fet són considerats tan espanyols, i tenen tant dret a beneficiar-se'n com els qui sí que el parlen.

En aquest primer prospecte, Amengual també indica que la llengua mallorquina —únic glotònim amb què s'hi referirà al llarg de tota la vida— està poc cultivada, motiu pel qual, doncs, no cerca de fixar l'ortografia. Tanmateix, alguns dels aspectes recurrents de l'ortografia del *Semmanari* els recuperarà, més tard, a les obres estrictament gramaticals. Val la pena fer notar que el sistema ortogràfic del *Semmanari* és molt poc particularista: si bé s'hi entreveuen alguns trets propis del mallorquí —formes verbals, assimilacions (*semmanari*, *dissattes*)—, és en general molt respectuós amb la *scripta* clàssica: en els textos constitucionals fa servir l'article dit literari, i no el dit salat, escriu generalment les neutres en funció de llur etimologia, diferencia les vocals obertes amb l'accent circumflex (*españòls*, *govêrn*), fins i tot s'hi troba algun possessiu arcaic, com ara *mia*, *sua*. Hi ha alguns trets ortogràfics d'influència castellana (*españòls*, *aña*, *módo*). En els diàlegs, en què posa les paraules en boca del poble pla, la llengua es torna més oralitzant, amb ioditzacions, articles salats, contraccions, etc.

El contingut lingüístic explícit no va més enllà del prospecte. El cos del *Semmanari* —35 números dividits en dos toms i publicats entre 1820 i 1822— se centra a explicar aspectes més pràctics del nou sistema polític— com per exemple la igualtat davant la llei, la importància de les eleccions i de la religió o la necessitat de servir a l'exèrcit—, i a justificar l'encaix entre

religió i Constitució. No hi ha cap glossa ni cap diàleg que se centri en el paper del castellà com a requisit per a ser bons *espanyols*, bons ciutadans dignes de la Nació nascuda el 1812.

En qualsevol cas, el *Semmanari* és interessant per tres motius: perquè demostra que Amengual estava més o menys preocupat pels aspectes lingüístics, també (o, potser, sobretot) des d'un punt de vista pràctic, perquè demostra que a la Mallorca de la segona dècada del segle XIX hi havia població alfabetitzada —o almenys que accedia als continguts dels periòdics, mal que fos en lectures públiques— que no sabia castellà, i perquè es podia arribar a aquesta població amb un model de llengua mínimament clàssic, ço que vol dir que els lectors potencials tenien present un model clàssic de *scripta*.

3.2 *Amengual, lingüista. La Gramática de la lengua mallorquina i el Nuevo diccionario mallorquín-castellano-latín*

El *Semmanari* es va publicar fins a l'estiu de 1822. L'abril de 1823 es posava fi al Trienni Liberal i Amengual, com ja s'ha vist, quedava apartat de la vida pública de Mallorca. Durant la Dècada Ominosa, de 1823 a 1833, no se li coneix cap activitat pública, però a partir de 1833 tornà a participar més o menys activament en la vida politicocultural de Mallorca, i el 1835 publicava la *Gramática de la lengua mallorquina*, reeditada el 1872. El 1841 va començar a publicar el *Diccionario mallorquín-castellano-latín*, que restà interromput i que es reprengué, de nou, el 1858 amb el títol de *Nuevo diccionario mallorquín-castellano-latín*. El 1878, dos anys després que morís Amengual, es publicà el segon volum del *Nuevo diccionario*. Amb alguns matisos, es pot dir que totes tres obres són fetes des del mateix plantejament ideològic i lingüístic, i persegueixen la mateixa finalitat.

La *Gramática de la lengua mallorquina* ha tingut valoracions diferents. Rico & Solà (1995: 25-28), per exemple, no la valoren gaire positivament, diuen que és «poca cosa més» que una gramàtica de l'autor «per a ús personal» i consideren que la funció primordial d'aquesta obra és aprendre la llengua desconeguda, el castellà, a partir de la llengua coneguda, el mallorquí. Per a Corbera (1993), en canvi, la *Gramática* és fruit directe del *Semmanari* i de la necessitat de disposar d'unes normes gràfiques i gramaticals que permetin escriure d'una manera coherent en mallorquí, i mostra l'interès genuí d'Amengual per la llengua pròpia. Finalment, segons Saragossà (2003), la gramàtica té molt d'interès, ja que valora la unitat de

la llengua des d'una òptica mallorquina i, a més a més, demostra una alta formació intel·lectual i gramatical de l'autor.

La *Gramática* segueix els esquemes bàsics de la gramàtica escolar clàssica i, ultra unes nocions preliminars amb conceptes gramaticals, es divideix en «Prosodia», «Analogía», «Sintáxis» i «Ortografía». Degué tenir un cert èxit o ressò entre els ambients lletraferits de Mallorca, ja que el 1872 se'n va fer una segona edició, segons la portada, «Corregida y aumentada». Realment és només una edició corregida, tot i que al final, en apèndix, inclou alguns textos d'Amengual que podrien ser l'augment anunciat. En concret, es tracta de las *Memorias sobre el animaló, o sea el pulgon de las vides*; del text *Para la historia de los pueblos de Mancor y Binisalem respectivamente de la naturaleza y vecindad del autor de esta obra*, i d'unes *Poesías mallorquinas triadas d'es matèx autor*, que n'inclouen algunes de castellanés. Les *Memorias* havien estat publicades el 1842, la història de Mancor el 1843 i una selecció de poesies, el 1859. Potser era, doncs, una manera de reunir en un únic volum altres obres d'Amengual exhaurides.

Alguns autors han considerat el *Diccionario* la continuació natural de la *Gramática*, tal com Amengual mateix reconeix al pròleg (Corbera 1993). Per a Colón & Soberanas (1991: 177-178) sembla que es tracti de la mateixa obra que, amb el títol canviat, aparegué el 1858. Amengual deixa entreveure al pròleg del segon diccionari que són obres diferents, però, en efecte, si es comparen les entrades del diccionari de 1841 i les del de 1858 les diferències són mínimes, tot just de detall, com la falta d'alguna equivalència en llatí (s. v. *bajocada*), el canvi en alguna definició, etc.

Segons ell mateix diu, una malaltia li impedí de continuar el diccionari, que reprengué el 1858 sota el títol de *Nuevo diccionario mallorquín-castellano-latín*. Aquest diccionari ha rebut força més atenció que la *Gramática*. Colón & Soberanas (1991: 177-178) el van considerar «el diccionari més extens i més representatiu del segle XIX mallorquí». Corbera (1993, 1994) en feu grans elogis, i el valorà molt positivament tant des d'un punt de vista estrictament lexicogràfic, com per conèixer el lèxic i la fraseologia mallorquins propis de mitjan vuit-cents.

Sembla que, com ja havien apuntat Colón & Soberanas (1991: 177-178) i Rico & Solà (1995: 25-28), la funció d'aquests diccionaris era, també, facilitar l'accés al castellà a partir del mallorquí.

3.3 Objectiu: ensenyar el castellà

La SEMAP volia generalitzar el castellà entre la població mallorquina, de manera que almenys entre els ciutadans il·lustrats aquesta llengua es generalitzés en detriment del català (cf. § IV.2). Ja s'ha vist que tant Massot (1985a: 46-47) com Colón & Soberanas (1991: 177-178) i Corbera (1993, 1994) consideren que les obres lingüístiques d'Amengual —o almenys llurs pròlegs— són una resposta als postulats de la SEMAP. Aquests autors, i especialment Corbera, posen molt d'èmfasi en la manera com Amengual reivindicava el mallorquí. Però, analitzats aquests elements amb calma, hom creuria més aviat que Amengual cerca de generalitzar el castellà a Mallorca. Potser la proposta d'Amengual és més matisada que les de la SEMAP i de Pujol, i no pretén desbancar, del tot, la llengua pròpia; però sens dubte la proposta d'Amengual és una proposta castellanitzadora de Mallorca. Una lectura atenta dels paratextos que acompanyen les obres lingüístiques així ho confirma.

A la *Gramática*, la primera de les obres d'Amengual, ja hi apareix una idea que es repetirà: el català és una llengua impossible de fer desaparèixer de Mallorca, fet que no obsta perquè es vulgui estendre al màxim possible el castellà a l'illa. D'aquí que la proposta d'Amengual sigui fer servir la llengua coneguda per arribar, «por principios», a la llengua desconeguda. A la *Gramática* ho explica així:

Esta propiedad de nuestra lengua frustra los buenos deseos de los que intenten subsituirle el habla castellana, porque nunca se aunan dos idiomas tan heretogéneos, y menos cuando uno de ellos lejos de consentir asimilativos acaba con prevalecer, como vemos efectivamente que en vez de castellanizarse entre nosotros el mallorquin, se mallorquiniza el castellano.

No hay necesidad de comentario para ver que la tenemos que saber este idioma; pero patente la imposibilidad de desterrar de aqui el lemosin, tampoco la hay para conocer que es fuerza contentarnos con generalizar el castellano entre nosotros. Para emprender con fruto el estudio de una lengua estrangera, es preciso haber antes aprendido la nativa por principios. Esta máxima sentada por los sabios, ahorra el trabajo de dilucidarla; y es tan cierta como lo es que, generalmente hablando, entre nosotros el castellano es estrangero por desconocido (Amengual 1835: IX-X).

La «propiedad de la lengua» de què parla a l'inici del fragment és la capacitat del mallorquí d'enriquir-se de les llengües que li són veïnes: primer l'aragonès, després el castellà. Potser retòricament, Amengual afirma que no és que el mallorquí es castellanitzi, sinó que és el castellà el que es mallorquinitza, afirmació que sens dubte es feia sobre una base empírica: és fàcil pensar que una bona part dels mallorquins que sabien espanyol el parlessin amb una

sintaxi, un lèxic i una fonètica mallorquinitzats.⁴⁴ Assumit el principi que els mallorquins parlen en català, i constatada «patente la imposibilidad de desterrar de aqui el lemosin», Amengual desitja fer-lo servir de pont, de via d'accés a la llengua castellana. Adapta els vells mètodes setcentistes de gramàtica per principis, però pensats ara per aprendre castellà i no llatí, atès que «[p]ara emprender con fruto el estudio de una lengua estrangera, es preciso haber antes aprendido la nativa por principios», perquè, és clar, «entre nosotros el castellano es estrangero por desconocido» (Amengual 1835: X).

Val la pena aturar-se un moment en aquesta afirmació, perquè traïx la intencionalitat d'Amengual. El castellà és estranger no pas perquè no sigui la llengua pròpia del país, sinó perquè és desconegut. Fent-lo conegut, doncs —i a aquest objecte dedicava les seves obres Amengual—, el castellà deixarà de ser estranger, és a dir, passarà a ser, també, propi de tots els mallorquins, cosa sens dubte desitjable: «[n]o hay necesidad de comentario para ver que la [sic] tenemos que saber este idioma».

Al *Diccionario* de 1841 la ideologia que expressa Amengual és semblant a la de la *Gramática*. De fet, ja s'hi expressava al «Prospecto» que en presentava la publicació. Allà partia de la publicació de la gramàtica:

Al emprender la formacion de un diccionario de nuestra lengua, conocimos desde muy luego que debía precedir la formacion de su gramática; y así en 1835 la publicamos con sus correspondencias á la castellana (Amengual 1841a: s. p.)

I assegurava que tal publicació permeté veure «claramente que nuestra habla, lejos de ser una gerga propia de un pais bárbaro, es un idioma claro y sencillo, preciso y exacto, conciso y enérgico, numeroso y flúido, y dulce y propio de un pueblo culto», qualitats del mallorquí que es veuran «con más evidencia todavía por la publicacion del presente diccionario» (Amengual 1841a: s. p.). Però aquestes grans qualitats del mallorquí —que recorden vagament les apologies setcentistes (vg. Feliu et al. 1992)— eren només la cuirassa retòrica sota la qual s'ocultava la intenció real del diccionari, que com en el cas de la gramàtica no era altra que la de generalitzar el coneixement del castellà —en detriment, és clar, del català. Generalitzar-lo, i no imposar-lo, perquè com havia dit a la *Gramática*, el mallorquí no es podia eliminar: «Contentémonos con generalitzar el castellano entre nosotros, ya que de entre nosotros desterrar el mallorquin es imposible» (Amengual 1841b: 2).

⁴⁴ Serveixi només d'exemple el cas d'Antoni Maura, que traslladat a Madrid per estudiar el 1868, patí burles dels companys de classe pel seu accent mallorquí (Acedo Castilla 2002: 50), cosa que li causà un cert complex que arrossegà tota la vida.

Per això, l'objectiu últim no és defensar la llengua pròpia, per moltes lloances que li dediqués a la gramàtica, sinó ensenyar el castellà. Ho deia a la *Gramática*, i ho corrobora en el pròleg del *Diccionario*. Allà hi explicava que la gramàtica era necessària per aprendre per principis la llengua pròpia perquè, un cop apresada bé, era més fàcil d'aprendre la castellana, ja que generalitzar aquesta llengua és l'objectiu últim de les dues obres:

Asi conocida nuestra lengua por sus propios principios, es mil veces mas fácil el conocimiento de la castellana, primer pensamiento de aquella gramática y primer pensamiento de este Diccionario; porque ámbas obras, mas bien que á conocer el idioma mallorquin, tienden á generalizar el castellano (Amengual 1841*b*: 2).

No hi ha dubte, davant d'aquesta afirmació, que l'objectiu que perseguia Amengual era, en primer lloc, ensenyar castellà als seus contemporanis i, potser només en segon terme, recollir expressions, fraseologia, etc. del mallorquí que temia que es perdessin. No en va, aquests elements són l'element lingüístic que més ha estat posat en valor de la seva obra (Corbera 1993, 1994; Rico & Solà 1995: 26). Però aquesta faceta quedava subordinada a l'objectiu prioritari d'ensenyar castellà.

La quinzena d'anys que van passar entre el primer projecte de *Diccionario* i la publicació definitiva del *Nuevo diccionario* no feren canviar l'actitud lingüística d'Amengual. El castellà és «el idioma, en fin, que debemos todos generalizar en nuestro pais, ya que desterrar de entre nosotros el mallorquín es imposible» (Amengual 1858-1878: I, 3).⁴⁵ L'objectiu últim del diccionari, doncs, continua essent, manllevant l'expressió a Pueyo (1996), facilitar el castellà al públic mallorquí. Per tant, la defensa de la llengua pròpia, la lloança de les seves qualitats, resta en un segon pla. Tant, que si bé és important tenir un diccionari del mallorquí, ho és en tant que servirà per aprendre castellà (i llatí), les dues llengües realment «indispensables»:

Lamentable es por cierto carecer de un diccionario estenso de nuestra lengua con su correspondencia castellana y latina, que fijando é ilustrando aquella, coadyuve á generalizar entre nosotros estas dos, cuyo conocimiento nos es indispensable (Amengual 1841*b*: 3).

Sembla difícil, en vista a les paraules d'Amengual, continuar sostenint que la seva obra lingüística fos una esmena, o una resposta, a la proposta castellanitzadora de la SEMAP. Això no obstant, a diferència d'aquella, Amengual sí que valorava positivament el mallorquí, encara que sempre subordinat al castellà. A més, en contra de cert gonellisme presentista, era ben conscient de la unitat de la llengua, tot i que les propostes lingüístiques que feu fossin més aviat particularistes.

⁴⁵ Una dècada més tard, a Catalunya, Pau Estorch tindrà un discurs semblant (cf. § VI.5.2).

3.4 Llemosí i mallorquí: *particularisme lingüístic i unitat de la llengua*

Amengual forma part, com gairebé tots els lingüistes del segle XIX, del corrent llemosinista per explicar la història de la llengua, i fa un ús constant del glotònim *mallorquí* i de solucions particularistes pel que fa al model de llengua, tot i que no arriba mai a proposar cap mena de secessionisme lingüístic. A la *Gramática* dedica un espai prou rellevant a la història del mallorquí (Amengual 1835: IV-X). Allí hi desgrana una història de la llengua feta a través de les conquestes successives de l'illa que cerca de legitimar la llengua com a descendent de la colonització romana, alhora que reconeix i defensa la unitat de la llengua.

Així, comença explicant les ocupacions grega, fenícia i cartaginesa de l'illa, i constatant com l'ocupació militar romana de Mallorca va trasplantar-hi el llatí com a llengua:

El senado y el pueblo romano celebraron la hazaña de Metelo, le honraron con nuestro renombre, se gloriaron con nuestra alianza, nos apellidaron sus amigos, nos abrieron el tesoro de sus luces, y millares de sus ciudadanos se complacieron en amalgamarse con nosotros, y su habla muy en breve fue la nuestra (Amengual 1835: VI).

El llatí era la llengua general de Mallorca que, tanmateix, desaparegué a causa de les successives ocupacions posteriors a Roma: vàndals, gots i àrabs, els quals, si bé van deixar-hi traces lingüístiques, no van imposar-hi la llengua. Uns quants mallorquins emigraren a la Corona d'Aragó i els altres romangueren sota el jou àrab, fins que Jaume I conquerí l'illa i els alliberà, moment en el qual es portà a Mallorca el català —anomenat *llemosí* per Amengual. Com es pot veure en el fragment següent, per a Amengual no només es mantingué constant l'ús del llemosí, sinó que s'enriquí amb influències de l'àrab, del castellà i de l'aragonès, la qual cosa potser és el que ha conformat la naturalesa del mallorquí, que Amengual diferencia del llemosí però que reconeix com la mateixa llengua en essència.

De aquí data en estas islas el idioma lemosin, herencia hermosa de nuestros amigos y de nuestros hermanos que nos obraron la restauracion, y que sobre sus propias galas luce muchas del latin, bastantes del árabe, del castellano y de otros, porque desde entónces el mallorquin no ha cesado de enriquecerle, pues tanto unido al aragones como con este al castellano, nunca ha cesado de desplegar los recursos de su genio.

Si sereno desafía la muerte en los combates, si honrado contrata en el emporio de su lonja sobre las preciosidades del lejano oriente, si intrépido traspasa puntos que separan dos mundos, si profundo comprende las artes y los modos del saber: se conduce siempre en posicion de aumentar sus conocimientos, y de esta á la de aumentar su idioma, porque la adquisicion de mayor suma de ideas está en razon directa con la necesidad de espresarlas, y esta con la de aumentar vocablos al efecto; y si el mallorquin no los ha encontrado en su lengua, no se ha desdeñado de adoptar los que sirvieran á otros pueblos, y mas cuando el trabajo no ha sido otro que el natural de acomodarlos á su acento, porque su idioma es de

índole tan particular que solo con una ligera inflexion y sin perder de suyo, hace propias las dicciones ajenas.

Esta propiedad de nuestra lengua frustra los buenos deseos de los que intenten subsituirla el habla castellana, porque nunca se aunan dos idiomas tan heretogéneos, y menos cuando uno de ellos lejos de consentir asimilativos acaba con prevalecer, como vemos efectivamente que en vez de castellanizarse entre nosotros el mallorquín, se mallorquiniza el castellano (Amengual 1835: VIII-X).

Com es pot veure, a banda dels elements retòrics propis d'aquesta mena de discursos, Amengual discorre del «lemosín» a l'«idioma» dels mallorquins per arribar, tranquil·lament, al «mallorquín», que és un «idioma» en igualtat de condicions que el castellà.

És interessant que a la *Gramática* Amengual consideri el mallorquí un «idioma», perquè al *Nuevo diccionario* en dirà «dialecto», la qual cosa ha fet que alguns autors, com Canyelles (2018: 377-378), hagin avaluat potser negativament la contribució d'aquest autor. Realment cal no caure en l'anacronisme i entendre els termes *idioma* i *dialecte* en els paràmetres propis del vuit-cents, quan *dialecte* era sinònim de 'manera de parlar' i *idioma* feia referència, més aviat, a la llengua establerta paraoficialment en una entitat política, sovint la nació.

Al *Nuevo diccionario* no fa referències explícites a la història de la llengua, i el glotònim és sistemàticament *mallorquí*. Només, en parlar de la impossibilitat de desterrar el mallorquí de Mallorca, diu que és «tan rico y regular, tan claro y sencillo, tan preciso y exacto, tan enérgico y conciso, tan numeroso, tan fluido, tan dulce como el bellissimo lemosin del cual procede» (Amengual 1858-1878: I, s. p.). Es confirma, doncs, la posició clarament llemosinista de l'autor.

Un dels exercicis que es pot fer amb el *Diccionario* és consultar la definició dels termes clau pel que fa a aquest aspecte, això és, *català, mallorquí, llemosí, llengua, dialecte, idioma*. Hom esperaria trobar-hi, potser, alguna pista definitiva sobre la identitat de la llengua, però el que es troba són definicions neutres, preses sovint dels models castellans que copiava Amengual.

Amengual (1858-1878)	Salvà (1846)	DRAE 1852 (10a)	Núñez de Taboada (1825)
CATALÁ, NA. adj. El natural de Cataluña, ó lo que pertenece á esta provincia. <i>Catalan, na. Catalanense. Cataldunico, ca. adj. Cataloniensis</i>	CATALAN, NA, adj. El nautral de Cataluña, ó lo que pertenece á esta provincia. <i>Cataloniensis.</i>	CATALAN, NA, adj. El nautral de Cataluña, ó lo que pertenece á esta provincia. <i>Cataloniensis.</i>	CATALAN, NA, Natural de Cataluña, que pertenece á ella.
DIALECTE. m. Lenguaje que tiene con	DIALECTO m. Lenguaje que tiene	DIALECTO m. Lenguaje que tiene	DIALECTO, s. m. Idioma, propiedad de

<p>otro ú otros un origen comun, aunque se diferencie en las desinencias ó en otras circunstancias de sintaxis, pronunciacion etc. <i>Dialecto</i>. m. <i>Dialectus</i>.</p>	<p>con otro ú otros un origen comun, aunque se diferencie en las desinencias ó en otras circunstancias de sintaxis, pronunciacion, etc. <i>Dialectus</i>.</p>	<p>con otro ú otros un origen comun, aunque se diferencie en las desinencias ó en otras circunstancias de sintaxis, pronunciacion, etc. <i>Dialectus</i>.</p>	<p>cada lengua en sus voces, frases y pronunciacion.</p>
<p>IDIOMA. m. La lengua de cualquier nacion. <i>Idioma</i>. m. Idioma. Modo particular de hablar de algunos ó en algunas ocasiones. <i>Idioma</i>. Idioma. Así se dice: <i>emb idioma de la cort, emb idioma de palacio</i>, en idioma de la córte, en idioma de palacio. Por extension los diversos sonidos que los animales forman para expresar sus sentimientos ó sus necesidades. <i>Idioma</i>. Idioma.</p>	<p>IDIOMA m. La lengua de cualquiera nacion. Modo particular de hablar de algunos ó en algunas ocasiones y así se dice: en IDIOMA de corte, en IDIOMA de palacio. <i>Idioma</i>.</p>	<p>IDIOMA m. La lengua de cualquiera nacion. Modo particular de hablar de algunos ó en algunas ocasiones y así se dice: en IDIOMA de corte, en IDIOMA de palacio. <i>Idioma</i>.</p>	<p>IDIOMA, s. m. La lengua de cualquiera nacion. Modo particular de hablar de algunos ó en algunas ocasiones.</p>
<p>LLENGUACJE [sic] m. Idioma, lengua particular de cada nacion ó provincia. <i>Lenguaje</i>. m. Sermo patrius. El estilo y modo de hablar y escribir de cada uno en particular. <i>Lenguaje</i>. <i>Estilo</i>. ms. Dictio, stilus. El idioma ó lengua con que se explican y dán á entender las cosas. <i>Habla</i>. f. Lingua, sermo. La misma locucion ó palabras que se hablan. <i>Habla</i>. Verba, locutio.</p>	<p>LENGUAJE m. Idioma, lengua particular de cada nacion o provincia. <i>Sermo patrius</i>. El estilo y modo de hablar de cada uno en particular. <i>Dictio stilus</i>. ant. El uso de la habla ó la facultad de hablar. <i>Vox, locutio</i>.</p>	<p>LENGUAJE m. Idioma, lengua particular de cada nacion o provincia. <i>Sermo patrius</i>. El estilo y modo de hablar de cada uno en particular. <i>Dictio stilus</i>. ant. El uso de la habla ó la facultad de hablar. <i>Vox, locutio</i>.</p>	<p>[sense entrada]</p>
<p>LLENGO. f. [...] El conjunto de voces y términos con que los individuos de cada nacion ó territorio explican sus conceptos.</p>	<p>LENGUA. f. [...] El conjunto de voces con que cada nacion explica sus conceptos. <i>Lingua, sermo</i> [...]</p>	<p>LENGUA f. [...] El conjunto de voces con que cada nacion explica sus conceptos. <i>Lingua, sermo</i> [...]</p>	<p>LENGUA, s. f. [...] Conjunto de voces con que cada nacion explica sus conceptos. [...]</p>

<i>Lengua</i> . Lingua, sermo. [...]			
MALLORQUÍ, NA. adj. El natural de Mallorca ó la [sic] perteneciente á esta isla. <i>Mallorquin, na.</i> adj. Majoricensis. EN BÒN MALLORQUÍ. fr. PER DIRHÓ CLAR. PERLÁR EN MALLORQUÍ. fr. PERLÁ CLAR.	MALLORQUIN, NA. adj. El natural de Mallorca ó lo perteneciente á esta isla. <i>Majoricensis</i> .	MALLORQUIN, NA. adj. El natural de Mallorca ó lo perteneciente á esta isla. <i>Majoricensis</i> .	MALLORQUIN, NA, adj. Natural de Mallorca.
NACIÓ. f. Conjunto de los habitantes en alguna provincia, país ó reino. <i>Nacion</i> . f. Natio gens.	NACION f. El acto de nacer. En este sentido se usa en el modo de hablar DE NACION en lugar DE NACIMIENTO; y así dicen: ciego DE NACION. <i>Nativitas</i> . Conjunto de los habitantes en alguna provincia, país ó reino. <i>Natio, gens</i> . Se usa frecuentemente y vulgarmente en singular para significar cualquier ESTRANGERO, [y entonces es masculino] <i>Exterae gentis homo</i> .	NACION f. El acto de nacer. En este sentido se usa en el modo de hablar DE NACION en lugar DE NACIMIENTO; y así dicen: ciego DE NACION. <i>Nativitas</i> . Conjunto de los habitantes en alguna provincia, país ó reino. <i>Natio, gens</i> . Se usa frecuentemente y vulgarmente en singular para significar cualquier extranjero <i>Exterae gentis homo</i> . DE NACION. mod. adv. Con que se da á entender la naturaleza de alguno, ó de dónde es natural.	NACION, s. f. El acto de nacer. Colección de los habitantes en alguna provincia, país ó reino. Se usa frecuentemente y vulgarmente en singular para significar cualquier extranjero. DE NACION, Da á entender la naturaleza de alguno, ó de donde es natural.

Taula 1. Comparació del *Diccionari* d'Amengual amb els diccionaris de Núñez de Taboada, Salvà i l'Acadèmia.

Com es pot veure en la taula anterior —que a més a més demostra com efectivament Amengual begué de Núñez de Taboada i, sobretot, de l'Acadèmia i de Salvà— les definicions del diccionari no aclareixen el sentit dels termes que Amengual fa servir, sinó que es pressuposen. Això, de fet, es dona en força diccionaris del vuit-cents, gairebé en tots els que tenen definicions i no només equivalències.⁴⁶ En efecte, llegint les definicions d'Amengual

⁴⁶ Fins i tot en un cas excepcional com Jaume Ferrer i Parpal (cf. § III.4) les definicions esdevenen més aviat buides de contingut ideològic.

hom no sap quin valor cal assignar a *llengua* i a *dialecte*, en tant que un dialecte és un llenguatge particular, i un llenguatge és una llengua. En tot cas, és interessant fixar-se que *català* no té definició lingüística, ni en un sentit ni en un altre, ni tampoc en té el terme *mallorquí*, tot i que en aquest darrer cas hi ha locucions que condueixen a pensar que sí que és una manera de parlar.

MALLORQUÍ, NA. adj. El natural de Mallorca ó la [sic] perteneciente á esta isla. *Mallorquin*, na. adj. Majoricensis. || EN BÒN MALLORQUÍ. fr. PER DIRHÓ CLAR. || PERLÁ EN MALLORQUÍ. fr. PERLÁ CLAR (Amengual 1858-1878, s. v.).

Aquestes dues expressions, «per dir-ho clar» i «parlar clar» formen part de la veu *clar* (Amengual 1858-1878, s. v.), i diuen el següent:

PAR DIRHÓ CLAR, mod. adv. Claramente y de modo que todos lo entiendan. *En buen romance*. mod. adv. fam. Planè. || PARLAR CLAR expr. fam. Con que se manifiesta el deseo de que la [sic] que se trata, se explique con sencillez y claridad.

Amb aquesta definició de les dues expressions tampoc es pot deduir cap ús secessionista del terme *mallorquí*, si de cas tot just es pot pressuposar que era el glotònim generalment emprat pels mallorquins i que, per tant, parlar en aquesta varietat— aquest *mallorquí*, fos el que fos— volia dir fer-se entendre.

En suma, Amengual utilitza de manera sistemàtica el glotònim mallorquí, que va acompanyat de propostes lingüístiques particularistes i d'un ús tradicional del terme *llemosí* per referir-se a la totalitat de la llengua, sovint en un estadi anterior. Això no obstant, demostra amb plena consciència que l'origen del mallorquí es troba en el català que parlaven els conqueridors de 1229, i no qüestiona en cap moment la unitat de la llengua.

3.5 *Català i castellà: usos i discursos*

L'actitud d'Amengual cap al mallorquí és, en general, positiva. En valora la història i reconeix tàcitament la unitat de tot el bloc català. A més a més, en diversos passatges lloa la llengua, en valora l'antiguitat i l'ús espontani dels ancians i escriu lloances de to marcadament apològic. No cal veure-hi, com feia Corbera (1993, 1994), una militància lingüística activa —almenys en els termes en què es llegiria avui en dia—, sinó més aviat una reivindicació de to regionalista i nostàlgic. De fet, tot i que retòricament les lloances siguin sempre cap al català o mallorquí, l'autèntica reivindicació lingüística d'Amengual és del castellà com a nova llengua que cal generalitzar entre els mallorquins, totalment catalanoparlants.

Aquesta condició de catalanoparlants gairebé exclusius, una realitat sociolingüística ben coneguda de la Mallorca del vuit-cents (vg. Martínez i Taberner 2000, Salas 2020), és, com s'ha vist, la motivació que duu Amengual a escriure el *Semmanari* en català. En efecte, una obra que tenia una intenció fonamentalment divulgativa i apologetica, que cercava de difondre la doctrina liberal per damunt de qualsevol altre objectiu, calia que ho fes en l'única llengua que podia ser efectivament entesa per la majoria de la població mallorquina, analfabeta en part però que segurament participava de lectures orals de la premsa i que, per tant, podria accedir a l'escriptura per via indirecta. Al *Semmanari*, doncs, el català era només una llengua útil, i utilitària, que quedava despullada de qualsevol altra consideració, com ja s'ha vist:

L'unic fi de ser útil á los meus conciudadans es lo qui en môu a-n aquesta empreza; empreza gran sens dificultad, antes lo pôc cultivada qu'está la llengua mallorquina, y la ninguna ficsasió de la sua ortografia.

El meu intent no será ficsar aquesta, ni enriqueir aquella, y sols fer comprender á los qui no entenen el castellá las ventatjas que mos du la Constitució (*Semmanari* I, 3).

Aquesta voluntat pedagògica que el duu a publicar el *Semmanari* en català desapareix aviat. En efecte, les altres obres que escriurà Amengual seran totes en castellà —si s'exceptuen les poesies mallorquines de 1850. Que ho siguin les obres de caràcter històric i cultural no ha d'estranyar; de fet, és el que s'espera en el seu context. En canvi, pel que fa a les obres de tipus lingüístic, que també són en castellà, Amengual es veu forçat, si més no, a justificar la tria en cadascun dels pròlegs, atès que elaborar materials per aprendre castellà en la llengua teòricament desconeguda —això és, el castellà— pot semblar d'entrada contradictori. Així, justifica haver escrit la *Gramática* en castellà perquè no hi havia tipus d'impremta per fer-ho en «llemosí» —argúcia òbviament només retòrica, atès que els exemples bé que són en català. Feia així:

Esta se ha redactado en castellano, anomalía disimulable, si se atiende á que en lo material de la imprenta han faltado signos para estamparla en lemosín; no obstante se ha creído que la juventud mallorquina para quien ha de servir podrá suplir la falta por el tanto del conocimiento que ya tiene de aquel idioma (*Amengual* 1835: XIII-XIV).

Com es pot veure, Amengual considerava que el públic objectiu de la *Gramática* sí que tenia un cert coneixement de l'espanyol, amb el qual es podia, doncs, entendre l'obra. En l'edició de 1872 afegeix una nota a aquest passatge que diu: «Desde el año 1835, en que esto se escribia se ha aumentado mucho en esta isla el conocimiento del idioma castellano» (*Amengual* 1872: X, nota). Això no fa sinó confirmar el que ja se sap: que el castellà avançà

prou entre les classes instruïdes al llarg del vuit-cents, i que era la llengua que per defecte es feia servir a l'educació, també lingüística.

Tornant uns anys enrere, el 1841, al prospecte del primer *Diccionario*, que també és en castellà, Amengual hi mantenia el discurs de 1835:

Este diccionario se redactará en castellano; y si parece anomalia, deseamos que se atienda á que mas se hace para generalizar este idioma que para aprender el mallorquin. Y ademas, estamos profundamente persuadidos de que la juventud mallorquina (à quien principalmente ha de servir) podrá suplir la falta por el tanto del conocimiento práctico, que ya tiene de aquella lengua (Amengual 1841a: s. p.).

Aquesta mateixa idea la repeteix al pròleg del mateix diccionari:

Para mas generalizar el castellano, se ha redactado en este idioma el presente Diccionario, y por ello se juzga que no parecerá una anomalia; y mas si se atiende á que la juventud mallorquina (para quien principalmente ha de servir) bien podrá suplir la falta por el tanto del conocimiento práctico que ya tiene del mismo idioma (Amengual 1841b: 3).

Sembla evident que la idea d'Amengual sobre l'ús del castellà per escriure les obres de caràcter lingüístic és clara. L'objectiu és difondre el castellà, i, atès que el públic de les obres —això és, la joventut— ja en té certes nocions (segurament adquirides a l'escola), es pot fer tranquil·lament en aquesta llengua, que més se sap com més avança el vuit-cents. Al pròleg del *Nuevo diccionario*, de 1858, és més explícit en relació amb la funció que ha de tenir el castellà, ja sigui com a llengua social o com a metallengua de les seves obres:

Lo he redactado en castellano, porque este es el idioma en que estudiamos, el idioma casi extraño en Mallorca durante el pasado siglo, pero bien conocido ya en el actual, el idioma que ha de hacer comprender nuestro dialecto á los que no lo conocen, el idioma, en fin, que debemos todos generalizar en nuestro pais, ya que desterrar de entre nosotros el mallorquin es imposible (Amengual 1858-1878: I, [3]).

En aquest fragment es veu, un cop més, com Amengual considerava impossible substituir el mallorquí en tots els àmbits i com, per tant, pretenia com a mínim introduir el castellà en uns altres. Segurament s'adonà que el català continuaria formant part de la realitat sociolingüística mallorquina; és llavors quan el defensà en els termes apològics que s'han vist suara i reivindicà la llengua antiga i popular —folklòrica, es podria dir— al *Nuevo diccionario*:

Por esto, entre otras cosas, al fijar mi atención en las conversaciones de mis compatriotas, he dado la preferencia á las de los ancianos, y he logrado reunir un rico caudal de refranes voces locuciones y frases, seculares, antiguas, generalmente ahora poco usadas si se quiere, pero no anticuadas. Ellas forman una gran parte de lo mas hermoso de nuestro idioma. Renovarlas por decirlo así, ilustrarlas mas si cabe, preservarlas del olvido y de la confusión, y para siempre fijarlas, es un pensamiento de mi obra (Amengual 1858-1878: I, [4]).

El discurs és semblant al que es troba en altres autors i obres: és important preservar la llengua, fixar-la, estudiar-la i fins i tot recollir-la, però el que és fonamental és difondre el castellà, almenys entre la població i els àmbits que han de formar part de la construcció de l'estat i l'administració liberals.⁴⁷ És per això, en part, que es dona tant de valor a un model de llengua particularista. Aquesta actitud, de fet, és la que atorga valor lingüístic a l'obra des de la perspectiva actual, com han defensat Corbera (1993, 1994) i Colón & Soberanas (1991: 177), i la que confirma la ideologia de l'autor. Amengual fou autor també de diverses poesies, algunes de les quals recollides en un volum al pròleg del qual hi diu:

Y cuànd es fàn àre tants d'esfòrsos alabàbles per conservà s'hermosa lléngo de LLULL, permès em sia pégar una bufadêta an aquest fòg pàtri par véurer si prendà més còs (Amengual 1859: 3).

És innegable, doncs, que Amengual tenia interès a preservar el mallorquí, però això no exclou el fet que, alhora, dedicà la seva obra lingüística a difondre el castellà i a fer que s'estengués el coneixement i l'ús en àmbits formals d'aquesta llengua, estrangera per a la grandíssima majoria de mallorquins els primers anys del vuit-cents.

3.6 Síntesi

Amengual és, doncs, un personatge perfectament inserit en la ideologia que caldria esperar d'un liberal del vuit-cents. Si bé pot sobtar, d'entrada, que un liberal que té per propòsit difondre el castellà escrigui en català el *Semmanari*, s'ha vist ràpidament que la tria lingüística s'explica per la voluntat, superior, de difondre les idees constitucionals i liberals. En canvi, en les obres estrictament gramaticals, el patró que es troba és el típic d'un gramàtic de mitjan segle XIX: el català —sempre dit *mallorquí*, tot i que no es qüestioni mai la unitat de la llengua— ha de servir de pont per accedir al castellà, la llengua que ha de generalitzar-se entre els mallorquins, en mots del mateix autor.

Centrant-se en la relació entre el català i el castellà, i en els rols que Amengual preveu per a cada llengua, es veu com al principi el castellà és una llengua molt marcada, tant pels àmbits d'ús —restringits— com pels mallorquins que en poden fer ús —encara més restringits. Per dir-ho a la manera de Woolard, el català a la dècada de 1820 és, per a Amengual, una llengua

⁴⁷ Per a un desenvolupament d'aquesta idea aplicat justament al cas de Mallorca vegeu, novament, Salas (2020).

molt anònima. Tant, de fet, que ha de traduir-hi la Constitució, redactada en castellà, una llengua molt marcada aleshores. Però a mesura que avança el segle es van difuminant les posicions de cada llengua. Així, a poc a poc, el castellà va deixant de ser una llengua (molt) marcada, i va esdevenint més general. Les obres gramaticals es redacten en castellà, i es justifica amb el fet que els destinataris, poc o molt, ja en saben. En aquest sentit, és significativa la nota de la segona edició de la *Gramática*, que ha estat citada abans, segons la qual el 1872 el castellà era molt més conegut que el 1835. També en els altres àmbits d'acció d'Amengual el castellà es generalitza d'una manera absoluta. L'únic reducte que Amengual concedeix al català, ultra els exemples de les obres gramaticals, són els poemets de circumstàncies que publicà el 1859.

En síntesi, doncs, Amengual s'adiu perfectament al liberal *tipus* del vuit-cents que té interessos gramaticals: valora la llengua pròpia, sovint des d'una òptica romàntica, folklòrica, nostàlgica, de conservació del patrimoni, però treballa activament per generalitzar el castellà en els àmbits formals entre els seus contemporanis; en una paraula, perquè passi de llengua autèntica a llengua anònima, de manera que el català vagi perdent alguns dels seus àmbits històrics o, el que és el mateix, es restringeixi en uns pocs àmbits formals, cada cop més marcats. És per això, doncs, que no sembla adequat mantenir el tòpic, defensat en primer lloc per Massot (1985a: 46-49), segons el qual la tasca d'Amengual seria una refutació als principis de la SEMAP. Potser, com s'ha vist suara (§ IV.2), els postulats de la societat econòmica eren més explícits —o potser ho era Jaume Pujol— i Amengual, mal que sigui retòricament, defensa el mallorquí de l'extinció. Però el fons és el mateix: el liberalisme arriba a Mallorca juntament amb el castellà, llengua que ha d'esdevenir hegemònica —anònima— entre la societat de l'illa, com a mínim entre la societat *alfabetitzada* de l'illa. I les obres lingüístiques d'Amengual estan pensades per facilitar la llengua als seus coetanis.

4 Pere Antoni Figuera, el primer lexicògraf

Paral·lelament a l'obra gramatical i lexicogràfica d'Amengual, i sembla que sense tenir-hi gaire relació, Pere Antoni Figuera (Llucmajor, 1772 - Palma, 1847) va desenvolupar els primers anys del vuit-cents una modesta, però important, labor lexicogràfica. Sobre la biografia de Figuera se n'ha escrit prou, especialment en els treballs de Veny (2005, 2006) i de

Font Obrador (2006). Basti recordar que, nascut a Lluçmajor el 1772, el 1788 rebé els hàbits de franciscà, i que desenvolupà la seva activitat religiosa i intel·lectual al convent de Sant Francesc de Palma fins a la desamortització de 1835, quan fou exclaustrat. Segons Font Obrador (2006) i Veny (2006), fou en aquest convent on trobà la inspiració intel·lectual i els recursos bibliogràfics necessaris per desenvolupar la tasca lexicogràfica amb què serà conegut.

Pere Antoni Figuera és autor d'una única obra, el *Diccionari mallorquí-castellà* (Palma, 1840), una obra en un únic volum que té el mèrit d'haver estat el primer diccionari publicat a Mallorca, com es destaca a la coberta.⁴⁸ En apèndix hi va incloure una col·lecció d'adagis mallorquins i un *Diccionariet de vários términos mallorquins anticuâds ó que já no se usan, compôst per N. para enténdrer al célebre poeta llemosí Ausias Màrc*, segurament tret del compendi de Joan de Resa (Colón & Soberanas 1991: 177, tot i que, com indiquen aquests autors, algun terme no el va fer servir mai March). A vegades aquestes obres s'han tractat de forma independent (com per exemple al portal Lexdialgram), però fet i fet formen part del mateix diccionari.

Amengual (2006) va demostrar que una anònima *Recopilació de alguns termes mallorquins ab el seu corresponent español* de la qual havien donat notícia Marçet & Solà (1998: § 1045) era, en realitat, obra de Figuera. Seria com un estadi previ al *Diccionari*, com una provatura, un «canemàs» —en paraules de Veny (2006), i tot recuperant la coneguda terminologia fabriana— una obra de la qual la majoria de paraules passaren al diccionari «gros».

L'obra de Figuera, d'un interès notabilíssim per a l'estudi del lèxic antic de l'illa, ha estat segurament la més analitzada del vuit-cents mallorquí. A part dels manuals de lexicografia (Colón & Soberanas 1991: 177-178; Rico & Solà 1995: 137), i de treballs panoràmics (Massot 1985a, Corbera 1994), hi ha estudis concrets sobre la fraseologia (Bastardas & Bastardas 1997), sobre la sinonímia (Veny 2007) i sobre la influència posterior (Amengual 2010), a més de dos monogràfics sobre l'obra (Veny 2005, 2006).

L'interès per l'obra de Figuera rau, especialment, en tres aspectes. En primer lloc, en el fet que és el primer diccionari que es va publicar a Mallorca; després, com s'ha dit, en l'alt valor que té per a la diacronia del mallorquí, i, per acabar, en una certa retroalimentació, és a dir, en el fet que uns estudis condueixen a més estudis de l'autor. Sigui com sigui, és cert que

⁴⁸ I com, de fet, destaquen tots els crítics o autors que s'han ocupat de Figuera: Bover (1868: I, 293), Colón & Soberanas (1991: 176-177), Corbera (1994), Rico & Solà (1995: 137), Bastardas & Bastardas (1997), Veny (2005, 2006), per citar-ne uns quants.

el diccionari té un gran interès des del punt de vista lingüístic (Veny 2005, 2006, però ja posat de manifest per Colón & Soberanas 1991).

El *Diccionari* —significativament escrit en català— adopta una ortografia molt fonetitzada, que reflecteix més o menys fidelment la parla mallorquina de la primera meitat del XIX. Així, Figuera idea un sistema ortogràfic per distingir els tres timbres de la *e* propis del mallorquí —oberta, neutra i tancada, en posició tònica— i els dos timbres de les *aa* i les *oo*, proposa un sistema diferencial per a les *-r* finals que no es pronuncien en mallorquí, etc. (Figuera 1840: s.n.). Tot i aquest extrem particularisme, i al fet que al pròleg Figuera declara «Còm jò no hé fét el diccionâri para los sâbis, hé escrit los términos mällorquins axí côm se pronuncían vuy en dia segóns lo estíl familiar», no es pot dir que el diccionari sigui, en cap cas, una obra secessionista.

Al contrari, l'obra de Figuera defensa, ni que sigui implícitament, la unitat de la llengua. Colón & Soberanas (1991) ja van apuntar que la presència del *Diccionari* amb termes llemosins per entendre Ausiàs March calia entendre'l en aquest sentit. En aquesta línia argumental es referma Veny (2006), i hi afegeix, encara, l'ús majoritari de l'article dit literari enfront de l'article salat com un nou element a favor de la consciència unitària del català. Així, Veny (2006: 80), en una selecció aleatòria de dues pàgines, troba 34 casos d'article dit literari contra només quatre d'article salat. A més a més, Figuera incorpora força lèxic català que no és d'ús corrent a Mallorca, la qual cosa mostra, sens dubte, que la concepció lingüística de Figuera era global. En són un exemple les entrades *gat* i *gos*, que a Mallorca es diuen, respectivament, *moix* i *ca*:

Gât, ta. *m. f.* Animâls bén conegúds. *Gato*, ta.

Gos, ssa. *m. f. ant.* Câ, cussa. *Perro*, ra.

Mox, xa. *m. f. V.* Gât. *Micho*, cha ô mozo, za. || Mox mox, xa xa. Parâulas ab que cridau es moxos. *Miz miz*, za za.

Câ. *m.* Animâl bén conegúd. *Perro*.

(Figuera 1840, s. v.).

En alguns casos, arriba a indicar que es tracta de paraules explícitament catalanes:

Nôy, ya. *m. f.* Terme catalâ. Allòts. *Muchacho*, cha.

Fins i tot hom podria sorprendre's de la presència del terme *tarda*,⁴⁹ tot i que potser més aviat caldria assumir-lo com a transvasament de les fonts castellanès.⁵⁰

El *Diccionari* de Figuera no inclou, tanmateix, cap pròleg, endreça, etc. en què expliciti les seves posicions ideològiques o lingüístiques. Per això la defensa —o almenys l'assumpció— de la unitat de la llengua cal llegir-la en aquestes indicacions indirectes, no explícites. La manca de qualsevol paratext en què l'autor expliciti l'objectiu de l'obra o els seus destinataris principals també fa difícil de resoldre aquesta qüestió. D'entrada, semblaria que el plantejament convida a una funcionalitat diferent de la de l'obra d'Amengual i fins i tot de l'ortografia de Cervera i Bru. En efecte, *a priori* no seria una obra pensada només com un camí d'accés al castellà, ni sembla que aquesta llengua sigui la que mediatitzi el discurs lingüístic del *Diccionari*.

De fet, des del títol fins a les definicions, passant pels (pocs) paratextos en què s'exposen les característiques de l'obra, tot és escrit en català. Podria semblar, així, que l'obra de Figuera és una obra *autocentrada*, en el sentit que és utònoma i no està subordinada a cap altra llengua. Però cal tenir present que el diccionari és *mallorquí-castellà*, i significativament només mallorquí > castellà i no castellà > mallorquí. És fàcil deduir una certa actitud favorable al castellà —ço que no vol dir contrària al català—, un instint d'ensenyar o de difondre la llengua entre els destinataris de l'obra. No sembla que ni tan sols una obra en aparença tan poc castellanitzadora s'escapi de les funcions generals de difusió de la nova llengua entre els lectors. De tota manera, tampoc és clar quin públic objectiu tenia el *Diccionari* de Figuera, tot i que el més fàcil és pensar que s'adreçava a una part més o menys àmplia entre els mallorquins alfabetitzats: escolars, professionals liberals, religiosos; en fi, gent a qui convenia accedir al castellà a través de l'única llengua que sabien: el català.

Que el català és accidental i no substancial en el diccionari ho demostren, per exemple, les característiques definicions amb sintagmes del tipus «cosa coneguda», en què no defineix el concepte —que el lector ja coneix— sinó que el que és important és la traducció al castellà del mot o expressió. Veny (2006: 63) ofereix algunes d'aquestes definicions, a les quals se n'hi podrien afegir moltes més. A continuació, alguns exemples només a tall il·lustratiu —i sense cap voluntat d'exhaustivitat:

⁴⁹ «Târde. *f.* El temps desde mitx dia fins al sòl post. *Tarde.* = Bônas tardes: salutació. *Buenas tardes*» (Figuera 1840, s. v.).

⁵⁰ Entre d'altres motius, perquè és present en altres diccionaris balears, com el d'Amengual (1858-1878: s. v.) o el de Ferrer i Papal (1883-1887: s. v.)

Fuya. *f.* Còsa coneguda. De àbre ò de paper. *Hoja*. || De càrt. *Penca*. || De ganivèt, espàsa, etc. *Hoja*. || De pàmpol. *Pámpana*. || De pi. *Pinocha*. || Girar fuya: mudar de convèrsa. *Volver la hoja*. || Fuyas blàncas que se pòsan devànt y derréra de lo estampàd en llibres. *Guardas*. Meló. *m.* Còsa coneguda. *Melon*. || Aygolós. *Badea*. || Carabàssa: vèrd. *Calabaza ò vaharera*. Plàta. *f.* Metall bén conegud. *Plata*. || Sa plàta: mòbles de plàta de una iglesia ò cuéras, forquetas, etc. para menjar en tâula. *La plata ò plata labrada*.

(Figuera 1840, s. v.).

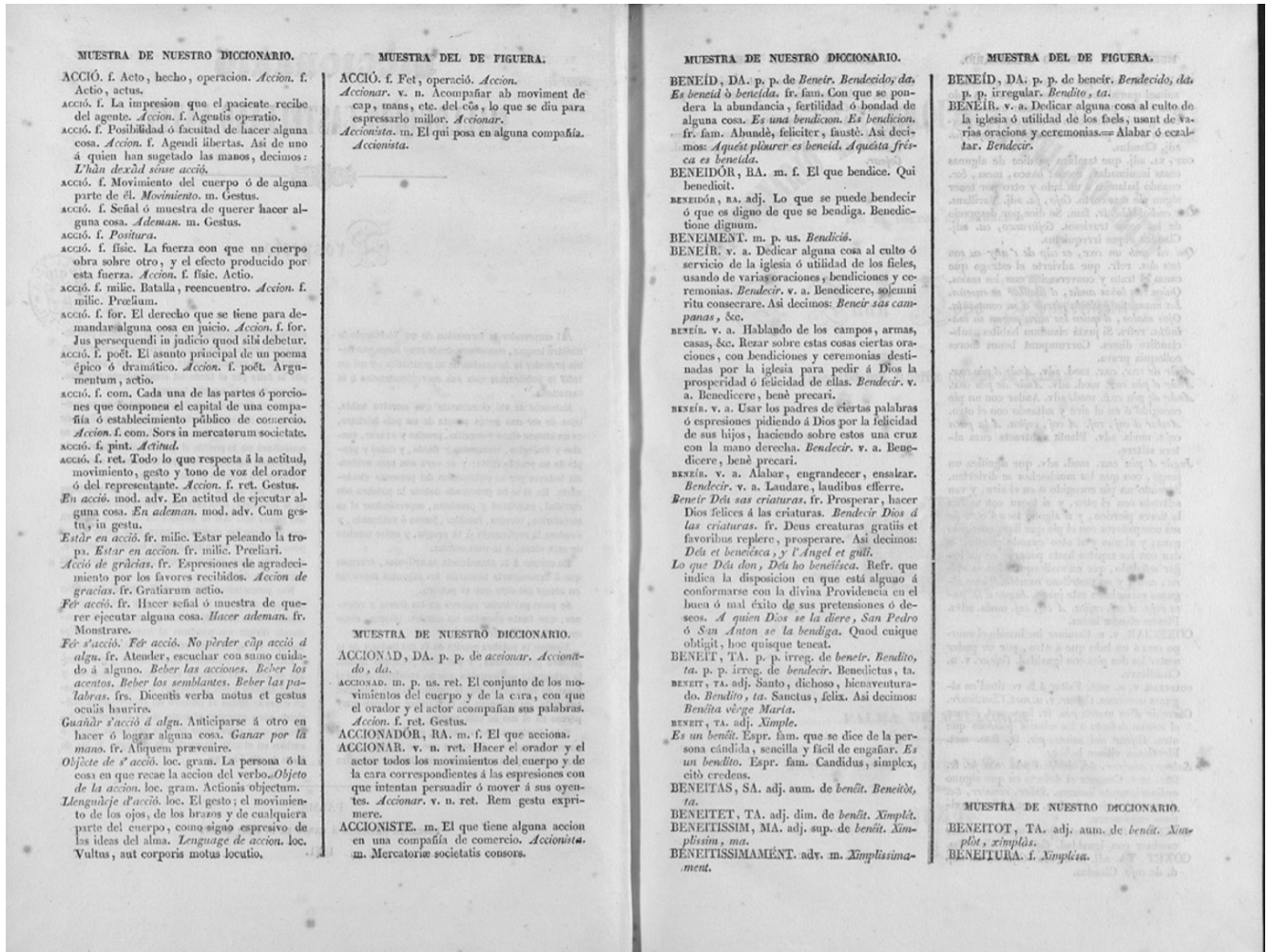
En síntesi, és difícil establir amb exactitud quin devia ser el públic objectiu i la intencionalitat primera de l'obra de Figuera. Això no obstant, queda clar que el castellà, la seva difusió, tenien un paper important en les intencions del diccionari, tot i que fos una obra prou autoreferencial i pensada i desenvolupada *en* català. L'obra de Figuera també és important, com s'ha assenyalat, perquè fou el primer diccionari imprès a Mallorca, i tingué un cert ressò que val la pena de considerar.

4.1 *Ecos de Figuera*

Guillem Amengual (2010) va demostrar que el *Diccionario mallorquín-castellano de algunos términos que tienen alguna analogía con la ciencia veterinaria* de Joan Pastor, del qual n'havien donat compte fins aleshores Massot (1985a: 57) i Marcet & Solà (1998: § 8367), té com a font única el *Diccionari* de Pere Antoni Figuera. El *Diccionari* de Pastor, que més aviat és un vocabulari que es conserva manuscrit, no inclou ni paratextos ni definicions, només les equivalències en català i castellà i, a diferència de Figuera, duu com a mínim el títol en castellà. A més a més, simplifica el sistema ortogràfic de Figuera i es limita només a termes que tenen a veure amb la veterinària —de fet, també amb l'agricultura en general, segons Amengual (2010) i Perea (2014). Per a Amengual (2010) és una mostra de l'èxit del *Diccionari* de Figuera, i no deixa de ser una constatació més de la necessitat imperant, al segle XIX, de disposar de materials que fessin accessible el castellà entre la població instruïda.

El 1841, quan Joan Josep Amengual va donar a conèixer el prospecte del seu inacabat *Diccionario*, va comparar-lo amb el de Figuera, però en aquest cas tot just per remarcar-ne les millores. Així, el prospecte oferia una comparació entre el diccionari de Figuera, l'únic que existia aleshores, i la proposta d'Amengual. Com ja s'ha indicat, Amengual no tingué en compte el diccionari de Figuera per als seus, així que la presència de Figuera en el prospecte cal entendre-la només com a reclam comercial: en tant que era l'única obra del gènere que existia, i assumint que el públic havia de ser el mateix, Amengual es disposa a mostrar-ne les

limitacions per justificar l'existència del seu diccionari, tot just un any després de l'aparició del primer. Al text del prospecte no en parla, i per tant el lector només té la comparació entre la «Muestra de nuestro diccionario» i la «Muestra del de Figuera», amb espais en blanc que deixen veure l'increment d'informació que suposava la proposta d'Amengual.

Il·lustració 1. Comparació dels dos diccionaris al Prospecto d'Amengual. Font: Col·lecció particular Joan Puigmalet.

Tanmateix, les influències més conegudes del *Diccionari de Figuera* són en el *Diccionario manual ó vocabulario completo mallorquín-castellano* d'uns misteriosos «Unos Amigos» i, és clar, en l'aprofitament que en feu Alcover al *Diccionari català-valencià-balear*.

5 Alguns diccionaris menors

5.1 *El Diccionario manual ó vocabulario completo mallorquín-castellano*

d'«Unos Amigos»

El 1859, gairebé vint anys després de l'aparició del *Diccionari mallorquí-castellà* de Figuera i quan tot just feia un any que havia començat a aparèixer el *Nuevo diccionario* d'Amengual, una societat de mallorquins va publicar un nou diccionari sota l'epígraf «Unos Amigos». Encara avui és una incògnita la identitat d'aquests *amigos* —i fins i tot si realment eren més d'un. A impremta van donar un volum titulat *Diccionario manual ó vocabulario completo mallorquín-castellano*, una obra de menys ambició i envergadura lexicogràfica que la de Figuera i, sobretot, que la d'Amengual.

El *Diccionario manual* d'«Unos Amigos» és un simple vocabulari, una obra pensada per a una funció eminentment pràctica. Com els mateixos autors revelen al pròleg, la seva font és el diccionari de Figuera, introbable i exhaurit en aquell moment. Tanmateix, la necessitat de disposar d'una eina pràctica de tipus lexicogràfic els feu abandonar la idea de fer un nou diccionari català-castellà complet:

Agotada la edicion del Diccionario de D. Pedro Antonio Figuera, reunidos algunos amigos, determinamos formar un diccionario completo mallorquin-castellano; para ello emprendimos tan árdua y difícil tarea y la hubiéramos continuado á no habernos convencido de que el mejor servicio que podiamos prestar al público era hacer un *Diccionario manual* que estuviese al alcance de todos (Unos Amigos 1859: v).

Segons Rico & Solà (1995: 139) prop del 90 % del contingut és pres del *Diccionari* de Figuera, tot i que, com els mateixos autors reconeixen al pròleg, en la part castellana segueixen estrictament l'Acadèmia Espanyola. Però a diferència de Figuera, que era força sistemàtic a l'hora de donar definició de gairebé tots els mots, el diccionari d'«Unos Amigos» en prescindeix d'un bon nombre. De fet, només donen «la definicion de las voces cuyo significado pudiera tomarse en dos ó mas sentidos» (Unos Amigos 1859: vi), per la qual cosa el nombre efectiu de definicions es redueix considerablement. La sensació que fa tot plegat és, en efecte, de vocabulari més que de diccionari, d'obra molt més senzilla que les que s'havien publicat fins aleshores.

Des del punt de vista ideològic, és evident que és una obra interessant. Com s'ha dit, els autors cerquen un diccionari que sigui pràctic i útil. De fet, la utilitat —o més aviat la necessitat— és la justificació primera del seu pròleg. L'objectiu és oferir una eina que ajudi a

la comprensió del castellà a qui treballa amb la llengua escrita. Val la pena cridar l'atenció damunt del fet que tant el pròleg com les definicions que queden al diccionari són, a diferència de la font més directa, en castellà. O, dit d'una altra manera, els compiladors del diccionari es prenen la molèstia de traduir-ne les definicions al castellà. El públic que havia de fer ús del diccionari devia tenir, ja, un cert coneixement d'aquesta llengua: els mots que només tenen un significat no van definits i, quan convé explicitar la definició, aquesta és en castellà.

En síntesi, el *Diccionario* d'«Unos Amigos», que més aviat és un vocabulari, és una mostra de progressiva naturalització del castellà entre els usuaris de la llengua escrita mallorquins. Ho és, a diferència de la seva font —Pere Figuera—, perquè adopta el castellà com a metallengua, i per tant com a llengua de referència. Ho és, també, perquè és el primer diccionari que prescindeix de bona part de les definicions, suposant doncs un coneixement més elevat als seus lectors. I ho és, per acabar, perquè demostra que la preocupació que hi ha darrere és oferir una eina que permeti anar del mallorquí cap al castellà en cas de necessitat —però no anar del castellà al mallorquí, car aquest és un sentit de traducció que devia semblar impensable als autors.

5.2 *El Diccionari mallorquí-castellà d'Un Mallorquí*

L'últim gran diccionari que va veure la llum a la Mallorca del vuit-cents és una obra que romangué inacabada. Es tracta del *Diccionari mallorquí-castellà* publicat a partir de 1878 per un anònim mallorquí. És inacabat —arriba a *fuyetjar*—, i té les descripcions en català. A la coberta l'autor reconeix haver-se servit de tots els diccionaris publicats fins aleshores, i tot i que al pròleg considera que l'únic diccionari que existeix és el de Figuera (Un Mallorquí 1878: s. n.), ja Colón & Soberanas (1991: 180-181) van demostrar que havia begut també d'Amengual, en curs de publicació aleshores.⁵¹

⁵¹ L'exemplar que s'ha consultat, de la Fundació Pere Coromines, havia pertangut a Joan Coromines, qui, en nota manuscrita, a propòsit de l'ús de Figuera, diu: «No obstant el d'Amengual és de 1858 i es veu que sovint copia Amengual. El 2n vol. d'Amengual peu d'impremta 1878 el vol I d'— 748 pp. la F en Amengual 69 pp.». Un exemple basta per il·lustrar-ho. Amengual (1858-1878, s. v.) defineix *concupí* de la següent manera: «**Concupí.** m. El paciente en el acto sodomítico. *Bardaje. Concubino*», i el *Diccionari* d'Un Mallorquí (1878, s. v.), així: «**concupí.** s. m. Es pacient en s'acte sodomitic. *Bardaje, concubino*». Es tracta dels dos únics diccionaris d'àmbit català del segle XIX que duen aquesta definició, presa al seu torn segurament de Salvá, de Gaspar y Roig o del *Suplemento* de Domínguez, els tres únics diccionaris castellans que a *concupino* remetent a *bardaje*, això és, «El paciente en el acto sodomítico» (*apud* NTLLE, s. v.).

Alcover (1915) va identificar l'anònim autor del diccionari amb Josep Tarongí. La identificació d'Alcover la va mantenir Massot (1985a: 70), i també Colón & Soberanas a la primera edició del seu manual (1991: 180-181), per bé que a la segona edició van presentar algunes objeccions a l'autoria del diccionari (Colón & Soberanas 1991: 276).

Josep Tarongí (escrit, sovint, Taronjí) va ser un dels primers deixebles d'Aguiló i un dels primers representants de la Renaixença mallorquina. És conegut per la polèmica sobre la qüestió xueta, però aquí el personatge és interessant des de la vessant literària. Autor de poesies romàntiques en mallorquí, les va aplegar en edició bilingüe a *Lo trovador mallorquí* (1883) —en doble coberta, amb *El trovador mallorquí* com a segon títol. Colón & Soberanas (1991: 276) objecten que ni Aguiló ni Forteza no coneixien l'autor del diccionari, i de fet caldria afegir-hi que en aquell temps Tarongí ocupava una canongia a Granada i, per tant, era lluny de Mallorca. *Lo trovador mallorquí* és una obra en la qual defensa explícitament la unitat de la llengua. Al pròleg explica que escrigué les poesies «en mi nativo restaurado lenguaje mallorquí, ó catalan literario» (Tarongí 1883: X). Com s'ha dit, l'obra és bilingüe, però el pròleg i els altres paratextos, com ara l'índex, són només en castellà —també les notes finals, adreçades als lectors castellans. En aquestes notes finals, que contenen bàsicament indicacions ortogràfiques, hi defensa de nou i de manera explícita la unitat de la llengua, la tripartició dialectal del català, l'existència de registres col·loquials i la necessitat de disposar d'una llengua literària unitària compartida per catalans, balears i valencians:

En cuanto al acento general y cadencia en la pronunciacion, que tanto distingue á los mallorquines, de los valencianos y catalanes, debo advertir que una cosa es la lengua literaria y otra la vulgar. El catalan literario es uno; y se escribe, y debe escribirse, del mismo modo por catalanes, baleares y valencianos. Asi lo hicieron los escritores antiguos; asi lo cumplen los buenos autores modernos. La pronunciacion literaria debe acercarse, en cuanto sea posible, á la unidad; aunque no es absolutamente necesario (Tarongí 1883: 529).

Seguint les pròpies recomanacions, el model de llengua que fa servir per a les composicions poètiques és un model unitari i culte, inspirat en Aguiló (Tarongí 1883: 526), amb predominança gairebé absoluta de l'article dit literari i amb una grafia clàssica, amb *-ch* finals, plurals femenins en *-es*, ús de la *ny* per representar la nasal palatal i alguna concessió al mallorquí, com la representació amb *y* de les ioditzacions.

El *Diccionari* presenta algunes diferències respecte d'aquests usos. D'entrada, els paratextos són en català i el model ortogràfic és menys classicitzant. Hi és habitual l'ús de l'article salat, també als paratextos i a les definicions, no hi ha ús de la *-ch* final, els plurals femenins són en *-as* i es fa servir la *ñ* per representar la nasal palatal, tot i que en alguns casos

finals combina les dues grafies, com feien Amengual i Figuera (s. v. *boscañy*, p. ex.). La defensa de la unitat de la llengua, tanmateix, es troba en totes dues obres, per bé que en el *Diccionari* hi és més implícita, i cal llegir-la sovint entre línies. Tot i així, com es veurà, al *Diccionari* no només es defensa la unitat de la llengua, sinó que també reflecteix una certa visió panbalear estranya als diccionaris precedents; una visió que Tarongí havia de reivindicar uns anys més tard al seu recull de poesies quan, després d'explicar les diferències entre diferents subdialectes del mallorquí i el menorquí, exposava:

Falta un Diccionario balear que dé á conocer estas diferencias, escribiendo el vocablo literario y sus diferentes pronunciaciones. [...] El Diccionario mallorquin de Amengual [...] es incompleto; desconoce la unidad de la lengua; rompe la tradicion literaria en la ortografia. A lo sumo puede servir de guía á los que estudian el dialecto de Palma (Tarongí 1883: 530).

Amb les dades actuals, és difícil confirmar l'autoria de Tarongí, i potser, veient les diferències entre el *Diccionari* i les poesies, caldria compartir els recels de Colón & Soberanas a l'hora de considerar-lo obra de Tarongí. Però, d'altra banda, les coincidències entre la visió de la llengua que s'entreveu en el *Diccionari* i la que defensa explícitament Tarongí podrien indicar una mateixa autoria. En qualsevol cas, ara per ara no hi ha prou indicis per assegurar una posició o una altra.

Suara es deia que la posició de l'anònim mallorquí sobre la unitat de la llengua cal llegir-la entre línies. A la portada l'autor presenta clarament la unitat de la llengua:

Diccionari mallorquí-castellà ordenat en vista de tots els qui s'han publicat fins es dia d'avuy, considerablement augmentat ab todas sas vèus de us modèrn y antic que no's troban en ningun d'ells: continguent sas paraulas mes usuals de sa llengua catalana, valenciana y Antigua llemosina: todas sas locals y particulars de sas illas de Menorca é Ivissa: ses de ciències, arts, oficis, professions, comèrs, náutica, industria y agricultura: sas estrangeres adoptades y sas de's castellà, admèsas en sas conversacions y literatura balear, ab sas respectivas definicions, acepciones, significat y correspondencia castellana.

En aquest llarg títol, s'hi parla explícitament de llengua catalana, però també de llengua valenciana i d'antiga llengua llemosina, a part de les particularitats d'Eivissa i de Menorca. Òbviament, cal entendre que es tracta de la mateixa llengua en tots els casos: no debades l'única correspondència que hi ha és la castellana. Però també és veritat que el *Diccionari mallorquí-castellà* és un dels primers documents lingüístics en què apareix el sintagma «llengua balear», que fins aleshores havia estat gairebé reservat als cercles cultistes i intel·lectuals, i de manera especial als ambients àulics de l'edat moderna (Mas i Forners 2020: 259-269). Aquest sintagma apareix al pròleg, just a l'inici:

Fa ja molts d'anys que, observant es gust y afició ab que alguns joves de regoneguda intel·ligència's dedicavan á s'estudi y cultiu de *s'hermosa llengua Balear*, concebérem s'idèa de compòndre un diccionari (Un Mallorquí 1878: s. p., cursiva afegida).

I torna a aparèixer unes quantes línies més avall, ja a la pàgina següent:

s'objècte á que s' destina, fos en còdic ahont se poguessen trobar totas sas vèus, frases y locucions de que cònta sa rica *llengua Balear*; ademes de sas infinitas que de pocs anys ensá hi ha prèts carta de naturalèsa y dèven esser miradas còm á fillas sevas adoptivas (Un Mallorquí 1878: s. p., cursiva afegida).

En canvi, als «Advertiments gramaticals» que segueixen el pròleg, i que són de fet unes normes de prosòdia i d'ortografia, canvia la llengua balear pel glotònim més clàssic de «llengua mallorquina»: «Maldement no tengam una gramática de *sa llengua Mallorquina...*» (Un Mallorquí 1878: s. n., cursiva afegida). A dins de les instruccions de prosòdia hi manté el glotònim *mallorquí*: «*Sa a té en mallorquí duas distintas pronunciacions*», «*Sa e se pronuncia en mallorquí de tres maneras diferents*», etc.

Tot i això, com s'ha dit, convé considerar que el mallorquí que s'amaga darrere el *Diccionari* tenia clara la unitat de la llengua. Ja s'ha vist a propòsit del llarg títol, i cal veure-ho també en les entrades del diccionari. En la llarga llista d'abreviatures que inclou, n'hi ha tres de tipus geogràfic: CAT., per referir-se a Catalunya; MEN., per referir-se a Menorca i IV., per referir-se a Eivissa («Ivissa» en la seva grafia). Aquestes marques geogràfiques —que inclouen al cos del diccionari un Val. que sens dubte ha de referir-se a València i una de tipus diacrònic: ANT., per referir-se a antic— certifiquen que, efectivament, la concepció de la llengua era unitària, i remetien a vegades a variants formals, a vegades a variants lèxiques i, fins i tot, a variants ortogràfiques antigues. A continuació es mostren alguns exemples, només de la lletra A:

Ab tot çò. mòd. adv. ant. Y.

Abadêjo. s. m. Cat. BACALLA.

Abano. s. m. ant. Cat. VENTAY.

Abêyla. s. f. ant. Abêya.

Abeylam. s. m. ant. Conjunt, ramat ò aixam de bêyas. *Enjambre.*

Abeylar. s. m. ant. BEYER. || ARNA, 2.

Acer. s. m. min. Men. V. CER.

Aclofarse. v. r. Cat. Adjocarse, assèurese ab tota comoditat y repòs. *Arrellanarse, aclocarse.*

Adacza. s. f. ant. V. Meuca, per sa planta y es gra. || Val. é Iv. Daxa.

Afaitagossos. s. m. Cat. V. AFAITAPÒBRES

(Un Mallorquí 1878, s. v.).

En qualsevol cas, si queda clara la concepció unitària de la llengua de l'anònim autor del diccionari, resta demanar-se per la funció o la intencionalitat de l'obra. I, un cop més, caldrà concloure que la funció principal per què es concebé el diccionari fou per arribar al castellà a

partir de la llengua coneguda, això és, el mallorquí o català. Hi ha, com sempre, la correspondència unidireccional, és a dir, el mot mallorquí duu al mot castellà. Tot i les definicions en català i el sistema ortogràfic força fonetitzat, hi ha elements de servitud a la nova llengua nacional, que de fet devia ser la llengua amb què aprenien a escriure la majoria de lectors del diccionari. Així, en l'apartat d'ortografia, totes les explicacions tenen com a punt de referència aquesta llengua:

M y N: Aquestas consonants tenen en mallorquí es mateix us qu'en castellà. No's dobla may sa primera.

P y R: Se usan com en castellà: sa *r*, emperò, sòl pèdre es séu sonido cuant es final d'una paraula, si bé hi ha varias excepcions que s'us enseñará (Un Mallorquí 1878: s. p.).

I també es veu servitud al castellà en l'ús de la lletra *ñ*:

Ñ Alguns auctors no contan aquesta llètra á s'abecedari mallorquí, y pòsan en llòc séu *ny* á Cataluña. Nòltros crèim mes llògic, senzill y fácil usar sa *ñ*, resultant que per espressar aquest sonido empleam un signe sòl en llòc de dos.

Es séu empleo no ofereix dificultat, y sòlament hi ha que notar, que cuant es final de paraula, alguns li solen juntar una *y* com en sas vèus *Castañy*, *plañy*, *estrañy*, etc. práctica que nòltros seguirem per respecte á s'us general (Un Mallorquí 1878: s. p.).

Això no obstant, l'autor mostra un cert interès en la llengua pròpia i a preservar-ne alguns dels mots. Malgrat les crítiques d'Alcover (1915), que retreia que hi faltessin moltes paraules que eren a Figuera i a Amengual, el cert és que l'autor expressa ara i adés la voluntat de recollir lèxic i preservar-lo, també el de les altres illes i el de Catalunya. I al pròleg defensa la idea que el diccionari sigui una font per estudiar la llengua antiga:

[S]a fònt ahont podrian acudir tots els qui necessitat ó desitx tenguessen de saber, ó d'estudiar sa llengua d'els seus pares, aquella mateixa llengua que mamant varen aprènder, y las sevas armoniosas frases tantas vòltas escoltaren, de sa boca amorosa de sa qui los va dar el sêr (Un Mallorquí 1878: s. n.).

En síntesi, doncs, es tracta d'un diccionari molt interessant des del punt de vista lexicogràfic, que des d'una posició particularista i amb una ortografia i un plantejament eminentment mallorquins té tanmateix present la unitat de la llengua. No obstant la finalitat bàsica del diccionari sigui facilitar l'accés al castellà, no per això descarta la importància de la replega de la llengua antiga, un aspecte sens dubte tocat pel Romanticisme. Pel que fa a l'autoria discutida, és difícil assumir acríticament l'atribució a Josep Tarongí, però tampoc hi ha elements per desmentir-la categòricament.

6 Un manual escolar mallorquí: *l'Enseñanza práctica del castellano en las Baleares*

Per acabar aquest capítol dedicat a les idees lingüístiques en gramàtiques i diccionaris mallorquins del segle XIX convé fer referència a una obra que, si bé no és estrictament un tractat lingüístic sobre el català, el té com a objecte d'estudi principal. Es tracta de *l'Enseñanza práctica del castellano en las Baleares*, obra dels mestres Damià Boatella i Matías Bosch, i que es va publicar per primera vegada el 1874, a imatge d'altres obres semblants que havien tingut èxit a Catalunya, entre les quals destacava *El auxiliar del maestro catalán* (1869) de Salvador Genís (Gallardo Richards 2019a). Es tracta d'obres fetes per mestres i pensades per una necessitat pedagògica concreta: ensenyar castellà als escolars monolingües de les escoles primàries catalanes. En el cas de *l'Enseñanza*, aquest objectiu s'explicita ja al títol: *Enseñanza práctica del castellano en las Baleares: obra destinada á facilitar el conocimiento de la lengua nacional en estas islas*.

L'obra de Boatella i Bosch tingué un cert èxit entre els escolars —o els mestres— mallorquins. Publicada per primera vegada el 1874, tingué nou edicions fins a 1904, i la primera part de l'obra visqué fins a la dècada de 1930 com a vocabulari independent (Marcet & Solà 1998: § 3984; Corbera 1994).⁵² Simó (1998) va fer una descripció general de l'estructura de *l'Enseñanza*, així com de la biografia dels autors. Es tracta d'una obra dividida en dues parts. La primera part, «Ejercicios de palabras», és un vocabulari bilingüe ordenat per camps semàntics, distribuït en 32 lliçons que abasten un total de 29 àmbits.

La segona part, «Ejercicios de oraciones y temas», també per camps semàntics, inclou frases i textos.⁵³ Les frases presenten, com en el vocabulari, la traducció castellana; en canvi, els temes, situats a cada lliçó just després de les frases, només tenen versió catalana. Simó (1998: 194-195) suposa que els temes no tenien versió castellana per exercitar la traducció. Més que textos, els temes són reculls de frases més o menys relacionades temàticament entre si, i també amb les «oraciones». No permeten extreure'n ideologia pel que fa a la relació entre les llengües, però sí que són reportadors d'ideologia de caràcter religiós, gairebé naïf, una de les ideologies més freqüents en aquest tipus d'obres (Zamorano Aguilar 2019, Martínez-Atienza 2019, 2020; González Jiménez 2020). Vegeu-ne un exemple:

⁵² A partir de la sisena edició, de 1889, figura ampliada només per Matías Bosch. Com apunta Simó (1998: 190), segurament es degui al fet que Damià Boatella es traslladà a Vic el 1882.

⁵³ Aquesta segona part es va publicar de manera independent el 1877, i a partir d'aleshores les reedicions que es van succeir formaven un únic volum.

§ 58 Tots tenim un'ànima racional. — S'iglesia es sa congregació de tots es feèls cristians. — Es temple es càsa d'oració. — San Domingo vá essê fundadô y predicadô des rosàri. — Es confessionàri des rectó té una creueta. — En el cô ey há un faristòl que ròda. — Devànt es sagràri sémpre y há una llànti encesa. — Sa pàssia es s'història de sa passió. — Ey heurá matines resàdas y vespres solemnes. — ¿Qué's sa bul-la de la crusàda? — S'ámit y es camis son blàncs y s'estòla y es maníples deuràts. — Ey há indulgències plenàris y parcials. — Es dijunis permeten pàrva y col-lació (Boatella & Bosch 1874-1877: II, 69).

L'obra inclou un pròleg —de fet, una «Advertencia a la primera edición»— molt interessant des del punt de vista ideològic, perquè s'hi veuen reflectides les actituds dels autors davant de la relació entre català i castellà a l'escola.

L'advertència s'obre amb una constatació de la realitat sociolingüística mallorquina:

No hay maestro alguno de nuestra provincia que para la enseñanza del castellano no se haya encontrado con una dificultad insuperable, sobre todo en los pueblos de corto vecindario, en dónde apenas se oye palabra del lenguaje que se enseña en las escuelas (Boatella & Bosch 1874-1877: I, 3).

Per fer front a aquest problema, diuen els autors, la majoria de mestres s'havien procurat materials manuscrits amb els quals ensenyar el castellà. El seu objectiu, doncs, és oferir un volum únic, imprès, a imatge dels que ja circulaven, «con excelentes resultados», a Catalunya. Com que l'objectiu últim és arribar al castellà bo i fent servir la llengua ja coneguda, el mallorquí (Gallardo Richards 2019a els autors decideixen estrafer l'ortografia perquè sigui més fonètica (i menys etimològica) i, doncs, sigui més fàcil per als infants entendre els textos:

Como el objeto de la presente obrita se reduce á la enseñanza del castellano en estas islas, hémonos apartado, en lo que se refiere al mallorquin, de la ortografía generalmente usada, introduciendo en ella algunas modificaciones más conformes con la pronunicacion vulgar que con la etimología de las palabras, para de este modo facilitar á los niños, á quienes principalmente se destina este trabajo, la comprension de las ideas que aquellas representan (Boatella & Bosch 1874-1877: I, 5).

Una idea —la de fer servir la llengua pròpia només per aprendre la castellana— que ressegueix la majoria de tractats vuitcentistes, i que es veu tan explícitament en altres autors com Jaume Ferrer i Parpal (cf. § III.4). Com que la llengua pròpia ja serveix només per accedir a la llengua nacional, la llengua alta, és a dir, el castellà, es pot prescindir del sistema ortogràfic clàssic i etimològic i adaptar-lo a la pronúncia dialectal per tal de facilitar la llengua als infants.

En realitat, però, l'ortografia que adopta l'*Enseñanza* és poc particularista, i només accentua alguns trets fonètics propis del mallorquí —a part dels usos morfològics que li són característics, com l'ús de l'article derivat d'IPSE o la morfologia verbal; trets fonètics com les assimilacions (*trattà, un semmanàri*), les dissimilacions (*ets eczercicis*), l'ús d'accents per indicar el timbre de la vocal (*es prèmis, un còll, es blè*), l'absència de *-r* final (*es despertadô*,

un formigué, el cò [d'una església]) —però també usos ortogràfics clàssics, com la *ch* (es *càstichs*) o la *h* intervocàlica (*sa rahó, s'agrahiment*). Cal remarcar també l'ús sistemàtic de la *ñ* (*s'estameña, s'añorament*).

En síntesi, doncs, l'*Enseñanza* és un bon exemple d'un tipus de material no estrictament lingüístic, ja que és més aviat didàctic o pedagògic, però que demostra clarament quina era l'actitud general dels ensenyants cap a la llengua pròpia, i també quina era l'actitud cap al castellà: una llengua que calia aprendre per la via que fos, un indispensable per a la nova societat liberal que es va construir al llarg del XIX. No hi ha constància, a Mallorca, de més obres d'aquestes característiques, però l'elevat nombre d'edicions pel públic relativament reduït —290.000 habitants a totes les Balears segons el cens de 1877—⁵⁴ a què anava adreçada constaten l'èxit comercial que, sens dubte, tingué.

7 Recapitulació

En aquest capítol s'han resseguit les ideologies lingüístiques que travessen tot el vuit-cents mallorquí. La producció gramatical i lexicogràfica d'aquest segle a Mallorca és més aviat modesta fins cap a la dècada de 1870. A partir d'aleshores entren en escena un seguit de personatges —Forteza, Aguiló, Alcover, etc.— que donen un tomb a la lingüística tradicional i rudimentària, ja que incorporen els postulats de la filologia científica als seus treballs. Per aquest motiu, les obres d'aquests autors no s'han analitzat en aquest capítol, sinó que es troben al capítol VII.

Pel que fa a totes les altres obres, des del col·lapse de l'antic règim fins al tombant del segle XX, presenten un patró general: són obres que estan pensades per difondre el castellà, per generalitzar-lo entre la població. Els mètodes i la contundència retòrica de cada autor són diferents. Mentre que el projecte frustrat de diccionari de la SEMAP declara obertament que cal desterrar el mallorquí de les classes benestants, Amengual matisa aquesta posició i només promou activament la castellanització. Encara és més moderat Figuera, que és l'únic que proposa una obra escrita en mallorquí i no directament en castellà. Són obres, en fi, que cerquen legitimar el castellà com la llengua hegemònica de l'espai públic. Volen fer-la més anònima, si es vol emprar la terminologia de Woolard, alhora que reserven el mallorquí

⁵⁴ <https://www.ine.es/inebaseweb/pdfDispacher.do?td=192245&text=.pdf> [consulta: 25.V.2021].

—glotònim exclusiu dels autors tradicionals— per a les relacions interpersonals més baixes (SEMAP, Amengual) o com a mera passarel·la cap al castellà (Boatella & Bosch). En qualsevol cas, no hi ha cap defensa real, fora de la mera retòrica, en gairebé cap dels autors analitzats en aquest capítol.

I, si cal dir «en gairebé cap» és, tot just, perquè Josep de Togores, comte d'Aiamans, trenca aquesta unanimitat en la consideració del mallorquí. Togores és un defensor del mallorquí, és cert, però és una excepció dins de la regla general de naturalització del castellà. I, de fet, fins i tot ell devia estar-hi a favor, si es té en compte que formava part de la SEMAP en un dels períodes de màxima activitat. Potser, doncs, l'interès de Togores pel mallorquí també tenia molt d'acadèmic i d'intel·lectual i molt poc de sociolingüístic, si es permet l'anacronisme.

Si totes les obres naturalitzen el castellà a Mallorca, també totes són més aviat particularistes, però cal remarcar que no n'hi ha cap que sigui explícitament secessionista i, com s'ha vist, en la majoria es pot llegir un reconeixement implícit de la unitat de la llengua. En tot cas, aquest no era un tema que interessés gaire els gramàtics i lexicògrafs vuitcentistes, que, ocupats en la difusió del castellà, veien en el mallorquí una eina més que no pas un mer objecte d'estudi.

En síntesi, el panorama que es dibuixa en aquest capítol pot resumir-se dient que per als autors mallorquins del vuit-cents la llengua pròpia era una realitat inevitable, però el seu objectiu principal era difondre el castellà i generalitzar-lo entre la població mallorquina. Contribuir, doncs, a fer d'aquesta llengua, molt marcada d'entrada, una llengua cada cop més hegemònica, menys marcada, això és, més *anònima*.

CAPÍTOL V

IDEOLOGIES LINGÜÍSTIQUES EN GRAMÀTIQUES I DICCIONARIS VALENCIANS DEL SEGLE XIX

El País Valencià és el territori amb una castellanització més primerenca de les elits i, en conseqüència, dels ambients urbans. Per això, les ideologies lingüístiques hi havien de ser, per força, molt més centrades a posar en relleu la importància del castellà. De fet, i de manera molt significativa, en aquest capítol gairebé només s'estudien diccionaris, que són eines pensades per aprendre la llengua meta (el castellà sempre), i, en canvi, gairebé no hi ha gramàtiques, pensades per aprendre la llengua pròpia. Només se'n troben molt a final de segle, quan els paradigmes sociolingüístics han canviat radicalment (Climent 2007: 456-457).

Cal tenir en compte, a més a més, que la intel·lectualitat valenciana del vuit-cents era molt recelosa del catalanisme i de la majoria de coses que tinguessin a veure amb Catalunya. Per això, en aquest territori el llemosinisme hi arrelà amb més força, i durant més temps que a la resta del domini lingüístic (Martí-Badia 2020a: 75-83). Aquesta mena de recel cap al catalanisme també fa que el particularisme onomàstic, és a dir, el *valencianisme onomàstic*, hi sigui més present que en altres territoris, o, com a mínim, que la defensa sigui més consistent. En efecte, en els dos capítols anteriors s'ha vist com, fora d'alguna excepció, com Jaume Ferrer i Parpal (cf. § III.5), el particularisme onomàstic no hi té un paper especialment rellevant; la majoria d'autors es limiten a referir-se a la llengua pròpia amb el terme restringit, *menorquí* o *mallorquí*, sense gaire més implicació ideològica. En canvi, al País Valencià la militància a favor del terme *valencià* és molt més rellevant.

Un estudi recent d'Adrià Martí-Badia (2020a) ha analitzat les ideologies dels intel·lectuals i erudits valencians de la segona meitat del vuit-cents i els ha classificat en tres grans grups: els autors unitaristes, és a dir, els que reconeixen explícitament la unitat de la llengua; els autors particularistes, o sigui els que tot admetent la unitat de l'idioma en ressalten les diferències i, finalment, els secessionistes, el petit grup d'autors que consideraven que el valencià i el català eren dues llengües diferents. La frontera entre cada posició no és nítida, i a vegades les manifestacions dels autors fan difícil classificar-los en un grup o en un altre, i seria millor poder-los classificar en funció del moment de la trajectòria en què se centra l'anàlisi.

Sigui com sigui, la proposta de Martí-Badia és útil i, més encara, és significativa d'un interès continuat per aquests temes. En aquest capítol es té en compte la seva classificació, però es matisa l'adscripció d'algun autor, que presenta una ideologia més complexa de la que s'ha suposat fins ara.

Un altre element molt important de la tradició lingüística valenciana del segle XIX és la gran dependència de les obres entre si. La tradició lexicogràfica, iniciada a les acaballes del set-cents per Carles Ros (1703-1173) es perllonga fins a l'altre cap de segle, i la majoria d'obres del període en són deutores. Per això aquest capítol comença uns anys abans de l'inici del segle XIX, i s'obre amb un repàs de la trajectòria lingüística de Ros. En aquest primer epígraf s'hi inclou també un breu resum de les idees de Manuel Joaquim Sanelo i de Marc Antoni d'Orellana, predecessors igualment de la lexicografia valenciana. A continuació es presenten els diferents vocabularis i diccionaris publicats al País Valencià al llarg de la centúria. A diferència dels capítols previs, alguns vocabularis s'han agrupat en funció de la intencionalitat, de manera que l'ordre cronològic no se segueix de manera estricta. En darrer lloc, es presenten les trajectòries lingüístiques de Josep Nebot i de Lluís Fullana, que, si bé entren de ple en el segle XX, s'adiuen perfectament als plantejaments del XIX i en són la continuació natural. Finalment hi ha un apunt sobre alguns diccionaris inèdits que han arribat a l'actualitat i, com sempre, tanca el capítol una recapitulació general a tall de conclusió.

1 Els tres pioners: Carles Ros, Manuel Joaquim Sanelo i Marc Antoni d'Orellana

L'obra lexicogràfica de Carles Ros, de Joaquim Sanelo i de Marc Antoni d'Orellana pot considerar-se a la base de la lexicografia valenciana vuitcentista o, com a mínim, pot considerar-se com l'antecedent més immediat, amb l'afegit que l'obra de Ros tingué una gran ascendència i influència posterior. Curiosament aquests tres autors poden classificar-se en cada una de les tres categories que proposa Martí-Badia (2020a). Així, com es veurà, Ros és un autor conscient de la unitat de la llengua, però més aviat particularista; Sanelo, en canvi, gran coneixedor de la llengua antiga, caldria considerar que és un autor unitarista. Per acabar, Orellana és, segons Martí-Badia (2013), el primer autor secessionista valencià.

1.1 Carles Ros: el pare de la lexicografia valenciana vuitcentista

La bibliografia sobre Carles Ros és prou abundant, i és segurament un dels lexicògrafs valencians més estudiats. Aquí, tanmateix, només interessa sintetitzar unes poques informacions bàsiques sobre la seva trajectòria i la seva ideologia, de manera que ajudin a establir les bases d'on parteix la lexicografia valenciana vuitcentista.

Ros, notari de professió, s'ocupà de diferents aspectes relacionats amb la llengua i la cultura valencianes. Fou autor de romanços, col·loquis i sonets, l'editor de la *Rondalla de rondalles* de Lluís de Galiana i s'ocupà d'elaborar uns quants diccionaris i ortografies (Colón & Soberanas 1991: 122; Guardiola i Savall 2004a, 2004c; Martí i Mestre 2006; Climent 2007). Entre les obres de caràcter lingüístic cal destacar tractats d'ortografia castellana i valenciana i, molt especialment, els diccionaris. En vida va publicar-ne dos, un *Breve diccionario valenciano-castellano* (Ros 1739) i, gairebé trenta anys més tard, un *Diccionario valenciano-castellano*, més sòlid (Ros 1764). A més a més, deixà alguns diccionaris inèdits, que han estat editats en part recentment (Guardiola i Savall 2004c). Tots els autors han valorat positivament, sobretot, el *Diccionario* de 1764, per la replega important del valencià popular del seu temps (Colón & Soberanas 1991; Guardiola i Savall 2004a, 2004c). Aquestes dues obres, a més a més, esdevingueren el model i la base lèxica de la major part dels diccionaris elaborats a València com a mínim fins al vocabulari de Josep Nebot (1910) (cf. *infra* § V.5).

Tant Colón & Soberanas (1991) com Rico & Solà (1995) i Guardiola i Savall (2004a, 2004c) han posat èmfasi en el fet que Ros es preocupava activament del valencià, i les seves obres tenien com a objectiu facilitar-ne l'aprenentatge i el cultiu. De fet, ja el 1739 es lamentava de com el valencià antic era difícil d'entendre a causa de la difusió del castellà: «si la oscuridad de la Lengua Valenciana antigua, por el poco uso, y conculcación de la Catellana, no dificultasse su intel·ligència» (Ros 1739: s. p.) i Ros pensava que el procés seria lineal, i, doncs, cada cop seria més difícil comprendre el valencià:

Conociendo, que quanto mas irà el transcurso del tiempo adeltane, tanto mas remotos estarèmos de la inteligencia de nuestro Materno Idioma antigui, por el no uso de èl: que de cada dia han de ser mas las difiltades que se ofreceràn: como tambien lo util que serà para la Republica Valenciana tener un Diccionario, assi de las voces que aora no se usan, como de las que no se entienden (Ros 1739: s. p.).

De fet, pensant en facilitar la lectura dels monuments clàssics és que el *Breve diccionario* poua en els repertoris lèxics clàssics, i ofereix una síntesi de llengua antiga (no sempre valorada positivament, vg. Colón & Soberanas 1991: 140).

Al diccionari de 1764 s'expressa d'una manera semblant:

Es tanta la necesidad que hay de la inteligencia, en el bien escribir la Lengua Valenciana, que no hay modo suficiente, para poderlo referir. Está igualmente tan en el olvido el dialecto de nuestro Idioma, que lo davan ya todos por sepultado; pero yo, gracias à Dios, he podido en este Diccionario, bolverlo à su estado (Ros 1764: 1).

I, tanmateix, l'amor al valencià no suposa en cap cas que Ros qüestionari la supremacia del castellà, que a València estava ben assentada entre les classes dirigents (Casanova 1995). Per això Ros es dedica a la literatura popular i no a la culta, ja que assumeix que aquesta es feia en castellà i només aquella podia ser en la llengua del país (Guardiola i Savall 2004c: 19). I també per aquest motiu els diccionaris de Ros, en el fons, sempre són amb equivalències castellanes, ja que en cap cas pot concebre una situació sociolingüística en la qual el castellà no tingui un pes predominant.

1.2 Manuel Joaquim Sanelo: l'enyorança del passat

Manuel Joaquim Sanelo (Xàtiva, 1760 – València, 1827) és el primer continuador de l'obra de Carles Ros (Gulsoy 1964a). A cavall dels segles XVIII i XIX va dur a terme una gran tasca lexicogràfica, molt interessant des del punt de vista lingüístic, però que per desgràcia romangué inèdita. Al segle XX, gràcies a reivindicacions de lingüistes com Joan Coromines, va ser valoritzada i, finalment, estudiada en profunditat i editada per Joseph Gulsoy (Gulsoy 1964b). De fet, és a partir d'aquest estudi que es desenvolupen les línies següents, i de fet tots els estudis posteriors.⁵⁵ Sanelo, escrivà de professió, elaborà un repertori de mots pouats bàsicament de la tradició escrita, que dividí en dues parts, un diccionari de llemosí i valencià antic-castellà —que inclou el primer esborrany— i un diccionari valencià-castellà. Com ha fet notar Gulsoy (1964b: 20-26), Sanelo tenia un bon coneixement de la llengua antiga, però

⁵⁵ L'obra de Sanelo ha estat recollida als manuals de Colón & Soberanas (1991: 140-142) i de Rico & Solà (1995: 124-125), i apareix així mateix en moltes panoràmiques del vuit-cents valencià, com en Casanova (1990) o Climent (2007), per posar tan sols dos exemples.

sovint acabava incorrent en un ús i abús d'arcaïsmes. També elaborà un *Silabario de vocablos lemosines o valencianos*, de 1805.⁵⁶

És interessant que sovint citi les fonts textuais de què partex perquè permet veure, entre altres coses, com se servia també de diccionaris catalans en el sentit restringit del terme, tant de clàssics —com el *Thesaurus* de Torra i el diccionari castellà-francès-català imprès per Antoni Lacavalleria— com de contemporanis —com el diccionari d'Esteve, Bellvitges i Juglà (1803-1805, cf. § VI.2.1). També és interessant que distingeixi clarament el valencià antic, o sia llemosí, del valencià modern, amb una clara preferència per la primera, que considerava més pura i menys corrompuda (Gulsoy 1964b: 29).

Un aspecte sempre controvertit en les obres inèdites és la finalitat que tenien. En el cas de Sanelo, això és relativament fàcil d'escatir gràcies a una nota de la Societat Econòmica d'Amics del País de València, que el 1805 donava compte d'un sil·labari que li havia estat tramès, i d'una carta de Sanelo a la dita Societat, que encapçala el manuscrit del sil·labari (Gulsoy 1992, Guardiola i Savall 2005a). En aquesta carta demana a la Societat patrocini per a unes classes de lectura en valencià, de les quals Sanelo mateix s'ofereix com a professor, per tal d'elaborar un diccionari de correspondències. El sil·labari és, doncs, la mostra que Sanelo envia a la Societat com a model. Sembla, per tant, que Sanelo era partidari d'una certa *normalització*, si es permet l'anacronisme, del valencià —tot i que en cap cas rebutjava el castellà i, de fet, era ben conscient que aquesta era la llengua amb què la gent llegia habitualment. En aquesta mateixa lletra es lamenta, de fet, de la pèrdua dels furs, i del problema que això suposà per a la llengua.

1.3 Marc Antoni d'Orellana: ¿el primer secessionista?

Marc Antoni d'Orellana (València, 1731-1813) fou un advocat vinculat al primer liberalisme. D'ascendència castellana, per a Martí-Badia (2013) és, com s'ha dit, «el primer ideòleg del secessionisme lingüístic valencià». És autor de dos vocabularis en valencià, un *Catalogo y descripció d'els pardals de l'Albufera de Valencia* (1795) i d'un altre *Catalogo d'els peixos qu'es crien, e peixquen en lo mar de Valencia* (1802) d'indubtable valor lexicogràfic (Colón & Soberanas 1991: 138-139), encara que l'interès sociolingüístic i ideològic es troba en la seva

⁵⁶ Vegeu, encara, Gulsoy (1970) per a la polèmica ortogràfica, però també lingüística, sostinguda entre Sanelo i un anònim Senyor E., recentment identificat com Escorihuela, al *Diario de Valencia*.

obra magna, *Valencia antigua y moderna*, de finals del XVIII, però publicada pòstumament el 1923. Són conegudes les lloances de Sanchis Guarner (1972: 171) a aquesta obra. En aquesta obra també inclou un suplement al diccionari de Ros (Guardiola i Savall 2004c).⁵⁷

Martí-Badia (2013) ressegueix de manera sistemàtica les manifestacions lingüístiques d'Orellana, i n'analitza la ideologia lingüística. Com s'ha dit, el considera el primer autor secessionista. En el seu estudi analitza, en primer lloc, les denominacions particularistes de la llengua, és a dir, l'ús sistemàtic del glotònim *valencià*. A partir d'aquí, es veu com Orellana concebia el valencià com una llengua independent, però escindida d'un tronc llemosí comú als altres dialectes catalans. Segons Martí-Badia (2013: 275) Orellana s'inspirà en l'escriptor del sis-cents Llorenç Matheu i Sanç. D'aquest tronc comú, nascut a Llemotges i empletat a València després de la conquesta jaumina, el valencià se n'hauria anat separant a partir del segle XVI. En realitat, com bé conclou de fet Martí-Badia (2013: 284), les afirmacions d'Orellana no formen part d'un programa lingüístic explícitament secessionista. Són, senzillament, reflexions d'un erudit, més historiador que lingüista, al voltant de la història de la llengua. En qualsevol cas, és important aquesta nota perquè arguments semblants reapareixeran en alguns autors del segle XIX que tot just començava.

2 Una proposta classicitzant: el *Breve vocabulario valenciano-castellano* de Just Pastor Fuster

El 1827, després de deu anys de feina, el llibreter i bibliòfil valencià Just Pastor Fuster (1761-1835) va començar a publicar una *Biblioteca valenciana de los escritores que florecieron hasta nuestros días, con adiciones y enmiendas a la de D. Vicente Ximeno*, en dos volums. El 1827 va aparèixer el primer, que contenia textos fins a 1700. En apèndix a aquest primer volum, Fuster va afegir-hi un *Breve vocabulario valenciano-castellano sacado de varios autores*, que és la primera obra lexicogràfica impresa a València al segle XIX. A part de figurar com a apèndix a la *Biblioteca valenciana*, es va publicar també de manera independent, el mateix 1827 (Colón & Soberanas 1991: 139-140; Marcet & Solà 1998: § 1450).

De Just Pastor Fuster no n'han pervingut més obres impreses de tipus lingüístic, però hom sap que deixà en manuscrit, almenys, tres obres lexicogràfiques més: *Corrección de*

⁵⁷ Per als aspectes lexicogràfics d'Orellana pot consultar-se Martí i Mestre (1994).

voces, *Monosílabos y partículas* i *Vocabulario de monosílabos de la lengua valenciana* (Marcet & Solà 1998: § 1701, 1702, 1703). Marcet & Solà (1998) en donen compte a partir de materials de segona mà, i no ha estat possible accedir als textos originals. Així, en aquest epígraf només es tindrà en compte el *Breve vocabulario valenciano-castellano*, que, d'altra part, influí prou la lexicografia posterior, especialment Escrig, com han posat de manifest Colón & Soberanas (1991: 140).

El vocabulari de Fuster ha despertat poc interès entre la bibliografia recent. Li dedica un paràgraf Gusloy (1964a: 131), en què tan sols descriu el vocabulari i el valora força negativament. També s'hi deté, parcialment, Alpera (1991: 56), que en destaca només la intenció primigènia, és a dir, facilitar «el lemosín» als lectors, i en ressalta la crítica que Colón & Soberanas (1991: 139-140) n'havien fet. Així, aquests dos autors van criticar durament els mots fantasma creats per Fuster que, a través d'Escrig, havien arribat a la lexicografia del segle XX.

Efectivament, com apuntava Alpera (1991: 56), la intenció primària del *Vocabulario* és facilitar la comprensió del català als lectors que potser no l'entenen. Així ho expressà al pròleg de la *Biblioteca valenciana* —informació que, malauradament, es perdé en l'edició independent de 1827:

Habiendo observado que la lengua lemosina nos es poco familiar en el dia, he insertado ál fin del primer tomo un breve vocabulario de voces anticuadas, y otras muchas sin uso, para facilitar la inteligencia de las poesias y citaciones en prosa que se hallan en esta obra, dando allí razon, de lo que contiene, del autor, y motivo de su formacion (Fuster 1827b: s. p.).

Cal fer notar que, tot i que el títol de l'obra sigui *Breve vocabulario valenciano-castellano* —títol pres, possiblement, de Ros, que n'és la font principal—, Fuster hi parla de la «lengua lemosina». En efecte, la seva intenció era aclarir els termes obscurs per a un valencià de primers del segle XIX, i per fer-ho begué de Ros, però també de vocabularis del segle XVI: del vocabulari d'Ausiàs March de l'edició de Joan de Resa de 1555, del Nebrija català de 1560 i de la taula del *Llibre dels fets* de 1557 (Colón & Soberanas 1991: 140). No cal insistir en la llarga tradició llemosinista, especialment viva al País Valencià. Sí que és més interessant, en canvi, veure com explica el mateix Fuster la història d'aquesta llengua. Això és, a grans trets, el que ofereix a les primeres pàgines del pròleg del *Vocabulario*, tant en l'edició independent com en l'apèndix a la *Biblioteca*.

En aquest pròleg, Fuster comença lloant el llemosí com a llengua ja sòlida i formada quan el castellà es trobava tot just al bressol:

La lengua lemosina fue una de las maestras que tenia España. Cuando todo el norte usaba un language bárbaro y cuando la habla castellana se hallaba en su infancia, desaliñada y pobre, al paso que despues se hizo tan noble, rica y grandiosa; el lemosin formaba las delicias de las cortes cultas del medio dia de la Europa, usado y protegido por los Príncipes y Reyes (Fuster 1827a: 3).

Val la pena subratllar el fet que l'autor consideri el llemosí una llengua espanyola, i no pas francesa i, per tant, importada, pel valor de legitimitat que li dona. En aquesta mateixa línia, considera que el llemosí es formà d'una barreja del romanç peninsular previ a la conquesta àrab i de francès:

Formóse esta lengua, de la Española, esto es, Romana vulgar, ó Romance mezclado con la Goda dominante, que en ellas introdujeron los que de la Península huyeron á Francia en la invasion de los Moros (año del Señor 711) mezclándola con la francesa mixta que allá corria (Fuster 1827a: 3-4).

Aquesta història és la mateixa que havia exposat, seixanta anys enrere, Agustí Sales a al seu «Juicio» al *Diccionario* de Carles Ros:

Formòse esta Lengua en tal dilatadas Provincias [Occitània], de la Española: esto es, Romana vulgar, ò Romance, mezclado con la Goda dominante, que en ellas introdugeron los que de la Peninsula de España huyeron à Francia, en la general invasión de los Moros, año del Señor 712 mezclandola con la Francesa mixta que allá corria (Ros 1764: s. n.).

Tornant a Fuster, aquest recorda tot seguit que la llengua lemosina és la que parlaren Jaume I i els savis de l'edat mitjana, que fou la llengua dels savis i dels furs de Catalunya i dels regnes de Mallorca i de València:

En la misma lengua se crió en Mompeller y hablaba nuestro invicto Rey D. Jaime I. Con ella escribió (segun se cree) sus conquistas, y es la que introdujo en Mallorca, Menorca, Valencia y su Reino. Con esta lemosina llena de pureza, primor, dulzura y singularísima concision, oyeron nuestros mayores hablar en las Cortes á sus Reyes de Aragon: á esta lengua se trasladaron poco tiempo despues de escritos en latin, los fueros de nuestra Ciudad y Reino, y sus archivos conservan escritos en lemosin un gran número de documentos que contienen preciosidades útiles y dignas de memoria pertenecientes á nuestra leal y fidelísima Nacion; siendo la lengua cortesana en Aragon, Valencia y Cataluña. Con la lengua valenciana oyó toda Europa predicar á su Apóstol San Vicente Ferrer. Tradujóse en este idioma la Santa Biblia, que se imprimió el año 1478, y suceisvamente se fueron publicando varias obras ya en verso ya en prosa, dignas de conservarse con aprecio en la República de las letras (Fuster 1827a: 4-5).

El fragment és llarg, però valia la pena posar-lo sencer perquè, cap al final, canvia de sobte el nom de la llengua: la llengua lemosina passa a ser, de cop, valenciana. O potser no ben bé de cop, si s'hi para atenció: el glotònim canvia quan s'enumeren, entre les fites de la llengua,

les prèdiques de Vicent Ferrer i la Bíblia catalana del seu germà Bonifaci Ferrer.⁵⁸ D'una forma subtil, doncs, s'ha passat de parlar del llemosí —antic, és clar— a parlar del valencià —ara modern. De fet aquest glotònim, *valencià*, és el que apareix al títol de l'obra.

Un cop exposada la història del llemosí, i abans de concloure el pròleg, Fuster exposa les suposades virtuts de la llengua, que són les habituals i ja tòpiques: la concisió i la brevetat, en part gràcies als molts monosíl·labs de què disposa.⁵⁹

L'autor acaba, en fi, lloant un cop més les virtuts de la llengua, que no han impedit, tanmateix, que caigués en l'oblit i el desús, i que hi hagi poca gent que l'entengui, fora de la conversa col·loquial del dia a dia:

Pero esta lengua tan noble y tan acomodada á la espresion de nuestros pensamientos se halla desestimada y casi en el olvido, siendo pocos ya los que la sepan hablar y entender, fuera de las voces usuales del trato comun. De manera que al formar mi Biblioteca Valenciana, con las adiciones y continuacion á la de los Escritores del Reino por D. Vicente Ximeno, preveí que un gran número de lectores acaso no podrian comprender algunas poesias lemosinas, y otras citaciones que abundan en la obra; ya por ser voces anticuadas y sin uso, ya tambien por el abandono en que se mira esta nuestra lengua.

[...] y deseando que se mantenga en su ser y decoro nuestro nativo idioma, publico ahora aquel diccionario en testimonio de aprecio á una lengua que por tantos títulos debemos mirar con aficion y respeto, y es justo procuremos conservar. (Fuster 1827a: 6-7).

Es tracta, un cop més, d'un fragment extens, però interessant. Fuster s'hi lamenta de l'oblit en què cau la llengua, que considera «tan acomodada á la espresion de nuestros pensamientos». Aquests *pensamientos* són els que han escrit els clàssics, sens dubte, no els de la modernitat, perquè de fet el que li preocupa, especialment, és que «un gran número de lectores acaso no podrian comprender algunas poesias lemosinas, y otras citaciones que abundan en la obra», que, cal recordar-ho, són totes anteriors a 1700. I al final, el valor antic de la llengua, i un cert sentimentalisme —potser retòric, potser tocat ja de Romanticisme— cap a la llengua nativa, és el que justifiquen al darrer paràgraf tant l'obra com la conservació del valencià.

Perquè, fet i fet, si el valencià no fos una llengua del passat, pròpia dels furs i dels autors del segle d'or, però condemnada a l'oblit i a l'ostracisme de què Fuster es queixa, si no fos tot això, ¿quin sentit tindria que l'obra de Fuster fos en castellà? ¿Que ho fos la *Biblioteca*, però

⁵⁸ Per a una perspectiva sobre la consolidació del glotònim valencià al llarg del segle xv, cf. Ferrando (1980: 45-62). Allí s'hi ressegueix l'evolució del glotònim, que efectivament fou usada en el colofó de la Bíblia valenciana de 1478 (Ferrando 1980: 48), però, en canvi, s'hi apunta com Vicent Ferrer emprava, encara, expressions com *vulgar* o *pla*, en contraposició a llatí (Ferrando 1980: 56).

⁵⁹ Cal recordar que Fuster també és autor de tractats de monosíl·labs, per bé que han romasos inèdits. Com és sabut, és una de les virtuts exaltades clàssicament en les apologies valencianes.

també el *Vocabulario*? I encara cal afegir-hi el fet que el vocabulari és només unidireccional valencià-castellà, és a dir, Fuster no concep que del castellà algú necessiti arribar al valencià; únicament té sentit que, del valencià, algú necessiti arribar al castellà.

Fuster és més aviat un autor nostàlgic, antiquarista. Per a ell la llengua pròpia *encara* té valor, però és sempre un valor antic, erudit, és una llengua que serveix per llegir els clàssics i els furs. Una llengua, doncs, que gairebé no té lloc al futur. De fet, els autors que vindran després de Fuster ja hauran canviat aquest plantejament, i seran obertament autors castellanistes, que apostaran per abandonar a poc a poc el valencià o, almenys, per abraçar amb totes les conseqüències el castellà.

3 Quatre vocabularis castellanitzadors

La gran majoria dels materials lexicogràfics catalans del segle XIX estan pensats per ensenyar el castellà a una població essencialment monolingüe. En el cas del País Valencià aquesta característica és molt òbvia en quatre vocabularis o petits diccionaris que no ho tenen com a objectiu prioritari, sinó únic. Són quatre obres que segueixen un mateix esquema: es tracta de vocabularis amb una finalitat majoritàriament pedagògica, sense definicions, amb una única llengua meta —el castellà—, sovint amb una tria lèxica que respon a les diferències entre valencià i castellà, amb un sistema ortogràfic castellanitzat, fonetista i particularista, que es presenten com una manera de superar el monolingüisme i d'adoptar, almenys per als usos formals, el castellà. Es tracta de les obres de Vicent Salvà, Lluís Lamarca, Miquel Rosanes i Josep M. Cabrera.

3.1 *Vicent Salvà: un liberal al servei de l'espanyol*

Vicent Salvà (1786-1849) és, sens dubte, un dels noms imprescindibles per a la historiografia lingüística espanyola. Liberal afrancesat, es va haver d'exiliar a França i a Itàlia entre 1808 i 1818, i va tornar a viure a París entre 1830 i 1847, dos anys abans de morir de còlera. És l'autor d'una *Gramática de la lengua castellana según ahora se habla* (1830), d'un *Compendio de la gramática castellana* (1838), pensat especialment per a les escoles, i del *Nuevo diccionario de la lengua castellana* (1847), que amplia i millora el diccionari de la RAE (Alvar Esquerra

en curs). Certament, l'activitat lingüística de Salvà, sumada al seu activisme polític i a la tasca que va dur a terme des de la Librería Hispanoamericana de París durant els anys d'exili, el situen com un autor inserit perfectament a la tradició lingüística hispànica, i és des d'aquest àmbit d'estudi que ha estat profusament estudiat.

En aquesta tesi només es tenen en compte les obres que tenen com a objecte d'estudi el català, però s'ha considerat que valia la pena dedicar-li un epígraf aquí. La importància de Salvà, la influència que tingué tant en la tradició lingüística castellana com, també, catalana, i el fet que fos valencià, que tingués com a llengua de relació familiar el valencià (Casanova 2008: 506) i que dediqués breus apunts d'una de les seves obres a aquesta llengua, justifiquen aquest epígraf.

L'interès de Salvà va ser, sempre, només, l'espanyol. Al pròleg de la seva primera obra, la *Gramática de la lengua castellana según ahora se habla*, parla de «mi lengua» i «mi patria» referint-se, és clar, al castellà i a Espanya (Salvá 1830: XXII). Només en una de les brevíssimes notes finals es demana per què els valencians tenen menys problemes que els andalusos per distingir les sibilants, i acaba conclouent que és perquè «la lengua castellana tiene que ser aprendida y mui estudiada por los escritores [...] del reino de Valencia» (Salvá 1830: 456), és a dir, que hi reconeix implícitament el monolingüisme imperant entre els valencians. Al pròleg del diccionari, de llarg l'obra de Salvà que va tenir més influència posterior, no hi ha cap referència al valencià —tot i que Casanova (2008) ha demostrat que hi ha transferència lèxica d'aquesta llengua al castellà. Transferència, en qualsevol cas, que pot ser indirecta o inconscient, però que no és indicativa que Salvà s'interessés per la llengua.

On sí que Salvà es va interessar explícitament per la llengua del país va ser a l'apèndix que va incloure —només per a les edicions destinades al País Valencià— al *Compendio de la gramática castellana* de 1838, una obra pensada per a les escoles. En aquest apèndix —que Casanova (1990) va estudiar i editar— Salvà es proposa de donar instruccions per corregir els defectes dels valencians quan aprenen i parlen castellà —«depurar de todos los vicios nuestra habla castellana» (Salvá 1838: 106). Que ell mateix reconegui que aquest apèndix és només «para la provincia en que he nacido» (Salvá 1838: 105),⁶⁰ i, doncs, no pas per al conjunt del domini lingüístic té conseqüències en el model lingüístic que hi adopta, i totes dues coses són

⁶⁰ De fet, el subtítol de l'obra ja és indicatiu d'això: «*Con un apéndice mui útil para los niños de la provincia de Valencia*».

més que indicatives de la posició ideològica de l'autor respecte dels usos que havien de tenir el català i el castellà.

Pel que fa al model lingüístic, el fet d'adreçar l'apèndix només als valencians li permet adoptar una ortografia particularista, i servir amb la castellana:

Encamindándose este apéndice á la mayor utilidad de nuestra juventud que ignora la ortografía verdaderamente lemosina, sería ridículo, por ostentar erudicion en este punto, crear estorbos al que aprende, para que halle la voz que busca. He preferido de consiguiente espresar los sonidos como se hace en español, y escribir *iñirat*, y no *inyorat*, *pucha*, y no *putja*, *safarech*, y no *safaretg*, que es como lo entenderán mejor aun las personas de la capital, cuyo lenguaje he tenido presente, mas bien que el de los pueblos de la provincia (Salvá 1838: 108).

Salvà no nega, en cap cas, la unitat de la llengua —que, seguint la tradició, anomena llemosina—, ni tampoc ignora que el català té un sistema clàssic d'ortografia. Senzillament considera que són meres romanalles erudites que dificulten l'aprenentatge del castellà. I, és clar, si hom pressuposa que els alumnes a qui va dirigit el text havien estudiat, de primer, la gramàtica castellana, és fàcil concloure que l'ortografia d'aquesta llengua els era més fàcil que no pas el sistema tradicional català. En certa manera això també indica que el petitíssim paisatge lingüístic valencià a què podien accedir els estudiants (alguna publicació satírica, rondalles, etc.) devia ser, irremeiablement, en ortografia castellana o acastellanada.

Lingüísticament, en aquest apèndix, Salvà destacava quatre aspectes. Aquests aspectes són indicatius, alhora, del model de castellà culte que defensava Salvà, i mostren com era el castellà parlat pels valencianoparlants pràcticament monolingües del primer terç del segle XIX. En concret Salvà se centrava: 1) En els defectes de pronunciació, 2) En paraules fetes servir impròpiament, 3) En paraules castellanques que els valencians puguin prendre per barbarisme —sovint, cognades del català—, 4) Errors comuns de morfosintaxi i 5) Un llistat de paraules castellanques poc semblants a les valencianes. Hi ha, també, un seguit de paraules valencianes de les quals Salvà diu no conèixer-ne una equivalència exacta en castellà. Justament en parlar d'aquesta darrera secció, Salvà deixa entreveure un altre cop com concebia el castellà com una llengua superior, i més perfecta, que el valencià, ja que, segons diu, hi ha alguns mots agrícoles que no tenen traducció en castellà «por más que nuestro dialecto no sea tan rico ni esté tan cultivado como el castellano» (Salvá 1838: 107).

En síntesi, doncs, el posicionament ideològic de Salvà el situa en la mateixa línia que alguns dels seus contemporanis com Lamarca, Rosanes o Cabrera, tot i que la poca atenció que prestà al valencià l'han allunyat dels estudis historiogràfics catalans. Amb tot, ni que sigui de passada, la seva posició havia estat esmentada ja a Alpera (1991), Solà (1977a), Rico & Solà

(1995: 136), Marcet i Solà (1998: § 1541, 1864, 2245) i Climent (2007), sempre, això sí, remarcant-ne només la voluntat castellanitzadora, que és, en fi, la característica essencial de la seva obra si es mira des de l'òptica catalana.

3.2 Lluís Lamarca: *Ensayo de un diccionario valenciano castellano*

El 1839 —el mateix any que a Barcelona apareixia el sòlid diccionari de Pere Labèrnia— s'estampava a València un breu *Ensayo de un diccionario valenciano-castellano*, obra de Lluís Lamarca (Torrent, 1793 - València, 1850).⁶¹ Liberal convençut, Lamarca va lluitar a la Guerra del Francès. Amb el retorn de Ferran VII i l'absolutisme s'hagué d'exiliar a Londres de 1823 a 1830, quan li fou concedida una amnistia i s'instal·là definitivament a València. Durant l'exili londinenc va aprendre l'anglès, llengua que li permetria traduir novel·les i teatre al castellà durant les dècades de 1830 i 1840; també a Londres va entrar en contacte amb Vicent Salvà, que igualment hi estava exiliat, i va començar a treballar per a ell. És en aquest moment que Lamarca entra en contacte amb la lexicografia, i potser aleshores quan hi pren gust. L'obra de Lamarca ha estat descrita i estudiada sobretot per Casanova (1990, 1991, 2003).

L'*Ensayo* és una obra força breu —72 pàgines, més el pròleg, en un volum de 15 cm, la segona edició, que és augmentada. És una obra monodireccional, d'equivalències del valencià al castellà, sense definicions però amb alguns aclariments de sentit o d'ús, a vegades, entre parèntesis, i sempre en castellà, que és l'única metallengua de l'obra. La primera edició és de 1839, i devia tenir prou d'èxit, ja que la segona edició és de només tres anys més tard, el 1842 (Marcet & Solà 1998: § 1901).⁶² Aquesta segona edició augmenta el nombre d'entrades —d'unes sis-centes a unes mil cinc-centes, aproximadament— i afegeix una nota breu abans del pròleg a la primera edició, en la qual es felicita per l'èxit que ha tingut, i corrobora que l'obra és útil per al públic a què anava destinada:

La utilidad de este pequeño Diccionario, es sin duda general para todos los que han nacido y criádose en el reino de Valencia; mas en concepto del autor convendrá principalmente ponerle en manos de los niños, los cuales, con su lectura y manejo, se irán familiarizando con aquellas voces [sic] castellanas que mas comunmente se ignoran (Lamarca 1842: VI).

⁶¹ Les dades biogràfiques de Lamarca s'han extret de la GEC (s. v.) i de la BVFE (s. v.)

⁶² Marcet & Solà (1998: § 1901) també donen compte de dues edicions facsímils de la dècada de 1980, una a càrrec de l'Ajuntament de Torrent i una altra a càrrec de la Llibreria París-Valencia de València. Aquesta darrera en feu un nou facsímil el 2002.

Efectivament, l'objectiu de l'obra era facilitar que els valencians aprenguessin castellà, i més concretament que tinguessin a mà una llista de les paraules més diferents entre les dues llengües i que, doncs, els podien ser més difícils. Hom pot pensar, doncs, que pensava preferentment en els valencians que ja havien après un poc de castellà.⁶³ Així ho explica l'autor al pròleg:

Pocos serán ciertamente los valencianos, que hablando ó escribiendo en castellano, no se hayan visto detenidos alguna vez por no acertar con la correspondencia de la voz valenciana que se les ocurría, y que era quizá la mas propia para espresar la idea.

Para suplir en algun modo esta falta, me dediqué hace mucho tiempo á apuntar las correspondencias castellanicas que podia adquirir con mis diligencias, ó me deparaba el acaso; y la constancia en este trabajo, poco ameno en verdad, ha producido la coleccion de voces que presento (Lamarca 1839: V-VI).

Justament la funció teòrica —i no hi ha cap motiu per no creure que també la pràctica i real— condiona tant l'estructura i el contingut com el sistema ortogràfic de l'*Ensayo*, i relacionen la concepció ideològica que Lamarca tenia del valencià i de la funció que havia de fer directament amb el seu antic mentor, Vicent Salvà. De fet, Alpera (1991) no només el relaciona amb Salvà, sinó que el contraposa, al seu torn, a Sanelo.

La funció en condiona l'estructura en tant que Lamarca el que fa no és un diccionari a l'ús, com podria entendre's, sinó una simple llista bilingüe a partir del terme català (Colón & Soberanas 1991: 166-168), és a dir, es tracta d'un vocabulari amb només una llengua meta: el castellà,⁶⁴ pensat per a consultes ràpides (Guardiola i Savall 2004a: 520). Com que Lamarca partia del fet que la majoria de valencians a qui s'adreçava tenien un mínim coneixement de castellà, i vol ser una guia pràctica, omet tant paraules antiquades que podria pouar a Ros — la seva font directa, sembla ser— com paraules que per a Lamarca eren sobradament conegudes:

[N]i he dado entrada á las voces anticuadas, que no se usaban ya en tiempo de Ros, ni he creído tampoco deber conservar las que por tan comunes no presentan jamas dificultad alguna en su traduccion: nadie, por ejemplo, usa ahora la voz *avinentea*, y por eso seria ocioso

⁶³ Cf. Casanova (1991: 74): «Respecte a la seua utilitat, és poc útil car un diccionari bilingüe de simples correspondències que no contextualitza ni explica els vocables, que no transcriu davall cada lema totes les accepcions possibles del mot, *exigeix un coneixement previ* i una referència en tot moment a la llengua general *que sols podien tindre les persones d'elevada competència ja adquirida*» (subratllat afegit).

⁶⁴ Casanova (2003) dona compte d'un inèdit diccionari castellà-valencià manuscrit, conservat a la Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu (ms. 394-1). Nicolau Primitiu el va atribuir a Lamarca. Seguint-lo, Casanova (2003: 180) dos elements clau per defensar-ne l'atribució a Lamarca: la lletra —que coincideix amb la de Lamarca, per la qual cosa es tractaria d'un autògraf— i el fet que hi hagi exactament els mateixos lemes que a la segona edició del diccionari valencià-castellà, però a la inversa. També especula sobre els motius que dugueren l'autor a fer un diccionari castellà-català (Casanova 2003: 180-182), però atès que romangué inèdit no serà objecte d'anàlisi en aquest treball.

ponerla con la correspondencia *liberalidad*: ningún valenciano ignora que el *gos* se llama *perro*, y la *cadira*, *silla*; y de consiguiente ambos artículos estarían de más en un vocabulario dirigido principalmente á allanar las dificultades que ofrece el lenguaje usual (Lamarca 1839: VI-VII).

Com ja es veia en Salvà, també Lamarca s'adreça només a un públic estrictament valencià. Això fa que la selecció de lèxic tingui un gran interès per a la història de la llengua (Colón & Soberanas 1991: 166-168), però també com Salvà fa que abandoni el sistema d'*scripta* clàssic i adapti la grafia de l'*Ensayo* a la pronúncia del valencià apitxat i a l'ortografia castellana.

Debo advertir por último que la dificultar con que veo se leen ya los libros valencianos con la ortografía lemosina, ma ha convencido de que es llegado el tiempo de variarla, acomodándola á la pronunciacion castellana: por esta razon escribo *pucha* y no *putja*; *pruñó* y no *prunyó*, *fach* y no *faig* (Lamarca 1839: X).

Val la pena de fer notar que, igualment seguint Salvà, Lamarca és conscient de l'origen comú de tot el tronc català, que ell anomena «leмосín», com a Salvà, també a Lamarca la tradició li fa nosa a l'hora d'aconseguir el seu objectiu, motiu pel qual en prescindeix.

En resum, l'*Ensayo* de Lamarca —que tingué un èxit considerable durant els anys centrals del segle, si s'atén al fet que tingué dues edicions en pocs anys— és una obra que segueix el patró de la majoria d'obres valencianes del segle XIX. És una obra pensada per aprendre castellà —i, per tant, és unidireccional—, i adreçada a un públic valencià i només valencià, motiu pel qual el model lingüístic pot acomodar-se a la pronunciació d'aquest dialecte i obviar el sistema ortogràfic clàssic, anomenat sempre «leмосín». Cal concloure, doncs, que l'*Ensayo de diccionario valenciano-castellano* no hi ha cap ombra de secessionisme lingüístic, sinó senzillament una voluntat ferma de facilitar el castellà als seus contemporanis, una llengua que Lamarca considerava que ja havien començat a aprendre tots els valencians.

3.3 Miquel Rosanes: un pedagog preocupat per l'ús del castellà

Miquel Rosanes (1819-1875) fou mestre a l'escola pública superior de Sueca. És a partir d'aquesta posició professional, i de la situació sociolingüística que es devia viure a la Ribera Baixa a mitjan segle XIX, que cal entendre la seva obra, més aviat breu. Així, el 1854 va publicar uns *Apuntes para facilitar la enseñanza de la gramática en las escuelas de las poblaciones*

de esta provincia en que no se habla la lengua castellana, que van ser revisats a fons i ampliat en una nova edició el 1864, que és la que apareix a les històries lexicogràfiques (Colón & Soberanas 1991: 168-169; Rico & Solà 1995: 136). Aquesta nova edició tenia un títol més llarg, i incloïa també un vocabulari valencià-castellà. La va titular *Miscelánea que comprende 1º Un vocabulario valenciano-castellano 2º Apuntes para facilitar la enseñanza de la gramática en las escuelas de las poblaciones de esta provincia en que no se habla la lengua castellana* (Rosanes 1864).

En aquesta obra, doncs, hi ha dues parts fonamentals: el vocabulari —que recull unes 1600 entrades dividides per camps semàntics (Colón & Soberanas 1991: 160), i els apunts gramaticals. Cal tenir en compte que no hi ha cap pròleg o paratext general a l'obra i que, per tant, les dues parts poden funcionar de manera més o menys independent.

La intenció de l'obra és, clarament, pedagògica i castellanitzadora. Pedagògica perquè es preocupa per l'aprenentatge dels estudiants, i castellanitzadora perquè cerca, incessantment, que els alumnes aprenguin castellà i es lamenta, tot sovint, que siguin, en gran part, monolingües valencians. El to marcadament castellanista i, sovint, menyspreador amb què Rosanes es refereix al nivell de llengua dels seus alumnes ha fet que rebés crítiques dures per part dels pocs estudiosos que han prestat atenció a la seva obra. Colón & Soberanas (1991: 160) diuen que «tenia la dèria de castellanitzar els pobres xiquets qui el sofrien». Més greu és Alpera (1991: 61), que li atribueix una «actitud d'autoodi» i una «política assimilista», en un evident anacronisme en la lectura de l'obra de Rosanes. Més neutres són les valoracions de Guardiola i Savall (2004a: 525-528) o d'Aznar (1985a). De fet, aquest darrer, és fins i tot positiu, en considerar que es preocupava «pel problema lingüístic dels alumnes, tots valenciano-parlants» (Aznar 1985: 28).

Deixant de banda les valoracions de la crítica, sí que és cert que la voluntat de Rosanes és facilitar el castellà als estudiants valencians, declaradament monolingües, com ell mateix constata a la nota breu que encapçala els apunts gramaticals:

En las poblaciones en que no se habla la lengua castellana es muy poco y casi insignificante lo que los niños pueden aprender por sí mismos por medio de los libros de texto, por la sencilla razon de que no comprenden el significado de las palabras. Los maestros de tales poblaciones saben bien que se ven precisados a repetir en el dialecto del país la explicacion que acaben de hacer en castellano, como igualmente que los niños mas despejados contestan á menudo: lo sé, pero no sé decirlo; de lo que resultan á cada paso diálogos bilingües y largas digresiones. Si á esto se añade el mucho tiempo que se ha de invertir en la conjugacion de los verbos, y en particular de los irregulares, se conocerá con cuanto fundamento dijimos en la primera edición de los APUNTES que los libros de texto para las poblaciones de estas provincias deberian estar redactados bajo ciertas condiciones que los harian muy diferentes de los que

tenemos en el día, y que solo en las escuelas superiores podrán los niños adquirir ciertos conocimientos que en Castilla tal vez sea posible que adquieran en las elementales (Rosanes 1864: 73-74).

Com es pot veure, Rosanes constata que la població escolar és pràcticament monolingüe i un dels aspectes més rellevants és que no disposa de mitjans amb els quals aprendre el castellà. Això els duu a no entendre les paraules que fan servir els mestres. Per això constata que és habitual que els mestres hagin de repetir l'explicació en «el dialecto del país», és a dir, en valencià —i qui sap si alguns no hi feien les lliçons directament. Per això, doncs, Rosanes creia important que els llibres de text en les zones bilingües d'Espanya fossin diferents dels de Castella, ja que en aquelles calia ensenyar llengua abans que els continguts, cosa que era innecessària on el castellà era la llengua primera dels alumnes. Aquesta mateixa idea sembla que la dugué a terme ell mateix, ja que segons diu Aznar (1985), Rosanes feia servir el seu text i el diccionari d'Escrig per ensenyar castellà a classe de gramàtica, al costat de l'ortografia de l'acadèmia espanyola que establia la Llei Moyano.⁶⁵

Per exemplificar que els alumnes no sabien castellà, Rosanes explica que «los niños mas despejados contestan á menudo: lo sé, pero no sé decirlo; de lo que resultan á cada paso diálogos bilingües y largas digresiones» (Rosanes 1864: 73), i hi inclou una nota eloqüent:

Es preciso tocarlo prácticamente para formarse una idea del improbo trabajo que esto ocasiona. Cuando nosotros tomamos posesion de la escuela que dirigimos, no hubo entre cincuenta niños mayores de 9 años uno solo que supiese el significado de la palabra *ceniza*. Dios sabe lo que esto nos desalentó (Rosanes 1864: 73, n. 1).

No sembla, doncs, que Rosanes tingui cap «dèria» per castellanitzar els alumnes valencians: senzillament es preocupa del poc coneixement del castellà a Sueca —i, per extensió, al País Valencià— a mitjan vuit-cents. A partir d'aquí, els apunts gramaticals són, simplement, un tractat pedagògic per ensenyar castellà. Fins i tot els exemples són absolutament naïfs (González Jiménez 2020).

És, si de cas, al vocabulari, on es troben més informacions que confirmen la posició ideològica de Rosanes. En aquest cas no hi ha cap pròleg, només un breu advertiment:

Habiendo en valenciano muchas palabras que tienen distintas terminaciones, ponemos con extension una de ellas, y las otras las indicamos solamente, por ejemplo: *labrador* se dice *llauraor*, *llaurahor* ó *llaurador*; *azada*, *aixá aixaa* ó *aixada*. Así pues escribiremos *llaurahor*, *dor*; *aixá*, *ada* etc.

⁶⁵ De fet, Rosanes feia servir material propi per a més assignatures, com ara a Aritmètica o a Indústria i Comerç. Vg. una llista completa dels materials de text a l'escola de Rosanes a Aznar (1985: 45-46).

En la ortografía nos aceraremos en lo posible al castellano, porque el no hacerlo es causa de dudas para los niños (Rosanes 1864: 3).

La primera part de l'advertiment és, senzillament, de tipus lexicogràfic: dona informació sobre la manera com presenta la variació morfològica. És més interessant, en canvi, la segona part, que indica que en l'ortografia s'acosta a la castellana per evitar que els infants tinguin dubtes. En el fons, es tracta com tantes vegades de relegar la llengua pròpia a mer mitjà a través del qual arribar a la llengua important, és a dir, al castellà. Bàsicament els trets ortogràfics amb què s'aproxima al castellà són dos: la presència de la *ch* en lloc de les grafies tradicionals per a les africades (*Els chenolls – Las rodillas*), i de la *ñ* en lloc de la tradicional *ny* (*Féñer la pasta – Heñir*). La presència de la *ch* en la representació d'africades sonores (*els chenolls, les chenives*) indica una pronunciació apitxada, ço que vol dir que Rosanes era conscient de la varietat dialectal dels seus estudiants, més encara si es té en compte que ell era nascut a Vic.⁶⁶ Que Rosanes adapta el vocabulari a la varietat valenciana també pot observar-se en altres aspectes morfològics —com l'elisió de *-d-* intervocàlica (*la teulá, l'escurá*)— i lèxics —*la eixida, escurar els plats*.

L'ortografia particularista i castellanitzant, doncs, indica un cop més que la voluntat de Rosanes és la de facilitar el castellà als seus alumnes. Aquesta mateixa voluntat és la que es troba en la disposició del vocabulari, que no està ordenat per ordre alfabètic sinó per grups temàtics, «para facilitar la memoria de las palabras en el contenidas», segons el subtítol, i que demostra una prioritat absoluta per l'ensenyament de la llengua estrangera (Guardiola i Savall 2004b). També s'observa en el fet que sigui unidireccional, només del valencià (la llengua coneguda) al castellà (la llengua meta).

En síntesi, doncs, en l'obra de Miquel Rosanes es troben els elements típics de la majoria d'autors valencians del període: una preocupació perquè la població aprengui castellà, una ortografia castellanitzada i particularista i una aposta decidida per l'educació com a mitjà per facilitar la llengua a la població monolingüe. La seva posició no és, en cap cas, una excepció al panorama general ni presenta cap especificitat que justifiqui les crítiques infundades que havia rebut.

⁶⁶ Guardiola i Savall (2004a: 527; 2004b) considera que no cal veure-hi símptoma d'apitxament sinó, senzillament de castellanisme ortogràfic. Per a una mínima biografia de Rosanes, vg. Aznar (1985: 28), que dona com a data de naixement el 1819 i el 1875 com a data de mort; aquesta darrera es pot comprovar amb la nota necrològica de *La Bandera Catalana* 29, del 7.VIII.1875, 231b: «Lo dia 27 del prop passat Juliol mori á Sueca, de qual escola pública era superior era mestre, lo vigatá En Miquel Rosanes, deixeble del seminari de Vich y del malaguanyat Balmes» (*apud* Marcet & Solà 1998: § 2615a).

3.4 *El Vocabulario valenciano-castellano de Josep M. Cabrera*

El darrer vocabulari clarament pedagògic i, per tant, castellanitzador d'aquest apartat és l'obra més breu d'aquest capítol. També és fruit de l'autor de qui se'n tenen menys dades biogràfiques. En efecte, el *Vocabulario valenciano-castellano, ó colección de todas aquellas voces valencianas de más difícil equivalencia y que más difieren del castellano* de Josep M. Cabrera (Cabrera 1868) és una obra breu, de tot just 46 pàgines i unes 1900 entrades (Colón & Soberanas 1991: 169).

Cap dels treballs o repertoris que recullen l'obra de Cabrera saben donar-ne dades biogràfiques (Colón & Soberanas 1991: 169; Alpera 1991: 62-63; Rico & Solà 1995: 147; Marcet & Solà 1998: § 3509, Guardiola i Savall 2001). Tanmateix, és fàcil deduir que devia ser algú d'un perfil semblant, per exemple, a Rosanes. Sens dubte es tracta d'un personatge que devia formar part de l'ambient pedagògic de mitjan segle a València. Pels trets lingüístics de l'obra, és fàcil situar-lo a la zona del valencià apitxat i, per les característiques formals del *Vocabulario*, no seria forassenyat pensar que fos ell també un mestre. Guardiola i Savall (2001: 192), tanmateix, opta per situar-lo a l'entorn de la burgesia culta valenciana.

En qualsevol cas, la intenció de l'obra continua essent la de facilitar el castellà a la població valenciana. Per a Cabrera, com es veurà, el valencià era una llengua que dificultava l'adquisició del castellà, afirmació que propicià que Alpera (1991: 62-63) el reproví durament, qualificant la seva actitud lingüística de «més clar exponent de l'autoodi que ens puguen configurar els lingüistes» i de «modèlica en el sentit negatiu».

Aquestes afirmacions venen donades per la breu introducció que, a mode de pròleg però sense cap títol explícit, obre el vocabulari. Hi parla de la dificultat de l'estudi de la gramàtica, i de com aquest fet s'agreuja quan es parteix d'una llengua diferent de la que s'ha d'estudiar:

Este estudio bastante difícil de por sí, se hace mucho más en estas provincias en donde los ruidos girones de una lengua que desapareció, nos han legado un dialecto, al que solo tenemos que agradecer lo mucho que nos entorpece el espresarnos en nuestro rico, fluido y sonoro idioma nacional.

A facilitar, pues, el paso de nuestro dialecto al castellano es á lo que se dirige este Vocabulario, y para ello hemos reunido todas aquellas voces de mas difícil equivalencia y muchas otras olvidadas en cuantas publicaciones de esta índole han salido hasta el dia (Cabrera 1868: 3).

Efectivament, la valoració que Cabrera fa de la llengua pròpia és totalment negativa. Primerament, s'hi refereix com a «ruidos girones» d'una llengua ja desapareguda —sens dubte, fa referència al llemosí. D'aquesta llengua, cal suposar que llemosina, en restà un

dialecte que entorpeix l'ús recte de la llengua nacional. Aquí, *dialecto*, cal entendre'l en el sentit vuitcentista del terme, és a dir, entendre-ho com a varietat lingüística no-dignificada, sense ortografia ni gramàtica normatives. Justament a propòsit de l'ortografia es troba l'altre únic paratext del vocabulari de Cabrera. Es tracta d'una «Advertencia» posada a continuació dels mots inicials suara citats:

Para mayor facilidad del lector, las voces valencianas están escritas tal cual se pronuncian. Solo se ha conservado de la ortografía valenciana la *ig* para espresar el sonido de *ch* al final de las voces y la *ç* para algunas de las voces que en castellano se pronuncian con *c* (Cabrera 1868: 4).

Fora dues excepcions, doncs, es veu com novament Cabrera aposta per una ortografia fonètica que, de fet, serà castellanitzadora: les apitxades es representaran, com és habitual, amb *ch* —*deucat de chènit*, *ganchos*— i la nasal palatal, amb *ñ* —*boñ en lo còs*, *fusañ*. Val la pena fer notar que el vocabulari, sense definicions, a vegades incorpora algunes explicacions o aclariments al terme valencià:

Escombrar (finchir tos) = Destoser.

Mineta (la dels cuhets) = Pebete.

Puntet (el gorro que dúen les criatures de bolquers baix del gamboixet) = Capillo
(Cabrera 1868: s. v.).

Com ha fet notar Guardiola i Savall (2001: 193), aquestes definicions són en valencià perquè el públic a qui anava dirigida l'obra, en principi, desconeixia el castellà, de manera que així s'optimitzava l'eficàcia d'aquest recurs.

En síntesi, doncs, els diferents elements que es troben al *Vocabulario* de Cabrera corroboren la finalitat castellanitzadora i didàctica de l'obra. Aquests elements són el fet que l'obra sigui unidireccional i tingui com a única llengua meta el castellà; que la selecció de lèxic respongui a «aquellas voces valencianas de más difícil equivalència y que más difieren del castellano»; i que l'ortografia s'adapti a la pronunciació valenciana i a la tradició castellana. I encara cal sumar-hi, és clar, les declaracions explícites de Cabrera condemnant el valencià, que el veu com un problema per aprendre la llengua nacional i, per extensió, per al progrés. En qualsevol cas, cal veure-hi l'actitud d'un personatge, segurament liberal, que participa plenament de la ideologia dominant al seu temps, i per tant que veu la llengua nacional com un element de cultura i de progrés i, la llengua pròpia —dita dialecte— un llast que cal superar. Tanmateix, és anacrònic jutjar la seva actitud sociolingüística amb paràmetres contemporanis, com s'ha vist que havia fet Alpera (1991: 62).

4 El(s) diccionari(s) de Josep Escrig, Constantí Llobart i Joaquim Martí i Gadea

El 1851 es publicà, a València, el *Diccionario valenciano-castellano* de Josep Escrig (Escrig 1851). Es tractava del primer diccionari amb voluntat de diccionari general del valencià, i es convertí en la més influent de les obres valencianes estampades durant el vuit-cents. Mort l'autor, conegué una tercera edició, molt famosa, ampliada i revisada per Constantí Llobart (Llobart 1887) —no debades, alguns autors han conegut el diccionari com a Escrig-Llobart.⁶⁷ El 1891 Joaquim Martí i Gadea publica, encara, un *Novíssimo diccionario general valenciano-castellano* (Martí i Gadea 1891), que és, de fet, una reelaboració dels materials dels diccionaris d'Escrig i de Llobart. Així, Colomina (1991: 153; 1995a: 122) ha defensat que cal considerar realment les reelaboracions de Llobart i de Martí i Gadea com a segona i tercera edicions del diccionari d'Escrig. Seguint aquesta proposta però tenint en compte que cada un d'aquests diccionaris té personalitat pròpia i independent —fins i tot el de Llobart, com defensa Guardiola i Savall (2005b), encara que aparegués publicat com a reedició ampliada del d'Escrig— en aquest epígraf s'estudien de manera consecutiva, però separada, els tres diccionaris, dels quals es poden fer anàlisis ideològiques diferenciades.

4.1 *El Diccionario valenciano-castellano de Josep Escrig (1851): el primer diccionari general valencià*

Josep Escrig, advocat liberal de Lliria, treballà durant la dècada de 1840 en l'elaboració d'un diccionari general per al valencià, tasca que fructificà el 1851, quan publicà el *Diccionario valenciano-castellano* (Escrig 1851). La historiografia lingüística del segle XX va jutjar-lo, en general, força negativament: Colón & Soberanas (1991: 169-170) van considerar-lo una «obra problemàtica» que caldria no consultar, ja que era el «repertori més tèrbol que puguem imaginar» de mots fantasma, i van lamentar-se que hagués estat el model de la lexicografia posterior; Rico & Solà (1995: 133-134), si bé van considerar-lo una obra important, van matisar que no ho era «precisament per mèrits lexicogràfics». Alpera (1991: 58-59), centrant-se només en l'actitud lingüística d'Escrig, va considerar-lo un autor neutre, amb actituds positives i negatives. Però a partir de la ponderació equànime de Gulsoy (1964a), Colomina

⁶⁷ Així és com s'hi refereix, per exemple, el *Diccionari català-valencià-balear*, que abreuja l'obra amb [Escrig-Ll. Dicc].

(1995a) en va reprendre l'estudi, jutjant-lo important per a la història del lèxic valencià. Darrerament Guardiola i Savall (2004a, 2005b, 2016, entre altres) n'ha reprès l'estudi sistemàtic, n'ha valorat les aportacions positives i innovadores i l'ha considerat una peça important de la lexicografia vuitcentista tant pel contingut com pel mètode i l'ambició. Abans Rosalén (1988) n'havia fet una primera aproximació, amb una visió ja força positiva.

Es tracta, efectivament, d'uns dels diccionaris més ambiciosos dels que s'havien publicat als Països Catalans fins aleshores —al costat dels d'Esteve, Bellvitges & Juglà (1803-1805), Labèrnia (1839-1840) i Figuera (1840)—, i el més influent de l'àmbit valencià. Tot i que al pròleg declara només que s'inspirà en Ros i diu que és el primer diccionari valencià-castellà que es publica (Escrig 1851:), també buidà sistemàticament les obres de Just Pastor Fuster i de Lluís Lamarca (Gulsoy 1964a; Colón & Soberanas 1991: 169-170; Colomina 1995a; Guardiola i Savall 2004a, 2016), i potser tingué en compte el diccionari de Pere Labèrnia (Colomina 1991, 1995a).

Lexicogràficament, és un diccionari extens, amb més de 9000 lemes, una part dels quals són derivats, per bé que fa aportacions molt interessants amb mots vius que ajuden a l'estudi de la història del lèxic valencià (Colón & Soberanas 1991: 169-171; Colomina 1995a; Guardiola i Savall 2004a). Aquí, però, l'obra d'Escrig interessa des del punt de vista ideològic i sociolingüístic, àmbit en el qual la seva influència és crucial. A diferència dels predecessors vuitcentistes com Lamarca i Fuster, que elaboraren més aviat vocabularis o llistes d'equivalències, Escrig sí que concep un diccionari pròpiament dit, amb voluntat de fer un diccionari general del valencià. Amb tot, el diccionari continua tenint algunes de les mancances que presentaven els treballs anteriors: no presenta definicions gaire elaborades —més aviat el que hi ha són aclariments d'algun sentit— i el diccionari és unidireccional, amb el castellà com a única llengua meta.

L'actitud d'Escrig és favorable al castellà, i de fet Guardiola i Savall (2004a, 2005b, 2016) remarca amb molt d'encert que l'accés al castellà és de fet l'objectiu últim del diccionari. Això no obstant, també hi mostra certa actitud positiva cap al valencià, actitud que l'allunya definitivament dels autors castellanitzants que s'han vist *supra* al § V.4. Els paratextos que acompanyen el diccionari en són un bon testimoni.

En primer lloc, abans dels paratextos que seran interessants des del punt de vista ideològic, Escrig col·loca una dedicatòria a la Societat Econòmica d'Amics del País de València, a qui ja s'havia dedicat la *Biblioteca* de Just Pastor Fuster i qui, tanmateix, mig segle

enrere havia refusat de publicar el diccionari de Sanelo (cf. supra § 1.2). És sota l'empara d'aquesta institució i de la Reial Ordre de la Reina, que es troba a continuació, que es legitima el diccionari. Aquesta Reial Ordre, del 8 de gener del mateix 1851, recomanava als ajuntaments de les tres províncies valencianes de comprar amb fons públics el diccionari. Segurament aquest fet pot explicar una bona part de l'èxit comercial de l'obra.

Però per als aspectes estrictament ideològics cal anar al pròleg d'Escrig —breu, de tres pàgines (Escrig 1851: IX-XI) i a la «Censura oficial» de Vicent Boix —que, com es veurà, és una defensa de l'obra. En el pròleg, la primera idea que hi apareix és la necessitat que tenen els valencians d'un diccionari que els permeti aprendre castellà, i aprendre'l bé i sense errors:

Conocida la necesidad de un Diccionario Valenciano-Castellano en las provincias que componian el antiguo reino de Valencia, que al tiempo mismo que facilite á sus naturales el modo de producirse en castellano con precisión y claridad, destierre los rodeos fastidiosos y ridículos que se oyen y leen á cada paso en las conversaciones y escritos, hasta en personas eruditas, concebí la idea de la redacción de uno que llenase en lo posible estos objetos (Escrig 1851: IX).

El posicionament d'Escrig, doncs, és clar. I tot i que més endavant defensarà també la pervivència i les glòries passades del valencià, la importància primordial és l'aprenentatge del castellà, aprenentatge que va adreçat a tothom —també a qui hagi de llegir documents valencians antics:

El presente Diccionario se ha escrito para todos, y por esto mismo he tenido que acomodarme al lenguaje actual, sin desentenderme de la locución antigua; como ni tampoco, en cuanto me ha sido posible y los datos adquiridos me han permitido, de la notable y no ignorada variedad del habla en los pueblos de estas provincias (Escrig 1851: IX-X).

Sens dubte el pes de la llengua antiga era important en tant que una part de la documentació notarial, registral i jurídica era escrita en valencià i no en castellà, com posa de manifest el mateix Escrig:

No diré cosa alguna sobre el origen y escelencias de la lengua valenciana, porque lo considero muy ageno del objeto que me he propuesto; pero tampoco debo omitir, para que el público se persuada de la grande utilidad de este Diccionario, que el idioma lemosin fué un dia la lengua del Gobierno en la antigua corona de Aragon, y que en sus archivos se conservan en crecido número escritos interesantes y documentos auténticos estendidos en dicho idioma (Escrig 1851: X).

A continuació desenvolupa dos aspectes més: explicita algunes de les fonts que ha emprat i fa un apunt sobre el sistema ortogràfic. Tots dos, però especialment el primer i el darrer, són rellevants. Quant a les fonts, esmenta només l'acadèmia espanyola i el diccionariet de Fuster,

però, com ja s'ha vist, hi inclou tota la tradició lexicogràfica valenciana, i de manera especial Carles Ros (Gulsoy 1964*a*; Colón & Soberanas 1991: 169-170; Colomina 1991, 1995*a*; Guardiola i Savall 2004*a*, 2016).

Finalment, la tria ortogràfica és un dels aspectes més destacats d'Escrig. A diferència dels predecessors més immediats, Escrig diu que s'ha subjectat a l'ortografia que és pròpia de la llengua valenciana (1851: X), i a continuació del pròleg i de la censura inclou una «Sucinta advertència sobre la ortografia de la llengua valenciana» (Escrig 1851: XVII-XVIII). La proposta ortogràfica d'Escrig ha estat estudiada a Guardiola i Savall (2004*a*) i, amb més de detall, a Guardiola i Savall (2016), que dedica un article sencer a analitzar i defensar, justament, com la proposta d'Escrig és la de retornar al valencià el model ortogràfic tradicional de Ros, després de les provatures castellanitzants de Lamarca i Salvà. En el fons, segons l'autora, no pas per nostàlgia clàssica de la llengua, com havia defensat Rosalén (1988), sinó com una manera de facilitar l'aprenentatge del castellà (Guardiola i Savall 2016: 100).

En suma, es pot dir que el diccionari d'Escrig es presenta com una obra prototípica de la lexicografia bilingüe del segle XIX: és més una eina per aprendre castellà que no pas per estudiar la pròpia llengua. Això no treu, és clar, que els continguts tinguin interès lingüístic o bé que el sistema ortogràfic i algunes frases d'Escrig al pròleg (p. X) no traixin un cert interès cap al valencià subordinat, això sí, a l'objectiu superior, que és el castellà. Aquesta mateixa actitud és la que es troba en la censura de Vicent Boix que, de fet, serveix per avalar i recomanar el diccionari (Guardiola i Savall 2004*a*: 94-95).

4.1.1 La «Censura oficial» de Vicent Boix

L'objectiu principal de la censura de Vicent Boix (Xàtiva, 1813 – València, 1880) és avalar el diccionari d'Escrig. Boix, cronista de la ciutat i censor, era també soci de número de la Societat Econòmica d'Amics del País de València, de manera que les seves paraules poden interpretar-se com una censura, també, de l'entitat a qui anava dedicada l'obra i que l'avalava. La censura és un escrit breu, que ocupa quatre pàgines (Boix 1851: XIII-XVI). Tanmateix, per preparar el terreny de la seva argumentació, Boix desplega al text dos elements que són interessants de comentar per si sols. En primer lloc, fa una història apologètica —o una apologia històrica— de la llengua valenciana. Hi ressegueix els orígens comuns del català i de l'occità que, segons Boix, s'haurien dividit en dues llengües al segle XI, el que ell en diu «provençal», és a dir, occità,

i el que en diu «lemosín», això és, català. Aquesta és la llengua que, amb l'expansió territorial de la Corona d'Aragó, s'hauria estès a les illes i al Regne de València; tot i les diferències que hauria adquirit en aquesta zona, la llengua valenciana continuaria essent, tanmateix, catalana: «Nuestra lengua, aunque catalana, no es sustancialmente diferente mas que en el dialecto, pronunciación, conjunto de voces y vocablos árabes vulgares y romanos» (Boix 1851: XIV). Una llengua catalana que, com es deia, era filla de la llemosina, però influïda pels substrats dels pobles conquerits:

Agregáronse á la lengua catalana varias voces que añadidas á las vulgares de los moros subsistieron en el pais despues de la conquista y hasta el año 1707, se formó un nuevo romance provincial, segun lo declaró ya entonces el mismo rey conquistador. [...] El agregado de tantas lenguas formó, como era de esperar, un tercer idioma conocido antiguamente en nuestro reino por lengua materna, segun es de ver en una sentencia publicada por Inocencio de Moya á 17 de mayo de 1407 (Boix 1851: XIV).

Boix continua amb els tòpics habituals en les apologies de l'idioma, tot destacant que era una llengua de reis, de lleis, de literatura, de privilegis i que havia gaudit d'una gran independència. I és aquí que es torça la història: Boix continua explicant que a partir de 1707, és a dir, amb la derrota del Regne de València a la Guerra de Successió, que comença la castellanització del país.

A partir d'aquest moment, Boix desplega una descripció ben interessant de la situació sociolingüística a mitjan segle XIX, i de les expectatives que es tenien de les noves dinàmiques lingüístiques. En primer lloc, destaca com des de primers de segle havien canviat els usos lingüístics a la capital, els habitants de la qual a poc a poc havien anat aprenent el castellà, a diferència dels que havia passat als altres pobles:

Hasta principios del siglo actual eran contadas las familias que hablaban de continuo en Valencia en lengua castellana; y aunque todos ya en el dia la entienden, y bien ó mal la usan en el trato doméstico y siempre en los escritos, ora sean oficiales, ora familiares, no se halla sin embargo tan popularizado su uso en los restantes pueblos del antiguo reino, que haya hecho no solamente olvidar la lengua materna, sino que no ha podido destruir todavía la entonacion, pronunciacion, modismos y frases del idioma de los tiempos forales (Boix 1851: XV).

Això provocava algunes disfuncions en el marc de la nova societat liberal que, a poc a poc, s'havia d'espanyolitzar —és a dir, castellanitzar. Es podien veure en els usos eclesiàstics, en el sistema educatiu i, fins i tot, en la mateixa administració liberal i, especialment, en la judicatura, i posa un exemple de cadascun d'aquests àmbits:

Los curas tienen que esplicar con frecuencia los deberes del cristiano primero en lengua valenciana para dejarse entender mejor; y en las escuelas de instruccion primaria no hablan jamas los niños la lengua de Castilla. Y esto no tanto es notable en los numerosos pueblos

pequeños de nuestro poblado reino, sino que hemos oído decir también a los PP. de las Escuelas-Pías de la ciudad de Gandia, que les era muy difícil la explicación de las materias señaladas para el estudio de los primeros años de la segunda enseñanza, porque tenían que hacer dos explicaciones, una en valenciano y otra en castellano. A muchos alcaldes es preciso traducir todavía en lengua materna varios de los documentos oficiales que les dirigen las autoridades superiores; y son muy pocos los que puedan dictar por sí en lengua castellana una sola disposición de las sometidas á sus atribuciones. Donde más se nota, empleo, esta ignorancia es en las declaraciones que la gente vulgar tiene que rendir ante los tribunales, en cuyo caso se explican siempre en valenciano, sin que al leerles en castellano para su ratificación sus propias palabras, puedan los mismos testigos asegurar de la exactitud de lo que les leen (Boix 1851: XV).

Per revertir aquesta situació, per aprendre castellà, que és, «en fin, es la lengua de la gran nación española» (Boix 1851: XV), és que Boix trobava de gran importància el diccionari d'Escrig. Hi reconeixia la capacitat de descobrir-hi paraules valencianes antigues, però sempre subordinat a la capacitat que tenia de fer de guia per aprendre castellà.

Siquiera, pues, por necesidad [d'aprendre el castellà], ya que no sea por conocer la lengua antigua de nuestro país, creemos de suma é importante utilidad la publicación del DICCIONARIO VALENCIANO-CASTELLANO, escrito por el letrado D. JOSÉ ESCRIG. [...]

creemos que el Sr. Escrig presta un servicio notable asaz á los pueblos del antiguo reino de Valencia en general, y á los literatos y personas entendidas en particular. En aquellos puede hacerse más fácil y estensiva la instrucción, auxiliándose los jóvenes con este Diccionario de la misma manera que se perfeccionan en la hermosa lengua latina y en el elegante idioma castellano, recurriendo con frecuencia á las obras de esta clase, que para la más estensa inteligencia se han escrito en uno y otro idioma. Los jóvenes valencianos, dedicados en gran número a la literatura nacional, apelarán aprovechándose á este mismo Diccionario para encontrar en la lengua de Cervantes, de Herrera y de Mariana la traducción de aquellas voces valencianas que su lengua materna les enseña, y cuya significación en este idioma les parece á veces imposible é inaplicable (Boix 1851: XV-XVI).

En resum, la censura de Boix, ultra aportar dades ben interessants sobre la situació sociolingüística valenciana de mitjan segle XIX, presenta un panorama habitual en la majoria d'històries de la llengua al segle XIX i, de manera particular, de Boix. Com ha explicat Martí-Badia (2014; i sintèticament 2020a: 120-125), Boix exposa de manera reiterada l'origen del català i el valencià a partir d'un tronc occità comú, n'accepta implícitament la unitat —que expressa sota la denominació de «lemonín» i en lloa les virtuts, gairebé sempre, això sí, en castellà.

Per acabar, la censura certifica que l'objectiu d'Escrig, dels avaladors del diccionari i dels seus primers lectors era, en primera instància, aprendre el castellà. Una funció que, tanmateix, es veurà matisada en la tercera edició de l'obra, que prepararà Constantí Llobart.

4.2 La reedició de Constantí Llobart: el segon diccionari (1887)

Efectivament Constantí Llobart,⁶⁸ un dels personatges més destacats de la Renaixença valenciana, impulsà una tercera edició del diccionari d'Escrig el 1887. Es pot entendre que la reedició del diccionari de Llobart forma part de la seva tasca activa al capdavant de diverses iniciatives a favor de la llengua pròpia. Cal destacar, en aquest sentit, l'acadèmia de «Los fills de la morta viva» (1875), la fundació de *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí* (a partir de 1874), calendari anual a imatge del *Catalendari Català* de Francesc Pelagi Briz que es publicava a Catalunya des de 1865, l'associació homònima instaurada el 1878, o la producció teatral i poètica de l'autor.

La publicació d'un diccionari —per al qual sembla que el 1872 ja tenia materials aplegats (Martí i Mestre 2005: 208)— és gairebé la culminació d'aquesta tasca, i oferia al públic valencià un diccionari general posat al dia, i una proposta ortogràfica que seguia la tradició. Tot i que aparentment fos preparat per una «Sociedad de literatos», sembla que la tasca fou responsabilitat única de Llobart. És interessant fer notar que, si el 1887 encara hi havia interès a editar un diccionari general valencià, és perquè hi havia un mercat editorial que demanava aquesta mena de productes (Guardiola i Savall 2005b: 235). De fet, «primer diccionari general del valencià» és la definició que en dona justament Guardiola i Savall (2005b: 236), en considerar que l'ampliació de materials fa que es pugui considerar un diccionari nou i innovadora en el si de la història lexicogràfica valenciana, que supera «l'herència valenciana rebuda».

Llobart amplia el diccionari amb noves fonts, noves veus, refranys i un plantejament general més ambiciós. Quant als paratextos que hi havia en l'edició original d'Escrig, es manté la censura de Boix i la Reial Ordre que recomanava subscriure's al diccionari, però n'elimina la «Suscinta advertència» ortogràfica i el pròleg original; a canvi, hi inclou una biografia d'Escrig, un *Ensayo de ortografía lemosino-valenciana* i un extens pròleg nou, de Francesc Barber i Bas. Tots aquests paratextos són, com en l'edició de 1851, en castellà.

De la biografia d'Escrig no cal ocupar-se'n, ja que no presenta cap interès des del punta de vista ideològic. L'*Ensayo de ortografía* és la traducció del treball que els Jocs Florals de València van premiar a Llobart el 1880. Per a Guardiola i Savall (2005b: 237) és, de fet, una

⁶⁸ Pseudònim de Carmel Navarro i Llobart. Vegeu Estrela (2018) per a la seva vida i obra.

síntesi de tots els apunts ortogràfics que es troben en les diferents obres de Carles Ros. La proposta ortogràfica, de caràcter més aviat tradicionalista defuig el particularisme lingüístic.

A la introducció d'aquesta obreta hi ha, tanmateix, algunes idees que sí que són rellevants. En primer lloc, estableix la funció de l'obra, que és

establecer algunas bases y proporcionar con su estudio á los valencianos, generalmente en él tan atrasados, determinadas reglas, por las cuales se pueda paulatinamente aprender y practicar las más rudimentarias nociones gramaticales, llegando por este medio á leer y escribir metódicamente su lengua, ya que natural y lógico parece *aprender antes lo propio que lo ajeno, estudiar y conocer bien antes lo de dentro que lo de fuera casa* (Llombart 1887: XV-XVI, el subratllat és de l'original).

Cal destacar, un cop més, que les bases que ofereix l'obra són per aprendre el valencià però que, com s'ha vist en tantes obres del període, aquest fet resta supeditat a l'aprenentatge d'altres llengües i, més específicament, del castellà. És cert que en aquest cas Llombart no hi fa cap referència explícita. Tanmateix, el fet que continuï oferint un diccionari valencià-castellà, que la metallengua sigui el castellà i que el mateix autor subratlli la importància d'aprendre bé la llengua pròpia abans d'aprendre'n una de nova, conviden a llegir-hi, ni que sigui secundàriament, també aquesta intenció.

A més a més, Llombart reflexiona també sobre la manera com ha de ser el sistema ortogràfic. En aquest punt aprofita per introduir una reflexió que palesa com al seu marc mental la unitat de la llengua era un fet inqüestionable, per bé onomàsticament es resistís a abandonar el terme *llemosí*, del qual es va convertir en un dels defensors més abrandats (Martí-Badia 2020a: 187-203; 2020b).⁶⁹ En primer lloc, estableix una divisió tripartida de la llengua en el pla sincrònic i geogràfic:

[A]plicación indistinta del calificativo *llemosín* á las tres diversas ramas del árbol de nuestra lengua, que son el catalán, el mallorquín y el valenciano, denominándose respectivamente *llemosino-catalán*, *llemosino-mallorquín* y *llemosino-valenciano*, según la región á que corresponda; y no omitiéndose nunca el dictado *llemosín*, ya que tal fue el nombre de pila que, por razón de haber nacido en *Limgoes*, así como por haber nacido en Castilla se denomina á la lengua española castellana, le es en todos casos apropiado. De este modo obtendríanse las consiguientes ventajas de facilitar en mucho la unificación de nuestra lengua, pudiendo, por otra parte, desarrollarse autónómicamente cada una de por sí, evitándose quizás mezquinos recelos ó antagonismos que entre sus cultivadores pudieran algún día suscitarse (Llombart 1887: XVII).

⁶⁹ Que la unitat de la llengua era inqüestionable ja ho havia manifestat al pròleg de *Niu d'abelles*, el recull d'epigrames publicat el 1872: «la llengua catalana, qu'en lo fondo es la mateixa valenciana y mallorquina, ja que, com tots sabem, son totes les tres filles d'una mateixa mare qu'es la llemosina» (Llombartf 1872: VIII-IX), per bé que, com sempre, els epigrames eren «llemosins», i no pas valencians.

Efectivament, com es pot veure, Llombart no renega de la unitat de la llengua, però troba indispensable fer servir el terme *llemosí*. Val la pena cridar l'atenció, també, sobre el fet que defensi la possibilitat de desenvolupar tres sistemes d'escriptura *llemosina*, el que avui se'n podria dir —acceptant l'anacronisme— tres models d'estàndard diferents, que reconeguessin la particularitat de cada una de les tres grans àrees catalanoparlants.

D'altra banda, introdueix també un pla més aviat diacrònic, que, de fet, acaba essent diafàsic. Per a Llombart, caldria establir dos nivells de llenguatge, un que correspongués al passat, al que en deia «lemosín arcaico», i un altre que fes referència al present, al «lemosín literario», que de fet és la llengua que cal forjar gràcies al renaixement literari. Al costat d'aquest llemosí literari Llombart accepta l'existència del que en diu «dialecto valenciano», és a dir, una «corruptela de nuestra antigua lengua valenciana» que es fa servir correntment, i que desenvolupen obres costumistes i populars com, per exemple, el teatre d'Escalante (Llombart 1887: XVII-XVIII). Diacrònic, doncs, perquè distingeix entre la llengua clàssica —és a dir, medieval— i la llengua contemporània, i diafàsic, perquè distingeix entre la llengua de la literatura culta i la llengua de les obres populars. Llombart mateix, en la seva faceta de dramaturg, havia practicat un valencià més popular, més dialectalitzant —també des d'un punt de vista ortogràfic—, prou diferent de la llengua de les poesies serioses i de *Lo Rat-Penat* (Martí i Mestre 2005: 223; 2020).⁷⁰

Al final de l'assaig ortogràfic hi ha alguns apèndixs amb instruccions útils per escriure el valencià. D'aquests, sens dubte, el més interessant és el darrer, un catàleg força exhaustiu d'«Obras completas o manuscritas que debieran consultarse para el estudio de nuestra lengua» (Llombart 1887: XLVII-L). Val la pena esmentar-lo perquè recull obres des de l'edat mitjana —per exemple, el *Llibre de concordances*— fins a obres absolutament coetànies a Llombart —la més recent, la gramàtica històrica de Ferrer i Carrió de 1884. A més a més, són obres que abasten la totalitat del domini lingüístic. Hi abunden les obres valencianes, publicades i inèdites, però també n'hi ha de catalanes, de mallorquines i fins i tot de menorquines. Quant a les catalanes, cal fer notar que hi figuren el diccionari de Pere Labèrnia, l'obra d'Antoni de Bofarull i d'Ignasi Ferrer i Carrió, però també la gramàtica inèdita

⁷⁰ Com ha demostrat Rossich (2006), també un autor tan important com Jacint Verdaguer va adoptar, a partir de la dècada de 1870, sistemes d'escriptura lleugerament diferents en funció del públic potencial dels seus escrits: més tradicional per als textos de caràcter popular, més etimologista i en la línia de Marià Aguiló en els poemes importants. Cal fer notar que, al País Valencià, Josep Nebot (cf. § v.5) farà una proposta similar, que sovint ha estat interpretada en clau secessionista.

d'Ullastre, per exemple. Pel que fa a les mallorquines, Llobart esmenta Bru i Cervera i Tarongí i l'inèdit diccionari de Joan Facund Sureda, però hi manca inexplicablement Amengual; finalment cita la gramàtica inèdita de Febrer i Cardona, únic autor menorquí.

Aquesta llista és important perquè posa de manifest, un cop més, que Llobart tenia una concepció absolutament unitària de la llengua. De fet, algunes d'aquestes obres, com ara el diccionari de Pere Labèrnia, són fonts a les quals poua dades per ampliar el diccionari, de manera que una part de les veus noves acaben essent mots que no pertanyen al valencià en un sentit restringit del terme:

Axecar. a. catal. Alzar. Levantar. Lo mismo que AIXECAR y ALÇAR

Cinglera. f. catal. Cordillera de rocas escarpadas. Despeñadero, Sierra. Lo mismo que CINGLE.

Ensamerar. a. catal. Adulterar, falsificar algún género.

Venenari. m. catal. Boticario. Lo mismo que BOTICARI y APOTECRI.

(Llobart 1887: s. v.).

Hi ha, també, paraules que fan referència a alguna realitat pròpia justament de Catalunya, o també de les illes:

Beguer. m. Beguer. Cierta magistrado de Cataluña y Mallorca.

Cana. f. Cana. [...] Medida que se usa en Cataluña y otras partes, y consta de dos vares, con corta diferencia, variando algo según los países.

Micalet, ta. [...] Fusilero de montaña en Cataluña.

Sobrasá, da. f. Sobrasada. Sobrasada. Especie de salsichón que hacen en las islas Baleares, y especialmente en Mallorca.

(Llobart 1887: s. v.).

De la mateixa manera, Llobart coneixia l'obra del nord-català Pere Puiggarí, i el cita en algunes de les veus noves del diccionari:

Orxina. f. Orchilla, según opinión de D. J. Puiggarí.

Satria. f. *Ant.* Serón, según el señor Puiggarí.

Xivent. *Geogr.* ant. Játiva, según el sr. Puiggarí. v. XATIVA.

(Llobart 1887: s. v., buidatge exhaustiu *apud* Guardiola i Savall 2005b: 248).

Com ho fa, també, amb materials de Marià Aguiló:

Esparça. f. poét. Copla sueta ó *separada* de otra cualquiera que, en la antigua poética de *Lleys d'Amor*, por sí sola forma una pequeña composición á la manera del madrigal, etc. En el Archivo de Valencia se encuentran unos registros llamados *registres sparços*, que son los *separados* y en los Pirineos catalanes, según el sabio literato Sr. Aguiló (D. Mariano), vive aún la voz *esparçat* con significación parecida U. t. c. apell.

Estramp. m. Verso libre, suelto ó blanco. El de once síl-labes que no forma con otro rima perfecta ni imperfecta. Según el concienzudo literato Sr. Aguiló (D. Mariano), parece que en lo antiguo se llamaba ESTRAMP á toda palabra de nuestra lengua falta de consonante [...].

(Llobart 1887: s. v.).

En síntesi, doncs, Constantí Llobart bastí un diccionari nou a partir dels materials d'Escrig i, més enllà dels canvis merament lexicogràfics —que foren prou i importants—, és molt destacable el discurs ideològic que vehiculà, perquè fou l'obra en què se sintetitzà la doctrina lingüística de Llobart. S'hi defensà desacomplexadament la unitat de la llengua, s'obrí la porta a tenir més d'un sistema ortogràfic, es defensà el model tradicional i serví de bastió per continuar reivindicant *llemosí* com a terme per referir-se a totes les varietats de la llengua.

4.2.1 El pròleg de Francesc Barber i Bas

Falta, només, fer referència al nou pròleg del diccionari de Llobart, a càrrec de Francesc Barber i Bas. Barber i Bas, deixeble de Llobart, fou vicepresident de Lo RatPenat (Martí-Badia 2020a: 219-223). Per a Martí-Badia, justament, Barber i Bas entra al seu repertori d'intel·lectuals valencians gràcies al pròleg al diccionari de 1887. És un pròleg breu, que vehicula substancialment la mateixa ideologia que defensava Llobart i Lo Rat Penat, com era esperable.

El pròleg parteix de la desfeta de 1707 per explicar «la decadencia á que la lengua lemosina y su gloriosa literatura, injustificadamente, quedaron reducidas» (Llobart 1887: LI). És interessant quan apunta que aquesta decadència no fou absoluta, i que algunes obres de segona fila mantingueren viu el conreu de l'idioma, sense el qual no hauria estat possible el ressorgiment de les lletres valencianes:

Nuestra lengua y literatura, como resultado de esto, entraron entonces en un período tal de abatimiento, que, en su lamentable abandono, apenas si algunos medianísimos ingenios, impotentes para sacarlas de semejante postración, continuaron cultivándolas en sus *colòquis*, *miracles*, *trovos* y *romansos de cego*. Eran las únicas manifestaciones que por aquellos tiempos tenían la lengua y literatura valencianas (Llobart 1887: LI).

Un discurs, si s'hi para atenció, no gaire diferent del que a partir de la dècada de 1980 ha servit per desconstruir, acadèmicament, el concepte de “Decadència” aplicat a la literatura catalana —en un sentit ampli— de l'edat moderna.

De resultes de la pèrdua de furs propis i de l'abatiment de la literatura, Barber i Bas en deriva la situació sociolingüística de València, i critica la castellanització de les classes acomodades:

[L]as [clases] de posición acomodada, por un espíritu de vanidad mal entendida, aunque no siempre con toda la corrección y pureza que hubieran sido de desear, regularmente

emplearon en sus conversaciones particulares la lengua de Castilla, desdeñando la suya bajo el frívolo supuesto de que la ajena, simplemente por serlo, era más elegante y de buen tono que la propia (Llombart 1887: LI-LII).

I, de fet, contrasta aquesta situació amb la de Catalunya, que figura idíl·lica a partir de la data simbòlica de 1833, moment en el qual amb *La Pàtria* d'Aribau començà la Renaixença. En tot el text es nota una certa enveja, potser sana, cap als èxits de Catalunya, que caldria emular a València. Alhora, aprofita per fer referències a Mallorca, que «no pudo [...] permanecer indiferente á este florecimiento de las letras catalanas (Llombart 1887: LIII). El final del pròleg li serveix per lloar la tasca de Llombart al capdavant de «La morta viva» i de *Lo Rat-Penat*, i d'apologia dels escriptors valencians que s'hi aplegaven, els quals necessitaven un diccionari que trobaren en l'obra d'Escrig, ara millorat.

Més enllà del to apologètic i del repàs a la història, podria dir-se, de la incipient Renaixença valenciana, el fet que faci referència als tres territoris de la llengua reafirma la posició de Llombart en la defensa de la unitat idiomàtica, i dona peu a diferents glotònim. Barber i Bas fa servir, força indistintament, «lemosín» i «valenciano», «catalán» o «baleárico», segons el cas, per referir-se a la llengua. És interessant de veure, doncs, com malgrat la insistència de Llombart a no abandonar el terme llemosí (Martí-Badia 2020: 202), que el dugué fins i tot a enfrontaments amb Careta i Vidal i amb Vicent V. Querol, els seus deixebles feien servir, amb naturalitat, els glotònims geogràfics al costat del terme clàssic «llemosí».

4.3 *El diccionari de Joaquim Martí i Gadea (1891): cap al particularisme*

El 1881 el prevere Joaquim Martí i Gadea —conegut, especialment, per la seva tasca de recopilador de folklore— va començar a preparar els materials d'un *Novísimo diccionario general valenciano-castellano* (Martí i Gadea 1891), la publicació dels quals es perllongà fins a 1891. Martí i Gadea declara, al pròleg, que s'ha servit de l'obra d'Escrig, la qual ha ampliada considerablement amb termes geogràfics i altres aspectes enciclopèdics (Martí i Gadea 1891: VII). Com ha fet notar Colomina (1991, 1995b: 126), davant l'aparició del *Diccionari* de Llombart, decidí d'esperar-se i d'incorporar-ne alguns al seu treball, tot i que la base prioritària és l'obra d'Escrig. Per això, doncs, és lícit de considerar-lo la tercera edició d'aquest diccionari.

Les valoracions que la crítica ha fet de l'obra lexicogràfica de Martí i Gadea són desiguals. D'una banda, hi ha autors que l'han valorada més o menys negativament. Així, Gulsoy (1964a: 140) aprecia el bon coneixement que tenia de la llengua autòctona, però li reca que li faltés mètode lexicogràfic, fet que li hauria permès de superar els resultats de Llobart. D'una opinió semblant són Colón & Soberanas (1991: 172), que es planyen que no tingués el «rigor i el mètode» per a la tasca lexicogràfica, alhora que consideren «estrafolària» l'ortografia que emprà. Rico & Solà (1995: 135) en destaquen «la mateixa manca de competència i de criteri que els anteriors». També quant a l'actitud, Alpera lamenta que es distanciï de Llobart i torni a «epítets alineants i d'un ús ben poc funcional» (1991: 65).

Les visions que n'ofereix Colomina (1991, 1995b), en canvi, són menys negatives. Poua més profundament en les fonts del diccionari, i valora l'esforç de fer un diccionari amb pretensions d'exhaustivitat. Això sí, ressaltava que treballà apartat tant de Lo Rat Penat com del valencianisme més progressista del tombant dels segles XIX a XX, la qual cosa sens dubte influí en la manera com concebé les obres. Ara bé, també Colomina (1995b: 129), tot comparant les tres edicions del *Diccionari* d'Escrig (Escrig 1851, Llobart 1887, Martí i Gadea 1891) i el diccionari de Pere Labèrnia, conclou que Gadea «explota més a fons encara que Llobart les fonts lexicogràfiques catalanes». Igualment positiva és la valoració que en fa Guardiola i Savall (2004a: 541-548).

El primer estudi que s'ocupa de la concepció lingüística de Gadea és un treball de Nicolás (1994) que, tanmateix, se centrava en les obres folklòriques i no pas lingüístiques. Destaca que Martí i Gadea «constitueix un rengle més en la nòmina d'escriptors que es dedicaran a fer inoperants apologies de la llengua» i constata que defensava, ni que fos inconscientment, un secessionisme entre català i valencià acceptat tàcitament per «una gran part dels homes de cultura». Per a Martí i Gadea, seguint Nicolás (1994), hi hauria hagut una llengua clàssica, l'anomenat llemosí, que hauria donat lloc a tres entitats independents entre si: les llengües catalana, mallorquina i valenciana.

Pouant en els mateixos textos de caràcter folklòric, Martí-Badia (2020a, 2021) el situa clarament com un autor «secessionista». Al pròleg del diccionari Martí i Gadea no entra a debatre aquests aspectes, només es limita a parlar de necessitats compartides per les tres províncies valencianes, més després de l'«extraordinario vuelo que ha tomado en España el estudio de las lenguas regionales, y sobre todo el de la valenciana» (Martí i Gadea 1891: VII). És al cos del diccionari, si de cas, que es poden tenir indicacions més clares sobre la naturalesa

de les llengües. Així, tant *català* com *mallorquí* són definits com a llengües derivades del lemosí; del valencià, en canvi, només diu que és l'idioma del país:

Catalá, na. *m. f.* Catalán, na: el natural de Cataluña. || *adj.* Relativo á este país. || *m.* El lenguaje catalán, que es una rama o variedad del lemosín. || *f.* Ampolla semejante á la usada en Cataluña. || *fr. fam.* *Lo catalá, si no l'ha feta, la fará.* Dicese de los catalanes por alusión á su carácter.

Mallorquí, na. *m. f.* Mallorquin, na: el natural de Mallorca. || *adj.* Perteneciente a esta isla. || *m.* Lenguaje que se habla en las islas Baleares, una de las ramas del lemosin.

Valenciá, na. *m. f.* Valenciano, na: natural de Valencia. || *adj.* Relativo á esta ciudad y antiguo reino. || *m.* Idioma de este país.

(Martí i Gadea 1891: s. v.)

Però, si hom cerca *lemosí* al diccionari, hi trobarà una definició més aviat tèbia sobre l'origen del català, del mallorquí i, ara sí, del valencià:

Llemosí, na. *m. f.* Lemosín, na: el natural de Limojes en Francia ó de su antigua provincia. || *adj.* Relativo á ella. || *m.* Lengua de oc ó provenzal que hablan los lemosines, y de la que, según se cree generalmente, se derivan la catalana, valenciana y balear ó mallorquina.

(Martí i Gadea 1891: s. v., subratllat afegit)

Amb només aquestes informacions, semblaria adequada la tesi de Nicolás (1994) i de Martí-Badia (2018, 2020a, 2021), segons la qual cal considerar Martí i Gadea el primer autor explícitament secessionista valencià. Ara bé, tal vegada cal matisar-la. En primer lloc, perquè si es compara amb altres definicions de glotònims —per exemple, amb les de Llombart— hom s'adonarà que aquestes definicions no són sempre sistemàtiques i que fins i tot un defensor acèrrim del lemosinisme com Llombart comet algunes incoherències de remissió:

Catalá, na. *adj. m y f.* Catalán, na. Natural de Cataluña. U. t. c. s. m. Lenguaje hablado en Cataluña, el cual es una de las ramas ó variedades del lemosín.

Llemosí, na. *adj. m. y f.* Lemosín, na. Natural de Limoges ó de la antigua provincia de Francia de que era capital esta población. U. t. c. s. Perteneciente á ella. m. Lengua de oc. V. LENGUA *d'oc*. Lengua que hablan los lemosines. Lo mismo que LLEMOSÍ, NA.

Llengua. [...] *llengua d'oc*. Lengua de *oc*. La que antiguamente se hablaba en el mediodía de Francia y cultivaron los trovadores, llamada asimismo provenzal y lemosín. En la demominación de *llengua d'oc* se comprende también el catalán antiguo. *Oc*, en la lengua que de tal palabra toma nombre, significa *sí*. [...] LENGUA *matèrna*. Lengua materna. La que se habla en un país, respecto de los naturales de él. En el reino de Valencia, por antonomàsia, lengua lemosina.

Mallorquí, na. *adj. m. y f.* Mallorquín, na. Mallorqués, sa. Natural de Mallorca. U. t. c. s. Perteneciente á esta isla. m. Lenguaje que se habla en las islas Baleares.

Valenciá, na. *adj. m. y f.* Valenciano, na. Natural de Valencia. U. t. c. s. Perteneciente á esta ciudad y antiguo reino. m. Lengua de este país.

(Llombart 1887: s. v.)

En segon lloc, certament, es pot interpretar el «según se cree generalmente» de Martí i Gadea com una concessió a la tradició, a la rutina. Si hagués estat convençut de l'absoluta

independència de les tres llengües no hauria aprofitat materials del diccionari de Labèrnia (Colomina 1991, 1995b), ni hauria inclòs catalanismes marcats explícitament al seu diccionari, alguns dels quals són presos segurament del diccionari de Llombart:

Adòjo. *adv.* CAT. Colmádamente, á manta, á porrillo, largo, largo y tendido.

Aixáus. *m. pl.* CAT. Adehala: aumento ó exceso que se da en las compras y ventas de ropas ú otros géneros. V. Afegitó, Remijó y Repeló.

Ars. *m.* BOT. CAT. Arce ó ácere: árbol corpulento, de madera dura y salpicada de ojos, con flores blancas de muchas hojas, metidas en una roseta.

Axecar. *a.* CAT. Alzar, levantar. V. Aixecar y Alçar.

Camálich. *m.* CAT. Mozo de cordel.

Cinglera. *f.* Cinchera: parte del cuerpo de las caballerías, donde se pone la cincha. || *f.* Catal: despeñadero, cordillera de rocas escarpadas. V. Cordillera y Recingle.

Escaire. *m.* CAT. Escu adra, norma: instrumento de albañilería y carpintería. || *adv.* **A escaire.** A escuadra.

Gòlfa. *f.* CAT. Algobra, desvan, guardilla, cámara, azotea.

Noy, ya. *m. f.* CAT. Niño, ña: infante, muchacho, chico, joven. || *expr.* **No es cap nòy.** Ya no es niño. || geog. Noya: lugar, villa de 550 vec. y otra de 510 en la prov de la Coruña, part de Santiago. || **Sen Saturní de Nòya.** San Saturnino de Noya villa de 300 vec. en la prov. de Barcelona, cerca de Villa franca del Panadés.

Pedris. *m.* CAT. Poyo: banco de piedra ó mampostería que suele colocarse arrimado á la pared de un edificio, en el zaguán, cocina, etc. || *m.* Umbral. V. Llindar y Brancalet. || geog. Pedriso: lugar de la prov. de Lérida, cerca de Balaguer.

Vanòva. *f.* CAT. Colcha ó frazada.

(Martí i Gadea 1891: s. v.)

No és un buidatge extensiu, però ajuda a fer-se una idea de la manera com, efectivament, per a Gadea les paraules catalanes tenien perfectament cabuda al seu diccionari *valenciano*, per la qual cosa, doncs, les considerava també part d'aquesta llengua. Crec, doncs, que cal replantejar les etiquetes de «secessionista» de Martí i Gadea i considerar-lo, si de cas, un autor particularista, o més aviat algú sense un discurs clar, que repetia els tòpics que havia heretat de la tradició valenciana.

Martí i Gadea, ja entrat el segle XX, va publicar encara dos treballs més de caràcter lexicogràfic, la ideologia dels quals no s'allunya de l'exposada fins ara.

4.3.1 Altres obres de Joaquim Martí i Gadea

Efectivament, el 1909 Martí i Gadea va publicar un *Vocabulario valenciano-castellano en secciones*. Colón & Soberanas (1991: 173) i Rico & Solà (1995: 135) van considerar-lo deutor dels materials de Rosanes (vg. § *supra* v.3.3), tot i que amb material afegit propi —més important, segons sembla, del que s'havia apuntat originalment (Colomina 1995b: 131-135;

Guardiola i Savall 2004a: 541-543). Inclou una brevíssima endreça «Al lector» que, sempre en castellà, fa de pròleg a l'obra, i Martí i Gadea s'expressa en uns termes no gaire diferents als del *Diccionario*.

Vistos el desarrollo é importancia que adquiere actualmente en España el renacimiento de la literatura regional,^[71] y agotados los ejemplares de los Vocabularios valenciano-castellanos hasta hoy editados en Valencia, publicamos el presente, cuya necesidad se dejaba sentir, siquiera con él coadyuvemos á los laudables esfuerzos de Lo Rat Penat, de L'Antigor, Valencia nòva, La Juventut valencianista y a los deseos de cuantos se interesan por la conservación de nuestro dulce, breve, expresivo y armonioso idioma nativo, no menos que de las tradiciones, usos y costumbres de la volguda terreta (Martí i Gadea 1909: [3]).

Es veu, doncs, com Martí i Gadea es mostra coneixedor de les joventuts valencianistes — desconnectat de les quals es trobava, segons Colomina (1991, 1995b). En aquest pròleg, que continua fent ús exclusivament del glotònim *valencià*, s'hi troba una reflexió a propòsit de l'ortografia interessant pel que fa a la unitat de la llengua. Diu Martí i Gadea:

En su redacción, lejos de emplear la ortografía castellana, de cuyo mal gusto participó el celebrado poeta Bernat Baldoví en sus inimitables escritos festivos, usamos la lemosina ó antigua, propia del valenciano, *que es también la que usan los catalanes y baleares* (Martí i Gadea 1909: [3]; subratllat afegit).

L'ortografia llemosina, és a dir, la pròpia de les tres varietats del mateix tronc, català, valencià i mallorquí, no vol dir res més que l'ortografia tradicional, que s'allunya, doncs, del model castellanitzat del seu model més directe, Miquel Rosanes. Així, recupera l'ús de la *ch* final amb valor de [k] —i no d'apitxada imitant la grafia castellana—, de la *ny* en lloc de la *ñ*, o de la *ç* (Martí i Gadea 1909: [5]). Al final del *Vocabulario* hi ha algunes seccions que són marcadament didàctiques —noms de pobles i llurs habitants, parts del món, estats i capitals, numeració àrab i romana, monedes antigues i modernes—, per la qual cosa és fàcil suposar que l'objectiu de l'obra era, segurament, escolar o didàctic. El *Vocabulario* suposà un canvi substancial, per tant, respecte dels seus predecessors i models.

⁷¹ Cf. «La publicación de un DICCIONARIO VALENCIANO-CASTELLANO, que era ya una necesidad en las tres provincias de nuestro antiguo reino, cuando en 1851 publicó D. José Escrig y Martínez el suyo, se ha hecho doblemente necesaria en la actualidad, con el extraordinario vuelo que ha tomado en España el estudio de las lenguas regionales, y sobre todo el de la valenciana, después del renacimiento con tan buenos auspicios iniciado y con creciente éxito continuado por la benemérita y entusiasta sociedad literaria Lo Rat-Penat; mas dado el refinado gusto de la época presente, la mayor suma de conocimientos en la lingüística y el progresivo desarrollo de las aficiones á la literatura patria, un Diccionario Enciclopédico, de suyo demasiado extenso y costoso para ponerle al alcance de la clase menos acomodada, que son los más, no basta ya en nuestro concepto á satisfacer la gran necesidad que más cada día siente el pueblo indocto de mayor instrucción, ni menos responde á los laudables y patrióticos esfuerzos que por popularizar nuestra casi olvidada lengua nativa está llevando á cabo la juventud estudiosa de nuestros días» (Martí i Gadea 1891: VII).

L'última obra de caràcter lexicogràfic de Martí i Gadea és un *Vocabulari monosilábich valencià-castellà*, publicat el 1915 (Martí i Gadea 1915). A la coberta tant el títol com els altres paratextos són en català, però la breu endreça «Al que lea» torna a ser en castellà. De la mateixa manera, com en les obres anteriors, hom es troba amb un vocabulari d'equivalències unidireccional, amb el valencià com a llengua de partida i el castellà com a única llengua meta. La justificació de l'obra és semblant als casos anteriors: l'obra fa falta perquè els estudis i el cultiu del valencià han pres importància:

El desarrollo e importancia actual que de día en día va tomando la lengua regional o valenciana, exige de todos los naturales de nuestro antiguo reino una cooperación decidida, si nuestro interés por el desarrollo de aquélla ha de reflejar el verdadero cariño y amor que la profesamos, lo propio que a cuanto ella simboliza y entraña; porque decir que amamos a nuestra patria chica y no acreditarlo con obras, es un sarcasmo y una burla de la misma. Hay, pues, que decidirse a trabajar todos, siguiendo el movimiento e impulso de los iniciadores dels Estudis valencians (Martí i Gadea 1915: [3]).

No és cert que aquesta obra sigui «tal vez la primera que se conoce de este caràcter» (Martí i Gadea 1915: [3]): les obres de monosíl·labs, que responien a la mateixa característica que destacava Martí i Gadea del valencià —«precisión, brevedad y riqueza de nuestra habla regional»— havien estat habituals un segle enrere (Orellana, Ros, Sanelo), per bé que amb poca fortuna editorial, i que sembla que Martí i Gadea no va conèixer (Guardiola i Savall 2004a: 548). En aquest vocabulari no hi ha cap referència a la llengua pròpia, més enllà dels epítets «lengua regional o valenciana» i «habla regional» que s'acaben de veure.

Sigui com sigui, és evident que Martí i Gadea tenia una concepció particularista de la llengua, però alhora n'acceptava implícitament la unitat i, per tant, no pot considerar-se un autor secessionista.

4.4 Síntesi

Els tres diccionaris que s'han estudiat en aquest epígraf poden considerar-se successives edicions del mateix cabal lèxic i, per tant, en certa manera, edicions successives del mateix diccionari. Això des del punt de vista estrictament lexicogràfic. Pel que fa als aspectes ideològics que transmeten aquestes tres obres, s'observen tres enfocaments diferents.

En primer lloc, Josep Escrig, a mitjan segle, basteix una obra ambiciosa, pensada per a un públic valencià i influïda enormement per Carles Ros. De fet, la seva proposta ortogràfica és,

justament, la de Ros (Guardiola i Savall 2016). Per tant, si bé hi ha un cert particularisme en l'obra —que és filla del llemosinisme—, no pot dir-se que hi hagi cap ombra de secessionisme.

En segon lloc, trenta anys més tard, Constantí Llobart —un dels noms imprescindibles del segle XIX valencià—, com a part de les activitats de promoció de la llengua pròpia, va reeditar el diccionari d'Escrig, considerablement augmentat i amb una ortografia nova. Tot i que Llobart es va resistir a renunciar al terme llemosí —quan a Catalunya, per exemple, ja era pràcticament residual—, la seva concepció de la llengua és clarament unitària. En els paratextos ho demostra, però també en el cos del diccionari: buida i aprofita fonts lexicogràfiques catalanes, especialment el diccionari de Labèrnia, i les marca geogràficament a la microestructura. Ja s'ha vist que, fins i tot en les definicions dels diferents glotònims, accepta tàcitament que el valencià i el català són la mateixa llengua.

En tercer lloc, Joaquim Martí i Gadea recupera de nou els materials d'Escrig i de Llobart, els amplia considerablement i dona a impremta el darrer gran diccionari valencià de la centúria. Si bé, tradicionalment (Nicolás 1994, Martí-Badia 2018, 2020a), s'havia considerat que el posicionament de Martí i Gadea era clarament secessionista, en aquest epígraf s'ha matisat aquesta posició. És cert que algunes declaracions explícites de l'autor, tant en obres folklòriques com en el *Diccionario*, es poden llegir en aquest sentit; no és menys cert, però, que una lectura atenta del mateix diccionari permet entreveure-hi acceptacions tàcites de la unitat de la llengua, com es poden veure també en el vocabulari per seccions que el mateix autor preparà i publicà el 1909; per tant, cal replantejar la filiació ideològica de Martí i Gadea i situar-lo en una posició si es vol molt més particularista però, en cap cas, secessionista.

5 Sota l'ombra del secessionisme (I): Josep Nebot i Pérez

Com ja s'ha dit, el cas valencià és, en certa manera, excepcional en els orígens, i ho és també al desenllaç del segle. Tant Josep Nebot i Pérez —protagonista d'aquest epígraf— com Lluís Fullana —protagonista de l'epígraf següent— haurien d'estudiar-se al capítol § VII, en què es tracten els autors ja influïts clarament per la filologia romànica. Aquests dos autors, si bé cronològicament hi pertanyen —i si bé alguns elements clau de la seva trajectòria lingüística hi estan estretament relacionats—, no formen part dels autors que van adoptar plenament la

nova ciència lingüística. Aquest fet genera alguns desajustaments, com ara que una part prou rellevant de l'activitat de Nebot es vegi immersa en una polèmica amb Antoni M. Alcover. Tanmateix, i com es veurà a bastament, l'actitud de Nebot, especialment, però també de Fullana, aconsellen estudiar-los en aquest capítol.

Josep Nebot i Pérez (Vila-real, 1853 – València, 1914) era, de fet, botànic i farmacèutic de formació. A partir de 1890 fou bibliotecari de la Universitat de València, i mostrà sempre una certa inclinació per les lletres valencianes. És un autor polèmic, i les seves opinions controvertides sobre la unitat de la llengua no han passat inadvertides pels estudiosos. Vinculat inicialment a Lo Rat-Penat, i per tant al llemosinisme més o menys tradicional, se n'anà allunyant ideològicament amb els anys, de manera que la seva obra, des del punt de vista ideològic, evoluciona molt al llarg de la seva trajectòria. A partir de finals de segle, és partidari d'un model molt particularista, que la majoria dels qui se n'han ocupat l'han considerat, directament, secessionista (Sanchis Guarner 1972: 182, Salvador 1986, Ramos 1992, Martí-Badia 2018, 2020a, 2021) o hi han fet referència (Obiol 1998). Per fer justícia, cal dir que l'obra potser més secessionista és de 1910 i, per tant, queda fora de l'àmbit d'estudi de Martí-Badia (2020a). Qui l'ha estudiat, en canvi, i n'ha ressaltat tot d'aspectes positius és Saragossà (2007), en un treball parcial que omet pràcticament l'assumpte de la unitat de la llengua i que, a més, se centra només en una de les dues obres lingüístiques de Nebot. Potser, doncs, la valoració més asèptica és la de Rico & Solà (1995: 36-37).

5.1 *La primera etapa: del llemosinisme a les dues gramàtiques*

Les primeres obres en què Nebot fa referència a temes lingüístics són dos articles de 1883 a la *Revista de Castellón*, i la llengua no n'és l'eix central. Es tracta d'«Algunos datos para el estudio etnográfico de la provincia de Castellón» (Nebot 1883a) i «Notas filológicas de la Plana» (Nebot 1883b). Martí-Badia (2020a: 263) dona compte, encara, d'un poema publicat a *Lo Rat-Penat* de 1882. En tots aquests textos, quan parla de la llengua, s'hi refereix o bé amb el terme *llemosí* o bé amb el terme *valencià*, però en cap cas hi ha cap secessionisme lingüístic, ans al contrari, com pot veure's en els exemples següents:

En efecto, desde la cuenca del río de Lucena y rambla de la Viuda hacia el Norte, se habla el lemosín en toda la provincia, incluso en aquellos pueblos que como La Mata y Portell, están aá muy corta distancia de Aragón (Nebot 1883a: 33-34).

En efecto; si como *todos* creemos no es el valenciano un dialecto del español ó castellano sino del lemosín, ó, major dicho, este mismo idioma modificado por el tiempo [...] (Nebot 1883b: 69).

On comença, però, la trajectòria estrictament lingüística de Nebot és en un article a l'*Almanaque de las Provincias para el año 1887*, en què a poc a poc ja despunten alguns dels elements que aniran singularitzant el seu pensament lingüístic. En l'article, titulat «Quousque tandem...?» (Nebot 1887a),⁷² recupera la referència clàssica al text ciceronià per adreçar-se als escriptors valencians i demanar-los fins quan ha de durar el desori gramatical i ortogràfic que, per a Nebot, regna. En aquest article Nebot constata l'existència de dues escoles, és a dir, dos sistemes d'escriptura diferents. Ell en diu la «escuela castellana» i la «escuela catalana»; a la primera hi pertanyen la premsa (satírica) i el teatre, mentre que a la segona hi pertanyen la poesia lírica i la història, sota el patrocini de Lo Rat-Penat. Si bé «hasta el presente siglo se ha escrito el valenciano con su ortografía pròpia; es decir, con la antigua ortografía lemosina» (Nebot 1887a: 218), ara cada una d'aquestes escoles adopta un sistema propi d'escriptura. Cal destacar que, en aquesta afirmació, Nebot feia traspuar encara el vell llemosinisme dels articles que s'acaben de comentar.

De l'escola castellana, que es demana si la innovaren Bonilla i Baldoví, només diu que és «acceptada y continuada por escritores de indudable mérito» i que és un fet consumat (Nebot 1887a: 219); tanmateix, no s'està de criticar-los l'ortografia castellanitzant, retraient-los que «tanto se empeñaron en hablar como el pueblo, que han llegado á hablar como el popularcho», i conclou: «Francamente, señores, eso no es escribir como se habla; eso es simplemente escribir mal» (Nebot 1887a: 220).

De l'escola catalana, en canvi, en distingeix tres grups: els «arcaistas», els «catalanistas propiamente dichos» i els «neo-lemosines», una proposta molt similar a la que fa Bofarull (1864) en la *Crestomatía* (cf. § VII.2.3, Ginebra 1988). Als dos primers representants d'aquesta escola tampoc els estalvia crítiques. Als arcaistes els retreu escriure com s'escrivia al segle XV; als catalanistes pròpiament dits els retreu guiar-se per diccionaris i gramàtiques catalans, i de fer servir doncs mots aliens al valencià, com *jorn*, *aucell*, *papallona*, etc., en lloc de *día*, *pardal*, *paloma*, etc. Veu, amb més bons ulls, els neollemosinistes, «los que siguiendo la antigua gramática lemosina, prestan no obstante cierta conformidad á las innovaciones filológicas de

⁷² Nebot recupera aquest article en apèndix als *Apuntes para una gramática valenciana popular* (Nebot 1894), obra a partir de la qual Ramos (1992), Sargossà (2007) i Martí-Badia (2020) han partit.

nuestro pueblo, si ben procurando comodarlas á las reglas y preceptos generales» (Nebot 1887a: 219-220). Saragossà (2007: 65) ha hipotetitzat que el membre més destacat d'aquest grup de neollemosinistes seria Teodor Llorente. Justament a Teodor Llorente a Nebot dedica un poema que aparegué al mateix almanac. És un text —en castellà— que tracta de la decadència del poble valencià i el seu resorgiment, i que acaba de la manera següent:

Tu, vate ilustre, cuyo dulce acento
Hace vibrar las fibras de nuestra alma,
Excita á tus hermanos; dí á esos genios
Que contigo comporten gloria y fama,
Que levanten su voz y al pueblo Ibero
Recuerden los deberes de su raza.
Decidle que las fuerzas que consume
En estériles luchas insensatas,
Las emplee en coger nuevos laureles
Para adornar el templo de la Patria;
Que los tiempos se acercan, y en la lucha
A que la Humanidad hoy se prepara,
No puede, no, asistir indiferente
Un pueblo de su historia y de su fama;
Pues, arrastrado á su pesar al centro
De la imponente tempestad que avanza,
O digno ha de mostrarse de su nombre,
O rodará al abismo de la nada.

(Nebot 1887b: 79-80).

I en el qual, com es veu, presenta Llorente com l'única persona capaç de fer resistir el poble valencià a la centralització —cultural, cal entendre— de Castella. Dels neollemosinistes només es lamenta que els pocs (però selectes) membres d'aquest grup no es posin d'acord en la forma d'escriure.

Davant d'un panorama que sembla desolador, Nebot proposa —ell que a l'inici de l'article s'ha presentat com algú aliè als escriptors— convocar un congrés de valencianistes en el qual debate el model d'escriptura per al valencià:

¿Y cuál es ese remedio? se dirá: en nuestra opinión es sencillo. Convòquese [sic] por quien tenga autoridad para ello, sea Lo Rat-Penat, ó la Sociedad de Amgios del País, ó el Ateneo, ó los directores de la prensa local, ó quien sea, á un gran congreso de valencianistas, donde tengan cabida todas las escuelas y todas las opiniones: puesto que afortunadamente estas cuestiones no han llegado todavía á acalorar los ánimos, acudan allí todos guiados por el amor á la patria y á las letras, y convéngase entre todos en hacer de ese congreso una especie de Concilio ecuménico que defina el dogma de nuestra literatura (Nebot 1887a: 221).

I ell mateix s'atreveix a apuntar, ja, dues possibles solucions al conflicte, o dos primers punts d'acord. En primer lloc, proposa d'acceptar «como buenas y legítimamente valencianas

ciertas frases y voces castellanas que es ya muy difícil sinó imposible desterrarlas de nuestra lengua», paraules com *bueno*, *adios*, *palacio*, *mesilla*, *loco*, etc. Una proposta que, dit sigui de passada, no deixa de contradir-se amb les lloances que feia dels neollemosinistes, que semblaven els seus favorits.

En segon lloc, proposa

[a]ceptar los hechos consumados y formar dos gramáticas diferentes: la una castiza, erudita, que puede ser la catalana (y nos ahorramos el trabajo de hacer una nueva, que al cabo ha de ser casi igual á ésta), con la que podamos ayudar en la medida de nuestras fuerzas al renacimiento lemosín y recordar nuestras antiguas glorias literarias; y otra valenciana popular, transiguiendo con la *ch*, la *s* y la *ñ*, pero creando un verdadero cuerpo de doctrina con reglas fijas y precisas, que hagan imposibles los resbalones que continuamente damos cuantos nos proponemos escribir algo en nuestra moderna lengua, y unifique, legalizándolas, las tendencias de una escuela que tal vez representa la manifestación de verdaderas necesidades de la época (Nebot 1887a: 221-222).

És a dir, escriure dues gramàtiques, una d'erudita —i val la pena notar que accepta tranquil·lament que sigui la «catalana», és a dir, la que fan servir els escriptors del Principat i que segueixen els autors valencians de la «escuela catalana»— i una de valenciana popular, que accepti alguns castellanismes ortogràfics però que estableixi i organitzi bé la manera d'escriure la llengua col·loquial. Com s'ha fet notar (Saragossà 2007), la proposta de tenir dos sistemes d'escriptura no és privatiu de Nebot: l'havia proposat per a Catalunya Milà i Fontanals (vg. Bernat 2022: 59-60), i en certa manera també l'havia practicat Verdaguer (vg. Rossich 2006) i fins i tot Constantí Llobart (Escartí 2005: 137). Aquesta proposta és la més rellevant perquè, deu anys més tard, quan Nebot constati que ningú ha publicat cap de les dues gramàtiques, ell s'atrevirà a publicar-ne una, la primera del vuit-cents estampada a València.

5.2 La segona etapa: cap al particularisme

Així, doncs, el 1894 va publicar els *Apuntes para una gramatica valenciana popular* (Nebot 1894) tot recuperant, explícitament, la proposta que havia fet el 1887: el pròleg comença d'una manera ben eloqüent: «Hace unos ocho años el autor de este libro escribió un artículo en el que criticando “la anarquía que impera en el campo de la literatura valenciana”, se atrevió á proponer el remedio á este mal» (Nebot 1894: V-VI), i remetia, en nota, a l'article de 1887, que incorporava també en apèndix a la gramàtica. Després de la mort de Constantí Llobart (el 1893) no quedava ningú que pogués fer la gramàtica i, davant de la

urgentísima la necesidad de oponer un dique al desbordamiento del valencianismo popular, anarquista rabioso que borraría en breve toda diferencia de clases haciendo que desde el Rector de la Universidad abajo acabáramos todos (y ya no nos falta mucho) por escribir como los soldados ó las porteras letradas, se precisa de todo punto que alguien emprenda cuanto antes esta tarea (Nebot 1894: VI-VII).

I aquest algú era, és clar, ell mateix. Nebot recupera, doncs, la idea que havia exposat el 1887 segons la qual fora convenient de tenir dues gramàtiques —que ara denomina hieràtica i demòtica, com en l'escriptura egípcia— i es proposa de donar a llum la demòtica, és a dir, la del valencià popular. Per a això, abans ha fet tot d'assumpcions. Ha assumit que tots els valencians alfabetitzats han estudiat en castellà, per la qual cosa només cal copiar per al valencià la gramàtica castellana de la RAE; ha assumit que tots els escriptors valencians escriuen amb l'ortografia castellana, i en contra del que deia el 1887, també l'assumeix com a pròpia (Nebot 1894: IX-X).

S'inicia, aquí, el viratge particularista de Nebot que acabarà el 1910, i sota acusacions de secessionista, com s'ha vist, o fins i tot d'«anticatalanista furibund» (Fuster 1984: 19). Ara, però, encara és només particularista. Sí que, com s'ha dit, assumeix totalment l'ortografia castellana i es preocupa, només, de fer una gramàtica per als escriptors valencians. Però a les fonts de què ha partit, ultra a la gramàtica de l'acadèmia espanyola, hi afegeix algunes gramàtiques catalanes, com la de Bofarull & Blanch (1867). Al cos de la gramàtica també hi cita la gramàtica de Pau Estorch (1857) i, totes dues juntament amb l'obra de Milà i Fontanals, són sovint font d'autoritat per resoldre problemes que presenta el valencià. Saragossà (2007: 90-91) n'ha recollit alguns exemples, i podrien afegir-s'hi encara passatges en els quals compara el valencià amb el parlar de Catalunya, o bé afirma que trets propis del català eren comuns també al valencià antic:

Las formas *ens* por *mos* y *us* por *vos*, muy usadas en Cataluña y antiguamente tambien en Valencia, han desaparecido de nuestro lenguaje hablado (Nebot 1894: 45).

La *a* se pronuncia en todo el reino como la castellana en principio y en medio de dicción: también en los finales suena lo mismo en la capital y en la mayoría de los pueblos; sin embargo, en algunas comarcas —por ejemplo, Sueca y Alcoy— se pronuncia como en Cataluña, ó sea como diptongo de *ae*, de modo que ni resulta *Sueca* ni *Sueque*, sino con un sonido intermedio (Nebot 1894: 27).

Tot i que també hi ha alguns passatges en els quals marca distància —lingüística— amb el català, com en els exemples següents:

Tampoco se dobla nunca la *l* en valenciano como se hace en Cataluña; no escribimos *il-lustrar*, *il-luminat*, sino *ilustrar*, *iluminat* (Nebot 1894: 151).

[...] es lo más natural suprimir la *h* —salvo en contadas voces de uso constante, como *ahont*, *ahí*— si queremos aproximarnos al castellano y separarnos del catalán: nuestros hermanos de allende el Ebro escriben, por ejemplo, *acreeador*, *provehir*, *crehéu*, *ruhido*, para significar que del sitio ocupado por la *h* se ha quitado una letra; *creditor*, *provedere*, *credete*, *rugitus*: los castellanos escriben *acreeador*, *proveer*, *creed*, *ruido*; los valencianos debemos imitar á estos y hasta seguir su ejemplo en las voces en que ellos conservan la letra de origen; como *introduir*, *veí*, en vez de *introduhir*, *vehí*, que es como se escriben en Cataluña (Nebot 1894: 147-148).

Però cal destacar que, tot i que s'allunyi d'alguns usos del català, continua considerant-los «nuestros hermanos».

Tot amb tot, les afirmacions de la gramàtica sembla que tingueren poca repercussió, si fem cas a Fuster (1984) o Ramos (1992), que consideren absolutament irrellevant en el seu context valencià l'aportació de Nebot. És ja durant els primers anys del segle XX que l'actitud del gramàtic de Vila-real es va radicalitzant, a poc a poc, cap a un particularisme cada cop més extrem.

El 1908 esclatà, a la premsa valenciana, una petita polèmica de caràcter lingüístic. Inicialment hi prengueren part Lluís Bernat i Teodor Llorente, des de les pàgines de *El cuento del Dumenche* i *Las Provincias*, respectivament, i més tard Eduard López Chavarri, al voltant del model de valencià que s'havia d'emprar en la premsa i en el teatre.⁷³ En aquest context, el setembre de 1908 Faustí Barberà va publicar a *Terra Valenciana* un article en què proposava de crear una acadèmia del valencià. En contra d'aquesta proposta va respondre Antoni M. Alcover, el mateix 1908, des de les pàgines del *Bolletí del diccionari de la llengua catalana* (BDLC). Hi criticava durament la proposta, i hi deia que el que convenia primer de tot al valencià eren estudis que el descriguessin, per a després establir-ne les normes ortogràfiques i gramaticals, i hi fa algunes propostes de caràcter ortogràfic més aviat unitarista. A partir d'aquest article, Nebot li replica des de *Las Provincias*, i s'entaula un debat fonètic i dialectal totalment aliè al debat principal. En la primera rèplica, Nebot retreu a Alcover un cert desconeixement del valencià: «Pero aunque competentísimo en estos estudios, el maestro Alcover conoce el valenciano más por las referencias de corresponsales que por propia experiencia» (Nebot 1908a: 1e) i, després d'esmenar-li algunes observacions ortogràfiques, conclou:

Y permítaseme terminar haciendo más las siguientes palabras del Sr. Alcover:

«La ortografía es una cosa secundaria; no es indispensable para la vida de una lengua, ni de una literatura; pero es bueno tener un sistema ortográfico. Lo más práctico y racional es

⁷³ Per a un estudi detallat de la polèmica, vg. Fuster (1984) i, més especialment, Salvador (1986); a Ramos (1992) hi ha una síntesi de les propostes principals de Nebot en la polèmica amb Alcover.

conservar el sistema tradicional, amornizándolo, esto es, quitándole las discordancias, las vacilaciones y la duplicidad de signos para respresentar el mismo sonido.»

Esto es; conservar el sistema tradicional, pero no con respeto fetichista, sino armonizándolo, quitándole las discordancias y las vacilaciones (Nebot 1908 1e).

La polèmica continuà, encara, sempre amb debats ortogràfics, fins ben entrat 1909. En aquest debat els arguments d'Alcover, lingüísticament, sempre eren superiors als de Nebot, però ara això és poc rellevant. La polèmica es va tancar, provisionalment, el 1909 amb un article de Nebot en què suplicava a Alcover que no l'ataqués més. Abans, en el mateix article, desmentia Alcover a propòsit de l'ús clàssic del dígraf *ch* amb valor velar de [k], i insistia en les dues escoles que havia defensat el 1887. De pas, aprofitava per inscriure's ell mateix a l'escola culturalista, que el 1887 era «catalan» i que ara ja era, només, de «los clásicos del *Rat-penat*», i hi constatava el fracàs de la seva proposta de gramàtica popular:

[Y] como esto no es cierto [que la *ch* només tingué valor velar], ni aun refiriéndonos á los escritores valencianos de la escuela popular (periodistas callejeros y autores dramáticos), yo, que siempre he sido de los otros (de los clásicos del *Rat-penat*), á pesar de mi *Gramática popular* que no fué sinó un intento de redención mal apreciado por los clásicos y desoído por los Populares, he querido de nuevo meterme á redentor... y de nuevo he sido crucificado (Nebot 1909: 1d).

I tot i que en contra d'Alcover feia servir com a fonts d'autoritat gramàtics catalans com Milà i Fontanals, Bofarull i Blanch, Estorch —que de fet ja estaven completament superats per l'obra de Pompeu Fabra—, Nebot conclou l'article amb un paràgraf que frega el secessionisme:

En resumen: ¿qué es lo que pretende el Sr. Alcover? ¿Que los valencianos escribamos en catalán? Pue esto precisamente es lo que yo no quiero, y conmigo la mayoría de mis paisanos; porque creemos que ara no escribir en valenciano sencillo y corriente, asequible á los que más necesidad tienen de ilustrarse, no vale la pena de dejar por el catalán el castellano, que nos es más fácil y más conocido á todos, lectores y escritores; y conste que esto lo confieso yo, que además de ser hijo de la provincia de Castellón y de la diócesis de Tortosa, he vivido tres años en Barcelona y soy licenciado por su Universidad (Nebot 1909: 1e).

L'últim article entre els dos gramàtics fou d'Alcover, al BDLC, el 1913. És una duríssima crítica al *Tratado de ortografía valenciana clásica* de 1910, l'obra que, efectivament, situava Nebot en una posició secessionista.

5.3 La tercera etapa: abraçant el secessionisme

En la polèmica de 1908-1909 ja s'ha vist que Nebot tenia un interès especial en l'ortografia — que ja s'havia entrevist a la gramàtica de 1894. El 1910, confirmant-lo, publicà a València un

Tratado de ortografía valenciana clásica (Nebot 1910), amb pròleg de Teodor Llorente. Aquesta obra, seguint l'estela del que havia manifestat al darrer article de la polèmica el 1909, s'apropava perillosament a posicions secessionistes. De fet, segons Ramos (1992: 29), la proposta ortogràfica de Nebot cerca «segregar lingüísticament el valencià del català». De fet, pel que fa a les propostes ortogràfiques concretes, hom podria situar-lo tranquil·lament entre els autors particularistes, ja que hi fa propostes que formaven part de l'*scripta* del valencià popular: elisió de la *-d-* intervocàlica final, absència de la *l·l*, etc.

Però al primer capítol de l'ortografia hi tracta una «Cuestión prèvia» —en realitat, un debat sobre com és l'ortografia clàssica valenciana— en què hi ha afirmacions interessants sobre la llengua. Demanant-se si les altres llengües neolatines no han adaptat l'ortografia medieval a la llengua moderna, posa el català en igualtat de condicions a les altres, de manera que hom pot entendre que valencià i català són dues entitats ben segregades: «¿Acaso las demás lenguas neo latinas, el castellano, el catalán, el francés, el italiano, se escriben hoy como hace dos ó trescientos años? (Nebot 1910: 18)». I insistia en la idea de dues llengües separades:

Convieni, por lo tanto, fijar el concepto de lo que debe entenderse por clasicismo en el problema de nuestro lenguaje escrito y deslindar de una vez para siempre lo que es propio y privativo del valenciano desde que éste empezó á ser lengua culta y escrita diferente del catalán, de lo que tiene de común con éste por su común origen, ó con el castellano por un influencia más ó menos legítima, pero cierta y positiva (Nebot 1910: 18, subratllat afegit).

I, si bé més endavant Nebot reconeix que el valencià i el català comparteixen molts trets ortogràfics, també afirma que no són, ni de lluny, la mateixa ortografia: una ortografia, per cert, amb la qual Nebot devia confiar poc, ja que escrigué l'obra en castellà, i es veié obligat a justificar-se al pròleg. Una justificació que serveix per veure com, per a Nebot, la presència del castellà a València era natural en tots els nivells de l'educació i, per tant, de la lectura d'obres tècniques:

Réstame sólo explicar, contestando á la observación de algún amigo, el motivo de escribir el presente tratado en castellano, siendo así que sólo ha de servir para valencianos; la explicación es muy sencilla; en todas las escuelas públicas y privadas del reino de Valencia se enseña á leer y á escribir en castellano, pero no en valenciano; de aquí que todos los hijos de esta tierra seamos en lo literario castellanos y que en la lengua de Castilla estemos acostumbrados á recibir toda clase de enseñanzas, incluso la historia y la geografía de Valencia y el Catecismo de la Doctrina Cristiana que en castellano se enseña en todas las escuelas y en todas las Iglesias del reino (Nebot 1910: 15).

Davant d'un Nebot que sembla abraçar força el secessionisme lingüístic, tot i reconèixer l'origen comú de la llengua, la pregunta que sembla pertinent és demanar-se per què Llorente

accedí a prologar l'obra. Potser hi accedí per compromís, ja que Nebot havia estat vicepresident de *Lo Rat-penat* i aquesta condició figurava a la portada; potser hi accedí com a resultat natural de la polèmica a *Las Provincias* i de l'omnipresència de Llorente en els assumptes filològics valencians. O potser per totes dues raons, a les quals cal sumar-n'hi encara una altra, sens dubte molt rellevant: per esmenar les tesis de Nebot des de la pròpia obra. En efecte, el text de Llorente és una crítica a les tesis del llibre que prologa.

Sí que comença afirmant que es pot recomanar el llibre tant per la importància del tema com per la competència de l'autor (Llorente 1910: 5), i lloa la dedicació de Nebot a la gramàtica valenciana, però critica les seves posicions lingüístiques. D'entrada fa una afirmació que deixa clara la seva posició quant a la unitat de la llengua «siendo dialectos de un mismo idioma la lengua que se habla en Cataluña, Mallorca y Valenciana» (Llorente 1910: 7), i després de repassar els punts de contacte entre la proposta de Nebot i l'ortografia catalana —punts compartits per Llorente—, dissenteix que la llengua hagi de tenir dues ortografies. Sàviament afirma que la diferència de registres ha de raure en el lèxic, i acaba:

La ortografía no debe cambiar; ésta, nada tiene que ver con el lenguaje hablado, y si la han cambiado adoptando la castellana los escritores que lo tomas del pueblo, ha sido por ignorancia lamentable ó por facilitar la lectura á lectores igualmente ignorantes. Eso es un verdadero borrón para la literatura valenciana, sea ó no sea popular, *y siento que lo justifique quien es tan amante de ella como el Sr. Nebot* (Llorente 1910: 11, subratllat afegit).

El 1913, com s'ha dit, Alcover va dedicar un article molt crític —en dues parts, als números de febrer-març i d'abril-juliol del BDLC— a analitzar l'*Ortografia* de Nebot, li lloava alguns encerts però, sobretot, li retreia alguns errors que provenien

del punt de vista que ha pres [Nebot], que sempre ha tengut envers del valencià i de la llengua catalana, punt de vista erradíssim, an el nostre entendre, i que no deixa veure les coses així com son, sino capgirades en molts d'endrets (Alcover 1913: 340).

Aquest punt de vista que té a veure, és clar, amb la unitat de la llengua. I de fet, la crítica d'Alcover se centra en aquest punt:

No volem més que exposar el nostre sentit, així com ell exposa el seu, envers la llengua catalana an el reine de València, que ell no admet que sia catalana, sino just valenciana i per lo meteix independent de la catalana de cap a peus. Parlem-ne, doncs, de tot això de prim compte (Alcover 1913: 340).

Tant, que en un dels epígrafs de la segona part Alcover es demana, justament: «La llengua valenciana ¿no es catalana?», i comença, ras i curt: «En Nebot diu que no, i aquí està la seua gran errada» (Alcover 1913: 352), i tot seguit li retreu, unes quantes vegades, que no demostrí

amb proves les seves afirmacions secessionistes, tot avançant que seran incapaçes de trobar-ne. Un exemple d'entre els possibles:

El mal d'En Nebot i de tots els valencians que sostenen lo que ell sostén, està en que desconeixen casi de tot el català que's parla en les diferents comarques catalanes, com no coneixen més que de lluny i a mitges lo que's parla a molts endrets del reine de València, sobre tot els molt allunyats de la capital, i per aixó tenen un concepte equivocadíssim de la realitat vivent de la llengua catalana, estesa desde Salses (Rosselló) fins a Elx, desde les muntanyes Maleides i Calaceit fins a les Balears i Alguer de Sardenya. I tot desconeixent aqueixa realitat, duits d'un bolic de prevencions i prejudicis esglaiosament incongruents, se llancen a sentenciar sense tenir en compte per res els resultants i considerants indispensables, i per aixó la sentència els surt esferrallada, esguerrada, contrafeta, un cent-cames (científicament parlant), com es anar a dir que «els valencians tenen ja de vell la seua llengua escrita, propia i especial, com especial i propia es la parlada, i diferent, per lo tant, de la catalana» i de «la baleàrica». —Comprenem que es una micoia costós i feixuc haver de recórrer tot el territori desde Salses a Elx, desde les Maleides i Calaceit fins a les Balears per estudiar-hi els diferents llenguatges que hi caplleven. Doncs els que no vullen o no puguen emprendre tal pelegrinatge, els pertoca un bon callar, no tenen dret a aficarse a donar sentència sobre lo que son i deixen d'esser el valencià i el català; i si s'hi afiquen a la baballana, que no's queixin si llavò qualcú els diu els quatre mots de la veritat. (Alcover 1913: 356).

En resum, Josep Nebot evoluciona de les posicions més conservadores o llemosinistes a posicions que la bibliografia ha tractat d'explícitament secessionistes amb els anys. Les tesis secessionistes, tanmateix, tingueren poc ressò en la societat valenciana del seu temps, i a més a més reberen crítiques, com s'ha vist en el pròleg de Llorente. Així, la crítica filològica catalana —entesa en un sentit ampli— sempre l'ha vist com un autor secessionista, des d'Alcover, ja el 1913, fins als estudis més recents de Martí-Badia (2020a). Llegint atentament l'obra de Nebot, però, hom s'adona que les referències constants a gramàtics catalans —per bé que clarament superats— el mantenen sempre en un cert reconeixement implícit, si no d'unitat, d'una mena de pertinència. En qualsevol cas, potser sí que les paraules de Sanchis Guarnier (1972: 182) eren justes, i el que caracteritzava Nebot era una mena d'anticatalanisme que condicionava la seva visió de la realitat lingüística.

6 Sota l'ombra del secessionisme (II): Lluís Fullana

L'obra lingüística de Lluís Fullana i Mira (1871-1948) queda pràcticament fora dels límits cronològics d'aquest treball. Això no obstant, per la importància que tingué l'obra de Fullana, i pel fet que els seus inicis coincideixen amb el final del període analitzat en aquest treball, val la pena dedicar-hi uns breus apunts. Potser és l'únic autor valencià que podria haver-se estudiat al capítol § VII, però amb moltes reticències. En efecte, Fullana conegué la filologia

moderna i col·laborà amb Alcover, l'Obra del Diccionari i l'Institut d'Estudis Catalans, però els seus treballs no compleixen amb les expectatives de qualitat del mètode —de fet, Casanova (1989) l'ha considerat el darrer lexicògraf del segle XIX— i, a més, les implicacions ideològiques sobre la unitat de la llengua són més rellevants que les seves aportacions a la ciència lingüística. En qualsevol cas, l'obra de Fullana ha estat àmpliament estudiada, especialment a la monografia de Climent (2004). En la seva proposta de classificació, Martí-Badia (2020a: 232-237) l'ha considerat un autor unitarista, si bé amb matisos, ja que el seu treball pren en consideració només obres publicades fins a 1906, i per tant les propostes secessionistes d'a partir de 1915 queden fora de l'abast del llibre.

Es tracta d'unes propostes secessionistes perquè, en efecte, Lluís Fullana és l'altre autor valencià sobre el qual plana el dubte del secessionisme lingüístic (Simbor 1992), tot i que altres autors, com Llorenç (1989) o Casanova (1989), no l'hi considerin. De fet, aquesta disparitat d'opinions Climent (2004: 173) la resumeix de la manera següent:

Sobre l'opinió que Lluís Fullana tenia d'aquest tema s'ha escrit molt, i s'han arribat a expressar posicions contradictòries. La causa han estat les opinions de Fullana mateix que, segons el moment i la situació, defensava una postura o una altra.

De formació lingüística autodidàctica, Fullana fou frare franciscà des de 1890, i es dedicà professionalment a l'ensenyament del francès a Benissa i a Ontinyent. Va respondre des dels inicis a la *Lletra de convit* d'Alcover, i fou un dels principals corresponsals valencians, un dels col·laboradors «qui tenen poca son» (*BDLC* II, 64): el 1904 tenia enllestides cap a 10.000 cèdules, segons que declara ell mateix en una lletra a Alcover (Perea 2008b: capsao25_document689).

En aquests primers anys de col·laboració amb Alcover, Fullana es mostra plenament conscient de la unitat de la llengua, que reconeix sense cap problema. De fet, el 1903 envia a Alcover unes *Observacions sobre l'anàlisi etimològica y fonètica de la nostra llengua* en els quals devia parlar de llemosí, tot seguint la tradició valenciana. La unitat hi era clara, des del moment que parlava de *nostra llengua*, però a més en la lletra amb què les trametia a Alcover, Fullana hi deia: «No tinc cap d'inconvenient que les paraules “llemosí”, “llemosins”, “llemosina” y “llemosines” sien substituïdes per “catalá”, “catalans”, “catalana” y “catalanes”» (Perea 2008b: capsao25_685). La col·laboració amb Alcover el durà a participar al I Congrés Internacional de la Llengua Catalana el 1906 a Barcelona, amb la comunicació «Ullada

general sobre la morfologia catalana», l'única contribució d'un autor valencià al congrés.⁷⁴ El 1908 aquesta contribució va aparèixer en doble edició, amb el títol original, però també amb el títol *Ullada general sobre la morfologia valenciana*. En la portada de l'edició valenciana indica per què canvia el nom del treball:

En este treball s'usen els calificatius de *català* y *catalana* en lloch de *valencià* y *valenciana*, per haver convengut els congressistes catalans, valencians, mallorquina y rossellonesos, en donar, a fi d'entendres millor, una sola denominació á les llengües parlades en este quatre regions; més lo lector deu sistuirles ara p'els de *valencià* y *valenciana* (*apud* Climent 2004: 49).

Es tracta, per tant, d'una qüestió merament onomàstica. Essent la mateixa entitat lingüística, els valencians prefereixen la denominació particular, i Fullana no té cap problema a publicar la seva obra amb els dos glotònims, en funció del públic a què es dirigien: *català* per a l'edició barcelonina i *valencià* per a la valenciana.

Es pot dir que fins a mitjan dècada de 1910 Fullana va participar força activament en les iniciatives lingüístiques proposades des de Catalunya, sempre des de l'òptica valenciana. A part de la col·laboració amb Alcover i amb l'Obra del Diccionari, va participar en algunes tasques lingüístiques al voltant de l'Institut d'Estudis Catalans: els va oferir assessorament ortogràfic sobre aspectes del valencià (Climent 2004: 51-53), i encara el 1919 va ser l'informant de Griera per a l'*Atlas Lingüístic de Catalunya* (Griera 1923: s. n.; Bellés 2021: 16). Sembla que, fins i tot, a partir de 1915 va integrar-se a l'Acadèmia de la Llengua Catalana de Barcelona, que de fet s'oposava a les normes de l'Institut (Climent 2004: 53).

Les coses van començar a canviar, tanmateix, a partir de 1914, quan Fullana va donar suport a unes normes ortogràfiques impulsades des de Lo Rat-Penat. Tot i que en un principi aquestes normes no defugien gaire de les de l'Institut —el mateix Fullana les veia amb bons ulls (Climent 2004: 60)—, a poc a poc Fullana es va anar acostant als sectors més regionalistes de Lo Rat-Penat i del Centro de Cultura Valenciana, des d'on defensar explícitament la unitat de la llengua cada cop era més complicat. A més a més, una dura crítica de Barnils al *Butlletí de Dialectologia Catalana* de l'IEC a propòsit de la *Gràmatica elemental de la llengua valenciana* (Fullana 1915) va suposar el trencament definitiu entre Fullana i Alcover i l'Institut. Entre altres coses, Barnils li retreia no respondre «a l'estat actual dels estuis

⁷⁴ Per a la participació valenciana al Congrés de 1906, vg. Climent (2009), Ferrando (2018) i Martí-Badia (2020a: 273-278).

lingüístics en la nostra terra» i no ser prou ferm en la defensa de l'origen unitari de l'idioma (Barnils 1915: 139).

I tot i que a la *Gramática*, Fullana hi reconeixia prou la unitat de la llengua, bo i dient que el valencià no és «essencialment diferent del català i baleàric. Rónegament existixen certes diferències dialectals, pròpies de les regions valenciana, catalana i baleàrica» (Fullana 1915: 17) i fent servir, fins i tot, Fabra d'autoritat (Fullana 1915: 55), a la seva obra havia defensava un origen prejaumí per al valencià, paral·lel, doncs, a la formació del català, com a mínim, des de l'*Estudi sobre filologia valenciana* de 1912, editat justament per Lo Rat-Penat. Així, en aquesta obra, parlava primerament de l'origen i formació del valencià, i seguint els postulats de la gramàtica etimològica de Marià Grandia (cf. § VII.8.2) considerava que:

[E]l valencià, com afirma lo mateix Grandia, es desenrollat espontàneament mentres la conquesta d'este Reyne de Valencia, y al mateix temps qu'el català en lo Principat de Catalunya.

Per això mateix, en un prinici, açè és, en lo sigle XIII, pòca era la diferència entre les llengües parlades en lo Principat de Catalunya y en lo Reyne de Valencia, fins que, per fi, vingué lo sigle XIV, en que ja es nòta prou diferència, distinguinse, sobre tot, una d'atra en les terminacions d'els substantius y adjectius, com també en la segona persona del singular dels vebrs, qu'en el català admet la terminació en *as* y el valencià en *es*. Esta esta y esta es encara la diferència més característica entre les dos llengües (Fullana 1912: 2-3).

A poc a poc, doncs, Fullana s'anà allunyant d'aquell primer catalanisme —si es pot dir així— i acostant-se als sectors més regionalistes de Lo Rat-Penat, que l'instituiren com una mena de «filòleg oficial» del valencianisme. Tant és així que, a partir de finals de la dècada de 1910 i fins cap a 1927, com a mínim, ocupà una càtedra de llengua valenciana a la Universitat de València (Climent 2004: 191-230).

El 1926 es produeix, encara, un fet destacat. En el si de la reforma de la Real Academia Española promoguda pel directori de Primo de Rivera, en la qual havien de correspondre uns seients per a les llengües regionals d'Espanya, Fullana és nomenat membre corresponent per al valencià. Aleshores es trasllada a Madrid, on passa la major part del temps i on romandrà fins a la mort. Climent (2004: 234-235) ha hipotetitzat que el trasllat es devia, en part, a l'aïllament intel·lectual que patia el franciscà a València. Sigui com sigui, l'allunyament de València és ja irreversible. Només el 1932 es produirà un petit acostament, de nou, de Fullana al catalanisme lingüístic: va ser un dels signants de les Normes de Castelló, tot i que no

participà en el procés d'elaboració, i les signà, només, «atès lo caràcter provisional que tenen» (*apud* Climent 2004: 268).⁷⁵

En síntesi, doncs, Fullana és un autor d'una trajectòria complexa, que comença col·laborant amb entusiasme amb el catalanisme lingüístic però que, a poc a poc, se'n va allunyant per adoptar posicions entre particularistes i secessionistes, sense que sigui clar, ni a partir dels seus escrits, quin era el posicionament que adoptava. En qualsevol cas, l'obra de Fullana presenta dos problemes. En primer lloc, com ja han apuntat Rico & Solà (1995: 37), hi falta un estudi sistemàtic i veritable de la llengua, homologable als estudis que ja es produïen als Països Catalans a inicis del segle XX; en segon lloc, l'actitud volgudament equidistant de Fullana, navegant entre el catalanisme lingüístic i el valencianisme més regional, li posaren una estigma de la qual, difícilment, s'alliberarà la seva obra.

7 Els inèdits

Al marge del desenvolupament cronològic que s'ha seguit fins ara, al llarg del segle XIX es produïren al País Valencià un conjunt d'obres lexicogràfiques que romangueren inèdites. Algunes s'han conservat, s'han estudiat i, fins i tot, s'han editat modernament. D'altres, a més, foren conegudes de lexicògrafs que sí que portaren a impremta llurs treballs i, per tant, indirectament han estat conegudes de fa temps. Convé fer-ne un breu repàs.

7.1 *Les Voces castellanas y su equivalencia en valenciano de C. M. G.*

Seguint un ordre cronològic, i obviant Ros i Sanelo, la primera obra lexicogràfica inèdita de què es té constància és un vocabulari titulat *Voces castellanas y su equivalencia en valenciano*, d'un anònim C. M. G. que no ha estat identificat.⁷⁶

L'obra de C. M. G. té el mèrit de ser la primera obra lexicogràfica bilingüe bidireccional, és a dir, que tant té versió castellà-valencià, com versió valencià-castellà. Escrita el 1825, romangué inèdita i es conegué, a través del manuscrit, a partir de finals del segle XX. Així, en

⁷⁵ Vg. Climent (2004: 257-269) per a un relat exhaustiu d'aquest assumpte.

⁷⁶ Cap dels estudiosos d'aquest autor (Alpera 1991, Casanova 2007, Ribera 2015, 2016) han estat capaços d'identificar-ne el nom; només, a partir dels trets lèxics i fonètics del diccionari, han convingut a considerar-lo originari del Baix Maestrat.

donen notícia Colón & Soberanas (1991: 171, n. 232), Rico & Solà (1995: 136), Marcet & Solà (1998: § 1381), en fa un breu apunt ideològic Alpera (1991: 55), una primera aproximació Casanova (2007) i, finalment, Ribera (2015, 2016) en fa un estudi sistemàtic i n'ofereix l'edició moderna

Les *Voces* de C. M. G. són un compendi d'equivalències castellà-valencià i valencià-castellà de poc més de 5000 entrades, sense definició ni informació gramatical, encara que a vegades ofereixi més d'un sinònim equivalent per a una entrada (*Andamio – Andami, embastida; Ventar-se – Abanicarse, acerse aire*). L'objectiu de l'obra era fonamentalment didàctic, i el sistema ortogràfic que adopta l'autor per al valencià és, de fet, el castellà. Com apunta Ribera (2016), l'objectiu didàctic era doble: d'una banda, ensenyar castellà als valencians (la direcció valencià-castellà); de l'altra, ajudar a la lectura en castellà als valencians (la direcció castellà-valencià). Casanova (2007) i Ribera (2015, 2016) hi veuen similituds amb l'obra, també inèdita, de Lluís Lamarca.

L'autor de les *Voces* gairebé no incorpora paratextos al diccionari; només una breu «Nota» encapçala l'obra:

He prescindido de la gramática y ortografía lemosina o valenciana. Escribí esto para un amigo y solo atendí a la pronunciación actual del valenciano como hoy día se habla; pues de otra manera, n[i] mucha valencia<cia>nos sabrían pronunciar, y aun entender muchas palabras. Palabras conque antiguamente se significaban algunas cosas sin ambigüedad, hoy día el uso y la corruptela, ó las han descartado del lenguaje, o les ha da do un sentido diferente; o bien lo que es peor, significan cosas obsenas, indecentes y bajas. No cito, por la misma razón que no las pongo en este catalogo o coleccion. Por consiguiente tanto en la eleccion de voces como en la ortografía, me he ceñido al uso y pronunciación actual (*apud* Ribera 2015: 274)

A partir d'aquestes poques ratlles i del sistema ortogràfic, a més de la naturalesa del vocabulari, es pot inferir tota la ideologia de l'anònim C. M. G. Com pot veure's, en primer lloc enuncia que renuncia a l'ortografia clàssica, i que escriu segons la pronunciació actual del valencià. Això, que l'apropa en certa manera als corrents del *valencià que ara es parla*, a un valencià popular, no és més que una manera de castellanitzar l'ortografia, com s'ha dit, fet que només pot tenir dues motivacions, en certa manera complementàries. Pot ser que l'autor consideri que ja s'ha perdut el coneixement —escrit— del valencià i que no valgui la pena recuperar-lo si, tanmateix, l'objectiu de l'obra és facilitar el castellà, o pot ser, més senzillament, que cregui que és la manera de facilitar que s'aprengui l'ortografia castellana.

Sigui com sigui, és evident que per a C. M. G. el castellà és el centre sobre el qual pivota la seva tasca lexicogràfica, i l'objecte principal del treball. Una característica que, com s'ha vist, és comuna a tota la producció lexicogràfica de la primera meitat del segle XIX.

7.2 *El Diccionario valenciano-castellano de Tomàs Font i Piris*

Del segon diccionari inèdit hom en sap més coses que del primer. Com a mínim se'n sap el nom complet de l'autor, Tomàs Font i Piris (Cullera 1772- 1853), i se sap que fou aprofitat per Llobart en la seva edició del diccionari Escrig (Llobart 1887: s. v. *cullera*; Picazo 1991: 103). En va fer una breu descripció Gulsoy (1964a: 135-136), i hi va dedicar una tesi doctoral⁷⁷ i una petita monografia Picazo (1991). És a partir d'aquest darrer treball que s'ofereixen les notes que segueixen.

El manuscrit del diccionari conté unes 10.000 veus, i sembla que fou acabat el 1866. Es tracta, doncs d'una obra de la segona meitat de segle, posterior a Escrig però anterior a les reedicions de Llobart i de Martí i Gadea. A diferència de les anònimes *Voces*, Font i Piris deixà un pròleg —una «Advertencia»— en el qual desenvolupa algunes idees interessants. La finalitat de l'obra era, clarament, didàctica en el sentit que pretenia ésser una eina per aprendre castellà. Tot i que Picazo no ho afirma categòricament, el fet que l'obra sigui una llista d'equivalències i alguna frase d'aquest pròleg, com la que segueix, així fan pensar-ho:

[M]e he contraído solamente a las voces cuya correspondencia castellana es generalmente menos sabida, dexando [sic] las anticuadas, que ningún uso tienen ya en nuestro Reyno (Font i Piris *apud* Picazo 1991: 101).

Aquesta circumscripció als mots diferents en les dues llengües, és a dir, als que costa més de saber o d'aprendre, una altra característica de bona part dels vocabularis valencians del segle XIX. El que sí que afirma taxativament Picazo (1991: 106) és que Font i Piris concebia una clara jerarquia entre les llengües: el català, per a l'autor, no deixava de tenir una «funció subordinada i auxiliar» respecte del castellà.

És interessant remarcar que Font i Piris sembla demostrar una certa consciència de tradició lingüística. Així, primer recorda que havia après «la verdadera pronunciación valenciana de las letras» (Font i Piris *apud* Picazo 1991: 16) al costat de la castellana. De tota manera, segons que diu Picazo (1991: 114-115), Font i Piris va ser poc curós en el sistema

⁷⁷ Llegida el 1990 a la Universitat de València, no ha estat possible consultar-la per aquesta tesi.

ortogràfic que va emprar en el seu diccionari. Sembla, a partir dels exemples que en transcriu, que representava una part de la pronúncia apitxada, a vegades amb grafies pròpies del castellà (*llichenda, mecha, sucha*); sembla, també, que vacil·lava en l'ús de *b* i *v*, i que feia ús de la *ñ* com a única grafia per a la nasal palatal (*piñol, ñoreta, codoñ*).

Cal tenir en compte, encara, que la metallengua, la mínima metallengua, és sempre el castellà. És una llàstima que l'article de Picazo no transcriu més fragments del diccionari, i que no s'hagi pogut accedir al manuscrit ni a la tesi del mateix Picazo. Tanmateix, amb la informació reportada fins aquí queda clar que, un cop més, el *modus operandi* i la ideologia de Font i Piris és coneguda: una llista d'equivalències valencià > castellà, de mots diferents i amb una grafia castellanitzant, amb l'objectiu prioritari de facilitar la llengua castellana als seus coetanis.

7.3 *El Diccionario valenciano de Josep Pla i Costa*

A mitjan segle XIX, o més exactament entre les dècades de 1860 i 1870, es va elaborar encara un darrer diccionari valencià-castellà, que romangué inèdit i que, tanmateix, ha pervingut als nostres dies. Es tracta del *Diccionario valenciano* de Josep Pla i Costa (c. 1817-1890), advocat i terratinent de la Vall d'Albaida. Aquest diccionari ha estat llargament estudiat per Josep Martines (1991, 1993, 1998, 2000), que també l'ha editat (Martines 1998).

El diccionari ha pervingut en forma de tres manuscrits, el darrer del qual sembla una versió força definitiva. El fet que cap versió de les que s'han conservat estigués preparada per a la impremta fa que sigui una obra sense indicacions paratextuals, com prolegs, endreces, etc. que ajudin a entendre'n la intenció. Tanmateix, Martines (1998: 27-28) n'ha hipotetitzat dues.

En primer lloc, segurament l'obra serví —com tota la lexicografia valenciana vuitcentista— com una eina d'aprenentatge del castellà. Això no obstant, sembla que l'obra de Pla i Costa no era un instrument pedagògic, sinó un element d'autoaprenentatge, és a dir, un material elaborat per Pla i Costa per aprendre ell mateix castellà, llengua de la qual sembla que tenia poc domini, com dedueix Martines (1991: 124; 1998: 30) a partir dels errors que comet en aquesta llengua. En segon lloc, sembla que formava part d'una mena de *divertimento* intel·lectual de l'autor que, essent com era terratinent, disposava de temps lliure per ocupar-se de les lletres, la història o la geografia, per posar alguns exemples.

Sembla que hi ha altres elements que confirmen que la primera intenció és la prioritària. L'obra és unidireccional, amb una única llengua meta, i quan la paraula castellana no és clara o no té un equivalent unívoc en català, en aquesta llengua s'hi troba una definició o una paràfrasi, escrita en català. Martines resumeix l'actitud de l'autor cap a la tria de llengües de la manera següent: «El lector té la impressió, fullejant aquesta obra, que la llengua de pensament del redactor ha estat el català. Però, no com a mitjà per a escorcollar dins el català, sinó com a vehicle per a reflexionar sobre l'espanyol» (Martines 1998: 27).

L'obra, doncs, sembla que tenia una clara intenció autodidacta i no estava pensada per anar a impremta —almenys en un primer moment. Però això no lleva que Pla i Costa treballés a consciència sobre el(s) manuscrit(s), hi fes correccions i esmenes constants en el que Martines (1991) ha qualificat d'intent de purisme. A més a més, si bé presenta una ortografia vacil·lant i a vegades castellanitzadora (Martines 1991: 125-129), això es deu, en part, a la diversitat d'obres que va fer servir de font. Martines destaca, ultra la presència del diccionari de l'acadèmia espanyola, tres diccionaris valencians en els quals pouà Pla i Costa. En primer lloc, sembla que una de les fonts més influents fou, precisament, Font i Piris; a més a més, l'autor va fer servir també materials de Lamarca i, possiblement, d'Escrig —alguns articles del qual els comparteix exclusivament amb Pla i Costa.

En conclusió, el diccionari de Pla i Costa és un exemple més de l'interès que al segle XIX tenia la pràctica lexicogràfica, pensada principalment per aprendre castellà, encara que actualment el valor d'aquests reculls lèxics sigui, justament, per conèixer millor el valencià del vuit-cents, com molt bé ha demostrat Martines (1991, 1993, 1998).

8 Recapitulació

Hi ha una característica que vincula la desena d'autors que s'han estudiat en aquest capítol. Es tracta de llur consciència clara de diferencialisme lingüístic, entès en tant que consciència clara que el valencià és una entitat autònoma. Una entitat autònoma que, tanmateix, pot ser de diferents maneres. Així, alguns autors senzillament la conceben autònoma en la qüestió onomàstica, i respecten i reconeixen la unitat del valencià amb els altres dialectes catalans —és el cas, per exemple, de Llobart, Escrig o Sanelo. Altres autors no es plantegen aquest assumpte, ja que l'interès que els mou és facilitar l'aprenentatge del castellà; en aquests autors

el particularisme es plasma, sovint, en la tria de formes lingüístiques exclusivament valencianes, i en l'ús d'una ortografia acastellanada —és el cas d'autors com Salvà, Rosanes, Cabrera o Lamarca. Hi ha, finalment, un grup d'autors que porten el particularisme lingüístic un pas més enllà, i arriben a qüestionar la unitat de la llengua. En diferents moments de la seva trajectòria, és el cas de Nebot o de Fullana.

En aquest particularisme hi té a veure, és clar, la consciència diferencial que acompanya els valencians des de l'edat moderna, però també la por o el recel cap a Catalunya i el catalanisme polític. Així, són ben conegudes les posicions anticatalanistes d'un autor com Nebot. Però fins i tot entre els erudits més favorables a la relació amb Catalunya, la voluntat de mantenir un perfil propi és sòlida i constant. Per aquest motiu el llemosinisme, ni que sigui onomàstic, s'allarga en el País Valencià fins força més enllà del que es troba, de manera raonable, en els altres territoris. Adrià Martí-Badia (2020a: 145-159) ha explicat, a propòsit de Teodor Llorente però extrapolable als altres autors del període, que el llemosinisme era la manera de defensar la unitat de la llengua sense haver de renunciar al particularisme onomàstic. A aquesta mateixa conclusió hi havia arribat, en una època propera als fets, el menorquí Josep Miquel Guàrdia. El 1889, en el pròleg de la traducció francesa de *Lo somni* de Bernat Metge, hi deia:

Ce n'est pas sans raison que les valenciens, jaloux des catalans, affectaient d'appeler «limousine» la langue de ces derniers. Il est possible que la dénomination soit impropre, ainsi que le prétendent des romanistes vétillieux, purs épilucheurs de mots, qui n'ont pas vu qu'en la rejetant, ils s'obligeaient à faire du catalan autre chose qu'un simple dialecte de la langue d'oc, puisque toutes les variétés de la langue d'oc sont, depuis des siècles, à l'état de patois, tandis que le catalan, qu'a sa vie propre, n'est pas un patois (*apud* Rafanell 2006: 130-131).

Segons la lectura que en fa Rafanell (2006: 131-132), el terme *llemosí* servia, en primer lloc, per frenar la dissidència valenciana, i en segon lloc, per consolidar l'existència d'una llengua autònoma de l'occitana al sud dels Pirineus, tot fent servir, ni que fos erroni, el terme *llemosí*, que apel·lava a una realitat lingüística coneguda i compartida, que anava d'Elx a les Corberes.

Per això, en els autors valencians s'imposa una lectura contextualitzada —més que en els altres territoris, si és possible— de les manifestacions sobre la unitat de la llengua; altrament, el secessionisme lingüístic, que és realment marginal, prendria magnituds considerables i fora la doctrina general del segle XIX. En aquest sentit, en aquest capítol es proposa matisar la lectura que Martí-Badia (2020a, 2021) fa de Martí i Gadea i de Nebot, que considera netament secessionistes.

Així mateix, és de destacar la gran preocupació que els autors mostren per difondre l'espanyol. Es pot afirmar que és, fet i fet, l'autèntic eix temàtic de les obres lingüístiques valencianes del període. En algunes obres, com els vocabularis de Salvà, Rosanes, Cabrera i Lamarca, aquest fet és molt evident. En d'altres, com en els diccionaris d'Escrig o de Llobart, no tant. De fet, es pot pensar que aquestes obres tenen altres intencions, a banda de facilitar l'aprenentatge del castellà: reivindicar el valencià, facilitar la comprensió de documentació antiga, etc. No cal negar-ho, però sí insistir que es tracta de funcions secundàries, sempre subordinades a la principal. No en va, fins a Nebot no hi ha cap obra gramatical —que serveix per aprendre la llengua pròpia— i, en canvi, abunden les obres lexicogràfiques —que serveixen per aprendre la llengua meta. I, quan a finals de la centúria Nebot es planteja la necessitat d'una gramàtica, ho fa sempre sense qüestionar la supremacia, la preeminència si es vol, del castellà.

En síntesi, s'ha vist com la ideologia predominant al segle XIX al País Valencià és la de la màxima anonimitat per al castellà, mentre que el valencià oscil·la entre la nostàlgia foralista i el rebuig més frontal. Només és cap a finals de la centúria que es reivindica el valor intrínsec de la llengua —amb Constantí Llobart i Lo Rat-Penat com a màxim exponents— i que Josep Nebot i Lluís Fullana fan les primeres provatures per establir una gramàtica i una ortografia valencianes. Unes provatures, tanmateix, de resultats pírrics i desiguals, sovint combatuts amb força des del catalanisme i des de la lingüística que es desenvolupava a Catalunya els primers decennis del nou-cents.

CAPÍTOL VI

IDEOLOGIES LINGÜÍSTIQUES EN GRAMÀTIQUES I DICCIONARIS DE CATALUNYA DEL SEGLE XIX

Catalunya —i, més concretament, Barcelona i la seva àrea d'influència— és el territori més dinàmic des del punt de vista de la producció gramatical i lexicogràfica del segle XIX. També és el territori més dinàmic econòmicament i cultural, i és on naixeran la Renaixença, el regionalisme i el catalanisme polític. Tot i que, com s'ha defensat, (cf. § II) la periodització de la història de la llengua ha de ser autònoma, és innegable que aquests fets, sumats a la progressiva penetració dels postulats de la filologia romànica, tindran incidència en la producció lingüística de Catalunya.

Aquest capítol se centra en les gramàtiques, diccionaris i autors de Catalunya que es pot considerar que responen a una lingüística «tradicional», és a dir, que no incorpora els postulats de la filologia romànica i que continua amb el model tradicional de gramatografia, molt centrat en l'ensenyament. Una bona part dels autors catalans, sobretot de la segona meitat del segle, es troben estudiats al capítol següent, on s'agrupen totes les obres que s'han considerat «erudites».

Els paràmetres i els elements ideològics que s'analitzen en aquest capítol són semblants als que s'han estudiat en els tres capítols precedents. Això no obstant, i exceptuant el cas de Ballot, l'assumpte de la identitat de la llengua és poc rellevant en la majoria dels autors. Segurament es deu, en part, al fet que la coincidència entre el glotònim general, *català*, i el gentilici privatiu, també *català*, estalvia algunes de les justificacions que s'han vist en autors menorquins, mallorquins i valencians.

El capítol s'obre amb una anàlisi de les obres lingüístiques que són característiques de l'antic règim; i passa a ocupar-se de tres gramàtiques per a ús escolar castellanitzadores anteriors a la Llei Moyano de 1857. Després s'analitzen els grans diccionaris del segle XIX català, publicats tots el 1839. A continuació, s'ocupa monogràficament de dos autors de mitjan segle que, fins ara, havien rebut poca atenció crítica i que, tanmateix, són molt interessants des del punt de vista ideològic: Pau Estorch i Magí Pers i Ramona. Finalment,

s'analitzen alguns —pocs— manuals escolars, alguns tractats de correcció i els primers diccionaris de barbarismes. El capítol es tanca amb una recapitulació i una síntesi global.

1 Condicionants històrics

En el segle XIX, i especialment a Catalunya, es poden distingir clarament tres etapes. Un primer moment, que temporalment podria considerar-se que acaba amb la Constitució de Cadis (1812) o el Trienni Liberal (1820-1823), una segona etapa, que abraçaria més o menys fins a la dècada de 1870 o 1880, marcada pel desenvolupament d'una burgesia autòctona clarament abocada a la construcció liberal d'Espanya i una tercera etapa, marcada pel naixement i el creixement del catalanisme polític (Marfany 2017, Smith 2019). Tot això, és clar, al marge del moviment carlí que, entre 1833 i 1876, va ser profundament reaccionari i partidari del retorn a l'antic règim. Els autors d'aquest capítol, amb la sola excepció de Magí Ferrer i, tangencialment, de Marià Grandia, ja a finals de la centúria, restaren aliats als moviments carlins, i estigueren relacionats, més o menys directament, amb els diferents sectors del liberalisme.

Parlar de llengua i cultura al segle XIX vol dir, és clar, parlar també de la Renaixença i de tot el que s'hi va vehicular. Cal tenir present, tanmateix, que la cultura escrita en català pervingué de molt abans de la Renaixença, i tingué una vida autònoma al marge d'aquest moviment culturalista. Així, unes certes necessitats d'escriptura en català es mantindran al llarg de tot el segle, i per tant no ha d'estranyar de trobar obres lingüístiques, especialment diccionaris, abans de l'eclosió renaixencista (Ginebra en premsa.). Només a tall d'exemple, basti pensar en l'èxit i la difusió que tingué un text aparentment banal com *La cuynera catalana*, un receptari que es va publicar el 1835 i que va tenir un èxit extraordinari al llarg de tot el segle. En part això responia a les necessitats sociolingüístiques d'una part de la població, potser alfabetitzada, però monolingüe en català. El mateix text de *La cuynera catalana* ho adverteix en el pròleg: «habem redactat en nostre idioma catalá, á fi de ferlo de un us general, y acomodat á la capacitat de tothom» (Cuynera Catalana 1835: 6), i ho feu en un català plenament tradicional.

Ara bé, això no vol dir que calgui menystenir la Renaixença i el que comportà com a plataformes de difusió de la cultura escrita en llengua catalana. Seguint la proposta de Rossich

(2019), es pot considerar que el moviment comença, de fet, el 1859 amb la instauració dels Jocs Florals de Barcelona, i tot plegat no és més que un moviment que fa servir el català «com una de les funcions legitimadores del domini burgès» (Domingo 2018: 154), almenys en els orígens. A part de les necessitats específiques que el consistori tindrà en temes de llengua — necessitats, en la major part, ortogràfiques (Segarra 1985a)—, el moviment propiciarà l'aparició d'altres plataformes de difusió lingüística, particularment la premsa, amb capçaleres conegudes com *La Renaxensa* (1871-1905, *La Renaixensa* des de 1876 i diari des de 1881), *Lo Gay Saber* (1868-1869, 1878-1883), *Catalendari Català* (1865-1882), i amb títols com *L'Avenç* (1881-1884, 1889-1892) o *La Veu de Catalunya* (1899-1937) en la segona etapa, quan el Modernisme s'havia imposat, i el catalanisme començava a ser el moviment polític hegemònic a Barcelona.

Per tant, si bé és obvi que els protagonistes de la Renaixença són, també, els impulsors de la castellanització de la vida quotidiana catalana en tots els àmbits i, doncs, de l'establiment de la diglòssia (Marfany 2001, 2008 2017), també ho és que les generacions que els seguiran capgiraran aquest ordre sociolingüístic. I, en mig de tot aquest panorama, curull d'iniciatives literàries i culturals, hi haurà una certa activitat lingüística gens menyspreable, que és la que s'estudia en aquest capítol.

2 El final de l'antic règim

L'antic règim, entès com el sistema socioeconòmic consolidat durant l'edat moderna i esfondrat, definitivament, amb l'arribada del liberalisme, s'allarga de manera desigual en els diferents territoris dels Països Catalans. A Menorca, s'ha vist que després de l'obra de Febrer i Cardona totes les iniciatives lingüístiques sorgien al voltant de la petita burgesia de l'illa, ja adscrita clarament al liberalisme i, per tant, al nou règim. A Mallorca i a València passava el mateix. A Catalunya, en canvi, hi ha tot d'obres que, encara que inserides de ple en el vuit-cents, responen a paràmetres ideològics de l'antic règim. Això vol dir que són obres per a les quals els paràmetres sociolingüístics no tenen a veure, encara, amb el marc creat pels estats-nació moderns. Essencialment, són treballs en els quals el castellà hi té presència, però sempre com a llengua àulica, culta i restringida, i no pas com a llengua que hagi de ser difosa i coneguda per tothom. Algunes manifestacions d'aquesta ideologia han estat qualificades de

prerenaixentistes, però que sembla que caldria evitar, si seguint la proposta de Rossich (2019), la Renaixença sorgeix d'un sector divers a aquest.

Hi ha molts diccionaris i gramàtiques escrits en català que podrien incloure's en aquest epígraf. Obres, de fet, que són no pas catalanistes —com hom podria interpretar algunes de les primerenques obres de la Renaixença— sinó, senzillament, catalanes, és a dir, pensades per a un públic català (Ginebra en premsa). Marfany (2017: III.1) ha fet notar com les obres lingüístiques d'aquest període, juntament amb altres productes escrits, evolucionen a poc a poc de posicions antiquaristes, és a dir, erudites, a posicions regionalistes. Les dues obres més destacades d'aquest epígraf, a l'entorn de les quals n'orbiten algunes altres de menors, són un bon exemple del primer cas, sobretot el *Diccionario catalán-castellano-latino* de Joaquim Esteve, Josep Bellvitges i Antoni Juglà (1803-1805). La *Gramática y apología de la lengua catalana*, de Josep Pau Ballot (1815), menys antiquarista, potser, mostra bé però com la consciència de Ballot es movia en una Catalunya prenatal i preliberal, és a dir, una Catalunya d'antic règim.

2.1 *El Diccionario catalán-castellano-latino*

de Joaquim Esteve, Josep Bellvitges i Antoni Juglà

El *Diccionario catalán-castellano-latino* d'Esteve, Bellvitges i Juglà (Esteve, Bellvitges & Juglà 1803-1805) és el primer diccionari imprès al Principat durant el segle XIX i, com es pot veure, en una data molt primerenca. En realitat, com ha estat explicat a bastament (Miquel i Vergés ([1938] 1989: 138-140; Colón & Soberanas 1991: 144-150; Campabadal 2006: 223-247) és el fruit final de l'interès que, al llarg del set-cents, va mostrar la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona d'elaborar un diccionari català. Aquest diccionari havia de seguir els models dels altres diccionaris acadèmics d'Europa, essencialment el *Diccionario de Autoridades* de la RAE i, en menor mesura, el *Vocabolario* de l'Accademia della Crusca florentina. Paral·lelament, Felix Amat inicià un diccionari —que en un principi havia de ser bilingüe—, i a partir de 1790 sembla que ambdós projectes es fusionaren. Així, és sabut que cap a 1799 Amat cedí el manuscrit del diccionari a Esteve amb la condició que no hi figurés el nom del primer (Campabadal 2006: 231-232) i aparegué, ja en la nova centúria, amb els noms d'Esteve, Bellvitges i Juglà i sense referència a l'Acadèmia.

Seria un error, tanmateix, creure que el diccionari es deslligà tant de l'acadèmia on havia nascut com dels interessos il·lustrats que s'hi respiraven a la segona meitat del Set-cents. Així, seguint Campabadal (2006), que discrepa de Segarra (1988: 167, n. 4), cal pensar que el diccionari acabà essent assumit per la corporació, atès que el 1806 se'l consideraven com a propi i, de fet, feien gestions per poder-lo vendre des de l'Acadèmia.

Per tant, per entendre la ideologia que hi ha darrere d'aquesta obra, cal no perdre de vista la gènesi en una acadèmia il·lustrada en ple set-cents i, per tant, en uns paràmetres sociolingüístics diferents dels de la major part d'obres del segle XIX. La majoria d'autors que s'hi han detingut, han valorat negativament l'actitud dels autors, i l'han considerada propensa a la castellanització. Així, Miquel i Vergés considera que l'obra servia, «senzillament» per «facilitar la desnacionalització lingüística de Catalunya» ([1938] 1989: 138). D'aquest parer, per bé que sense parlar de desnacionalització, són Segarra (1987: 13-15), Anguera (1997: 30-31) i Marfany (2017: 577-578). També Rafanell, si bé creu que el llibre era alguna cosa més que «un simple lexicó de correspondència», assegura que «bàsicament va ser pensat per a això» (1999: 115).

Per altra banda, Colón & Soberanas (1991: 144-148) el valoren molt positivament. En lloen el contingut lèxic, les definicions, la pluralitat de solucions en la forma catalana —i no en les formes castellana i llatina— i les marques geogràfiques i territorials del diccionari.⁷⁸ Justament aquest tractament del lèxic català els fa considerar que l'actitud d'Amat —i, per tant, dels autors del diccionari— no podia ser d'arraconament de la llengua pròpia. D'aquesta mateixa opinió són Rico & Solà (1995: 128), ja que consideren que l'obra té una voluntat clara de recuperació lingüística. En aquesta mateixa línia, Campabadal (2006: 240), basant-se en uns testimonis que ella mateixa havia reportat anys abans (Campabadal 2003: 22-23), va demostrar com la intenció de l'obra era diferent de la que havien declarat els autors al pròleg,

En efecte, basant-se únicament en el pròleg de l'obra, que és l'únic paratext que l'acompanya, la intenció castellanitzadora és clara. Comença declarant que el castellà és la llengua de la Cort i de tot el regne, i enumera els àmbits formals de Catalunya en què la llengua ja és el castellà, com els tribunals i l'educació, així com els llocs en què és habitual, com la predicació i el comerç. I continua amb la constatació que, en aquests i altres àmbits, els

⁷⁸ Sobre aquest aspecte, i reafirmant-se en la idea que el diccionari era, sobretot, un exalçament de la llengua pròpia, vg. Colón (2011a).

catalans han de fer servir el castellà, per a la qual cosa els cal un diccionari amb què aprendre aquesta llengua:

Por ser el idioma Castellano el de la Corte de España, y de casi todo el reyno; y por ser en Cataluña mismo indispensable en los tribunales, en las aulas y academias, y comun en los púlpitos, y en los asuntos de comercio, de literatura, y en casi todos los de alguna gravedad: se ven los catalanes con tanta frecuencia en la precision de producirse en Castellano, ya de palabra, ya por escrito, no solo en sus viages y en sus relaciones con la Corte y demas Provincias, sino tambien sin salir de sus casas, y en el trato con sus propias gentes; que no es de admirar que sean tan generales los deseos de un Diccionario, en que por órden alfabético de las voces y frases del idioma provincial se encuentren las castellanas, que les corresponden (Esteve, Bellvitges & Juglà 1803-1805: I, V).

De fet, els catalans que ja sabien castellà —que ja n’havien après— encara no eren gaire hàbils en la nova llengua, i tenien problemes amb el lèxic:

Aun los catalanes que han puesto cuidado en aprender el Castellano, y han adquirido alguna facilidad en hablarle ó escribirle, se hallan muchas veces en el apuro de no ocurrirles voz ó frase castellana, para lo que quieren expresar; y por lo mismo que son tantas las comunes á ámbos idiomas, se hallan tambien á cada paso perplexos e inciertos de si la palabra que se les ofrece es ó no castellana, ó de si lo es en el sentido en que la quieren usar (Esteve, Bellvitges & Juglà 1803-1805: I, V).

Per tant, la intenció primordial del diccionari, almenys la que declaren els autors, és la de facilitar el coneixement del castellà als catalans, que cada cop tenen més situacions en què cal emprar aquesta llengua i els és poc coneguda. En el sentit contrari, no hi ha cap català que no tingui un gran coneixement de la llengua, potser exceptuant els mots antics:

En la lengua catalana, cono en todas las de pueblos que tratan con otros muchos pueblos, es sin comparacion mayor el de lo que parece el numero de voces, locuciones, refranes y otros varios modos de explicarse que les son propios. Aunque, á excepcion de las antiquadas, entre todos los que hablan ahora el catalan saben todas sus voces: ninguno habrá que no ignore muchísimas, y que conozca quan grande es el número de las que sabe (Esteve, Bellvitges & Juglà 1803-1805: I, V).

I, potser, doncs, hom podria demanar-se si és aquest un dels motius pels quals els autors donen més d’una equivalència, a vegades, en català —com havien destacat Colón & Soberanas (1991: 144-148). En qualsevol cas, el diccionari tenia encara dues funcions més. En primer lloc, ajudar a la interpretació de les lleis i els documents antics, curulls de veus desusades. Per això, doncs, els autors hi inclouen també alguns arcaïsmes:

Pero ademas se ha añadido la explicacion de algunas voces antiquadas, que usándose en leyes y documentos antiguos de mucha importancia, no se sabe á donde acudir para lograr su intel·ligencia (Esteve, Bellvitges & Juglà 1803-1805: I, VI).

En segon lloc, el llibre havia de servir per a l'escola. El passatge que hi fa referència és especialment interessant per la informació sociolingüística que conté. Diuen Esteve, Bellvitges & Juglà (1803-1805: I, VI):

Así mismo como en las escuelas públicas de gramática latina se enseña en castellano, y muchas veces los niños tienen tanta dificultad como en la correspondencia castellana en la latina, hemos añadido también esta, con lo que será nuestro Diccionario muy particularmente útil á las escuelas.

Així, no només s'hi constata que la gramàtica llatina s'estudiava en castellà —o almenys s'hi havia d'estudiar, segons les lleis vigents—, sinó que palesava, una vegada més, que era una llengua estranya als catalans, fins i tot entre les elits formades. Encara en aquest sentit, és interessant recordar una reflexió de Marfany (2007: 579), per a qui obres com el diccionari d'Esteve, Bellvitges i Juglà responien, en bona part, a una oportunitat econòmica: a «l'emergència, i l'accés a la política, d'uns sectors populars alfabetitzats, però encara pot destres en l'ús del castellà».

La informació pública del diccionari, doncs, no deixa cap dubte sobre la funció castellanitzadora —facilitadora del castellà— de l'obra. El contingut de l'obra no discrepa en cap cas d'aquesta interpretació. Si bé la metallengua de la portada i els paratextos és, com s'ha vist, el castellà, les definicions i les apreciacions de sentit són sempre en català. Aquesta és, en el fons, la llengua que dominen els lectors potencials de l'obra, i és a partir d'aquí que han d'aprendre castellà. El sistema ortogràfic segueix un model clàssic, tot i que no hi ha cap indicació ortogràfica als paratextos, a diferència d'una bona part d'obres d'aquesta centúria.

Resta pendent, tanmateix, la qüestió que plantejava Campabadal (2003), que reportà testimonis interns a la Reial Acadèmia de Bones Lletres, «menys “oficials”», en les seves paraules, que mostren que el diccionari inicial tenia, com a mínim, també una altra finalitat, propícia al català. El primer d'aquests testimonis és un memorial que s'havia d'adreçar a Carles IV, en el qual queda palès que l'objectiu principal és propagar el castellà, però deixa espai a millorar la intel·ligència del català:

obra [...] útil para propagar y extender en la provincia, según vuestras reales intenciones, el idioma español, y *facilitar la inteligencia de una lengua que, en otros tiempos, lo fue de corte y en la que escribieron varias obras los reyes de Aragón i que se conservan en el día* (apud Campabadal 2003: 22-23, cursiva afegida).

El fragment és interessant. Deixa clar que l'objectiu prioritari del diccionari havia de ser la castellanització de Catalunya i, en tot cas, la suposada intel·ligència del català només havia

de servir per entendre obres antigues i que encara es conserven. És una actitud que es repeteix al llarg del segle, i no només a Catalunya, sinó també en altres territoris.

El segon testimoni és el discurs d'ingrés d'Antoni Francesc de Tudó a la corporació; una apologia de la llengua que titulà *Sobre la lengua catalana* (1792). Sempre segons Campabadal, de Tudó declara haver recollit paraules útils per al diccionari que projectava l'acadèmia, una obra que havia de contribuir a reivindicar la llengua pròpia:

[E]s la nueva obra del diccionario trilingüe [...] de los idiomas catalán, castellano y latín, tan importante a nuestra nación, no sólo por las ventajas que nos resultan de vivir unidos con semejantes idiomas, sino por la exaltación del nuestro al conocimiento de la maior parte de los sugetos que, olvidando el carácter y progresos de él, le han reputado con el maior desprecio (*apud* Campabadal 2003: 23).

Novament, l'objectiu principal no és exaltar el català. En aquest cas, es ressalta la importància d'unir lingüísticament l'estat i, només secundàriament, es tracta de millorar el coneixement del català —però *coneixement* no vol dir *ús*, i cal tenir-ho present.

No sembla, per tant, que els documents exhumats per Campabadal (2003) serveixin per canviar la panoràmica sobre la ideologia i la intencionalitat del diccionari, ni mentre era un projecte de l'acadèmia, ni quan es va publicar amb el nom d'Esteve, Bellvitges i Juglà a la coberta. La intenció primordial dels tres projectes de diccionari —el de l'acadèmia, el de Fèlix Amat, el d'Esteve, Bellvitges i Juglà— era, clarament, oferir un producte lexicogràfic que facilités l'aprenentatge del castellà als lectors potencials. Només, en segon terme, es pot reivindicar d'alguna manera el català. De manera arqueològica, substancialment, per llegir documents jurídics antics. És el que deia el memorial a Carles IV, i el que declaren Esteve, Bellvitges i Juglà al pròleg del diccionari. I possiblement en aquest sentit calgui matisar, almenys en part, la interpretació positiva que la presència de mots territorials i antics al diccionari publicat finalment, tenia per a Colón & Soberanas (1991) i Colón (2011a).

2.2 *El Diccionario manual de la lengua catalana y castellana de Roca Cerdà*

Tot just un any després que es publicués el segon volum del diccionari d'Esteve, Bellvitges i Juglà va estampar-se, també a Barcelona, un altre diccionari català-castellà: el *Diccionario manual de la lengua catalana y castellana*, obra de l'editor Agustí A. Roca Cerdà (1806). Segons Colón & Soberanas (1991: 150) l'obra s'inspira clarament en el diccionari d'Esteve, Bellvitges & Juglà (1803-1805), i Marcet & Solà (1998: § 929) indiquen que només inclou les

veus diferencials respecte d'aquell. I així, davant de les més de vuit-centes pàgines en dos volums d'Esteve, Bellvitges i Juglà, el diccionari de Roca Cerdà és un humil manual de poc més de dues-centes. Colón & Soberanas (1991) no hi van prestar gaire més atenció, ni tampoc Rico & Solà (1995: 142), que senzillament el consideren un vocabulari menor. Tanmateix, devia circular prou durant el primer quart del vuit-cents, si es té en compte que el 1824 se'n va fer una segona edició, idèntica a la primera i sense canvis (Marcet & Solà 1998: § 929; BVFE, s. v.).

Malgrat el títol, l'obra és, de fet, un vocabulari d'equivalències català-castellà, i el pròleg, que parla en nom de l'editor, indica clarament quina n'és la funció: facilitar l'aprenentatge del castellà, la llengua de la «nació». Per a això, l'obra proposa les veus que o bé són diferents entre el català i el castellà, o bé presenten una dificultat de pronunciació. S'hi retroben, també, alguns tòpics que seran habituals en aquesta mena de vocabularis d'equivalències, com ara que en un inici era per a ús personal de l'editor, o bé que està pensada per a les paraules del dia a dia; tanmateix, indica que inclou alguns termes antics, desuets, però vius en els escrits de tipus jurídic. Com que el pròleg no és gaire llarg, val la pena reproduir-lo sencer:

Deseoso de entender y hablar la lengua de mi nacion, me he entretenido, para alivio de la memoria, en colocar, baxo de un orden alfabético, diferentes voces catalanas que, ó en su escrito, ó en su pronunciacion, tenian alguna variedad con las Castellanas.

Este trabajo en sus principios no tenia mas objeto que mi instruccion; pero la idea de que podria tal vez ser de alguna utilidad á los que carezcan de un Diccionario Catalan-Castellano me ha determinado á hacerle público, por si en él puede aprender el principiante, y hallar el mas adelantado la solucion de algunas dudillas que á cada paso se ofrecen al catalan, especialmente en los terminos caseros, sin necesidad de recurrir a volumenes mayores.

La necesidad de tener que entender, y trasladar al Castellano muchas de aquellas voces que murieron con nuestros abuelos catalanes; pero que quedaron estampadas en sus leyes y escritos, pedia se hiciese como se ha ha hecho, de ellas algún recuerdo, y por esta razon se han colocado alfabeticamente entre las que viven todavia en boca de sus nietos.

Si tal qual es la obrita, sirve de alguna instruccion al ignorante en la lengua castellana, y de estímulo al sábio para darle la perfeccion de que es susceptible; habré llenado todos mis votos en su publicación sin haber tenido que mendigar una indulgencia que necessito (Roca Cerdà 1806: IV-VII).

A continuació, l'autor-editor indica que els animals es col·loquen en un apartat separat al final, i indica les dues úniques abreviatures que es troben al cos del diccionari, per indicar termes antiquats (*a*) i per fer referències (*V.*). El cos del vocabulari, doncs, presenta la llista d'equivalències per ordre alfabètic, amb un model ortogràfic que segueix la tradició i sense definicions. Hi ha, només a vegades, algun aclariment a la part catalana. Haveu-ne alguns exemples, no exhaustius:

Abaxarse.	<i>Baxarse</i>
Abaxarse l' riu	<i>Menguar</i>
Cendros (color)	<i>Ceniciento</i>
Cendros, cobert de cendra	<i>Cenizoso</i>
Ginebró (fruit)	<i>Nebrina. Enebrina</i>
Ginebró (arbre)	<i>Enebro</i>
Orellas	<i>Orejas</i>
Orella de sabata	<i>Majuela</i>

(Roca Cerdà 1806: s. v.)

Quant als mots marcats com a antiquats, Roca Cerdà distingeix entre els que són certament arcaïsmes i els que tenen una forma més innovadora en català, als quals no ofereix traducció sinó reemissió a la veu catalana moderna. Se n'ofereixen, novament, alguns exemples:

Abatre a.	<i>Rebaxar, rebatir</i>
Abdos a. abduy a.	<i>Ámbos, los dos</i>
Abellir a.	<i>Agradar, parecer bien</i>
Abstrerse a. V. Abstráurerse.	
Affer a.	<i>Negocio</i>
Egualtat a.	<i>Equidad. Igualdad</i>
Incorregut a.	<i>Incurso</i>
Ops a.	<i>Urgencia. Necesidad.</i>
Paor a V. Por	
Perçó a.	<i>Por lo que</i>
Ris a.	<i>Arroz</i>

(Roca Cerdà 1806: s. v.)

En síntesi, es tracta d'un vocabulari d'equivalències amb el format que triomfarà al llarg de la centúria. La metallengua, així com la llengua meta, és el castellà, però el català té encara un cert paper en la societat escrita en què es mou l'autor. Segurament per això l'ortografia pot seguir el model clàssic sense haver de col·locar uns apunts ortogràfics a l'encapçalament de l'obra. A més a més, una part de les paraules marcades com a antigues, ja ho advertia el pròleg, són preses dels codis jurídics, escrits en català. En qualsevol cas, la funció és clarament pedagògica i castellanitzadora, i el català es percep només com a llengua familiar i llengua del passat —i encara sense cap reivindicació literària, a diferència del que succeirà a partir de la dècada de 1850. En tot cas, i com en el diccionari d'Esteve, Bellvitges i Juglà, sí que cal subratllar que Roca Cerdà faci referència a la «lengua de la nación». El terme *nación*, sens

dubte, cal entendre'l en un sentit polític,⁷⁹ però segurament sense tota la càrrega simbòlica que tindrà a partir de les revolucions liberals (Marfany 2017, Smith 2019).

2.3 Josep Pau Ballot: un home del Set-cents

Josep Pau Ballot ha entrat a la història de la lingüística catalana amb tots els honors per haver estat el primer autor a publicar una gramàtica catalana —la *Gramàtica i apologia de la llengua catalana*—, a les albors del segle XIX. De fet, però, el mèrit de Ballot és gairebé casual, ja que com se sap hi ha algunes gramàtiques del Set-cents i els primers anys del Vuit-cents de més qualitat lingüística, però que romangueren inèdites. Basta pensar, a tall d'exemple, amb Josep Ullastre o Joan Petit i Aguilar. En qualsevol cas, si bé ja Segarra (1987: 41) va apuntar el poc valor lingüístic de la gramàtica catalana, també és cert que la influència que tingué en autors posteriors, com Bofarull o Estorch, dugueren Jordi Rubió (p. ex. 1986: 263-267) a considerar-lo la primera pedra de l'edifici de la Renaixença. Ja abans, Miquel i Vergés ([1938] 1989: 142-155) havia dedicat elogis potser excessius l'obra de Ballot, valorant-la sobretot pel paper patriòtic que li atribuïa. Matisant-ho, altres estudiosos han considerat fonamental l'aportació de Ballot al model lingüístic de gramàtics posteriors, especialment de Bofarull, que en la seva obra de 1864 considera que es limita a esmenar Ballot allà on aquest errava (Bofarull 1864: 68., i cf. § VII.2).

Però Ballot no va posar cap fonament de cap Renaixença. Com han apuntat alguns autors (Segarra 1987, Feliu et al. 1992, Rico & Solà 1995), Ballot és un home del Set-cents, amb totes les seves característiques, i per tant un autor profundament inserit en els paràmetres sociolingüístics que caracteritzen la darrera societat de l'antic règim. Nascut a mitjan segle XVIII (el 1747), estudià al seminari i fou professor de retòrica i de llengua castellana. Aquesta darrera, de fet, va ser la seva ocupació principal, i sovint s'ha subratllat la seva col·laboració amb el bisbe Climent per aplicar als col·legis barcelonins la Reial Cèdula de 1768, segons la qual tot l'ensenyament mitjà havia de ser en castellà. Així, fruit d'aquesta preocupació, el 1796 publicà una *Gramàtica de la llengua castellana dirigida a las escuelas* (Ballot 1796) en la qual hi manifestava, justament, aquesta preocupació:

⁷⁹ Per exemple, el DRAE de 1803 defineix *nación*, entre altres accepcions, dient que «La colección de los habitantes en alguna provincia, país, ó reyno» (DRAE 1803, s. v.).

[H]allo, que el conocimiento arreglado de la lengua pròpia de la nacion, debe ser nuestro primer estudio; no solo para hablarla con correccion y pureza; sinó para facilitar por este medio el aprender la latina (Ballot 1796: [6]).

En aquesta gramàtica el català no hi té cap presència, i la llengua que s'associa a l'ensenyament és, només, la castellana. Cal recordar que, en aquest context setcentista, «nacional» té un abast divers del que tindrà a partir de les revolucions liberals. Per a Ballot, la llengua nacional —que és la castellana inqüestionablement— no és apta per a tothom. És la llengua formal, més o menys hegemònica, dels sectors cultes i nobles —és a dir, privilegiats— de l'Estat. Que el castellà no sigui per a tothom vol dir que el català encara té possibilitats d'ús, és a dir, hi havia àmbits en què era possible, o potser fins i tot necessari, haver-lo d'escriure (Rafanell 1999: 120). Aquesta és la ideologia que domina la gramàtica catalana de Ballot.

Al voltant de la interpretació de l'obra sempre hi ha hagut l'aspecte de la gènesi de l'obra i de la intencionalitat amb què l'autor la va preparar. Ferran Soldevila (1972) va suposar que la gramàtica havia estat escrita sota la dominació napoleònica de Barcelona, aprofitant el breu lapse de temps en què el *Diario de Barcelona* es publicà de manera bilingüe i el català fou oficial a la Catalunya sota domini francès, tot i que no pogué precisar-ne la data. Des de la descoberta de Joan Solà (1977b: 254-263), se sap que la gramàtica tingué un primer estadi d'impressió, el 1813, amb el títol de *Gramática de la lengua cathalana*, a càrrec de Pere Pau Hudson, impressor afrancesat i propietari del *Diario de Barcelona*. Tanmateix, després de la Guerra del Francès, Hudson caigué en desgràcia i la gramàtica s'acabà d'imprimir amb una coberta i títol diferents —*Gramática y apología de la lengua cathalana*—, i incorporà també una endreça bilingüe, en castellà i català, a la Junta de Comerç, que en sufragà la impressió.⁸⁰

És obvi, per tant, que l'ambient propici al català de la Barcelona napoleònica afavorí l'obra de Ballot —que, fins aleshores, no havia demostrat cap interès pel català—, però també sembla obvi que, després de l'ocupació francesa, Ballot va considerar igualment interessant publicar la seva gramàtica. Continuava essent-ho, segurament, perquè per a Ballot el català tenia uns àmbits d'ús que encara li eren propis, i per als quals a vegades calia escriure en la llengua pròpia. Potser sí que, davant la possibilitat que amb l'ocupació napoleònica el català recuperés alguns àmbits d'ús formals que havia perdut al llarg del segle XVIII, Ballot trobà una motivació extra per a la gramàtica, però també és cert que, si la continuà publicant, és perquè en certa mesura bé devia creure en les possibilitats del català —per poques que fossin. I

⁸⁰ Més detalls sobre aquest aspecte a Solà (1977b: 254-263) i a Segarra (1987: 7-18).

aquestes possibilitats eren les pròpies de l'arquitectura lingüística de l'antic règim, fent servir la terminologia de Kailuweit (1999).

Fet i fet, la gramàtica catalana de Ballot no és més que un discurs explícit de quins són els àmbits d'ús del català —i per eliminació, del castellà— a la Catalunya de finals de l'antic règim.

Ballot divideix la *Gramática* en quatre parts: un pròleg i apologia de la llengua, la gramàtica pròpiament dita, una antologia de models literaris i una endreça final als «Amats compatricis». A més a més, cal sumar-hi la dedicatòria bilingüe a la Junta de Comerç, afegida al segon estadi d'impressió de la primera edició de l'obra. Aquesta endreça és poc interessant quant al contingut. Ballot hi expressa la coneguda idea que la gramàtica pot ser útil no només a nadius sinó també a estrangers que comercien amb l'interior del principat (Ballot 1815: 8-9), que es repeteix a l'endreça final (Ballot 1815: 271). En canvi, és més interessant pel que fa a la tria lingüística i, concretament, al fet que sigui bilingüe. La Junta de Comerç de Barcelona era una corporació bàsica en l'entramat econòmic de les dècades finals del segle XVIII i les primeres dècades del segle XIX: les seves escoles substituïen, *de facto*, la universitat ceriverina, i tots els seus actes públics i privats, i també didàctics, eren en castellà. Per tant, tot i que l'obra que sufragava la Junta era una gramàtica del català, Ballot —o potser la mateixa Junta— va considerar imprescindible que l'endreça fos també en castellà, que era la llengua dels àmbits formals.

Perquè, de fet, tot i l'apologia que fa del català, i molt especialment de la seva independència respecte dels dialectes occitans, Ballot deixa clar que, per a ell, la llengua pròpia és apta només per a alguns usos no especialment alts. El fragment en què ho expressa és ben conegut i, després de dir que cal saber castellà, en tant que «verdaders espanyols», es demana qui no es troba en la situació d'haver d'escriure, a vegades, en català:

¿Qui será de nosaltres, que no se veja en la precisió de haber de escriurer á vegadas en cathalá? Los senyors á sos majordoms, los amos á sos masovers, las senyoras á sa familia, las monjas á sos parents, los marits á sas mullers, y enfi tots los naturals se veuhen a vegadas en la necessitat de haver de escribir alguna carta ó bitllet en catalá (Ballot 1815: XIII).

Tots els supòsits, doncs, són clarament informals: majordoms, masovers, familiars. I val la pena fixar-se, encara, en el fet que quan la relació és vertical (senyors a majordoms, amos a masovers) hi intervenen homes però, quan és horitzontal (senyores a la família, monges als parents, marits a les mullers), sempre hi intervenen dones. En certa manera, doncs, sembla que les dones formin part dels destinataris *informals*, mentre que els homes —sens dubte més

castellanitzats gràcies a l'educació i la vida laboral— ja formin part de la petita elit castellanitzada.

Com ha demostrat Marfany (2002), és a partir de la Guerra del Francès —i per tant durant la redacció de la gramàtica de Ballot— que la correspondència privada de la burgesia es va castellanitzant a poc a poc, en un procés que culmina durant la dècada de 1830. Rafanell (1999: 119-120), al costat de la gramàtica de Ballot, va referir-se a un *Estil de escriurer cartas y respòndrer a ellas*,⁸¹ que degué tenir dues edicions —una a Barcelona i una a Manresa— els primers anys del segle: dues edicions, doncs, que confirmarien que en aquella Catalunya de primer Vuit-cents el català encara era necessari en alguns àmbits. Rafanell (1999: 120) cita algunes de les tipologies textuais que inclou el llibre, com ara felicitacions de Pasqua i de naixements, preposicions matrimonials (amb resposta dels pares) o models per donar el condol. I encara un últim exemple que demostra com el món que descrivia Ballot va perviure uns quants anys a Catalunya. Cap a 1830, es va imprimir un *Llibre de festeix ó de galanteos per aprendrer de fastaga y cartas amoroses* a Barcelona (Impremta de Saurí i Companyia). Es tracta d'un opuscle breu, de 32 pàgines, en què un diàleg entre dos enamorats proposa solucions a temes amorosos, i que inclou uns quants models de cartes al final. No devia ser, en cap cas, una raresa.⁸²

Continuant amb el text de Ballot, el prevere barceloní preveu un altre àmbit per al qual pot ser útil tenir una gramàtica del català: la religió i els primers ensenyaments:

Ademes los rituales de tots los bisbats de Cathalunya son en llengua cathalana: las festas, dias de dejuni y celebracions de missas y aniversaris en las parroquias se publican en cathalá: en cathalá es la exhortació ques fa quant se administran la major part dels sacraments; y en catahlá, finalmente, se ensenya y explica la doctrina cristhiana (Ballot 1815: XIII).

Segons el relat de Ballot, sens dubte versemblant però no absolutament veraç, la major part de les tasques religioses del Principat, des de les publicacions volants de les esglésies fins a l'ensenyament de la doctrina, continuaven essent en català. Aquest fet contrasta, en certa manera, amb el rol del prevere en la castellanització del seminari barceloní que impulsà el bisbe Climent.

⁸¹ Dissortadament, no he estat capaç de trobar-lo referenciat al catàleg de cap biblioteca pública, ni tampoc al repertori de Marcet & Solà (1998). En comunicació personal, el professor August Rafanell va dir-me que no en tenia la referència completa.

⁸² Sobre els manuals epistolars de l'edat moderna, dels quals aquests en són sens dubte deutors, es pot consultar Amor López (2011).

Quant al model lingüístic, no cal insistir-hi gaire perquè Segarra (1985a, 1987) l'ha estudiat amb detall. Ballot es basa en la llengua clàssica cancelleresca dels segles XVI i XVII, que per a ell és la més vàlida:

no volentme apartar del us constánt dels antichs, he recorregut, vist y exâminat ab atenció los documents mes certs, com son: constitucions, decrets, ordinacions, capitols Corts y altres impresos del antich magistrat de Cathalunya desde 1500 fins á 1702, y he vist que lo us mes constánt de escriurerlas, es com se nota en la present ortografía (Ballot 1815: 138-139)

Aquest mateix període és el que està representat a la breu antologia poètica del final de la gramàtica, en la qual il·lustra les virtuts de la llengua catalana amb textos d'Agustí Eura, Josep Romaguera, Ignasi Ferreres i el *Romanç de la soledat*, aleshores atribuït al Rector de Vallgofona però que avui se sap apòcrif (Solervicens 2016: 344), i rebutja les poesies d'Ausiàs March, que té «per antigas» (Ballot 1815: 215).

La llengua de Ballot és, a grans trets, genuïnament catalana i la base del que més tard se'n ha dit el «català acadèmic de tradició moderna» (Segarra 1985a) i destaca, entre altres coses, per rebutjar l'ús de l'apòstrof i per apostar pels plurals en *as*, i no en *es*. Així i tot, en la descripció gramatical hi ha alguns moments en què es fa evident el pes del castellà en la formació, si no dels lectors de la gramàtica, almenys de Ballot, motiu pel qual aquesta llengua esdevé el referent a partir de la qual explicar el català. Haveu-ne alguns exemples. En primer lloc, en tractar de l'ortografia, hi fa referència en algunes lletres, com ara la *j*, en la qual pressuposa que el seu lector sap pronunciar el fonema corresponent castellà ([x]): «La pronunciació de la *j* en cathalá es distinta del castellá, y se nota en estas veus: *jardí, jeya, joya, juventut*» (Ballot 1815: 152). En segon lloc, en parlar de la combinació de pronoms, adverteix «Què la llengua cathalana tè també, com la castellana, dos ó tres pronoms units, per exemple, quant dihem: la carn menjarsela» (Ballot 1815: 207).

2.3.1 Ballot, ¿antillemosinista?

L'últim element interessant de la gramàtica de Ballot és la història de la llengua que presenta, una història que, a més a més, és militantment antillemosinista. Ballot defensa la independència del català i l'occità quaranta anys abans que el discurs antillemosinista faci fortuna a Catalunya. Ballot en parla, primerament, al pròleg, en què dedica un apartat específicament a l'origen de la llengua. Hi repassa des de l'ocupació goda del territori de Catalunya fins a les corts de 1702, i en destaquen tres afirmacions principals. En primer lloc,

Ballot hi defensa que el català és una llengua i no un dialecte: «No es donchs la llengua catalana una gerga ó un dialécto obscur [...] sino propria y verdadera llengua » (Ballot 1815: XVII). En segon lloc, n'explicita l'abast territorial —i, de retop, en reconeix la unitat enllà del Principat:

Aquesta es la llengua ques parla, no sols en Cathalunya, sino en Valencia, Rosselló, Mallorca, Menorca y en altrás parts, ahont los catalans la portáren ab sas conquistes (Ballot 1815: XXIX-XXX).

En tercer lloc, reivindica la independència del català respecte del llemosí:

Alguns pensan que prové del llemosí; pero lo cert es que es filla llegítima de la llatina, y tal vegada mes que moltas altrás, que se aprecian de serho de tan noble mare (Ballot 1815: XXX).

I incorpora una nota que deixa ben clar que, malgrat les similituds, el català és autònom del bloc occità:

No hi ha dubte que la llengua catalana tè semblança amb la del Llemosí y la de la Provensa; mes perçó no hi ha motiu pera dir, que nostra llengua es la llemosina ó provensal. Se pot dir salament, que totes tres se derivan de la llatina; ó be que com á vehins nos hem comunicat algunes paraulas y expressions, axí com alguns usos y costums. Mes prest es de créurer, y no faltan documents pera probar, que la llengua catalana fou portada á aquelles provincias per los comptes de Barcelona, y que dites llengües se han enriquít ab la nostra (Ballot 1815: XXX, nota).

Per a Rafanell (2000: 216), aquesta actitud de Ballot té a veure, essencialment, amb el rebuig a una possible «francesització —lingüística, però sobretot moral i social» de la llengua catalana i, per tant, dels seus parlants. Si aquesta interpretació és vàlida, el sentiment de nacionalisme *ancien régime* de Ballot es veuria reforçat. Tot això, sumat al fet que Ballot defensava la llengua tant des del punt podria dir-se sociolingüístic —en justificava l'ús— com identitari —en defensava la unitat, la identitat i la independència—, explica fàcilment que els homes de la Renaixença, començant per Bofarull, el prenguessin com a referent gramatical i Soldevila el situés als inicis del moviment renaixentista. Ara bé, com s'ha anat veient, per a Ballot l'ús del català només tenia sentit ens uns àmbits concrets, poc prestigiosos i sovint informals. Per als àmbits formals el castellà era l'única llengua que concebia com a possible, i de fet defensava que tothom l'havia de conèixer. Ja ho havia dit al prefaci, abans de demanar-se en quines situacions es podria donar el cas d'escriure en català: «¿peraqué voler cultivar la llengua catalana, si la de tota la nació es la castellana, la qual debem parlar tots los que nos preciam de verdaders espanyols?» (Ballot 1815: XIII), i hi insistirà, amb força, en l'endreu final:

Gran estimació mereix la llengua catalana; mes, perçó no devem los catalans oblidar la castellana; no sols porque es tan agraciada y tan magestuosa, que no tè igual en las demés

llenguas; sino porque es la lengua universal del regne, y se exten á todas las parts del mon ahont lo sol ilumina (Ballot 1815: 274).

I aquesta universalitat de la llengua castellana contrasta, de fet, amb el decaïment que, com a mínim des de 1702, viu la llengua catalana. Una llengua que,

si los sabis, que tenen caudal de eloqüència, la cultivessin, y valentse de sas lletres y erudició la pulissen y llimassen, que se vegés en ella lo que pot lo art y la diligencia, no dubto que tornaria de morta á viva (Ballot 1815: 272-273).

Tornaria de morta a viva, s'entén, en els àmbits en què el castellà senyoreja, i com a conseqüència d'això la llengua catalana

molts anys ha que está privada de son us y exercici en las aulas, en las imprentas y escritos públichs; de manera que si no es llengua morta, á lo menos es mortificada (Ballot 1815: 169).

Ballot exagera, o condueix el discurs cap on li interessa, ja que és obvi que d'ençà de 1702 el català es continuava usant a les escoles —Ballot mateix col·laborava amb el bisbe Climent per castellanitzar l'ensenyament—, continuava essent una llengua d'impremta —però cada cop més només per a papers corrents i no de registre alt— i alguns documents públics continuaven redactant-se en català —com els protocols notariais. És innegable que Ballot donava valor a la llengua catalana: li dedica una gramàtica, en defensa la història i la independència i en preveu alguns àmbits d'ús. Tanmateix, també sembla innegable que la situació que per a Ballot ha de tenir aquesta llengua és de subordinació a la llengua castellana, que sempre serà la predominant en els àmbits formals. El català serveix, doncs, per a les comunicacions familiars i informals, i també per a cert tipus de literatura. I sembla que, cada cop, servirà per a menys si els compatriotes a qui Ballot endreça el final de la seva gramàtica no canvien les actituds que han demostrat els darrers temps. Estirant aquest fil, es pot aventurar una interpretació del colofó de la gramàtica, «Pus parla en cathalá, Dèu lin don gloria».

El decasíl·lab —de tall modern, 6+4—, no és original de Ballot. Com se sap, és d'un anònim autor caputxí de primers del segle XVII i forma part d'un conjunt de tres sonets, de qualitat escassa, que encapçalaven la crònica de Jeroni Pujades, editada a Barcelona el 1609.⁸³

⁸³ «Trellal es de pujar les grans Pujades
que fon de pochs pujades y molt dretes:
no menos es difícil al que lletres
professan, de contrar les olvidades

Histories quels antichs nos an deixades
davall de les proheses quels an fetes
en armes, en persona, ardots y tretes

Pujades puja aquesta gran pujada
cantant de Cathalunya la Historia
questava ja de tots casi olvidada.

Aqui l'enteniment, y la memoria
mostre, yl zel de patria tant honrada,
pus parl'en Cathala. Deu li don gloira»

El poema és una lloança a la tria lingüística de Pujades, que publicà la primera part de la seva crònica en català. Al segle XVII el poema era un elogi a la tria lingüística, donant per descomptat, per tant, que haguera estat més fàcil o lògic publicar-la en castellà.⁸⁴ Ho hi ha res que pugui fer pensar, doncs, que Ballot el situà a la gramàtica per exaltar l'escriptura —*tota* l'escriptura— en català; més aviat, s'hauria d'interpretar com un dispendi, una concessió que Ballot fa a valorar positivament qui s'atreveixi a escriure en català. De fet, la idea concessiva encapçala el famós vers, «Pus parla en català...», és a dir, *ja que* parla en català —i no en una altra llengua, que sens dubte només podia ser el castellà—, que Déu li doni glòria. Aquesta interpretació és més acostada a la línia que s'ha defensat en aquest epígraf que no pas les lloances clàssiques, que hi veien un clam engrescador de Ballot a escriure en català.⁸⁵

3 Tres gramàtiques castellanitzadores a la dècada de 1820

3.1 *La gramàtica de Jaume Costa de Vall*

De Jaume Costa de Vall (o Davall), se'n saben ben poques coses i, en canvi, és autor d'una gramàtica escolar que tingué prou d'èxit a la Catalunya de la primera meitat del segle XIX. En efecte, el 1827 publicà un *Compendio de gramática castellana, seguido de un prontuario de las voces más usuales en catalán y castellano* (Costa 1827), que amplià l'any següent amb el títol de *Nuevo método de gramática castellana seguida de un prontuario de las voces más usuales en catalán y castellano* (Costa 1828); d'aquesta segona edició se'n feren fins a sis impressions més entre 1830 i 1847. En total, doncs, set edicions del mètode en tot just dues dècades (Marcet & Solà 1998: § 1448). A les portades de les obres Costa declara que és professor de llengües (d'espanyol i de francès) i també subtinent d'infanteria, instructor de

la patria defensant ab mans armades.

(*apud* Pujades 1609: *f5r*, s'indiquen, en cursiva, les abreviatures, que s'han desplegat.) [https://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/coronica-vniuersal-del-principat-de-cathalunya--o/html/ffe7be62-82b1-11df-acc7-002185ce6064_10.html].

⁸⁴ Serà sobrer recordar que les altres dues parts de la crònica de Pujades, que restaren inèdites, foren redactades en castellà.

⁸⁵ Vegeu-ne un recull a Maduell (2018: 17-22); ell mateix és partidari de la interpretació més positiva de l'actitud de Ballot.

tàctica militar i capità d'infanteria; de les seves obres, cal deduir que era català. Ara per ara, no se'n tenen més dades biogràfiques.⁸⁶

L'obra de Costa —diferents estadis i edicions d'un mateix treball— no té el català com a objecte principal d'estudi. Tanmateix, atès l'èxit que tingué, i atès que és una obra pensada per a la població catalana i que conté reflexions interessants sobre el paper del castellà a les escoles del Principat, s'ha considerat oportú estudiar-la. Tant el *Compendio* com, després, el *Nuevo método de gramática*, són obres eminentment pedagògiques, que parteixen de la gramàtica de la RAE per ensenyar castellà als alumnes catalans.

El *Compendio* es divideix en dues parts: una primera part de descripció i prescripció gramatical, i una segona part més miscel·lània, en la qual s'hi inclouen llistes bilingües dels adjectius i dels substantius més usuals —ordenats aquests darrers per temàtica, a l'estil de les nomenclatures—,⁸⁷ i també altres elements com abreviatures, models documentals, la divisió d'Espanya en províncies, etc. El català és present en les dues parts, ja que tant hi ha traduccions als capítols dedicats al verb, les conjuncions, les preposicions, els adverbis, etc. de la primera part, com en la llistes de verbs, substantius i adjectius habituals de la segona.

Des del punt de vista gramatical i pedagògic l'obra de Costa ha estat estudiada per García Aranda (2011) i descrita per Alvar Ezquerro (2013: 478-483), però cap dels dos ha prestat atenció als aspectes ideològics, que són els que s'analitzen a continuació.

Totes les edicions s'obren amb una dedicatòria a la Real Junta de Inspección de las Escuelas del Principado de Cataluña,⁸⁸ i Costa hi plasma de seguida l'objectiu del seu treball, és a dir, facilitar el castellà als alumnes catalans:

[E]s un deber el que yo dedique a Vs. este compendio de GRAMÁTICA CASTELLANA, no teniendo este trabajo mas objeto que el de proporcionar á la juventud y á los que carecen de un diccionario CATALAN-CASTELLANO, un libro en el cual, amas de las reglas de la gramática encuentren á primera vista las voces mas usuales que á cada paso se necesitan para poder trabar una conversacion (Costa 1827: s. p.).

⁸⁶ Marcet & Solà (1998: § 1447) citen també una *Coleccion de diversas conjugaciones de los verbos de la lengua francesa* de 1827, que han consultat a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona i que no s'ha pogut tenir present en aquest treball. Són, segons les indicacions de Marcet & Solà (1998) i del catàleg de l'AHCB, quatre fulls apaisats plegats. Es deu tractar, doncs, d'un model de conjugacions verbals emprat a classe, i no d'una gramàtica com la que s'estudia en aquest epígraf.

⁸⁷ Com ha demostrat García Aranda (2011), Costa de Vall se serví de l'*Arte de bien hablar francés* de Pierre Nicolás Chantreau.

⁸⁸ Sobre el paper de les juntes d'instrucció en el control de l'educació a Espanya pot consultar-se Galicia Mangas (2016) i, específicament per al període anterior a 1849, les p. 29-39.

Cal fer notar, tanmateix, que és fals que no hi hagués cap diccionari català-castellà; basta recordar que, entre 1803 i 1805, s'havia publicat el diccionari d'Esteve, Bellvitges i Juglà, i que el 1806 Agustí A. Roca Cerdà —a la impremta del qual Costa estampà el *Compendio*— havia publicat un diccionari manual d'aquestes dues llengües. El que no hi havia, certament, era una gramàtica escolar per aprendre castellà, ja que els intents setcentistes de fer-ne una romangueren inèdits (Cala Carvajal 2002).

Al pròleg de la primera edició desenvolupa més extensament la idea que cal una eina per ensenyar castellà a Catalunya, llengua que és estranya als nadius del lloc. Per justificar la necessitat d'aquesta llengua, Costa recorre a la història immediata de la llengua, i comença admetent que fins al regnat de Felip V fou la llengua de l'administració, i de pas fa un reconeixement explícit a la unitat del català arreu del domini lingüístic:

Es verdad que la lengua catalana ha sido por muchos años lengua de cortes, la única que se hablaba en el mismo palacio. En el Rosellon, Valencia, Mallorca y Menorca, que fué muy apreciada del Rey D. Jayme, y demás Monarcas de Aragon, y que todas las deliberaciones, resoluciones, privilegios, indultos, decretos, capítulos y escrituras públicas se escribian é imprimian en catalan; pero desde que Felipe V por reales órdenes que se han renovado por todos sus sucesores, previnieron que en todas las ciudades y pueblos de Cataluña se enseñara solo el idioma castellano como en todas las demás partes del reino: cesó desde luego de escribirse é imprimirse en idioma catalán degenerando en dialecto, casi todo escrito, de modo que en el dia no puede producirse con él ni de palabra (*) ni por escrito en las relaciones con la corte y demas provincias, en los tribunales, en las escuelas, academias, y en los asuntos de comercio (Costa 1827: 1).

El més rellevant, però, és la segona part del fragment citat: a partir de 1716, doncs, el català deixa de ser una llengua apta per a l'escriptura i els usos formals, i aquest motiu el degrada de *llengua* a *dialecte*. I, com que ara és un dialecte, no serveix ja ens els àmbits àulics, jurídics, educatius i, molt rellevantment, comercials. Cal notar, aquí, la diferència de discurs respecte al que suara s'ha vist en Esteve, Bellvitges & Juglà (1803-1804) i Ballot (1815); tant en el diccionari dels primers com en la gramàtica del segon una de les raons per les quals valia la pena estudiar català era, justament, per comerciar amb Catalunya o, més concretament, a l'interior de Catalunya.

Igualment és interessant la nota que Costa introdueix amb un asterisc (*), perquè reafirma la idea que l'ensenyament del catecisme i, en general, les pràctiques religioses, eren en català, i ho eren perquè la gent del país no entenia cap altra llengua:

Para la esplicacion de la doctrina cristinana, pláticas y demas pertenecientes á lo espiritual, se fué de opinion conservar el catalan, para la comprension de toda la demas gente (Costa 1827: 1, nota).

En qualsevol cas, com que fora de l'àmbit de l'espiritualitat el català ha de desaparèixer dels àmbits públics, «ha sido indispensable y de toda necesidad aprender el castellano» (Costa 1827: 1), i malgrat tot encara hi ha vegades en què «se halla uno en el apuro de no ocurrirle el término castellano, para lo que se quiere espresar» (Costa 1827: 1). I si això passa a qui ha estudiat castellà i han tingut relació amb castellanoparlants, «¿[e]n cuantos mas embarazos no se hallarán aquellos pueblos apartados de las capitales y ciudades en donde no se oye una palabra en castellano?» (Costa 1827: 2).

Finalment, Costa es lamenta que l'educació en algunes escoles continuï essent en català i no en castellà. Per a ell, si fos directament en castellà seria més fàcil aprendre llatí o qualsevol altra llengua; altrament, cal que els alumnes aprenguin dues llengües alhora: el castellà i, a través d'aquest, l'altra llengua:

[S]i en algunas escuelas no se enseñase en catalan sino que siguieran el idioma castellano conforme está prevenido, no experimentarían los jóvenes y demas gente la falta que les hace el no haber estudiado la lengua castellana, de aquí es que cuando quieren estudiar la lengua latina ó cualquiera otra, se ven en la precision de tener que aprender en un mismo tiempo la propiedad de las voces de las dos lenguas castellana y la que desean poseer, cuyo estudio es naturalmente pesado (Costa 1827: 2).

La importància del castellà reapareixerà a una advertència que, a partir de la segona edició, hi haurà després del pròleg:

[E]s mas natural que la juventud se instruía en la gramática castellana, antes de empezar el estudio de cualquiera otra lengua, porque parece cosa vergonzosa buscar las gracias de las lenguas estrañas, y descuidar-nos de las de la nuestra (Costa 1828: 7).

La idea, doncs, és clara: el castellà és la llengua del futur i el català només un obstacle en el desenvolupament escolar dels alumnes. Però si al pròleg no havia quedat prou clara la posició de Costa, hi insisteix en la primera lliçó del *Compendio*, —una «Introduccion á la gramática»—, que comença de la manera següent:

El conocimiento de la lengua castellana es la base principal de la buena educación é instruccion de la juventud, útil para cualquiera carrera, y adorno de la demas gente, de modo que es hoy de toda necesidad para los catalanes (Costa 1827: 3).

En síntesi, Costa és un més dels molts autors que, al segle XIX, van elaborar materials pedagògics per aprendre castellà. Com en altres casos (cf. § V.3.3, i *infra* VI.8-9), ell mateix declara ser professor i, per tant, cal suposar que els materials són fruit de la necessitat docent. L'interès especial de l'obra de Costa rau, en fi, en el fet que la concep específicament per a alumnes catalans, i que per tant hi manifesta idees pròpies sobre el rol del català i del castellà:

el català, encara que sigui la llengua hegemònica de la població, ha de deixar pas al castellà en els àmbits formals i cultes. De fet, la persistència del català després dels Decrets de Nova Planta —que el van relegar de *llengua* a *dialecte*, per a Costa— és vista negativament. No és difícil aventurar que les idees de Costa devien ser compartides per altres pedagogs i mestres catalans i, de fet, ja s'ha vist que el seu discurs és semblant al d'autors de perfil molt semblant al seu del País Valencià (cf. § V.3).

3.2 *Els Elementos de gramática castellana-catalana de Josep Domènech*

Amb molta menys fortuna editorial que la gramàtica de Costa, el 1829 es va publicar a Barcelona una obra d'objectius semblants: els *Elementos de gramática castellana-catalana*, de Josep Domènech Circuns, professor de primeres lletres, sembla que a Tarragona i també a Montblanc.

El 1821, en ple Trienni Liberal, va presentar a les Corts, i publicar posteriorment, un *Nuevo plan de enseñanza mútua*, juntament amb el també professor Ramon Vila. Aquest pla tenia el mèrit no només d'introduir el mètode Lancaster d'ensenyament mutu a Espanya, sinó de fer-ho des de la perifèria i prestant una atenció especial al tema lingüístic (Brumme & Schmid 2017). Així, si bé els dos autors assumien plenament la doctrina liberal segons la qual calia construir la nació damunt de l'homogeneïtat lingüística, plantejaven la necessitat de diferenciar el tractament dels alumnes de zones castellanoparlants dels alumnes de zones no castellanoparlants. Aquests darrers cal que aprenguin de manera explícita el castellà, que Vila i Domènech comparen al llatí, per desconegut:

La lengua materna, que progresa á la par de la ilustracion del pais, se hace enteramente agena de las luces del siglo, cuando por la competencia con otra mejor, ò mas afortunada, se retira de las ciencias, y de la literatura, y se hace solamente el language del pueblo en sus necesidades triviales. Tal ha sucedido con la lengua catalana, originándose de aquí dar á los niños que aprenden una necesidad de mas para aprender la lengua nacional que es para ellos poco menos que una lengua sabia, como era antes la latina cuando su uso estaba más estendido. Pero por mas urgente que sea esta necesidad, nunca podrán satisfacerla sino se les proporcionan muy temprano, y por unos caminos que no pasen de sus alcances los medios para lograrlo. Aquí seria del caso el declamar contra el uso constante que se ha seguido en nuestras escuelas, poniendo libros escritos en lengua castellana en las manos de unos niños que no entienden una palabra de este idioma, acostumbrándoles así desde pequeños á leer cosas que no comprenden y á quedar satisfechos de pronunciar unos sonidos cuya significacion ignoran. Cuando esto se oponga á los verdaderos principios del arte de enseñar lo conocerà cualquiera que tenga sentido comun; por lo que no nos detendremos en estender esta ideay solo si en los medios de remediar este absurdo. Es pues necesario ante toda

educacion, instruir á los niños en aquella lengua en que se les han de inculcar los principios de todos los conocimientos, y enseñarles á hacer el análisis de las palabras, puesto que sabiéndolo hacer sabrán analizar del mismo modo los pensamientos que representan (Vila & Domènech 1821: 17-18).

Les idees bàsiques que s'exposaven, el 1821, en un opuscle de poc més de 20 pàgines, Domènech les reprèn un anys més tard, ara sí, als *Elementos de gramática castellana-catalana*, una gramàtica en forma de preguntes i respostes que, segons Marcet & Solà (1998: § 1498) és una refosa dels materials de Ballot i que per a Rico & Solà (1995: 32) té poc o nul interès gramatical. Sí que té, en canvi, un cert interès ideològic.

En primer lloc, crida l'atenció el títol de l'obra, això és, elements de gramàtica castellana-catalana. Com explica Domènech al pròleg, es tracta d'una gramàtica que, aprofitant les similituds lingüístiques entre el català i el castellà, exposa les dues llengües alhora. De fet, la hibridació lingüística va més enllà i, en un cert punt al final de la gramàtica, Domènech ofereix unes dècimes que tant poden llegir-se en català com en castellà, la qual cosa, segons l'autor, «puede dar una idea de la armonía de los dos idiomas castellano y catalan» (Domènech 1829: 324).⁸⁹ Vegeu la primera dècima, només a tall d'exemple:

En Barcelona en el dia
se logra fortuna tál,
que en las historias igual
no corre, ni se tenia:
es de extraordinaria via
la gloria que aqui se canta,
y si la musa se espanta
de la escelencia admirada,
será el quedarse parada,
parar en gracia que encanta (Domènech 1829: 321).

Encara sobre aquesta hibridació o coexistència lingüística, més enllà del títol i d'aquests poemes, Domènech en parla al pròleg de la gramàtica, en el qual també es reafirma en la idea que el castellà sigui l'única llengua de l'ensenyament, i per tant en la necessitat que els alumnes catalanoparlants l'aprenguin, i justifica —més aviat retòricament— que la metallengua de l'obra sigui sempre el castellà, fora dels exemples.

⁸⁹ Sobre la qüestió dels poemes que accepten lectures en les dues llengües, especialment d'autors valencians, vg. Rafanell (2000: 41-51) i sobretot Lledó-Guillem (2018: 169-210), que fa una llarga interpretació sobre el paper que jugaven en la vindicació del valencià (i per tant del català) com a llengua legítimament espanyola i anònima, és a dir, comunitària.

Així, doncs, Domènech accepta que el català sigui la llengua vulgar, col·loquial, de Catalunya, i fins i tot tolera la idea que sigui la primera llengua a aprendre's, en tant que la materna. Ara bé, davant la necessitat que els catalans també sàpiguen castellà, o sobretot castellà, perquè que és l'idioma general de la nació, i atesa la ineficàcia de les gramàtiques que, a tal fi, es feien servir aleshores, és que ha proposat el seu tractat:

Es cosa comun y muy sabida que la primera gramática que un niño debe aprender, es la de su lengua vulgar; porque en el orden de la naturaleza primero es aprender lo fácil que lo difícil: y lo que se adquiere de ella aprovecha despues para hacerse capaz de cualquier otra en brevisimo tiempo: pero como en nuestra Cataluña, si bien que el idioma catalan es el vulgar, toda per sona culta debe saber y hablar el castellano por ser el idioma general de la Nacion, por mas que estoy intimamente penetrado de mi insuficiencia y falta de luces para una empresa de sí bastante árdua, impulsado por la esperiencia que me ha demostrado ser insuficientes los compendios de gramatica castellana que comunmente se usan en las escuelas de primera educacion de Cataluña, para que los niños catalanes lleguen á tener un mediano conocimiento en el idioma universal de los españoles, á causa de no comprender el suyo propio catalan; p. II me he determinado á combinar unos elementos de Gramática Castellana-Catalana que he extractado de los mejores autores, vistiéndome, como quien dice, de ropa agena (Domènech 1829: I-II).

I, justament perquè calia aprendre castellà, Domènech justifica haver-hi escrit la seva obra. Segons que declara, hi ha tres motius que l'hi han mogut. En primer lloc, el fet que les lleis obliguen a estudiar en castellà; en segon lloc, perquè hi ha persones que, per afers econòmics, s'han de traslladar a Catalunya, i així podran aprendre'n la llengua; en tercer lloc, perquè la gramàtica per ella mateixa esdevindrà una eina perquè els alumnes practiquin el castellà:

Mi gramática debería estar escrita con el texto en catalan; sin embargo, dos poderosas razones me han determinado á lo contrario: la primera es la sumision d los decretos del Monarca que disponen que la enseñanza en las escuelas de primeras letras sea universalmente en castellano; y la otra porque esta gramatica pueda ser útil á muchísimos castellanos, que por razon de sus empleos y destinos tienen de vivir en Cataluña, y les será muy interesante el conocimiento de la lengua vulgar. Y de otra parte el texto castellano producirá mas práctica y soltura en este idioma á los niños y penetrarán mejor su construccion (Domènech 1829: II).

Hi ha, és clar, una altra raó no declarada, que només és implícita en aquests arguments, i és la convicció política que els afers públics, formatius i d'estat s'havien de fer, només, en la nova llengua nacional, és a dir, en castellà, com bé havia defensat ell mateix, amb Ramon Vila, uns anys abans.

En síntesi, Domènech és un bon exemple de la ideologia lingüística del primer liberalisme a Catalunya, segons la qual calia facilitar el castellà a tota la població, ja que aquesta llengua s'havia de generalitzar; això no obstant, és també un testimoni interessant

sobre la consciència que calia actuar diferentment en els territoris de l'estat en què la llengua pròpia no era la castellana. Així, doncs, el resultat final és que les concessions de Domènech al català en la seva gramàtica són, tot just, una eina al servei de la generalització del castellà entre els alumnes de les escoles primàries del Principat.

3.3 La Colección de temas de Lluís Bordas

Lluís Bordas —un dels autors del *Quintilingüe* (cf. *infra* § VI.4.2)—, entre moltes altres obres per aprendre bàsicament francès i italià, publicà també una *Colección de temas para ejercitarse en la traducción del catalán al castellano, y practicar las reglas de la gramática castellana* (1828),⁹⁰ un text que no arriba a ser exactament una gramàtica. Després d'un glossari de termes gramaticals —en castellà— hi ha els exercicis, «temas», que no són més que frases i textos en català per traduir al castellà. La dificultat gramatical augmenta progressivament, i en nota al peu hi ha, primerament, equivalències lèxiques de paraules que no són cognats (p. ex., «Com se dihuen» té per nota «se llaman», Bordas 1857: 43), i segonament comentaris lingüístics sobre les diferències entre el català i el castellà, o sobre la gramàtica castellana. Vegeu-ne un exemple de cada:

— Te papèr en Jaume? — En tè (1)

(1) La palabra *en* del catalan equivale á pronombre y á adverbio: cuando equivale á adverbio significa de aquí, de allí ó de allá; y cuando equivale á pronombre significa de esto, de eso, ó de aquello; y tambien de él, de ella, de ellos, de ellas. Se espresa pues el *en* con algunas de las equivalències dichas, cuando en la respuesta no hay el nombre dicho antes, ni ningun pronombre que le sustiuya, però en castellano no se traduce. (Bordas 1857: 45-46).

Sab analizar segons la Sintáxis? — Jo crech que sabré analizar cualsevol (2) frase

(2) Cualquiera: su plural es cualesquiera; y á ambos números se suprime la final cuando se usan como adjetivos antepuestos á un sustantivo (Bordas 1857: 86-87).

Al pròleg Bordas justificava l'obra amb uns paràmetres que no difereixen de les obres que s'han vist fins ara. En primer lloc, constata que el castellà és una llengua estrangera per als alumnes catalans, que arriben a l'escola sense conèixer-lo i sense entendre'l:

Los hijos de Castilla aprenden desde la primera niñez su lengua, y cuando concurren á la escuela estudian el artificio de cuanto saben por el uso. Lo mismo acontece á los muchachos de Francia, Inglaterra, Alemania, Italia, etc. etc. ¿Se hallan en el mismo caso los hijos de Cataluña? Muy lejos de eso. La mayor parte van á la escuela sin saber quizás ni una palabra de la lengua castellana; y si bien el profesor les habla en castellano y los libros destinados á la

⁹⁰ Malauradament, només ha estat possible consultar la segona edició, de 1857, que és de la que es prenen les citacions.

lectura están en castellano, y aun las muss descriir; sin embargo el muchacho catalan sol aprende hasta cierta edad, á hablar como el papagayo. (Bordas 1857: 1).

Davant d'aquesta situació, Bordas proposa un mètode progressiu, a partir de la traducció, perquè els estudiants aprenguin castellà. Novament es tracta, doncs, d'una obra que no qüestiona el sistema sociolingüístic imperant, però que és un testimoni de la situació sociolingüística a les aules catalanes a mitjan segle XIX, i també de l'actitud de molts mestres, de no relegar l'ensenyament del català, ni que fos perquè, essent l'única llengua que sabien els alumnes, era la manera que tenien d'accedir als altres coneixements, entre els quals calia prioritzar, no cal dir-ho, el castellà.

4 El 1839, un any prolífic per a la lexicografia catalana

El 1839 es van publicar, a Barcelona, tres diccionaris catalans d'equivalències. Es tracta del *Diccionario catalán-castellano* de fra Magí Ferrer (Ferrer 1839) —una mena d'invers del *Diccionario manual castellano-catalán* que havia publicat el 1836—, del *Diccionari catalá-castellá-llatí-frances-italià* d'una «Societat de catalans» —Salvador Estrada, Antoni Matamala, Ferran Patxot, Joan Cortada i Lluís Bordas (Colón & Soberanas 1991: 162)—, dit *Diccionari quintilingüe* o, senzillament, *Quintilingüe* (Una societat de catalans 1839), i del *Diccionari de la llengua catalana ab la correspondencia castellana y llatina*, de Pere Labèrnia (Labèrnia 1839-1840). Aquest darrer, especialment, gaudí d'una gran fama durant tot el segle XIX.

Aprofitant l'avinentesa, va aparèixer també un pamflet amb el títol de *Plaga nueva y descomunal que amenaza al Principado de Cataluña*, signada per un anònim D. F. R y R. E. (*Plaga* 1839). Com és sabut, aquesta plaga no era més que l'anunci que es publicarien els tres diccionaris suara esmentats i, després d'algunes consideracions inicials, el text oferia un diàleg entre tres advocats que representaven cada un dels tres diccionaris. Joan Solà (1977b: 137-141) proposava que l'autor fos fra Magí Ferrer, l'autor d'un dels diccionaris que apareixien al debat. Ho justificava amb elements materials —és la mateixa editorial, la mateixa tipografia i la mateixa mida de plana que el diccionari de Ferrer (1839)—, textuais —d'estil, gal·licismes comuns— i de contingut —l'advocat de Ferrer havia vist el diccionari i en cita pàgines. A més a més, la conclusió del debat és favorable al diccionari de Ferrer.

Més enllà del to volgutament provocador típic d'aquesta mena de productes, val la pena detenir-se un moment a analitzar la *Plaga*. L'estructura és molt simple: tres advocats representen cada un dels tres diccionaris que s'han anunciat a la premsa barcelonina. Matadams és el defensor del *Quintilingüe*, Niusalabre (anagrama de Labernius), del Labèrnia i Cabirol (¿anagrama de Libraco?), del de Ferrer. Els temes del debat giren entorn a tres aspectes principals: el preu i el format físic dels diccionaris, la conveniència d'incloure-hi o no definicions o traduccions llatines en funció de la finalitat de les obres, i el sistema ortogràfic que cal adoptar.

Quant al primer aspecte, Cabirol-Ferrer lloa que el seu diccionari sigui breu, econòmic i, sobretot, que no es publiqui per plecs. Aquests arguments, com es veurà, apareixien ja al pròleg del primer diccionari (Ferrer 1836). Això té a veure amb el segon element, és a dir, la necessitat d'incloure-hi definicions o equivalències. En aquest punt, tant Niusalabre-Labèrnia com Matadams-Quintilingüe defensen la presència del llatí i de les equivalències en altres llengües, i de les definicions, en contra de l'opinió de Cabirol-Ferrer, que ironitza sobre la tan característica definició de la lletra A a la majoria de diccionaris de l'època. Així, Niusalabre-Labèrnia diu:

[E]s indispensable tener conocimiento de todo cuanto ha sucedido en la eternidad para averiguar el origen y progresos de la letra A (que á lo menos data desde la creacion de los Angeles), sin cuya historia de nada serviría un Diccionario (*Plaga* 1839: 12, subratllat afegit)

I Cabirol-Ferrer hi respon, efectivament, amb ironia:

Por de contado en la *historia* de la letra A he aprendido que esta letra *se pronuncia formando un triángulo con la boca abierta*. Bien es verdad que yo soy un porro, y por mas que desde que leí este secreto he pasado horas enteras delante del espejo, abriendo, cerrando y torciendo la boca, y tirando los labios con unas tenazas hácia arriba, hácia abajo, y hácia los costados; no he podido todavía aprender como se forma un *triángulo* con la boca para pronunciar la letra A (*Plaga* 1839: 16).

L'aspecte més rellevant del debat, però, són les dades sobre la percepció sociolingüística del moment, i també sobre la ideologia de l'autor, Magí Ferrer. Així, a propòsit del debat sobre si els diccionaris han de tenir o no han de tenir definicions i equivalències, Niusalabre-Labèrnia defensa que hi hagi també la correspondència llatina, ja que, segons sosté, aquesta llengua s'aprèn a partir de la catalana i no hi ha cap diccionari «apreciable» d'aquesta llengua (*Plaga* 1839: 12-13). És interessant, doncs, constatar un cop més que l'educació devia funcionar, en bona part, en català, també a nivells mitjans en què s'aprenia llatí. El castellà encara tardaria alguns anys a generalitzar-se en totes les escoles del país.

Però, sens dubte, l'element més interessant toca de ple la ideologia lingüística de Ferrer. Cap al final del debat, quan es discuteix sobre ortografia i es defensa l'ús de la *ñ* en lloc de la *ny*, Cabirol ofereix una reflexió ben interessant sobre el rol de subordinació que té el català respecte de castellà:

Ni tampoco parece del todo exacta la comparación que se hace de la lengua catalana con la francesa é italiana, en las cuales lejos de adoptarse la *ñ* se ha conservado la *gn*. Porque las lenguas francesa é italiana son lenguas nacionales, lenguas soberanas en sus respectivos dominios; y por esa razon no han querido mendigar una letra extranjera, la letra *ñ*, para sustituirla á su *gn*. Pero la lengua catalana se halla en una posicion muy diferente. Que quiera, que no quiera, es lengua *vasalla* de la castellana, y naturalmente y sin sentirlo recibe de esta mil modificaciones, que nunca las hubiera adoptado si se hubiese conservado independiente. Obsérvese la diferencia que hay actualmente entre el catalan del Principado y el del Rosellon, que tres siglos atrás era uno mismo. Toda esta diferencia proviene de que el catalan del Rosellon se ha modificado por el dominio que ha ejercido sobre él el idioma francés; y el del Principado por la necesidad de reconocer el imperio de la lengua castellana (*Plaga* 1839: 31-32).

El text és prou eloqüent: mentre que l'italià i el francès són llengües independents, sobiranes i nacionals —i tot això, abans del Risorgimento i la proclamació del Regne d'Itàlia el 1861— el català és una llengua *vassalla* al castellà, és a dir, subordinada, per la qual cosa és natural que en depengui i que es vegi interferida. És interessant, també, la reflexió final sobre la distància, cada cop major, que va separant els dialectes de la Catalunya Nord del Principat. Aquestes idees Ferrer les havia defensat, per bé que menys explícitament, en el diccionari de 1836.

4.1 Els diccionaris de Magí Ferrer

Magí Ferrer fou un frare mercedari, proper al carlisme i al conservadorisme religiós. Josep Anton Garí, a la seva *Biblioteca mercedaria* (Garí 1875: 104-106), en dona algunes dades biobibliogràfiques, que reprenen Colón & Soberanas (1991: 152-153) i la BVFE (s. v.). Nascut a Barcelona el 1792,⁹¹ ingressà a l'Ordre de la Mercè el 1807, i és des d'allí que desenvolupà tota la seva tasca intel·lectual, centrada principalment a tractar d'aspectes religiosos, polítics i històrics. S'ocupà d'afers lingüístics, doncs, només de manera secundària. El 1836 publicà un

⁹¹ És la data que donen Garí (1975), Colón & Soberanas (1991), Rico & Solà (1995: 132) i la BVFE (s. v.). Ara bé: al pròleg de la *Plaga* s'hi diu que l'autor té 48 anys; assumint que aquest és Ferrer, caldria retrocedir la data a 1791. Igualment, Garí (1875: 104) diu que Ferrer ingressà a l'ordre de la Mercè el 1807 amb 14 anys: això situaria la data de naixement el 1793.

Diccionario manual castellano-catalán, que amplià amb una col·lecció de refranys el 1847; el 1939 complementà el *Diccionario manual castellano-catalán* amb un *Diccionario catalan-castellano*, i que també tingué dues reedicions (el 1854 i 1856) (Colón & Soberanas 1991: 152-153; Marcet & Solà 1998: § 1753).

Com s'ha vist, a la *Plaga* (1939: 31-32) Cabirol-Ferrer defensa que el català és una llengua vassalla del castellà. Aquesta idea no és nova en Ferrer, i es trobava ja al *Diccionario manual castellano-catalán*. L'ordre de les llengües d'aquesta obra és estrany en diccionaris catalans del segle XIX, ja que la majoria parteixen del català i tenen el castellà com a llengua meta. Magí, en canvi, ofereix un diccionari castellà que beu directament del de l'Acadèmia Espanyola, com ell mateix declara (Ferrer 1836: IV), sense definicions, amb l'equivalència catalana. Al pròleg Ferrer hi explica que «[e]ste Diccionario se publica no precisamente para los catalanes, sino para los demas españoles que deseen tener algún conocimiento de nuestro idioma» (Ferrer 1836: IX), i s'hi aprecia un com més com per al mercedari el català era una llengua inferior al castellà. Es pot veure, per exemple, en l'afirmació que el català és menys ric que el castellà, i que, per tant, no té paraules per expressar totes les idees. Aquesta manca cal suplir-la amb perífrasis en algunes veus del diccionari:

Como el idioma castellano posee tal abundancia de voces, que casi puede decirse que tiene una para cada idea, y aun tiene muchísimas que expresan un conjunto de ideas; faltando en el catalan este surtido de palabras, se ha preferido, en los casos en que la palabra castellana no está todavía admitida en el idioma catalan, traducirla por medio de una clara y sucinta definición (Ferrer 1836: VI).

Ara bé, el punt on es veu clara la submissió del català al castellà és en el sistema ortogràfic, d'interès segons Colón & Soberanas (1991: 153).⁹² És un sistema força innovador, que té en compte algunes particularitats catalanes, com ara la supressió de la *h* en les *ch* finals, l'ús de la *d* final o l'adopció del dígraf *ix*; però també té en compte el castellà en l'adopció de la *ñ* en lloc de la *ny* o la simplificació dels grups grecs com ara *ph > f*: «no se ha tenido reparo en substituir la *fá* la *ph*; de manera que ya nadie escribe en catalan *philosophía*, etc. desde que la ortografia castellana admetió esta variacion» (Ferrer 1836: VIII).

El cos de l'obra, com s'ha dit, és una llista d'equivalències castellà-català sense definicions. Només hi ha glosses quan el terme castellà no té un equivalent clar en català, com per exemple en els casos següents:

⁹² Malgrat l'interès evident del sistema ortogràfic, que fou seguit pel diccionari *Quintilingüe*, Segarra (1985a) no el tingué en compte en la seva història de l'ortografia catalana.

Cejo, m. *llegañ de núvols*.
Escarar, v. a. *tráurer lo oli dels paños*.
Ojota, f. *espardenya de las indias*. (Ferrer 1836: s. v.).

El diccionari devia tenir un cert èxit, ja que com s'ha dit el 1847 es va reeditar, amb un afegit de refranys al final. Aquests refranys, de fet, són la versió inversa dels que el 1839 formaven part del *Diccionario catalan castellano* que participà a la *Plaga*. La versió inversa del primer diccionari, que ja s'anunciava al pròleg d'aquell (Ferrer 1836: XIII), no difereix gaire de la primera en els aspectes formals. Es tracta d'un vocabulari d'equivalències, ara català-castellà, que adopta el sistema ortogràfic del diccionari de 1836, i en el qual tampoc hi ha definicions, tot i que hi ha alguns aclariments del sentit dels termes, com per exemple:

Bregador, ra. m. y f. lo qui brega cánam ó lli. *agramador*.
Bregadoras f. instrument per bregar. *agramadera, grama*.
Pastador, ra m. y f. lo qui pasta. *amasador*.
Pastador, llog ahont se pasta. *panadería*. (Ferrer 1839: s. v.).

El pròleg de l'obra ofereix dades interessants sobre la intencionalitat de Ferrer, que comparant-la amb la *Plaga* del mateix 1839, dona informació rellevant. Ferrer hi declara que primer volia oferir un diccionari català, amb definicions i versió en castellà i llatí, però que la feina, el volum material i el cost econòmic que suposaria l'empresa el dissuadiren de fer-ho, més tenint en compte que a una part dels lectors potencials del diccionari no els serveix el llatí, sinó que cerquen només l'equivalència castellana. En les seves paraules:

Me habia propuesto dar á luz un simple Diccionario manual, abundante de palabras, pero falto de definiciones, á fin de hacerlo mas manejable. Las instancias de algunos que deseaban una obra de esta clase que fuese un verdadero *Diccionario de la lengua catalana*, con la correspondiente version en castellano y en latín, me hicieron variar la primera determinacion, persuadido que habia de ser de mucha mayor utilidad para el público. Comencé, pues, el Diccionario que habia de ser mas abultado que el de la Academia española, pero á medida que iba adelantando la obra me iba convenciendo de que la generalidad de los que la desean la recibiria con frialdad por razon del costo y del volúmen: y los que la hubieran buscado con ansia habrian quedado defraudados en sus esperanzas, porque no habiran encontrado las ventajas que aparecen á primera vista [...].

He reflexionado tambien que la utilidad de añadir la version latina á este Diccionario no es la que aparece á primera vista. Para una gran parte de los que desean esta obra de nada sirve el latin: y aquellos á quienes podria ser útil, ó se encontrarían á cada paso sin hallar lo que desean, ó gastarían mas caudal en comprar, y mas tiempo en manejar un Diccionario que satisficiera sus deseos, que poseyendo á un tiempo el que se da al público junto con el *Manual* ó el *Castellano-latín* de Valbuena (Ferrer 1839: III-IX).

Són els mateixos arguments, com es veu, que s'havien adduït a la *Plaga* en contra dels diccionaris de Labèrnia i del *Quintilingüe*. Val la pena fer notar que, tanmateix, el projecte que descriu com a idea inicial, això és, un diccionari català amb definicions i equivalències

castellana i llatina, descriu gairebé a la perfecció el diccionari que aquell mateix 1839 publicà Labèrnia, i que és el que més malparat surt al debat de la *Plaga*.

L'obra de Ferrer, doncs, és una obra lexicogràfica eminentment pràctica. Es tracta de dos vocabularis castellà-català i castellà-català pensats, sobretot, per a usuaris podria dir-se bàsics de l'idioma, és a dir, persones que amb un cert nivell de llengua poden tenir problemes d'expressió o comprensió. En cap cas, el públic objectiu de Ferrer són els erudits o els estudiosos: decideix deliberadament prescindir de definicions, elements enciclopèdics i equivalències llatines. Quant a la ideologia sobre el català i el castellà, si bé als pròlegs de les dues obres es refereix al català amb sintagmes com «nuestra lengua», el paper que reserva a aquesta llengua és residual, i, com s'entreveu als diccionaris i s'afirma amb contundència a la *Plaga*, és una llengua vassalla de la castellana, és a dir, és una llengua subordinada. Si bé Ferrer no reflexiona sobre la distribució dels àmbits d'ús de les dues llengües, cal dir que en tota la seva producció escrita, tant la religiosa com la política, fa servir el castellà. Garí (1875: 104-106) només cita un títol en català, un sermó de predicació de 1824. Centrant-se en les obres lexicogràfiques, en totes dues la llengua dels paratextos és el castellà. En aquesta mateixa llengua és la *Plaga* en què es debat sobre diccionaris catalans.

Sembla clar, en síntesi, que per a Ferrer el català no era només una llengua subordinada al castellà: era també una llengua que no tenia cabuda als àmbits formals, encara que fos la llengua del país. Segurament per aquest darrer motiu, és a dir, pel fet que la llengua comuna del Principat era el català, calia oferir materials lexicogràfics en què trobar les equivalències castellanes d'una manera fàcil i senzilla, que és, en fi, el que oferia Ferrer als seus diccionaris.

4.2 *El diccionari quintilingüe*

El *Diccionari català-castellà-llatí-frances[sic]-italià* s'havia començat a imprimir algun any abans en forma de fascicles, però és el 1839 que se'n publicà la coberta, amb el peu d'impremta d'aquell any. És obra d'una «Societat de catalans», la qual Colón & Soberanas (1991: 162) identificaren a partir d'un document de l'arxiu de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona. La formaven Salvador Estrada, Antoni Matamala, Ferran Patxot, Joan Cortada i Lluís Bordas, tots personatges relacionats amb la cultura catalana de la primera meitat del segle XIX. És un diccionari amb uns plantejaments diferents del de Ferrer, i amb una ambició més gran que el d'Esteve, Bellvitges i Juglà. Es tracta d'un compendi prou extens —dos volums

de prop d'un miler de pàgines cadascun—, amb definicions en català i equivalència en quatre llengües estrangeres: castellà i llatí —les habituals en aquesta mena d'obres— i també francès i italià.

No hi ha cap estudi sistemàtic sobre les fonts, els models i el contingut del diccionari, però sembla que és paregut al diccionari de Labèrnia, tant en ambició com en fonts: Colón & Soberanas (1991: 162) apunten que tots dos diccionaris beuen del diccionari de l'Acadèmia Espanyola de 1823. Cap dels autors del diccionari destacaria, amb els paràmetres d'avui en dia, per la defensa del català. Ferran Patxot i Joan Cortada, historiadors, publicaren pràcticament tota llur obra en castellà. Al català li concediren només algunes poesies destinades als Jocs Florals i altres textos de circumstàncies. Igualment, Lluís Bordas —professor d'italià i segurament de francès— publicà diversos manuals pedagògics de llengües estrangeres i de llatí, pensant sempre en un públic castellà (o castellanoparlant).⁹³ I, això no obstant, van elaborar un diccionari català extens, ambiciós i, com es veurà, prou favorable al català.

Els plantejaments estructurals, paratextuals i ideològics el relacionen directament amb el diccionari de Labèrnia i el separen dels diccionaris d'Esteve, Bellvitges i Juglà i dels de Ferrer. El pròleg i els paratextos són en català, així com les definicions i, per tant, la llengua amb què està pensada la macroestructura de l'obra. El castellà hi figura només com a equivalència, al costat del llatí, del francès i de l'italià. Ara bé, mentre que el castellà i el llatí es donen per descomptats, el francès i l'italià s'han de justificar al pròleg.

El pròleg és, precisament, el paratext més notable i interessant per analitzar la ideologia del diccionari. El to elegíac, gairebé romàntic, de l'encapçalament indica un canvi de mentalitat respecte a les obres precedents. Els autors lamenten l'estat en què es troba el català, lloen alguns dels mèrits del passat, com ara que s'hi escrivissin les constitucions catalanes grans obres literàries, i enumeren algunes de les qualitats típicament atribuïdes al català en les apologies de la llengua (cf. Feliu et al. 1992):

Vergonyòs y lamentable es per cert l'olvid en que jau de tèmps immemorial la llèngua catalana, la hermòsa llèngua en que foren escritas las sapientíssimas Constitucions de Catalunya, que son la admiració del univers, y en que concebiren y expressaren sos gallards é ingeniosos pensaments los fecundíssim Ausias March, y lo inimitable Dr. García. ¿Quí al véurer la falta de Diccionaris de aquesta llèngua no creuria que èlla, lluny de ser sensilla, clara, concisa, precisa, exacta, enérgica, numerosa y flúida, es una gerga de una provincia bárbara,

⁹³ Se'n poden trobar referències completes a Marcet & Solà (1998: § 1372, 1420, 1472, 1643, 1644, 1846, 2322, 2466, 2467, 2703 3047,) i enllaços a les obres a la BVFE (s. v.), vg. *supra* §VI.3.3).

destituïda de lleys y de lletres, indigna de alternar, é incapas de competir ab los pobles més civilisads de Euròpa? (Una societat de catalans 1839: I, s. p.).

És interessant observar com Francesc Vicent Garcia és, per a aquests autors, un model a seguir. Ho és perquè, si bé quan floreixi la Renaixença Garcia serà vist per molts autors com un dels responsables de la Decadència i de la castellanització de la literatura, al 1839 —i fins prou més endavant— encara és vist com un model de poeta clàssic, i també en certa manera d'autoritat gramatical (Rossich 2010).⁹⁴ En qualsevol cas, davant d'aquesta situació els autors entenen que el diccionari d'Esteve, Bellvitges i Juglà tingués alguns defectes. De fet, n'hi troben tants que els autors decidiren fer un diccionari que el millorés:

Moguds de igual bon zel que los referids autòrs, nos associarem fa tèmps alguns catalans á fi de umplir aquell vuid, en cuant ho permetessen nostras forsas, valendnos de tòts los medis que poguèssen conduir á bon éxit nostra empresa. Fruit de èlla es lo Diccionari que oferim al públic, no creguds de que sia una obra que porte en sí lo sèllo de la perfecció, pero sí persuadids de que hem millorad y pujad un bon tros lo edifici interminable y susceptible sèmpre de nous retocs y anyadiduras (Una societat de catalans 1839: I, s. p.).

I hi afegeixen, encara, les dues llengües «noves», això és, el francès i l'italià. Però, com s'ha dit, mentre que el castellà i el llatí es donen per descomptat, aquestes darreres s'han de justificar. Així, el francès té sentit en un diccionari català per les relacions comercials de Catalunya i França, mentre que l'italià hi és per l'afició a l'òpera lírica que senten els catalans:

Ademès, habend observad las infinitas relacions que per sa incomparable industria tè aquest Principat ab lo vehí regne de Fransa, y la sèva passió cada dia més vehemènt per la divina música que immortalisa los noms dels sublimes poetas lírics de Italia, hem cregud útil anyadir á cada article la sèva correspondencia francesa é italiana (Una societat de catalans 1839: I, s. p.).

El tema de la potència econòmica de Catalunya reapareix al final del pròleg, en què després d'exposar el sistema ortogràfic i la macroestructura, es diu:

Estas, doncs, son las innovacions fetas en la obra, que subjectam á la censura dels intel·ligènts que saben apreciar en son just valor lo immens treball de formar un copiòs Diccionari de la llèngua catalana á la castellana, llatina y francesa.^[95] Èl·ls judicarán si lo acert ha corresponst als vius desitjs que tenim de ser útils als naturals del *industriòs principat de Catalunya* (Una societat de catalans 1839: I, s. p., cursiva afegida).

⁹⁴ En aquest sentit, i sempre en el camp de les obres lingüístiques, Rossich (2010) recorda que Garcia és un model lingüístic no només en la primerenca gramàtica de Ballot (1815), sinó també en la poètica de Pau Estorch (1852) o els exercicis de traducció de Lluís Bordas (1857), que participà en l'elaboració del *Quintilingüe*.

⁹⁵ [sic], sense menció a l'italià.

L'argument del comerç no és nou del *Quintilingüe*: tant al diccionari d'Esteve, Bellvitges i Juglà com a la gramàtica de Ballot hi apareixia, si bé per justificar que calia aprendre el castellà, els primers, i per assegurar que calia saber escriure el català, el segon.

Quant al sistema ortogràfic, els autors aproven les innovacions ortogràfiques de Magí Ferrer, ja que troben que les raons que les justifiquen són «bastant filosóficas», és a dir, racionals. Només discrepen del mercedari en dos aspectes. En primer lloc, no accepten la substitució de la *ny* per la *ñ* d'origen castellà, ja que no hi ha cap motiu que ho justifiqui, i al·leguen els casos del francès i l'italià, que tenen la grafia anàloga *gn*, per conservar la *ny*. En segon lloc, discrepen en l'ús de l'accent circumflex per indicar el so compost de la *x*. Ferrer havia proposat indicar-ho amb un circumflex a la vocal precedent (p. ex., *êxametro*), que els autors no comparteixen però que veuen, tanmateix, millor que el de Ballot, que posa l'accent a la vocal posterior (*exâmetro*). La seva proposta és posar el circumflex damunt la *x* (*êxametro*) quan la *x* va seguida d'una vocal, i deixar-la sense diacrític quan va seguida de consonant (*expansió*) o té el so palatal (*exovar*, 'aixovar'). L'ortografia de la *x* fou un tema llargament debatut al segle XIX (Carreté Parera 1991), però el que és més important en aquest cas és com justifiquen els autors que es pugui modificar l'ortografia del català:

[M]ès de que, si lo argument de *que una cosa per útil que sia no deu fêrse perquè fins ara may se ha fêt* en tòt tèmps hagués estat poderòs e incontestable com voldrà tal vegada que sia en aquest cas alguns subjèctes enemigs de que se altere en lo mès mínim la ortografia catalana, com si esta tingués tota la perfecció de que es susceptible, ò fòs de una llèngua morta (Una societat de catalans 1839: I, s. p., subratllat afegit).

És a dir, es pot canviar l'ortografia del català perquè el sistema encara no és perfecte, però —més important—, perquè el català no és una llengua morta, sinó viva. Per als autors del *Quintilingüe* en les llengües vives el sistema ortogràfic pot modificar-se si això reporta beneficis; en canvi, una llengua morta té una ortografia immutable, fixada en el passat. Per això, doncs, proposen dos sistemes per escriure les oclusives dentals finals. Seguint Ferrer, els participis masculins s'escriuen amb *d* final, excepte quan són mots antics. Aleshores, seguint la tradició, cal escriure'ls amb *t*:

Com lo particip de pretérit de un verb que tè dòs ó mès accepcions, de las cuials una ó mès son anticuadas, y altra ó otras estan en us, no es anticuad respecte las últimas, lo escribim amb *d* final en la terminació masculina, sens repetirlo escrit ab *t*, per no acumular articles inútils; axí com escribim ab aquesta lletra final los participis de pretérit dels verbs anticuads en tòtas sas accepcions, per la rahò obvia de que los vocables que ha desterrad lo us estan exèmpts de tòts alteració com los de una llèngua morta (Una societat de catalans 1839: I, s. p., subratllat afegit).

La microestructura del diccionari parteix sempre del català, tant en el lema com en la definició, i les altres llengües només hi figuren com a equivalències. Quan no hi ha una equivalència unívoca, hi ha una perífrasi. No hi ha gairebé exemples, per la qual cosa és difícil extreure'n informació ideològica, més enllà de les paraules marcades com a antigues. A vegades també hi ha marques geogràfiques. Vegeu-ne alguns exemples:

PARAULES SENSE MARQUES D'ÚS

DEGOLLAR v. a. Tallar lo coll á algun home ó animal. *Degüello*. Jugulatio. *Décollation*. Decollamento.

PARROQUIA s. f. La iglèsia en que se administran los sacraments y se dona pasto espiritual als fidels de una feligresia. *Parroquia*. Paraecia, parochia. *Paroisse*. Parrocchia, pieve.

ESPANYOLAD, DA. adj. que se aplica al estrangèr que en lo sèu aire, vestid y costums se sembla als espanyols. *Españolado*. Hispanorum mores referens. *Qui a les manières espagnoles*. Chi rifetta aria spagnuola.

PARAULES AMB MARQUES D'ÚS

ARLOTZ s. m. ant. DROPO, BRIBÓ.

ASCLA s. f. territ. ESTÈLLA

CONTENDRE v. a. ant. Pelear, batallar. *Contender*. Contendere. *Combattre, se battre*. Contendere, pugnare, contrastare.

CREMALLÈR s. m. territ. GRAÈLLA

DESASSET adj. territ. DISSET

IEU. pron. ant. JO.

LEXAR v. a. DEXÀR

LLENTILLA s. f. territ. LENTÍA.

MOSSADA s. f. territ. MOSSEGADA

OBS s. m. ant. UTILITAT, MENESTÈR, GASTO.

POY s. m. territ. PÒLL

SPAVENTAR v. a. ESPANTAR

(Una societat de catalans 1839: s. v.)

El *Quintilingüe* és, per tant, una mostra excel·lent de la primera lexicografia catalana que no depèn exclusivament del castellà. Aquesta llengua hi és present, és cert, al costat del llatí (i del francès i de l'italià), però no monopolitza ni els paratextos i la macroestructura, ni les intencionalitats ideològiques dels autors del diccionari. Al contrari, la gran presència de termes territorials i desuets demostren un interès sincer per la llengua pròpia, i caldria que s'estudiessin a fons les fonts que empraren, i la relació que té amb el diccionari de Labèrnia. En qualsevol cas, i sense que els autors manifestin explícitament quin paper té el català en la seva visió de la realitat, el diccionari *Quintilingüe* és una mostra excel·lent de lexicografia autònoma catalana.

4.2.1 El *Quintilingüe* invers

Entre 1842 i 1848 va aparèixer, en tres volums, la versió inversa del diccionari, això és, el *Diccionario castellano-catalán-latino-francés-italiano* (Martí, Bordas & Cortada 1842-1848). Com es veu, la inversió era en les dues primeres llengües, ja que mantenia la distribució dels tres idiomes estrangers. La impremta és diferent de la versió *catalana*, i en aquest cas els autors signen amb el seu nom el diccionari. Es tracta de Miquel Anton Martí, Lluís Bordas i Joan Cortada. El primer, traductor de l'italià i bon amic de Cortada, no figurava al *Quintilingüe* de 1839; els altres dos, sí.

És un diccionari que pràcticament no ha rebut atenció per part de la crítica. S'esmenta breument al manual de Colón & Soberanas (1991: 164) i al de Rico & Solà (1995: 131-132), i apareix al mateix epígraf que el *Quintilingüe* català al repertori de Marçet & Solà (1998: § 1882). No apareix referenciat al portal *Contrastiva* (San Vicente 2022), que recull obres gramaticals i lexicogràfiques destinades a l'estudi de l'italià des del castellà, i del castellà des de l'italià —i de fet tampoc hi apareix el *Quintilingüe* català.

En el pròleg, menys sucós que el primer, els autors se situen clarament com a continuadors del *Quintilingüe* de 1839, i presenten el diccionari com la continuació, en versió inversa, del primer:

Terminada ya la publicacion de la primera parte del diccionario quintilingüe, emprendemos la segunda con nuevo aliento y sin otra variacion que la mejora tipográfica y económica que palpablemente se ve comparando este con el otro. Notorias son las ventajas que debe proporcionar nuestra obra, así por el interés que ofrecen las lenguas de que se compone, como tambien porque en un solo diccionario y con poco coste se tendrá reunido lo que sin él ha de adquirirse con grande gasto y poseyendo muchos libros (Martí, Bordas & Cortada 1842-1848: I, I).

El pròleg ofereix, també, informació sobre les fonts. Els autors declaren haver dubtat entre beure del diccionari de la RAE o bé del de Núñez de Taboada, per bé que, segons diuen, s'acaben decantant pel primer perquè està dotat d'autoritat:

Al emprender esta obra vacilamos acerca de cuál seria el diccionario que tomásemos por tipo en orden al idioma que forma su base; si el de la Academia, ó el de la lengua castellana escrito por Núñez Taboada. Mas abundante este y mas exacto en algunas de sus definiciones, ofrecia en la primera de estas dos calidades una notable ventaja para hallar mas correspondencias á las voces italianas, que por ser en mayor número que las españolas habían de quedar muchas de ellas sin tener entrada en nuestro libro. Revestido el de la Academia de una autoridad de que el otro carece, reputado como el tipo de la lengua, y reconocido por juez supremo en las cuestiones de pureza, nos pareció muy arriesgado dar sobre él la preferencia á otro. Nos decidimos pues por el de la Academia (Martí, Bordas & Cortada 1842-1848: I, II).

Cal cridar l'atenció sobre el fet que no es parla gairebé de les funcions de les llengües en el pròleg, a diferència del que passava en el *Quintilingüe* català. Així, només s'esmenta la necessitat que hi havia, «en España», d'un diccionari italià, i es lloa que sigui «el primero [diccionario] español-italiano que puede merecer este nombre» (Martí, Bordas & Cortada 1842-1848: I, III) i es dona per descomptat el paper del llatí. No es fa referència a la utilitat del francès, ni tampoc del català. De fet, d'aquesta llengua no se'n parla, ni tan sols per fer-hi, com és habitual, referències al sistema ortogràfic. S'adopta, senzillament, el del diccionari de 1839.

Sense entrar en el valor lexicogràfic de l'obra, basta dir que la versió inversa del *Quintilingüe*, tot i que és dels mateixos autors, té unes implicacions ideològiques ben diferents: de la defensa explícita del català, es passa a oferir un diccionari castellà a l'ús dels que circulaven al segle XIX, que beu majoritàriament del de l'Acadèmia, i que incorpora el català —com el llatí, el francès i l'italià— només com a mera llengua d'equivalències, i encara sense justificar-ne en cap moment la necessitat o escaïença.

4.3 *El Diccionari de la llengua catalana ab la correspondencia castellana y llatina de Pere Labèrnia*

Pere Labèrnia (1802-1860) és, sens dubte, el lexicògraf català de més prestigi al llarg del segle XIX. Autor de múltiples diccionaris, la seva obra catalana esdevindrà el referent lèxic per als autors de la Renaixença i gaudirà d'una fama i acceptació generals fins a la publicació del *Diccionari general de la llengua catalana* de Pompeu Fabra el 1931.

Tot i que Labèrnia va néixer a Traiguera (el Baix Maestrat) i es va formar al seminari de Tortosa, i per tant devia parlar català occidental, la seva vida va transcórrer pràcticament sencera a Barcelona i la seva obra i ortografia cal considerar-les, decididament, barcelonines (Colón & Soberanas 1991: 153, Colón 2011b).⁹⁶ Entre 1839 i 1840 va aparèixer, per fascicles, el *Diccionari de la llengua catalana ab la correspondencia castellana y llatina* (Labèrnia 1839-1840). Ja aleshores Labèrnia tenia previst publicar-ne la versió inversa, que amb el títol de *Diccionario de la lengua castellana con la correspondencia catalana y latina* es va publicar, segurament també per fascicles, entre 1844 i 1848 (Labèrnia 1842-1848) (Marcet & Solà 1998: § 2135). A la dècada de 1850 van veure la llum, encara, dos diccionaris castellà-

⁹⁶ Per a un acostament a la figura de Pere Labèrnia pot consultar-se el treball, ja clàssic, de Madurell (1976-1977) i, més recentment, la biografia de Ferreres & Gausachs (2019), que si bé és força incompleta quant als aspectes lexicogràfics, és molt exhaustiva per als aspectes biogràfics de l'autor.

llatí. Es tracta del *Diccionario manual de la lengua castellana con la correspondencia latina* (1850) i de l'invers *Diccionario manual de la lengua latina con la correspondencia castellana* (1853). A més a més, deixà inacabat un diccionari grec-castellà i fou autor d'una *Ortografía de la lengua castellana* (1849) i d'una *Gramatica latina* (1852), obres, sens dubte, pensades per als seus estudiants d'humanitats i llatí (vg. Marcet & Solà 1998: § 1900, 2135, 2388, 2435, 2529, 2578, 2940).

El diccionari català va gaudir de tant d'èxit que va ser reeditat entre 1864 i 1865 per Una Societat de Literats, dirigida per Robert Robert, que van ampliar-lo i van adaptar l'ortografia a la d'Antoni de Bofarull (1864) (vg. Labèrnia 1864-1865: I, prólech); entre 1888 i 1892 encara es va tornar a reeditar, novament ampliat, sota la direcció d'Ignasi Ferrer i Carrió (Colón & Soberanas 1991: 154-155). La societat editora Salvat el va continuar editant durant els primers anys del segle XX, i de fet va gaudir d'una acceptació general, com es deia, fins a la publicació del diccionari de Pompeu Fabra.⁹⁷ Igualment, del diccionari castellà se'n van fer reedicions el 1861 i el 1866-1867 (Marcet & Solà 1998).

La valoració del diccionari català ha estat unànimement positiva, ja des de Fabra i fins a l'actualitat, pel seu valor lexicogràfic, fraseològic i lingüístic (vg. p. ex. les valoracions de Colón & Soberanas 1991: 153-160, Rico & Solà 1995: 129-132). Tanmateix, no hi ha encara cap estudi de conjunt sobre l'obra de Pere Labèrnia que n'estudiï a fons les fonts i les influències posteriors; només s'han fet estudis parcials, que afecten algun aspecte concret de l'obra, com per exemple la relació entre el diccionari català i el castellà des de l'òptica de la lexicografia bilingüe (Gelpí 2008), del tractament dels dialectalismes (Colón 2011b) o de la presència d'hispanismes en el corpus del diccionari català (Bibiloni 2017).⁹⁸

El diccionari de Labèrnia té, encara, un altre interès. Com s'ha dit, va gaudir d'una gran fama i popularitat, i fou el diccionari per antonomàsia de la Renaixença. A més a més, fou una peça cabdal en la construcció del model de llengua del català acadèmic de tradició moderna, en la terminologia de Mila Segarra (1985a). Per a aquesta autora, el català acadèmic de tradició moderna es bastí a partir de la gramàtica de Ballot, seguida per Joan Cortada i la traducció catalana del *Nou Testament* de Melcior Prat; aquest model de llengua fou adoptat

⁹⁷ Vegeu una panoràmica de les diferents reedicions, cada cop més independents de l'obra original de Labèrnia, a Marcet & Solà (1998: § 1900). Aquests autors recullen fins a nou edicions, que van de 1839 a 1988. Més d'un segle, doncs, de fortuna editorial de l'obra de Labèrnia.

⁹⁸ És inexplicable que Bibiloni (2017) parteixi de la segona edició del diccionari, feta després de la mort de Labèrnia i, per tant, no controlada per l'autor, i no de la primera. Fora interessant que algú acarés els seus resultats amb l'edició de 1839-1840, l'única publicada sota la supervisió de l'autor.

després per Aribau i Rubió i Ors i continuat per Labèrnia (Segarra 1985a: 133). Posteriorment, l'acceptació d'aquest diccionari per part dels prohoms de la Renaixença, i molt especialment Antoni de Bofarull, consolidaren en model.

La intenció ideològica del diccionari català ha estat unànimement considerada positiva i favorable a la llengua (Segarra 1985a: 143, Colón & Soberanas 1991: 153-160, Rico & Solà 1995: 129-132, Bibiloni 2017).⁹⁹ En efecte, després d'una dedicatòria a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona en què Labèrnia agraeix que la corporació aculli l'obra,¹⁰⁰ l'autor exposa els motius i els objectius del diccionari. Obre el pròleg un text apològic de to semblant al que inclouen moltes altres obres, en el qual Labèrnia afirma que els catalans tenien necessitat i desig d'un diccionari amb voluntat prescriptiva, que retornés al català les glòries perdudes de l'edat mitjana:

Mòlt temps ha quels verdaders catalans, assó es, lo que aman tot quan tè relació ab las glorias de Catalunya, desitjaban un DICCIONARI DE LA LENGUA CATALANA, un diccionari rich en paraulas y en frases, que fixàs la pura y genuina pronunciació y ortografia del idioma catalá, no en son estat de abjecció y descuyt com se troba en lo dia, alterat y desfigurat per la mescla de termes estranys, locucions y accents, sino brillant, complet ab tota la integritat y propietat que li eren características, quan dominaba en varias y dilatadas regions del mitg dia de Europa com llengua viva y única quant era usada indistinctament del sabi y del ignorant, y se prestaba ab natural flexibilitat al grave accent del legislador, del polítich y del filosof tan facilment, com á la melodia poética y á la saborosa diversitat dels més agradables capritxos (Labèrnia 1839-1840: I, s. p.).

Si hom fa cas de les dades que reporten Ferreres & Gausachs (2019: 72-73), segons les quals el 1845, de 2000 exemplars que s'havien tirat inicialment del diccionari, en sobraven només 738, es pot afirmar que, efectivament, hi havia una part de la societat catalana que desitjava un diccionari català. A continuació Labèrnia exposa com ha fet el diccionari, buidant fonts d'arxiu i autors antics. Sense un estudi encara exhaustiu del corpus lexicogràfic de Labèrnia, sembla que partí dels autors medievals i de textos jurídics com les constitucions de Catalunya, a part dels altres textos lexicogràfics.¹⁰¹ Ell mateix, uns quants paràgrafs més endavant, ho expressa així:

⁹⁹ Gelpí (2008) ha analitzat també el contingut ideològic d'algunes definicions pel que fa als aspectes morals i religiosos, en la línia del model d'anàlisi que, més tard, han proposat Martínez-Atienza (2019) o González Jiménez (2020).

¹⁰⁰ En realitat és mera retòrica, ja que l'obra va ser finançada per un inversor privat que, amb l'impressor i el mateix Labèrnia, formaven una societat empresarial (vg. Ferreres & Gausachs 2019: 72-73).

¹⁰¹ Segarra (1985a: 145) està convençuda que, tot i que no la cita, Labèrnia coneixia bé la gramàtica de Ballot.

En mon primer avís al públich^[102] sobre aquesta obra, li doní compte de las abundats y variadas fonts de ahont beguí: los diccionaris catalans de Belvitges, lo de Pou, lo Gazofilaci,^[103] lo de Terra y lo de Nebrija posat en catalá per Antich Roca, lo inédit de D. Joan Roca, las frases catalanas de Font, los proverbis de Sala, y sobre tot lo tan celebrat del P. Albert Vidal franciscano, tesor que enriqueix lo nou arxiu de la Academia de Bonas Lletres de aquesta Capital,¹⁰⁴ lo exâmen de las constitucions de Catalunya, y de nostres autors de totas las ciencias y arts, axí com la escrupulosa revisió de altres documents importants ja estampats, ja manuscrits, y de diverses épocas, foren los auxilis que considerí imprescindibles pera pujar lo edifici, superant ab ma afició y bons desitgs la casi sempre enfadosa assiduitat que es consegüent á tals investigacions (Labèrnia 1839-1840).

És útil, encara, remarcar les reflexions que fa al pròleg sobre l'ortografia, perquè són una crítica a la de Magí Ferrer i el *Quintilingüe* i una aposta decidida per un sistema tradicional:

En quant á la ortografia, he cregut que lo autor de un diccionari debia seguir més bè la fidelitat històrica, que la conveniencia filosòfica, / ó lo que pot paréixer tal, puix com desitjo que lo us de aquest diccionari nos limite á la simple correspondencia muntua entre los idiomas que abrassa, sino que facilite als sabis y estrangers lo estudi de nostres escriptors y de tants documents olvidats que enriqueixen nostra llengua y nostra literatura, no me ha aparegut estigués á mon aribtre fer en aquest punt perillosas innovacions, las que si bè poden presentar una falsa apariencia de millora ó de regularitat, acabarian de convertir nostra actual y prou arbitraria escriptura catalana en una verdadera anarquia ortogràfica (Labèrnia 1839-1840: I, s. p.).

Sobre la idea que les regles ortogràfiques de les llengües s'havien de sotmetre a l'ús i a la tradició més que no pas a la filosofia, Labèrnia hi tornà, encara, en l'apèndix del segon volum, en què exposava el sistema ortogràfic del diccionari. Hi expressava la dificultat de trobar un sistema satisfactori, però alhora creia que simplificar el sistema d'escriptura, adaptant-lo a la pronunciació «sería desvirtuarla [la llengua catalana] y despullarla del vestit ab que la volgué adornar lo us» (Labèrnia 1839-1840: II, sup. 1) i, per tant, decideix novament donar l'ortografia a partir de «las constitucions, decrets, ordinacions, capítols de corts y altres impresos de igual autoritat, subjectant-me á la práctica més constant» (Labèrnia 1839-1840: II, sup. 1).

Per als aspectes ideològics, més important que les fonts i el sistema ortogràfic és, segurament, la funció que hi fan les altres dues llengües. Així, Labèrnia diu que

era menester estudiar al mateix temps la índole de nostre hermós é incomaprable idioma nacional, que tan generosamente se ha generalisat entre nosaltres desde que formam part de la gran familia espanyola, y buscar las verdaderas correspondencias entre los vocables y frases

¹⁰² Es refereix, sens dubte, al prospecte sobre el diccionari que es va publicar a *El Guardian Nacional* el 2.V.1839. Lamentablement no ha estat possible localitzar-ne cap exemplar.

¹⁰³ Figura a l'inventari de llibres que es feu després de la mort de Labèrnia, editat per Madurell (1976-1977: 141-144).

¹⁰⁴ Avui perdut, Marcet & Solà (1998: § 1874) localitzaren dos rebuts de la RABLB conforme el manuscrit i el suplement havien estat cedits a Labèrnia.

de dos idiomas desiguales en veritat, si se atén á la disparitat que hi ha entre una llengua que quedá com adormida fa tres sigles, y altra que ha estat posteriorment cultivada, y ha seguit los progressos de la civilització (Labèrnia 1839-1840: I, s. p.).

D'aquest punt és interessant remarcar que Labèrnia fixi en tres segles l'etapa en què el català ha estat adormit. Mentre que en els autors primerencs, com ara Ballot, el decaïment començava, si de cas, amb la desfeta política de Catalunya, per a Labèrnia comença al segle XVI, és a dir, als inicis del que la Renaixença anomenarà els segles de la Decadència. Ara bé, és molt més interessant fixar-se en el paper de les llengües. És innegable l'autocentrament de Labèrnia: elabora un diccionari català —un molt bon diccionari català— amb definicions, i en el qual la metallengua dels paratextos, la coberta, etc. és el català. I, tanmateix, no pot llevar-se la llosa que suposa el castellà, llengua «nacional» que forma part inalienable de la societat catalana des que Catalunya forma part d'Espanya. La diferència entre les dues llengües és l'esperable: mentre que el català ha estat adormit, el castellà ha continuat el camí de la civilització.

Sobre el paper del castellà a la societat catalana, hi torna encara al pròleg del diccionari castellà, en general més asèptic i semblant al dels diccionaris castellans vuitcentistes. Allí, tanmateix, hi expressa la gran necessitat que la societat catalana sentia d'un diccionari castellà:

De todos modos era ya notable la falta de este libro, no considerando suficientes los imperfectos é incompletos manuales que hasta ahora han corrido en las escuelas y comercio de libros. Personas versadas en toda clase de materias, negocios y ciencias se lamentaban de continuo por la falta de un Diccionario completo en donde consultar y adquirir las voces genuinas y propias para expresar castiza y adecuadamente desde los conceptos mas encumbrados del orador hasta los útiles mas conocidos y vulgares del labrador y del artesano. Pero en donde se notaba mas ostensiblemente, y en donde se hacia cada vez mas trascendental esta falta era en los instrumentos de las oficinas públicas, y en las obras que respectan á las ciencias y á las artes, por ser la propiedad y la exactitud de las voces la verdad y el objeto que tiene en vista el escritor, al par que la dote exclusiva que solicita aquel á quien van dirigidos, ó para quien se publican tales escritos (Labèrnia 1842-1848: I, s. p.).

Potser és en aquest context, doncs, que cal entendre opinions com les d'Anguera (1997: 39), que creuen que la funció del diccionari de Labèrnia era facilitar el castellà. Segurament no era la funció principal del diccionari català, que al cap i a la fi és el que va tenir més èxit editorial, però sí del diccionari castellà, com s'acaba de veure. A més a més, les altres obres escolars de l'autor també partien de la premissa, descomptada a mitjan segle XIX, que l'escolarització —l'àmbit a què s'adreçaven aquestes altres obres— era en castellà.

4.3.1 Els suplementes del Labèrnia

La fortuna editorial del *Diccionari* de Pere Labèrnia va propiciar-ne algunes edicions revisades pòstumament. Com s'ha indicat, la reedició de 1864 i 1865, que adoptava l'ortografia de Bofarull, fou supervisada per Robert Robert; la reedició de 1888 i 1892, en canvi, fou supervisada per Ignasi Ferrer i Carrió. Més enllà dels canvis lexicogràfics d'aquestes edicions, dels quals aquesta tesi no s'ocupa, és interessant constatar com era, doncs, un producte lexicogràfic demandat, i per tant rendible. A més a més, cada reedició anà acompanyada, en certa manera, d'un diccionari suplementari o complementari.

El 1868 els Germans Espasa, editors de la segona edició del Labèrnia, editaren el *Diccionari suplement de tots los diccionaris publicats fins ara*, redactat també per una «Societat de literats» i revisat pel catedràtic de la Universitat de Barcelona Antoni C. Costa. Al pròleg la societat de literats manifesta la necessitat de completar el diccionari de Labèrnia, i tots els altres, sobretot amb terminologia tècnica i científica, i de fet és justament aquesta mena d'informació la que abunda en el diccionari. En tots els aspectes formals segueix el format del Labèrnia: sistema ortogràfic, ús del català com a metallengua en els paratextos i les definicions, etc. També en el to apològic dels pròlegs. Així, la Societat de literats deia, al pròleg de 1864, que

[m]òlts són los esforços que s'han fet y s'están fent de algun temps ensá pera tornar l'hermosa llengua catalana al camí de gloria interrumpit sigles enrere per lo cambi polítich unificador de la monarquía (Labèrnia, 1864-1865: I, prólech).

I, semblantment, el *Suplement*, s'unia a la tasca de redignificació de la llengua pròpia: «La nostra voluntat ha sigut y es contribuir al realsament de la lléngua catalana» (Una societat de literats 1868: [6]).

Colón & Soberanas (1991: 155) consideren, encara, que el *Diccionario de la lengua castellana con la correspondencia catalana* de Deflí Donadiu (1889) fa de complement de la tercera edició del Labèrnia. Aquest extens diccionari —quatre volums d'un miler de pàgines cadascun— declara haver begut de tots els diccionaris publicats fins al moment. Així, a part de Labèrnia, Donadiu declara haver tingut en compte els diccionaris de Salvà, Domínguez, Caballero, Roque Barcia, etc., a part del de l'acadèmia espanyola. El diccionari és, a tots els efectes, un diccionari castellà: la llengua dels paratextos, les definicions, la concepció mateixa del diccionari, tot està pensat en castellà i per al castellà. Fins i tot uns apunts de gramàtica

històrica inicials fan referència, només, a l'evolució del llatí al castellà, i obvien qualsevol presència del català. Aquesta llengua, de fet, només apareix esmentada ràpidament al pròleg, enunciant-se que el diccionari permetrà saber bé l'equivalència entre els dos idiomes:

Con el auxilio de nuestro Diccionario podrá el lector poseer una completa y exacta correspondencia entre el castellano y el catalán, no sólo en los vocablos y acepciones varias, sino también en las frases ó locuciones todas, á fin de que pueda descubrir su relación, conexión y correspondencia mutuas, y ahondar más y más en el estudio y conocimiento de ambos idiomas (Donadiu 1889: I, VI).

El diccionari forma part, sens dubte, la mateixa operació editorial que la tercera edició del Labèrnia: idèntica disposició tipogràfica a tres columnes, també té caplletres fetes per Apel·les Mestres, etc. Ara, a diferència del *Suplement*, que complementava també ideològicament i lexicogràfica el Labèrnia de 1864-1865, el diccionari de Donadiu és un diccionari castellà autònom, que incorpora, això sí, les meres equivalències catalanes a tots els termes que proposa.

4.4 Síntesi

Entre els diccionaris impresos a Barcelona el 1839 i recollits a la *Plaga*, i de les obres de la seva òrbita, es poden veure dues grans actituds cap a la llengua catalana i, de retruc, la castellana. D'una banda, l'obra de Magí Ferrer situa el castellà en una posició de preeminència absoluta o, dit altrament, de subordinació del català. Molt significativament, és l'únic autor, dels tres estudiats en aquest epígraf, que escriu en castellà els paratextos dels seus diccionaris, així com la *Plaga* que servia per a promocionar-los en front dels diccionaris de Labèrnia i del *Quintilingüe*. Aquests dos diccionaris, en canvi, tenen un plantejament totalment diferent del de Ferrer. Tots dos són diccionaris en els quals el català hi té un paper preminent i, de fet, podria dir-se que són diccionaris pràcticament catalans. El *Quintilingüe* inclou equivalències en castellà, llatí, francès i italià, i demostra com el 1839 un grup d'erudits que, més tard, elaboraran materials pedagògics castellans, concebien el català com a punt de partida per a l'aprenentatge de llengües estrangeres.

Encara més centrat és, segurament, el diccionari de Pere Labèrnia. Com hipotetitzava Gelpí (2008), potser només inclou el castellà i el llatí davant la incapacitat de concebre un diccionari monolingüe. És cert que les altres obres de Labèrnia donen un paper rellevant al castellà, i que tant en l'ortografia com en el diccionari llatí es dona per descomptat que la

llengua de l'educació és el castellà, fets que no obsten per afirmar que Labèrnia concebia el català com una llengua útil, digna i, el més rellevant, segurament al mateix nivell que l'espanyol. Només que tenien distribucions, àmbits d'ús, diferents, és a dir, eren obres profundament diglòssiques (Marfany 2010).

5 Pau Estorch, entre l'antic règim i la Renaixença

Pau Estorch (Olot, 1805 – Barcelona, 1871)¹⁰⁵ és un dels personatges que fa frontissa entre la tradició autòctona que s'arrossegava dels segles XVII i XVIII i les noves generacions romàntiques i liberals (Marfany 2018: 51-54). Metge de formació, és autor d'algunes poesies en català, publicades sota el títol de «Repichs» amb el pseudònim de «Lo Tamboriner del Fluvià», a partir de 1851, d'obres de teatre en català, de traduccions dramàtiques del francès al castellà i d'alguns textos de caràcter lingüístic, entre els quals destaquen els *Elements de poètica catalana, y diccionari de sa rima* (1852), en català, i la *Gramática de la lengua catalana* (1857), en castellà. Al llarg de la seva producció gramatical, Estorch vacil·la entre la defensa de la llengua catalana i la naturalització, i fins en certa manera, doncs, la legitimació, del castellà i d'un sistema diglòssic i bilingüe.

El primer «Repich» del Tamboriner es va publicar, a Girona, el 1851. Tot just un any després, també a Girona, Estorch va donar a impremta els *Elements de poètica catalana, y diccionari de sa rima* (Estorch 1852). Inspirada en la *Silva de consonantes copiosísima* de Díaz Rengifo (1592), és una obra pensada clarament per a un públic català i, com indiquen Marfany (2018) i Domingo (2018), una obra al marge dels circuit escolar i de l'impacte immediat en la societat catalana del moment. Mostra d'aquesta marginalitat, per a Marfany (2018), és que s'edités —com els primers repics del Tamboriner del Fluvià— en impremtes comarcals i de segona categoria, fet que afectava la circulació de l'obra però també el resultat material. Estorch mateix en devia ser més o menys conscient, ja que al pròleg és conscient que

[s]i es poca sa utilitat mentres la llengua catalana se trobe en lo estat de abjecció y fins despreci en que se veu vuy en dia, no será axí si lo destino ó la moda volen que ocupe el lloch que li correspon (Estorch 1852: 5).

¹⁰⁵ És la dada que donen l'aproximació, molt incompleta, de Mut i Remolà (1983) i el *Diccionari de la literatura catalana* (s. v.); la biografia de la Galeria de Metges Catalans diu que va morir el 1870 [<https://www.galeriametges.cat/galeria-fitxa.php?icod=EDFH>, consulta 21.II.2022]. Són les tres úniques obres amb indicacions biogràfiques de l'autor, a part de la breu entrada a la GEC.

En qualsevol cas, l'obra va aparèixer auspiciada per una institució amb una reputació sòlida com l'Acadèmia de Bones Lletres, i és interessant per començar a entreveure el pensament lingüístic de l'autor. El volum es divideix en dues parts: la primera és un tractat de poètica, mètrica i versificació catalanes, escrit amb el vell sistema de pregunta i resposta. La segona és el diccionari de la rima pròpiament dit, que segons Estorch exclou els termes antiquats i manté algunes veus territorials. Encara al pròleg, és interessant destacar que Estorch declara haver seguit l'ortografia del diccionari de Labèrnia, ja que és «lo més perfet que possehim los catalans» (Estorch 1852: 6).

El fet que l'obra fos pensada per a un públic exclusivament català, i que calgui incloure-la en les obres prèvies a la Renaixença, fan que no hi hagi cap reflexió gaire explícita sobre el paper sociolingüístic del català o del castellà. En aquest sentit, l'única referència que hi ha és sobre la necessitat que el poeta escrigui en la seva llengua pròpia, i no en llengües estranyes, i encara no hi apareix esmentat el català, sinó tot just el castellà, en francès i l'anglès:

P. ¿Pot sèr bon poeta espanyol un francés, un inglés, ó vice-versa?

R. Lo home pot superar las més grans dificultats, pero la experiencia ensenya que los poetas se han fet célebres en sòn idioma natiu.

P. ¿Y perquè succeheix axó?

R. Perque lo poeta deu usar dels llenguatges ab molta propietat y puresa, deu evitar *barbarismes y solecismes*, essent inútil la harmonía hont falta la propietat, y aó difícilment se adquireix en un idioma estrany (Estorch 1852: 14).

Possiblement l'element sobre el qual val més la pena cridar l'atenció és en els models poètics que proposa, perquè hom veu com s'hi combinen autors moderns —substancialment, Rubió i Ors—, amb autors de la tradició clàssica, com Turmeda, Romaguera o, molt especialment, Garcia, autor que encara no havia estat repudiat de la tradició catalana (vg., sobre això, Rossich 2010 i Marfany 2018). El que és rellevant dels *Elements de poètica*, doncs, no és tant el contingut ni lingüístic ni poètic, ni tampoc la repercussió que tingueren, sinó que situen Estorch en una posició prerenaixencista i partidària de la llengua pròpia, inserida en una continuïtat de la tradició dels segles anteriors.

Si els elements que figuren a la poètica no eren prou sòlids per defensar aquesta opinió, el que es deia al prospecte que l'anunciava, publicat al *Diario de Barcelona* del 29 de juliol de 1850, no deixen lloc a dubtes. Més que l'anunci d'un tractat de poètica sembla una apologia de les virtuts de la llengua, en la qual deixa constància de l'ampla extensió territorial del català, en reivindica la vitalitat, desmenteix que sigui una *gerga*, i hi anuncia ja la idea que l'obra servirà per, si algun dia, es desvetlla la poesia catalana. El fragment és llarg, però atès que fins

ara era inèdit, i que aporta informació interessant sobre la posició d'Estorch, val la pena reproduir-lo sencer:

Las ideas se forman en nostre enteniment en lo llenguatge que se apren en la infancia, y qui parla o escria en altre, es en cert modo un traductor. Lo geni peculiar de cada llengua dificilment se adquireix ab lo sol estudi. ¿Y perquè un habitant de las riberas del Ter, Llobregat ó Fluvià no ha de poder aspirar á la gloria ab son idioma essent tan fértil, tan armoniós, tan xistós, tan original ab sa immensitat de monosil·labos? ¿Se dirá que es una llengua morta? Es una falsedat: no es morta una llengua coneguda desde Tolosa de Fransa, fins als regnes de Aragón y Valencia, é Islas Balears: no es morta quant apenas hi ha poble en Europa ni América, en que no respiren alguns que la posseheixen. ¿Se tratará de gerigonsa? Es una calumnia, pues está arreglada á las lleys gramaticals y té voluminosos y perfets diccionaris. La llengua catalana que tanta época feu algun dia, es ara injusta ment abandonada. Facilment se calumnia al desgraciat. Catalunya es una patria y en son honor emprengui est treball ingrát y desapacible. Baldament que los literats catalans, donassen la ma á nostre despreciat idioma per col·locarlo en la altura que li correspon! Esta obra no formarà poétas, pero es de absoluta necesidad, si lo destino volgués, que Catalunya lluis en la poesia com ho fa en las ciencias y arts: no formarà poétas, pero axí com las carreteras no acercan material ment un poble a altre, sino que escursant las distancias fan que se aumente lo número de viatjants, del mateix modo esta obra, arreglant lo aspre camí del Helió, aumentará tal vegada lo número dels aficionats á las musas catalanas.¹⁰⁶

És rellevant perquè, si a la primeria de la dècada de 1850 l'alineació d'Estorch amb la tradició catalana i amb la llengua era absoluta, la segona meitat de la dècada Estorch pateix un procés d'evolució pel que fa a la ideologia lingüística, en el qual la castellà hi tindrà, cada cop, un paper més important. Això va acompanyat d'un procés d'acostament a les estructures de la Renaixença i, per tant, del liberalisme imperant: el 1859 reedita les poesies de «Lo Tamboriner del Fluvià» en un únic volum, augmentat, i imprès a Barcelona; igualment el 1859 i el 1860 figura com a adjunt al primer consistori dels Jocs Florals, el 1861 hi figura com a mantenidor de la festa i, a partir de 1862, com a exmantenidor. Finalment encara, a la dècada de 1860 participà, al costat dels autèntics capparets de la Renaixença —Aguiló, Milà, Bofarull— a la comissió d'ortografia de l'Acadèmia de Bones Lletres (Segarra 1985a: 161-162), encara que Marfany (2018) consideri que no s'hi integra mai i que, de fet, siguin concessions que es fan a la vella tradició catalana.

¹⁰⁶ Després d'aquestes consideracions, senzillament, s'enuncia l'estructura de l'obra, vg. *Diario de Barcelona* 29.VII.1950, p. 3958

[https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1136777&idImagen=10942257&posicion=1#search=%22estorch%22 accés 23.II.2022].

5.1 *Naturalitzant el castellà*

El 1856 Estorch va publicar unes *Excel·lències de la llengua catalana*, un recull de poesies que eren un nou repicó del Tamboriner. Es tracta d'un opuscle de 24 pàgines que recull algunes poesies sobre temes lingüístics, que expliquen o il·lustren cada una de les excel·lències del català. El subtítol avança que l'autor està preparant una gramàtica catalana: «Repicó ab que un company entreté al públich mentre lo autor va á donar á la estampa la gramàtica catalana». Tot i que després, a la *Gramática*, no hi faci referència, aquestes excel·lències poden llegir-se com una prèvia al pròleg. No és que el català no hi tingui una importància capital, al contrari. El primer poema, per exemple, és una hipòtesi segons la qual Déu parlaria en català, ja que aquest és l'únic idioma que té totes les virtuts que necessita la divinitat:

¿Y es creíble que un DEU-HOME
No volgués també elegir.
Pera expressar las doctrines.
Las únicas que felís
Fan al mortal, un llenguatge
Lo més elegant y rich,
Lo més fluido y sonoro,
Lo més ductil y concís?
Jo no dubto que tot lógich
Concedirá que es precis
Que AQUELL que en tot perfet era
Perfet llenguatge elegís.

Sed sic est que nostre idioma
Es l'únich que está enriqueit.
Ab totes aquelles Prendas,
(Per més que ara perseguit
Las tinga mig soterradas
Ab méngua del meu país:)
Ergo lo SENYOR parlaba
Com nosaltres, llemosí
(Estorch 1856: 4-5).

A continuació hi ha tot de poemes, més aviat de circumstàncies, que serveixen per demostrar les diferents virtuts que s'ha enumerat en el primer poema. Així, es parla de la «fluidés y sonoritat», de l'«elegància», de la «concisió» i de la «riquesa». En els tres primers casos, al final dels poemes hi ha unes notes d'Estorch en què remet al que, per a ell, són els autèntics referents en cada una d'aquestes matèries: Lo Gaiter del Llobregat per a la fluïdesa i sonoritat, Vicent Garcia i *La Pàtria* d'Aribau per a l'elegància i la llarga tradició de poesia monosil·làbica per a la concisió.

El més interessant, tanmateix, és el poema dedicat a la riquesa de la llengua. Aquest poema, imitant sens dubte els models generalment valencians del segle XVII (però cf. *supra* § VI.3.2), permet llegir alguns fragments tant en català com en castellà —marcats tipogràficament amb rodona— mentre que d'altres es poden llegir només en català —marcats tipogràficament amb cursiva. El poema és un romanç bucòlic entre una pastora, Rosaura, i

un militar castellà, Baltasar. La gràcia del text, més aviat de to humorístic, és que mentre que Baltasar és entès per Rosaura, Rosaura no és entesa per Baltasar. Al final, seguint amb el to lleuger, la pastora s'escapa de caure als amors de Baltasar. A continuació es transcriu un fragment del poema per il·lustrar com funciona l'alternança entre les dues llengües:

Bal[tasar]: Graciosísima pastora
De aquesta comarca adorno,
Oh! no darás un bochorno
A Baltasar que te adora.

Ros[aura]: Feste enllà, lletg, burinot...
O t'floch pel cap ma filosa...
Vesten lluny... veus quem' fas nosa...
Mès jo crech quen fas per tot.

Bal[tasar]: Caramba! una sola frase
Descifrar no me es posible
de esta gerga tan horribe!

Ros[aura]: Veig bèn clar quets trossás d'ase.

Bal[tasar]: ¡Qué preciosa!
(Estorch 1856: 15).

És l'únic poema que no duu, en nota, altres referents. Tampoc hi ha cap referència explícita a com cal interpretar-lo. Amb tot, se'n pot assajar una proposta de lectura. A diferència del que havia defensat en els *Elements de poética*, en els quals es negava la possibilitat que un poeta creés en una llengua que no fos la seva, Estorch es veu amb cor de fer una composició bilingüe. Aquest és, sens dubte, el primer canvi rellevant en la seva actitud cap a la qüestió lingüística. Però va més enllà: el poema ve a dir que, si bé el català conserva parcialment la seva independència, una part de la llengua es pot confondre amb el castellà, és a dir, hi pot compartir característiques lingüístiques i, per tant, de creació i, en última instància, àmbits d'ús.

Aquesta mena de parahibridació lingüística, de naturalització de la relació entre les dues llengües, era la que es trobava també als poemes valencians siscentistes (Lledó-Guillem 2018: 169-210), i també la que es trobarà en una altra obra d'Estorch del 1857, el mateix any de la *Gramática: les Becerolas catalanas y castellanas* (Estorch 1857a).

En efecte, aquestes *Becerolas*, que havien de canviar, segons l'autor, la manera com els minyons aprenien a llegir i a escriure, són molt simptomàticament «catalanas y castellanas». Com tots els opuscles pensats per aprendre a llegir, es tracta d'un volum molt breu, en el qual Estorch exposa, primerament, el problema que suposava que els nens aprenuessin a llegir repetint les lletres per ordre, i com, alternant l'ordre alfabètic de les lletres en una pissarra i

associant un recurs mnemotècnic a cada lletra, se'n pot accelerar l'aprenentatge. El tipus de recurs mnemotècnic no té res d'especial, i devia ser habitual fer-ne servir. Alguns exemples:

Rodona com un meló O
Aquella que porta cua..... Q
Sap al dret i al enrevés..... S
Aquella que porta gep..... P (Estorch 1857a: 6).

A continuació hi ha, com en qualssevol beceroles, l'exposició primer de les lletres, després de síl·labes, a continuació de paraules i, finalment, de dos textos, l'Ave Maria i una altra oració. El que és interessant és que hi ha exercicis «generals», sense indicació de cap tipus, i després exercicis amb la indicació «Los catalans farán aquest exêrcici». No és difícil, aleshores, imaginar quin sentit tenen les dues llengües en aquest text. En primer lloc, el català hi és indispensable i, de fet, és a la base conceptual de les beceroles. El títol, la coberta, els paratextos, tot és en català. És la llengua amb què, sens dubte, aprenia a llegir i a escriure la pràctica majoria de la població la primera meitat del vuit-cents. I tanmateix Estorch es veia amb la necessitat, o l'obligació, que les seves beceroles servissin també per aprendre a llegir en castellà. L'exercici, a més, és el mateix que en el poema bilingüe de les *Excel·lencias*: alguns elements són privatis del català, però uns altres són igualment vàlids tan per al català com per al castellà. La naturalització del castellà en la ideologia d'Estorch, doncs, era ja un fet.

5.2 La Gramàtica de la llengua catalana

El 1857 Estorch s'havia instal·lat a Barcelona, i a una impremta barcelonina va publicar una *Gramàtica de la llengua catalana* (Estorch 1857b). No a una impremta qualsevol: a la impremta de la Vidua Pla on, gairebé 20 anys enrere, s'havia publicat el diccionari de Pere Labèrnia, i on el mateix 1857 Estorch va publicar les *Beceroles*. La *Gramàtica* és un volum prou extens, de 300 pàgines, que segueix el model de Salvà i que, segons Rico & Solà (1995: 28), «revela poca o molta personalitat». És important resseguir-ne una mica la gènesi. La gramàtica es publicà, segurament per lliuraments, com a part d'una «Biblioteca las Glorias de Cataluña», que dirigia el mateix Estorch. El segon i últim lliurament d'aquesta biblioteca és una antologia o selecció de textos, que tot sovint es troba relligat amb la mateixa gramàtica —però que duu paginació diferent (Jorba 2013: 77).

L'obra és la culminació, podria dir-se, del pensament lingüístic d'Estorch. És, també, la primera obra que escriu en castellà, encara que la imagini per a un públic català. El llibre

s'obre amb una endreça a l'Institut Agrícola de Sant Isidre —del qual Estorch era membre honorari— i una recomanació de l'Acadèmia de Bones Lletres, que veu la gramàtica «digna de recomenació». I la signa el president, don Manuel Milà i Fontanals. Un cop més, Estorch és més a prop de la intel·lectualitat liberal que no pas lluny, malgrat els recels de Marfany (2018).

A continuació hi ha un pròleg, breu però interessant, que val la pena de comentar. El discurs comença amb una pregunta retòrica més aviat clàssica. Estorch es demana el sentit de publicar una gramàtica catalana en un moment en què la tendència és a unificar les llengües de les nacions, en què el català no té cap poder polític, i en què és qualificat de dialecte. La resposta, en canvi, sí que és remarcable: s'hi diu que la gramàtica és útil perquè el català continua essent la llengua del poble a Catalunya i, encara més important, que no deixarà de ser-ho per molt que les lleis hi insisteixin:

Quando las tendencias del siglo propenden á hermanar los pueblos; cuando se aspira á la unidad en el sentido comercial como en el científico; cuando en fin existe el pensamiento de un idioma universal, cuyas bases y reglas han sido objeto privilegiado de célebres humanistas; parecerá un contrasentido la publicacion de una gramática catalana, cuyo idioma, mal calificado de dialecto, no es el oficial de la Nacion, ni es comunmente conocido sino de las provincias catalanas: pero como esta parte notable del territorio español sea un centro mercantil é industrial, con el que se hallan ligadas las demas provincias con íntimas y continuas relaciones, y como su lenguaje familiar, que por su precisión y energía guarda cierta analogía con el carácter de sus habitantes, no puede considerarse como muerto, ni dejará de hablarse acaso por muchos siglos, por mas que en las leyes se vea esa tendencia (Estorch 1857*b*: 9).¹⁰⁷

I encara, al final d'aquest fragment, Estorch hi inclou una nota que diu: «Las leyes dificilmente cambian las costumbres y tradiciones de los pueblos, pues esto es obra del tiempo y de la opinion» (1857*b*: 9, n. 3). És per tots aquests motius, doncs, que Estorch ofereix la gramàtica als seus « compatriotics », « presentándoles reglas claras y sencillas para hablar y escribir con alguna mayor correccion su lengua nativa » (Estorch 1857*b*: 9). És a dir, el públic objectiu de la gramàtica són els catalans. Té poc sentit, doncs, que alguns exemplars duguessin la indicació « para uso de los españoles », com testimonien Marcet & Solà (1998: § 2773).¹⁰⁸

La gramàtica en si és completa i segueix el model clàssic de divisió tetrapartida en analogia, sintaxi, ortografia i prosòdia. Tot i que se centra en el català, el castellà hi és

¹⁰⁷ Es pot veure un discurs semblant, que Estorch no devia conèixer, en el diccionari mallorquí d'Amengual (cf. § IV.3.3).

¹⁰⁸ Sense haver consultat exhaustivament tots els exemplars conservats de la *Gramática*, no ha estat possible trobar-ne cap amb aquesta indicació. Marcet & Solà (1998: § 2773) tampoc diuen la font d'aquesta apreciació, que podria ser Palau (1948-1977).

omnipresent. No tan sols perquè és la llengua de redacció: també és, per exemple, la llengua a partir de la qual s'expliquen les particularitats de la fonètica catalana («Diferencias entre la pronunciacion catalana y la castellana», Estorch 1857*b*: 14-17), i hi queda clar que la llengua de partida és el castellà: «la ñ se escribe con ny y tiene igual sonido que la ñ castellana; v. g. *nyinyol, canya...*» (Estorch 1857*b*: 15). A continuació hi ha un model per exercitar-se en la pronunciació en català —són frases sense contingut ideològic, naïfs (vg. González Jiménez 2020)— i a la pàgina següent el tradueix al castellà. Igualment sense interès ideològic són els exemples que van apareixent al llarg de la gramàtica.

Des del punt de vista de la descripció lingüística, la «personalitat» que apuntaven Rico & Solà (1995) es veu, sobretot, en la part de la sintaxi i, més concretament, en el diccionari de règims preposicionals que hi ha al final (Estorch 1857*b*: 207-255), que a més a més és monolingüe, és a dir, només ofereix el verb, la preposició i el tipus de complement en català. Vegeu, a tall d'exemple, tres entrades de la lletra *E*:

Engrescarse en la conversa – en llegir.

Enllardar ab, de mantega.

Enquadernar (un llibre) á la rústica – ab, en pergamí – en pasta (Estorch 1857*b*: 224).

Ara, per als aspectes ideològics és molt més destacable el text que clou la gramàtica, uns «Fragmentos de catalan del presente siglo», de Josep Subirana i Vila.

Josep Subirana (Centelles, 1808 – Sabadell, 1870) fou, essencialment, un apotecari. Sempre al marge de la Renaixença oficial, tingué tanmateix interessos literaris i practicà una apologia convençuda de la prosa en català, però sempre en els paràmetres ideològics anteriors a la Renaixença. Això no obstant, tingué relació amb alguns personatges més o menys rellevants del període, com Joan Cortada, Magí Pers i Ramona, Marià Aguiló —que el proposarà com a membre corresponent de l'Acadèmia de Bones Lletres— o, pel que aquí interessa, Pau Estorch, i formà part des de 1860 dels membres adjunts del Consistori dels Jocs Florals, dels quals en fou mantenidor el 1863 (Calbet, Sabaté & Sabaté 2018).

En la gramàtica d'Estorch, Subirana hi inclou una mena d'apologia i història de la llengua, amb tots els tòpics que hi són habituals: l'esplendorosa edat mitjana, el decaïment progressiu de l'edat moderna i la revifalla, necessària, dels seus dies, és a dir, del segle XIX. Un exemple bastarà per copsar-ne el to:

Jo no he vist que ningú s'haja pres la pena de vindicar nostre catalá ab empenyo y constancia, ni baix un plan metódich y grandió: jo no he vist una apología práctica, sostinguda copiosa y intel·ligentment, ab brio, noblesa y perseverancia: á mos ulls falta una defensa científica y filosófica, comparativa, lluminosa y rahanada, ab que puga ferse patent als ulls de just criteri,

no ja la riquesa y elegancia, la concisió y flexibilitat del antich catalá, —qualitats probadas y regonegadas,— però sí de lo que es capás y pera quant apte nostre vivent Idioma (*apud* Estorch 1857b: 300).

La proposta de Subirana, tanmateix, no formava part de les possibilitats que obria la Renaixença, i és senzillament, doncs, un crit, si no d'esperança, de nostàlgia cap a una realitat sociolingüística que ja no existirà més enllà de la dècada de 1860.

El plec de poesies amb paginació independent que formaven part del segon lliurament de les «Glorias catalanas» d'Estorch té tot just 34 pàgines i, de fet, inclou també dues anècdotes en prosa. El primer text que hi ofereix és *La Pàtria* d'Aribau, sense cap comentari. Com ha explicat Jorba (2013), durant els anys 1850 el poema d'Aribau fou gradualment incorporat en les antologies de poesia catalana, i a poc a poc fou en aquests àmbits que es forjà el mite fundacional. Encara en l'àmbit de la poesia culturitzant, Estorch inclogué també *Lo temple de la glòria*, *Lo coronel de Dragons*, una poesia del mateix Estorch i que formava part de l'aplec de *Lo Tamboriner del Fluviá*, i encara una altra poesia del mateix Estorch, dedicada «A un catalá que demaná permís per traduhir del llemosí al castellá, entenent que ab eixa petició donaba per morta nostra llengua». Els elements més interessants des d'un punt de vista ideològic són, la primera anècdota i la segona poesia d'Estorch.

L'anècdota explica la història d'un malalt que, semblant mort, decidiren dur-lo a la sala de dissecció. L'encarregat de dur-l'hi fou un boig que, durant el trajecte, sacsejà prou el cadàver perquè es despertés. Tot i que aquell no volia creure's que fos viu, al final el malalt fou portat al llit, on cal suposar que es recupera. Estorch és molt eloqüent i conclou l'anècdota recomanant la lectura als catalans que donen llurs llengua i literatura per mortes. El fragment és curt, i és interessant reproduir-lo sencer:

Fa alguns anys que en un hospital dels millors de Espanya, cert malalt de cuydado fou atacat de un accident quel deixá per 24 horas sense cap senyal de vida (*mors apparens*). Los metges, fetas las averiguacions de costum, lo donáren per mort.

Destinat lo presumpto cadáver á la instrucció anatòmica, se l'carregá al coll un loco pera portarlo á la sala de dissecció. Ab lo trontoll que sufrí al baixarlo per una escala, recobrá los sentits y digué assustat á son conductor: *¿Ahont me portas? pobre de mi!* —*A la tomía*, respongué secament lo boig. —*Mès no re paras que no sò mort?* —*Batxiller*, replicà aquell ab enfado, *¿voldrás tu saber mès quels metges?* Y continuaba sòn camí murmurant, quant alguns que casualment ohiren aquell original diálogo, donáren avís del fet, y lo malalt fou trasladat de nou á sòn llit.

Encarregám la lectura de aquesta anécdota verídica y memorable als catalans que asseguran ab to de doctors la mort de la llengua y literatura catalanas (Estorch 1857b: 3).

El poema d'Estorch, el de to i estil més lleugers del breu plec, insisteix en els temes que ja s'han anat veient, això és, la reivindicació que el català no és mort i la necessitat de cultivar la llengua pròpia i, concretament, s'adreça a un hipotètic traductor perquè s'uneixi a ell i tradueixi *cap al* català. Si es fa això, s'oirà un crit de socors del català i es podrà recobrar la llengua. Ho sintetitza bé l'última estrofa del poema:

Socorro, braus catalans,
Demana nostra mareta;
Mirau que salut perfeta
Pot recobrar y ls'brillants
Què li roban tants y tants.
Ah! morir la deixaréu?
Traductor, lo sèu hereu
Podrás ser, si penedit
Sabs posarte la ma al pit,
Y unir á ma veu, ta veu (Estorch 1857b: 6).

Finalment, el plec es tanca amb la història d'un bisbe que era rebut amb salves i que, un bon dia, deixà de rebre'n per falta de pólvora; de la mateixa manera, les «Glorias catalanas» d'Estorch es deixen de publicar per falta de subscriptors.

5.3 Síntesi

Encara que la crítica li hagi dedicat poca atenció, Pau Estorch és un personatge interessant que sintetitza el trànsit de les ideologies lingüístiques pròpies de l'antic règim a les que són característiques de la Renaixença i de la societat liberal. Alguns autors, com Marfany (2018), han considerat que és un autor marginal de la Renaixença, però hi ha alguns elements, com la participació a l'Acadèmia de Bones Lletres i als Jocs Florals, que obliguen, com a mínim, a matisar-ho.

En el pla ideològic, s'observa a més a més una certa evolució. Així, si els primers postulats d'Estorch eren totalment favorables al català sense qüestionaments, a poc a poc s'ha vist com el castellà anava apareixent en el seu horitzó d'expectatives lingüístic. Ho feu primer en les *Excel·lències*, naturalitzant el castellà com a llengua *possible* per als catalanoparlants, i atribuint-li, doncs, un valor neutre que no havia tingut en la poètica. Seguí aquesta línia ideològica en una obra aparentment tan simple com les *Beceroles*, en les quals novament el castellà i el català hi practiquen una mena de mixtura, i es naturalitza que els catalans entenguin i aprenguin fàcilment el castellà. L'última obra de caràcter lingüístic d'Estorch és la *Gramática*, la més ambiciosa i completa i, també, l'única escrita en castellà. En els

paratextos de l'obra s'hi fa una defensa teòrica de la llengua, però Estorch conclou que cal aprendre-la només perquè, de moment, els catalans no la canviaran pel castellà, que és la llengua de la nació.

En síntesi, Estorch evoluciona d'uns posicionaments en què el català és clarament una llengua *autèntica*, però també *anònima*, a uns posicionaments en els quals el castellà va prenent, a poc a poc, part de l'*anonimat* del català. I tot això a les portes de la Renaixença, de la instauració dels Jocs Florals el 1859 i de l'hegemonia dels erudits, ja de clara influència liberal, en els temes gramaticals, entre els quals destaquen, com se sap, Milà i Fontanals i Bofarull.

6 Magí Pers i Ramona i la difusió del castellà

Magí Pers i Ramona (Vilanova i la Geltrú, 1803-1888) és un personatge polifacètic. Sastre de professió, fou un dels principals deixebles de Marià Cubí i un dels frenòlegs més destacats de la primera meitat del segle XIX. Bona part de la seva obra escrita és en castellà i, encara potser més important, pensada per a difondre el castellà entre la població catalana. Així, a banda d'alguns manuals de sastreria, llibres d'història i de frenologia, Pers i Ramona traduí del català al castellà *Lo temple de la glòria* (1842), el *Roudor de Llobregat – Els catalans a Grècia*, de Rubió i Ors (1846) i la *Tragicomèdia d'Amor, Firmesa i Porfia* de Francesc Fontanella (1862), i el 1847 publicà una *Gramática catalana-castellana* (Pers i Ramona 1847). Tanmateix, Pers i Ramona és conegut, sobretot, per haver publicat un *Bosquejo histórico de la lengua y literatura catalana, desde su origen hasta nuestros días* (Pers i Ramona 1850), ampliat a *Historia de la lengua y de la literatura catalana, desde su origen hasta nuestros días* (Pers i Ramona 1857). Es tracta dels primers volums que intenten donar compte d'una història de la literatura catalana independent de l'occitana, i des de l'edat mitjana fins a mitjan segle XIX.

A Pers i Ramona cal situar-lo en l'òrbita d'un liberalisme capitalista gens incipient. Fill d'una família benestant, ell mateix viatjà a Cuba a la dècada de 1820 i, sens dubte, en tornà amb una petita fortuna, que invertí en projectes polítics i culturals diversos, però sempre orientats a la difusió de la doctrina liberal, com ara la fundació del *Diario de Villanueva y Geltrú*, o bé la *Revista de Frenología*. En l'àmbit lingüístic, cal destacar els esforços que dedicà

a favor del castellà. Primerament, traduint textos catalans perquè els altres espanyols se'n poguessin beneficiar; més tard, oferint una gramàtica perquè els catalans puguin aprendre castellà. Així, com s'ha apuntat, el 1842 va publicar *Lo temple de la glòria*, amb la traducció acarada al castellà. Al pròleg ho justificava perquè la literatura catalana era poc coneguda fora del Principat i, doncs, traduir-la al castellà era una manera de difondre-la:

Siendo apénas conocida la literatura catalana fuera del Principado, me ha parecido no desagradaría ver á al vez un fragmento de un poema catalan con la traducccion castellana al lado (Pers i Ramona 1842: V).

Aquesta era, fet i fet, la mateixa intenció que manifestava a la traducció de *Roudor de Llobregat* de Rubió i Ors, de 1846, quatre anys més tard que Rubió i Ors el publicà en català:

Mi principal objeto ha sido al verter en castellano este hermoso poema, el dar á conocer á los que no poséen la lengua catalana, i sí el habla divina de los Cervántes i Granadas, las muchas bellezas i preciosidades que esta pieza poética atesora (Pers i Ramona 1846: V).

A l'advertència prèvia a la *Tragicomèdia* de Fontanella Pers i Ramona no fa cap referència d'aquest tipus, però no és difícil veure que la voluntat era la mateixa.

6.1 La Gramàtica catalana-castellana

El 1847 Pers i Ramona va publicar una gramàtica que, malauradament, ha rebut poca atenció per part dels estudiosos posteriors. Des del punt de vista estrictament lingüístic, Rico & Solà (1995: 32) la consideren de valor molt fluix, i ha estat tinguda en compte per Fàbregas (2003), en el seu estudi sobre el perfet perifràstic en les gramàtiques del segle XIX. Tanmateix, ningú l'ha tinguda en compte de manera integral ni, sobretot, des del punt de vista ideològic.

El primer que cal demanar-se és què vol dir el sintagma «catalana-castellana» del títol, ja que podria fer pensar a una gramàtica per aprendre simultàniament les dues llengües, com proposava per exemple Domènech (cf. *supra* § 3.2). En canvi, Pers i Ramona pensa en una gramàtica que, del català, serveixi per aprendre castellà, vol fer «una gramàtica, ab la cual, los naturales de aquest pais puguessen apéndrer fácilmente la lengua dels Cervantes y Granadas» (Pers i Ramona 1847: 5), una obra que li fa estrany que no hagin fet noms il·lustres de les lletres catalanes, com Ballot o Capmany. Així ho manifesta al proemi de l'obra, en què insisteix en la idea que la gramàtica és necessària perquè els catalans «que pugan possehir, ab algun estudi, la lengua general de la Nació espanyola» (Pers i Ramona 1847: 6). Pers i Ramona no justificava la necessitat de parlar la llengua comuna de la nació —era prou obvi als ulls d'un

liberal com ell—, però sí que es lamentava que els catalans, fins i tot cultes, tenien problemes amb el castellà, i considera que el fet que fins ara no s’hagi ocupat ningú d’aquest afer ha perjudicat la joventut de la província,¹⁰⁹ que qualifica amb els tòpic de rica i industriosa:

Cuants catalans, homens de ciencia, coneixent la necessitat que hi ha de un llibre semblant, es condolen de tan grant descuit y deixadesa. Volent, donchs, obrir lo camí pera que facilmente pogan surtir de las dificultats que fens ara han tingut, crech sem dissimulará lo atreviment, per haber emprés un treball, que altres ab mes caudal de coneixements quels que jo possehesch en la materia, deixáren en olvit, perjudicant d’esta manera als jóvens de una provincia tan rica com industriosa (Pers i Ramona 1847: 6).

Així, l’obra no és més que una gramàtica d’estructura tradicional, en català, que serveix per explicar castellà. Per a això, les coses que, en català, explica sobre el castellà, les exemplifica de manera bilingüe. A continuació s’inclou un exemple a propòsit de les declinacions (és a dir, les combinacions preposicionals amb cada funció sintàctica clàssica) del nom:

Declinació del NOM PEDRO

Nominatiu	Pedro	<i>Père</i>
Genitiu	de Pedro	<i>de Père</i>
Datiu	para o á Pedro	<i>pera ò á Pere</i>
Acusatiu	á Pedro	<i>á Père</i>
Vocatiu	ó Pedro	<i>ó Père</i>
Ablatiu	con Pedro	<i>ab Père</i> (Pers i Ramona 1847: 15).

La gramàtica presta una atenció especial al verb, amb molts paradigmes tant regulars com irregulars, i amb moltes formes de participi, sempre amb la doble versió catalana i castellana. A més a més, en parlar del verb, Pers i Ramona incorpora també altres indicacions gramaticals que denuncien les confusions en l’ús que els catalans feien d’alguns verbs. Es tracta, sovint, d’usos díctics en què català i castellà actuen diferentment, i poden ser interessants per a la història de la llengua, com per exemple en el cas dels verbs *ir*, *venir* i *volver*:

Com en lo us de aquestos verbs solen patirse algunas equivocacions en la seva aplicació, bó será que posém alguns exemples pera millor claretat. v. g. Juan, ven: ya vengo contestan, en lloch de: ya voy. Axó es sens dupte porque en catalá dihém ja vinch, en compte de: ja vaig. Semblantment en los casos que una persona sen vá, y que al temps de partir li dihém que torne prompte. v. g. Antonio, ven pronto; y en lloch de contestar: volverè al momento, díuhen: vendrè al momento. Axí que, sempre ques tinga de tornar del punt ahont se va, es ferá us del verb volver y no del verb venir (Pers i Ramona 1847: 92).

¹⁰⁹ Sobre el concepte de «província» aplicat a Catalunya al primer vuit-cents, vg. Marfany (2017: § II).

En qualsevol cas, no hi ha elements ideològics sobre la relació entre les dues llengües en cap altre punt del text gramatical, tampoc entre els exemples de l'apartat de sintaxi, que podrien prestar-s'hi. Al contrari, en aquest apartat els exemples que es reporten són gairebé sempre de tipus naïf i, només esporàdicament, de tipus moral (González Jiménez 2020). Vegeu-ne un exemple de tots dos:

El pantalon y la camisa están manchados
Lo pantalon y la camisa están tacats
El honor y la honradez jamás son bastantemente encomiados
L'honor y la honrades jamáy son prou encomiats (Pers i Ramona 1847: 165).

Al final de la gramàtica Pers i Ramona incorpora, encara, un seguit de diàlegs en català, amb l'equivalència castellana, que no tenen interès ideològic, i a continuació hi posa una antologia de textos, sempre amb l'equivalència a l'altra llengua. Alguns dels textos són originals en català, i d'altres són originals en castellà. En general, l'interès ideològic és baix, i només alguns són indicatius de la filiació política de l'autor. Així, per exemple, d'entre els originals catalans cal destacar la presència de la proclama «Barcelona cautiva», d'Augereau, o un fragment de la *Regla de Vida* dels rossellonesos Simó Salamó i Melcior Gelabert, un de clara vocació liberal antifrancesa i l'altre ben orientat a la moral catòlica. Entre els originals castellans es poden destacar el capítol 18 del *Quixot* —és, segurament, la primera traducció catalana, per bé que parcialíssima (Bacardí & Estany 2006: 152-154)— o bé el *Recuerdo de la patria* de Martínez de la Rosa, un clar exemple de poesia nacionalista romàntica espanyola.

En resum, doncs, la *Gramática catalana-castellana* de Pers i Ramona, tot i que és una de les poques gramàtiques escrites en català, és també de les poquíssimes que no serveix per aprendre la llengua pròpia —mal que sovint això fos el pas previ per aprendre castellà—, sinó que és una eina per a l'ensenyament del castellà a l'escola catalana.¹¹⁰

6.2 La primera història de la literatura catalana

Tot i que aquesta tesi se centra en tractats de caràcter lingüístic, és indispensable fer un apunt a propòsit de la història de la literatura catalana que va publicar Pers i Ramona. De fet, estrictament, es tracta de dues obres: un *Bosquejo histórico de la lengua y literatura catalana, desde su origen hasta nuestros días* (Pers i Ramona 1850), ampliat a *Historia de la lengua y*

¹¹⁰ Sobre aquest aspecte, vg. García Folgado (2020: 78-80), que recull opinions en la premsa pedagògica del segle XIX a favor de fer servir, entre altres, l'obra de Pers i Ramona com un vehicle per ensenyar gramàtica castellana a les aules catalanes.

de la literatura catalana, desde su origen hasta nuestros días (Pers i Ramona 1857). El contingut de la segona edició, tanmateix, no difereix, en to i enfocament, del *Bosquejo*. Cal fer notar, encara, que l'objecte principal és la història de la literatura, però que la història de la llengua hi és ben present i, de fet, forma un tot amb la història de la literatura. Com ha fet notar Ginebra (2021: 203), per als homes del segle XIX el progrés d'una implica necessàriament el progrés de l'altra.

Les obres es divideixen en dues parts. En primer lloc, es presenta la formació de les llengües i s'explica l'origen de la llengua romana-catalana. En alguns moments sembla que aquesta llengua vingui ja dels celtes, però més endavant queda clar que Pers i Ramona fa referència a la suposada *langue romane* o protorromànic que s'havia proposat els primers anys del segle XIX. En aquest sentit, les teories filològiques de Pers i Ramona el situen, més aviat, a l'òrbita incipient dels autors i erudits que, amarats de filologia romànica, s'estudien al § VII. Ara bé, si François Raynouard proposava que l'occità era la llengua més propera a l'antiga llengua romana, Pers i Ramona en discrepa, i afirma que de les llengües neollatines, el català és la més antiga (1850: 34-35, 1857: 47-51). Abans, l'obra ofereix un recorregut per les llengües de substrat del català: el celta, el basc, el grec i l'àrab, i de cada una s'ofereix una llista de mots que han perviscut en català, traduïts també al castellà. Aquestes llistes són substancialment més llargues a la segona edició.

En segon lloc, Pers i Ramona ofereix un recorregut per la història de la literatura catalana, des dels trobadors fins a la dècada de 1840. En el *Bosquejo* es tracta linealment tota la història en un únic capítol, dividit per segles i, dins de cada segle, mostres principalment de poesia i breus ressenyes d'altres gèneres en prosa. A la *Historia* de 1857 augmenten les explicacions i els textos, sobretot en prosa, Pers i Ramona els tradueix tots al castellà i, l'element més destacable, divideix la història de la literatura en tres parts.

La primera part és la «Infancia de la literatura catalana» inclou els segles IX, X, XI i XII, que són, substancialment, els segles de la formació de la llengua i de l'eclosió dels trobadors. Cal dir que, tot i que en cap moment ni el català ni la literatura se subordinin a l'occità, en aquest apartat tant els trobadors són tractats com a part de la literatura catalana, és a dir, com un element que la precedeix però que no en forma part. La segona part corresponent a la «Virilidad de la literatura catalana», i abraça del segle XIII al segle XVI, inclòs. En parlar d'aquest darrer segle, Pers i Ramona avança que comença a haver-hi problemes polítics i

socials que afecten la llengua i la literatura —que venen a ser el mateix— i que condueixen a la tercera part, «De la decadència de la literatura catalana».

En aquest punt, val la pena aturar-s'hi un moment. Pot ser que es tracti del primer intent de sistematització de la decadència, aquest període de la literatura catalana que, per als homes de la Renaixença, abastarà límits difusos de l'edat moderna. Més enllà de l'innegable interès que suscita el terme — i que és un aspecte que té a veure més aviat amb la història de la literatura— el que és interessant és veure com explica Pers i Ramona el període, en el qual hi inclou els segles XVII i XVIII, però també el XIX. L'inici de la decadència, que s'havia apuntat al segle XVI, rau especialment en el fet que els poetes van allunyar-se de Catalunya per anar a la Cort de Castella a partir de la unió dinàstica dels dos regnes (Pers i Ramona 1857: 160). Tanmateix, en un discurs de to típicament romàntic, alguns poetes quedaren fidels a la llengua i al país, el més destacat dels quals era Francesc Vicent Garcia, de qui Pers i Ramona només diu lloances. És oportú recordar, novament, que l'ostracisme a què fou condemnat per part de l'elit literària catalana és, només, una construcció posterior, de ben entrada la Renaixença, i que té a veure amb la condemna general al que en van dir la decadència (Rossich 2010). Ara bé, la decadència autèntica correspon al segle XVIII, com de fet ja havia defensat Ballot. Pers i Ramona vincula la dissort de la literatura catalana del set-cents, a la victòria de Felip V i a la prohibició del català en tots els àmbits. De fet, la prohibició del català va degradar-lo de la categoria de «llengua» a la de «dialecte»:

Esta prohibicion dictada en un momento de cólera contra los catalanes, fué fielmente ejecutada. Así es, que desde 1714 la lengua catalana se halla desterrada de las cosas de gobierno, y de la enseñanza pública, habiéndole cabido la suerte, desde aquel aciago acontecimiento, de hallarse colocada, como ya hemos dicho más atrás, entre los demás dialectos que aun hoy se hablan en el hermoso suelo de la Península ibérica. Este fué el *golpe de Gracia* que, despues de tantas glorias alcanzadas en las lides literarias, la divina Providencia parece tenia reservado á la literatura y lengua del antiguo Principado (Pers i Ramona 1857: 204).

Immediatament, però, el discurs de Pers i Ramona gira, i contradiu que la llengua *encara* estigui en decadència. Per justificar-ho, fa referència a les publicacions d'algunes gramàtiques i diccionaris i, tot d'una, enumera els autors del segle XIX, entre els quals destaquen, no cal dir-ho, Aribau i Rubió i Ors, però també hi apareixen autors que havien publicat més recentment, a la dècada dels 1840 i 1850, com Estorch o Bofarull.

La *Historia* encara inclou alguns elements més que són interessants des del punt de vista de les idees de Pers i Ramona sobre la llengua. Així, en apèndix inclou la traducció de la paràbola del fill pròdig «a todas las lenguas y dialectos que hoy se hablan en la Península». Ho

fa, segons que diu, per demostrar que totes les llengües romàniques de la península descendeixen de l'antic «romano-rústico», però també per demostrar que aquestes llengües —rebaixades, si convé, a la categoria de dialecte— viuran malgrat les prohibicions del govern.

I fa una comparació ben eloqüent:

Bien puede prohibir el gobierno la enseñanza de estos idiomas, que no por esto dejará de hablarse y aun de escribirse en ellos. Lo que ha pasado en Bélgica es una prueba irrefragable de nuestro aserto (Pers i Ramona 1857: 285).

El que és realment sorprenent és la tria de dialectes que fa. Així, inclou versions en portuguès, gallec, asturià, castellà i català, i fins i tot en basc, però també en andalús, valencià, mallorquí, maonès i eivissenc. De fet, al primer capítol ja les havia considerat totes llenguatges diferents que es parlaven a Espanya i que, de fet, donaven compte d'aquesta llengua romànica bàsica (Pers i Ramona 1857: 49-50). A més a més, en aquell moment el gramàtic aprofitava per fer notar que tres cinquenes parts dels habitants totals de la Península parlaven coses que no eren castellà. El que és interessant és analitzar breument les característiques lingüístiques de cada modalitat. En fer aquest exercici hom s'adona que les diferències entre el castellà i l'andalús són mínimes, però també ho són entre els diferents varietats del bloc català. A continuació, es confronten uns fragments inicials de cada paràbola:

Castellà (Pers i Ramona 1857: 287)

Un hombre tenía dos hijos. Y el menor de ellos dijo á su padre. Padre, dame la parte de los bienes que me toca. Y él les partió los bienes. Y algunos dias despues, juntando todo lo suyo el hijo menor, se fué léjos á un pais estraño, y alli malgastó todos sus bienes, viviendo disolutamente. Y quando lo hubo gastado todo, vino una bambre espantosa en aquella tierra, y empezó á padecer miseria. Entonces se marchó, y se arrimó á uno de los ciudadanos de aquella tierra, el cual lo envió á su granja á guardar cerdos. Y deseaba llenar su vientre de las mondaduras que los cerdos comían; y nadie se las daba. Mas volviendo en si, dijo: cuántos jornaleros en la casa de mi padre tienen el pan de sobra, y yo me estoy aqui muriendo de hambre!

Català (Pers i Ramona 1857: 297)

Andalús (Pers i Ramona 1857: 307)

Un hombre tenia dos hijos (ó sea dos chorréles). Y el mas chico le dijo á su Pare: Pare, dame la parte de los bienes que me tocan, y er Páre le dió la mitá de los bienes. Y algunos dias empués juntó to lo suyo el hijo mas chico y sé jué mu lejo, á una tierra estraña, y margastó toítico lo que llebava, viviendo empué de mal moo. Yasin que lo gastó tó acaeció en aquel terreno una calamiá é jambre, y comenzó á paecer é miséria. En seguia se jué abrigáo con un Señor de aquella tierra, y lo puso á en su cortijo á guardá cerdos (ó cochinos). Como tenia jambre queria llenar la barriga é los jeperdecios é los cerdos, y naide se lo daba. Paro se repúso, y dijo: ¡To los trabajaores que hay en la casa é mi Pare tiene er pan é sobre, y yo me estoy muriendo é neseciá!

Valencià (Pers i Ramona 1857: 299)

Un home tenia dos fills: Y l' mes petit digué á son pare: Pare, donaume la part quem toca de vostres bens. Y ell los repartí los bens. Al cap de pochos dias, juntant lo fill menor tot lo que era seu, sen aná lluny á un pais estrany, y allí dissipá tots sos bens vivint disolutament. Y quant ho hagué gastat, vingué una gran fam en aquella terra, y començá á patir miseria. Llavors sen aná, y se arrimá á un dels ciutadans d'aquella terra, qui l'enviá á sa granja á guardar porchs. Y desitjaba omplir son ventre de las triaduras quels porchs menjaban, y ningú las hi donaba. Emperó tornant en sí, digué: ¡Cuants jornalers en casa de monpare ténen lo pa de sobras, y jo aqui m'estich morint de fam!

Un home tenia dos fills. Y el menor d'ells li digué á son pare: Pare, donam la part d'ells bens qu'em toca. Y ell els repartí els bens. Y alguns dies despues, achuntant tot lo seu el fill menor, sen aná molt llunt [sic] á un pais estran-cher y malgastá tots els bens, vivint en la disolució. Y quant ho hagué gastat tot, vingué una fam es-pantosa en aquella terra y escomençá á patir miseria. Entonses sen aná, y es va arrimar á uno d'els ciutadans d'aquella terra, el qu'el va enviar á la seva casa de camp á guardar cerdos. Y desichaba omplir la panxa d'els desperdicios que menchaban els cer-dos; y ningú se les donaba. Pero tornant en sí, digué: ¡cuants chor-nalers tenen el pa bra en casa de mon pare y yo estic aqui morintme de fam!

Mallorquí (Pers i Ramona 1857: 301)

Un homo tenia dos fills. Y el menor d' ells vá dir á son pare: Pare, donaume s' part des bens que m' toca: y ell los repertigué els bens. Y alguns dias despues, rehunint tot lo seu el fill menor, sen vá anar lluny á un pais estrany, y allá malgastá tots sos bens vivint lutçcuriosament. Y quant heu hagué gastat tot, vingué una fam espan-tosa en aquella terra, y començá á patir miseria. Llevó sen vá aná, y se arrimá á un des ciutadans de aquella terra, el cual lo enviá á sa seva pos-sessió á guardar porchs. Y desitjava omplir son ventre de sas pellucayas que es porchs manjavan; y ningú las hi donava. Mes ato-

Maonès (Pers i Ramona 1857: 303)

Un homo tenia dos fills: Dels quals el més jove digué al seu pare: Mon pare, donaume lo que me toca dels vostros béns, y el pare lis partigué la sua hazienda. Algún temps despues, el més jove de estos fills, havent replegat tot quant tenia, s'en aná á un pais remòt, ahónt vá dissipar en prodigalitats tot el séu bé. Despues que lo hagué tot derrotat, sobrevingué una gran fam en aquell pais, y començant ell á sentir los funests efectes de la indigencia. Se posa al servici de un dels habitants del país, qui lo enviá á guardar porchs en una casa sua en el camp. Allí bé hauria

Eivissenc (Pers i Ramona 1857: 305)

Un home tenie dos fis. Y es més petit dells digué e sun pare: Pare, dunaume se part des bens quem toque. Y ell els repartí es bens. Y alguns dies despues ejuntant tot lu seu es fi petit, sen vá ená llun e un peis estran, y elli malguesta tots es seus bens, vivent disolutement. Y quant heu vá evé gúestat tot, vingui une fam espentose en equelle térre, y cumensá e peti msièrie. Llevó sen vaná y es vá errimá e un des ciudedans de equelle térre: es que lu vá enviá en es seu hort e guerdá tusinus. Y desijave umpli es seu ventre de ses esclaves que es tusinus menjaven; y ningú se les duna-ve. Mes turnant en si

rnant en si, vá dir:
¡Cuants de jornalers
en la casa de mon pare
tenen sobre de pá, y jo
me estich aqui mo-
rintme de fam!

desitjat poder assa-
ciarse de las cluevas y
peladuras que los
porchs menjavan; pe-
ro no hey hagué ningú
qui n'in donás. Aqueix
jove habent per fin
entrat en reflexió,
digué: ¡Cuants de sir-
vents assalariats hey
ha en casa del meu
pare qui ténen pá en
abundancia, y jo me
muir aqui de fam!

digué: ¡cuants jurnalés
ehiá e case de mun
Pare que ténen es pá
de sobre, y yo mestich
equí murint de fam!

Per si de cas, i fent referència només al cas català, es poden detectar alguns trets característics de cada dialecte. En el valencià, per exemple, destaca l'ús de la *ch* per representar les africades sordes¹¹¹ (*achuntant*, *menchaban*) o alguns castellanismes insòlits en català (*cerdo*, *entonses*); en mallorquí, com en menorquí i eivissenc, hi ha algun article <IPSE (*donaume's part*, mall.; *donaume sa part des bens*, eiv.; però *donaume lo que me toca*, men.), al costat d'altres articles clàssics. Hi ha també algun tret lèxic propi (*posessió*, mall.; *cluevas*, men., *tustinus*, eiv.) o una mena d'intent de caracteritzar les neutres eivissenques (*tenie*, *ejuntant*, *se'n vá ená*). En el text català hi ha, senzillament, un català de model clàssic i més o menys acadèmic.

Aquesta comparació clarifica una possible sospita de secessionisme lingüístic en Pers i Ramona. Es tracta, senzillament, de parles o dialectes, és a dir, de varietats lingüístiques legítimes que, derivades totes d'una històrica llengua romana, havien sobreviscut a la península ibèrica. Les condicions per ser llengua o dialecte, de fet, les havia insinuat el mateix autor pàgines abans: es tractava de tenir literatura i poder. Per això, el portuguès i el castellà eren, clarament, llengües, i consegüentment, el català, que Felip V havia prostrat a dialecte, tenia una història literària —Pers i Ramona l'acabava d'escriure— que donava peu a recuperar l'estatus de llengua, a elevar-lo a la categoria d'eina útil per a la literatura, en el si de la societat liberal burgesa que a poc a poc estava construint la Renaixença (Domingo 2018). Ara bé, sense oblidar, com bé havia recordat Pers i Ramona a la *Gramática*, que aquesta nova societat tenia una llengua nacional, el castellà, i que calia oferir eines als catalanoparlants perquè l'apreguessin. Perquè formessin part, en suma, de la nova nació.

¹¹¹ Que, sens dubte, imiten la pronúncia apitxada. És fàcil suposar que Pers i Ramona devia conèixer obres gramaticals, periodístiques o dramàtiques que, amb aquests models ortogràfics, circulaven per València.

7 Altres vocabularis i diccionaris

Estorch i Pers i Ramona són, segurament, els últims representants *de pes* de la gramàtica tradicional, ja encaminada cap a la protolingüística i l'erudició que capitalitzaran els homes de la Renaixença. Això no obstant, al llarg de tot el segle continuaran produint-se obres lingüístiques de tot tipus —gramàtiques, diccionaris, vocabularis, ortografies— pensades per facilitar el maneig del castellà o per aprendre rudiments de català. En aquest epígraf i els següents es fa un repàs per les obres més destacades de cada tipologia. Sovint es tracta d'obres molt senzilles, sense paratextos i, a vegades, fins i tot sense autor conegut, motiu pel qual és difícil fer-ne una anàlisi ideològica individualitzada.

Pel que fa a les obres lexicogràfiques, és imprescindible parlar, en primer lloc, dels diccionaris del naturalista Santiago (o Jaume) Àngel Saura (Barcelona, 1818-1882), el *Diccionario manual ó vocabulario completo de las lenguas catalana-castellana* (1a ed., 1851), i l'invers *Diccionario manual ó vocabulario completo de las lenguas castellana-catalana* (1a ed., 1852). Abans del 1906, entre els dos sentits de l'obra, es van fer fins a 24 edicions, i encara algunes amb variants entre si (Puigmalet 2017). Malgrat les crítiques lexicogràfiques de Colón & Soberanas (1991: 154-65) i de Rico & Solà (1995: 132), doncs, l'èxit del diccionari és innegable i gairebé podria dir-se que si el diccionari de Labèrnia va esdevenir, *de facto*, el diccionari de la Renaixença, el de Saura fou el de les classes populars i mitjanes.

Tant el diccionari català-castellà com el diccionari castellà-català tenen com a metallengua el castellà, i de fet més que diccionaris són vocabularis d'equivalències amb alguna definició, escrits a tres columnes. Al pròleg del diccionari català deixava clara la intenció: estar «al alcance de todas las clases de la sociedad» (Saura 1851: v). A l'edició castellana senzillament hi afegia que, si bé les obres funcionaven de manera independent, era «de reconocida utilidad sobre todo en las provincias catalanas» (Saura 1852: [v]). Una obra, doncs, sense gran ambició lexicogràfica, però que tanmateix, exercí, sens dubte, una influència notable entre les classes mitjanes que, a la segona meitat del XIX, aprenien castellà.

Sense l'èxit esclatant del Saura, hi ha altres obres que val la pena de tenir en compte. Per ordre cronològic, el 1831 es va publicar a Barcelona un *Diccionario de refranes catalanes y*

castellanos, amb les sigles D. J. A. X. y F.¹¹² Es tracta d'una obra breu, de 125 pàgines, en les quals s'exposen 544 refranys catalans a les pàgines senars i llur traducció castellana acarada a les pàgines parells. Algunes traduccions són forçades, però en general les equivalències són per sentit:

§ 246 Vol pujar al cel, á despich dels sants.	Quiere mi padre Muñoz, lo que no quiere Dios.
§ 58 Qui bestia va á Roma, bestia'n torna.	Fuime á palacio, fuí bestia y volví asno.
§305 Eixir del fang, i caurer al barranc.	Salir de lodazales y entrar en cenegales.
§ 318 Deu nos quart d'un ja está fet.	A lo hecho no hay remedio.

(D. J. A. X. y F 1831: s. v.)

L'obra, que segueix una ortografia catalana tradicional, devia tenir un cert públic, interessat a trobar equivalents entre el català (llengua d'origen) i el castellà (llengua meta), ja que segons Marcet & Solà (1998: §1564) van fer-se, almenys, tres edicions més (1837, 1851 i 1878). No té cap paratext, pròleg ni advertència, però cal dir que la metallengua amb què està concebuda l'obra és el castellà: és l'idioma del títol i del breu encapçalament «Catalán» i «Castellano» al principi de la primera pàgina. L'autor, doncs, entenia que el castellà era la llengua dels llibres i de la cultura, i el català només la llengua de què s'havia de partir per arribar al castellà, sens dubte valorat més positivament.

El 1847 a Barcelona es va publicar un gruixut *Diccionario catalán-castellano* firmat per un anònim D. y M. És una obra unidireccional, amb el lema en català, una breu definició i la traducció al castellà. Tot i que no se'n conegui l'autor, és fàcil intuir-ne un origen burgès, ja que l'obra fou publicada per la «Agencia médica catalana», i sens dubte estava pensada per a un ús pràctic, potser per entendre el pacient en casos de metges de fora del país. No debades, a la coberta es diu que és un «libro de faltriquera», és a dir, de butxaca, i certament és un volum en dotzau. Tot i que la portada sigui en castellà, la metallengua dels brevíssims paratextos — una explicació d'abreviatures i una advertència de dues ratlles— és el català. Al final inclou una «Colección de refranes», en català i amb l'equivalència castellana.

L'enfocament manual i pràctic de l'obra devia tenir un cert èxit comercial, ja que se'n feren, com a mínim, dues reedicions. El 1854 es reimprimí, i tot i que la coberta deia que es tractava ara d'un *Diccionario catalán-castellano y vice versa*, el contingut era el mateix que

¹¹² L'autor que s'amaga darrere de les sigles és desconegut, però la BVFE reporta dues obres més seves: una *Nueva floresta española*, impresa a Barcelona el 1829 i que inclou una llista de «Proverbios», només en castellà, i un *Vocabulario agrícola-manual*, imprès a Madrid el 1834 i que, sense ser una obra lexicogràfica, recull alfabèticament (en castellà i prou) fruites, verdures i animals i en descriu les propietats i les cures.

a la primera edició, és a dir, un diccionari unidireccional català-castellà, també amb l'apèndix però, almenys en l'exemplar que s'ha consultat,¹¹³ sense l'advertència ni la llista d'abreviatures en català. Encara es tornà a imprimir, de nou amb el títol *Diccionario catalán-castellano y vice versa* però, com en la segona edició, sense la part viceversa, el 1861, amb les mateixes característiques formals.

El model de llengua és un català clàssic, i la font deu ser, sense gaires dubtes, l'acadèmia.

¹¹⁴ En les definicions, més breus que les dels diccionaris més voluminosos, no hi ha traces ideològiques sobre el paper de la llengua o del país, com sí que, per exemple, se'n troben sobre la religió. Els exemples següents ho il·lustren, alhora que donen una mostra del model de llengua del desconegut D. y M.:

Catalá, na. adj. de Catalunya — *catalan*.

Espanyol, la. adj. de Espanya — *español, hispano, hispánico*

Jesucrist, m. fill de Deu, fèt home — *Jesucristo*.

Jueu, va. m. y f. de Judea || qui segueix la lley de Moyses — *judio*. || met. adj. inhumá, cruel.

Lléngua, f. membre dela boca || conjunt de veus ab que se explica cada nació. — *lengua* || (bovina) plana — *lengua de buey, buglosa* || (de ca) planta — *lengua de perro*.

Luteranisme, m. secta de Lutero — *luteranismo*.

Luxuria, f. abandono á las passions, particularmént de la carn — *lujuria, lascívia*.

Mahometanisme, m. secta de Mahoma — *mahometanismo*. (D. y M. 1847: s. v.).

Continuant amb les obres d'autor desconegut, el 1856 sota les sigles D. J. M. va aparèixer un *Novísimo diccionario manual catalan-castellano*. És, també, un diccionari de butxaca — «portátil», en diu— més modest que el de D. y M. Són 346 pàgines, a doble columna, en les quals s'ofereix la paraula en català i l'equivalent en castellà. No hi ha definicions ni paratextos, més enllà de la coberta, en què es diu que és el diccionari ha estat «escrito despues de examinados cuantos se han publicado hasta hoy dia. Obra utilísima y casi necesaria a toda clase de personas». Òbviament, la primera afirmació és merament comercial: es tracta de convèncer el públic que l'obra és bona, en un mercat que, a poc a poc, devia començar a tenir competència. És interessant, tanmateix, la segona part, en què es diu que l'obra no només és molt útil, sinó que és gairebé necessària per a tothom. A la segona meitat del segle XIX, a

¹¹³ Es tracta de l'exemplar de la Biblioteca Nacional d'Espanya

¹¹⁴ El mateix D. y M. havia publicat un *Diccionario de la lengua castellana, redactado sobre la última edición del de la Academia, y en vista de cuantos se han publicado hasta el día* a Barcelona, també «de faltriquera», que el 1851 anava per la tercera edició (BVFE).

Catalunya, qui podia accedir a un diccionari modest i de butxaca i sabia llegir, tenia necessitat d'expressar-se en castellà, d'arribar-hi des de l'única llengua que dominava, que era el català.

A l'àrea de Girona també hi hagué certa producció lexicogràfica. Es tracta, sempre, d'obres senzilles, de diccionaris manuals generalment pensats per aprendre castellà. El 1845 es va publicar un *Nou diccionari manual català-castellà* amb les sigles J. G. y C., que Colón & Soberanas (1991: 153) i Marcet & Solà (1998: § 2181) han identificat amb Joaquim Grases, impressor de l'obra. És, novament, un vocabulari d'equivalències entre el català i el castellà, sense definicions, però a vegades amb alguna precisió d'ús. El diccionari s'obre amb un breu pròleg, en català, d'una pàgina, en el qual s'hi enumeren les característiques que l'han motivat, «ferlo manual y economic» (J. G. y C. 1845: prolech). En el pròleg també queda palès que l'objectiu és facilitar el castellà, ja que «se ha procurat que compreguia todas las veus necessarias per saber com se dihuen en castellá las paraulas que estan mes en us en nostre idioma» (J. G. y C. 1845: prolech). Com es desprèn de les citacions del pròleg, el sistema ortogràfic i lingüístic de l'obra és d'un català força clàssic —*ch* finals, subjuntiu *compreguia*, etc.— però, tanmateix, fa servir la grafia *ñ* en lloc de la tradicional *ny*:

Bañ m. *baño*

Baña f. *cuerno, asta*. =del bou, *punta*. = de cervo calsinada, *tiza*.

Caña, f. *caña, baston*.

Piñol m. *hueso* (J. G. y C. 1845: s. v.).

Una dècada més tard es va publicar la versió inversa del diccionari, amb el títol de *Nuevo diccionario manual castellano-catalan*, firmat novament amb les inicials J. G. y C. L'obre un pròleg molt breu en què es diu que el diccionari és fruit de la bona acollida de la versió català-castellà, i s'indica el públic objectiu, que són les persones menys acomodades, en tant que les que més necessiten aquest tipus d'obres (J. G. y C. 1858: prólogo). En aquest cas, a diferència de la versió català-castellà, la metallengua és en castellà, tot i que el públic devia ser, essencialment, el mateix que en la primera edició. Com en aquella, no hi ha definicions i, si bé el sistema ortogràfic català continua essent essencialment clàssic, ha desaparegut l'ús de la *ch* final i s'hi troba novament l'ús de la lletra *ñ* en lloc del dígraf clàssic *ny*:

Masto, m. Ar. *arbre ó tronc per empletar*.

Matadero, m. *escorxador*. = met. *matament, molí de sang*.

Maula, f. *maula, trampa, engaño*. = *rampoina*. = *estrenas*. = com. fam. *maula, trampos, mal pagador*.

Maulería, f. *encant, plassa ahot se venen retalls de roba* (J. G. y C. 1858: s. v.).

Per acabar, val la pena fer esment del *Vocabulario catalán-castellano* de Telesforo Izal (Izal 1865). Segons diu a la portada del *Vocabulario*, era el director de l'escola pública superior de Sant Feliu de Guíxols. L'obra és una nomenclatura, ordenada per àmbits temàtics, d'equivalències català – castellà, sense definició ni cap paratext de suport. Cal suposar, tanmateix, que la funció prioritària era fornir equivalents castellans de tot de termes catalans als estudiants d'Izal. A part d'elements de la quotidianitat, hi abunden les seccions de temàtica enciclopèdica, més o menys en la línia dels continguts escolars, com ara les parts en què està dividida la terra, els regnes i estats, amb llurs capitals, els noms dels insectes o mesures de temps, equivalències monetàries, etc. Al final, inclou també unes quantes categories de tipus lingüístic: preposicions, adverbis i interjeccions. El model de llengua català segueix una *scripta* clàssica. A continuació, s'inclou una breu mostra a tall d'exemple:

De religiones

Cristianisme	Cristianismo	
Judaisme	Judaismo	
Paganisme	Paganismo	
Mahometisme	Mahometismo	(Izal 1865: 48)

De diferentes sectas

Portestant	Portestante	
Calvinista	Calvinista	
Luterana	Luterana	
Cismàtica	Cismática	(Izal 1865: 49)

De partes y productos de las verduras y otras plantas

Lo tronxo de...	El troncho	
Lo tronch	El tallo	
Escorxas, ó escorsas	Cáscaras	
– de fabas	– de guisantes	
– de monjetas	– de judias	
Closcas, ó escorxar de meló	– de melon	
– de xíndria	– de sandia	
– de carabassa	– de calabaza	
– etc.	– etc.	(Izal 1865: 125)

8 Textos i gramàtiques escolars

A partir de la dècada de 1860 el debat sobre el paper de la llengua i la gramàtica en l'educació fou molt viu. En aquest debat no hi faltaren les discussions, a Catalunya, sobre el paper que el català havia de tenir al sistema educatiu. Com ha explicat García Folgado (2020), el debat sobre la presència del català a les aules topava, encara, amb la realitat, que imposava la

necessitat que els alumnes, generalment monolingües i catalanoparlants, aprenguessin català. En aquest sentit, moltes de les gramàtiques i dels diccionaris que s'han estudiat fins ara, en aquest capítol i en els precedents, tenen aquesta funció prioritària. Malgrat que, en principi, s'exclouen aquest tipus de materials d'aquest treball, se n'ofereix una mostra il·lustrativa. S'hi tracten, només, obres amb una orientació exclusivament pedagògica, sovint obres de mestres, i pensades per als mestres, i que a vegades no són ben bé gramàtiques o diccionaris, sinó elements de suport a la tasca pedagògica.

Tot i que en alguna de les múltiples reedicions de la gramàtica castellana de Llorenç d'Alemanys hi hagi indicacions per als alumnes catalanoparlants (Marcet & Solà 1998: § 2557), el primer tractat pensat exclusivament per ensenyar castellà a Catalunya és el mètode d'Odó Fonoll (1810-1875), director de l'Escola Normal de Barcelona. Format a Madrid sota les teories lancasterianes, el 1862 publicà un *Método práctico para la enseñanza de la lengua castellana en Cataluña* (Fonoll 1862), al pròleg del qual hi exposava el problema de l'idioma:

[D]onde es mas estéril la enseñanza de la Gramática es en Cataluña, por hablarse en ella un idioma diferente del castellano, en cuya lengua estan escritas las obras de testo y hace el maestro las explicaciones á los niños (Fonoll 1862: III).

El mètode que proposa Fonoll són 100 lliçons «cuyo objeto es suministrar á los alumnos la representacion en castellano de las ideas que saben nombrar en catalan» (Fonoll 1862: III), i afegir-hi després elements desconeguts pels alumnes. L'estructura és la mateixa en totes les lliçons: un petit diccionari català-castellà, amb les paraules que cal aprendre en aquella lliçó, seguit de frases i de verbs conjugats, o altres elements gramaticals. La lliçó 57, per exemple, ofereix deu noms i adjectius a la fase de diccionari, que formen després sis frases, i va seguit de la conjugació dels verbs en perfet (Fonoll 1862: 99-100).

L'obra, doncs, presenta una relativa senzillesa, però no només té el mèrit de ser la primera que planteja «problema» del català a les aules, sinó que és interessant perquè obre un llarg debat sobre com abordar aquesta realitat sociolingüística, que no encaixava amb les pretensions ideològiques —i legislatives— del liberalisme imperant.

8.1 El auxiliar del maestro catalán *de Salvador Genís*

Salvador Genís (1841-1919) fou un mestre i pedagog d'una gran transcendència per a la història de l'educació a Catalunya a la segona meitat del segle XIX, i participà activament en els debats sobre la renovació pedagògica (Ferrer & Pujadas 2000). Tot i així, és àmpliament

conegut per ser l'autor de *El auxiliar del maestro catalán*, un manual de llengua adreçat als mestres de Catalunya que gaudí d'una gran fama. Publicat per primer cop el 1869 i dividit en dues parts, que seran dos volums independents a partir de la segona edició. Entre les dues parts, es van reeditar una quinzena de vegades al llarg del segle XIX (Gallardo Richards 2019a, 2021a) —i encara va gaudir d'algunes reedicions més al segle XX.

L'autor ha estat estudiat, des del punt de vista periodístic, per Ferrer & Pujadas (2000), però és en els darrers anys que Emma Gallardo Richards hi ha prestat més atenció. Així, aquesta investigadora ha descrit *El auxiliar del maestro catalán* des del punt de vista de la gènesi i dels continguts (Gallardo Richards 2019a), n'ha estudiat el sistema ortogràfic (Gallardo Richards 2019b), i n'ha estudiat el vocabulari català-castellà (Gallardo Richards 2021a). També ha analitzat novament els articles de premsa de Genís (Gallardo Richards 2021b). No cal fer una anàlisi exhaustiva de l'obra, que a més a més se centra en el castellà i no en el català. Però la importància que tingué en el desenvolupament de l'ensenyament progressiu a la Catalunya de la segona meitat del segle XIX justifiquen un breu apunt.

El *Auxiliar*, doncs, és una obra per ensenyar castellà a partir del català, fent servir el mètode progressiu que tant d'èxit havia de tenir a partir de la segona meitat de segle i, sobretot, a partir de 1888 (Solà 1984). L'obra, com s'ha dit, es divideix en dues parts: la primera era per a l'alumne, i la segona per al mestre. Amb un total de 120 lliçons o unitats, Genís desenvolupa les diferents unitats a partir, majoritàriament, de contingut lèxic, tot i que algunes estan orientades a la gramàtica (Gallardo Richards 2019a: 114). A més a més, al final del segon volum Genís hi inclou un vocabulari català-castellà, més aviat una mera nomenclatura, que tanmateix està ordenada per ordre alfabètic i no per seccions, com és habitual (Gallardo Richards 2021b).

Al pròleg de la primera edició —reproduït, sense canvis, en les altres— Genís hi explica els motius que l'han motivat a fer l'obra, i el primer paràgraf és ben eloqüent de la situació sociolingüística de les escoles gironines de mitjan vuit-cents:

Uno de los mayores obstáculos que en nuestras escuelas se oponen al adelantamiento de los niños es, sin duda alguna, el tener que recibir y estudiar sus lecciones en una lengua diferente de la que aprendieron de boca de sus madres y hablan de continuo, excepto en los cortos intervalos que nosotros nos vemos obligados á impedirselo (Genís 1869: 1).

I continua explicant com els alumnes, que no entenen el castellà, no entenen les explicacions del mestre, motiu pel qual els mestres catalans estan el doble o el triple de temps a explicar les coses:

Lo cierto es que la mayor parte de ellos aprenden tarde y mal el castellano, y que su ignorancia respecto de esta lengua nos obliga á emplear doble ó triple tiempo y trabajo para enseñarles cualquiera asignatura, del que invierten en ellos los Profesores que tienen la fortuna de hablar á niños que comprenden cuanto les dicen, por haberlo oído en la misma lengua desde que ancieron (Genís 1869: 1).

Sense entrar en el contingut explícit de l'obra —aspecte del qual s'està ocupant Gallardo Richards—, es pot situar la ideologia de Genís, en el moment d'escriure *El auxiliar del maestro catalán*, a l'òrbita d'una pedagogia moderna i progressista que, si bé era conscient que calia fer concessions al català, també ho era que calia assegurar, per tots els mitjans, que els alumnes catalans acabessin aprenent castellà. La deriva ideològica que, al tombant del segle, sembla que patí Genís, és, si de cas, material per a un altre estudi (cf., provisionalment, Ferrer & Pujadas 2000).

8.2 La gramàtica de Llorenç Pahissa

Llorenç Pahissa, mestre d'instrucció primària, és autor de tres obres: un *Compendi de gramàtica catalana* (1873) i un *Cuadern dedicat als catalans* (1885), a banda d'un *Compendio de gramàtica española* (1863).¹¹⁵ El *Compendi* és una obra d'una qualitat gramatical qüestionable, com ja indicaren Rico & Solà (1995: 28). Tanmateix, aquí interessa des del punt de vista ideològic. El públic objectiu de l'obra és, sens dubte, escolar. Pahissa no només era mestre, sinó que dedicà el *Compendi* «Al professorat», al qual es dirigeix amb la fórmula «estimats comprofessors». L'estructura segueix el model clàssic de pregunta i resposta, un element més que indica la clara voluntat pedagògica del llibre. L'objectiu és oferir una eina perquè «nostra rica llengua siga escrita, en cuan puga, del matex modo ques parla» (Pahissa 1873: 3). Un «quan es pugui», doncs, que cal interpretar, molt possiblement, amb la consciència que en molts àmbits el català no es pot escriure, sinó que cal escriure en una altra llengua —que és, no cal dir-ho, la castellana.

L'obra, que duu per subtítol «acomodada al llenguatge del dia», és una bona mostra d'un intent de gramaticalitzar el català que ara es parla, i és una de les primeres gramàtiques a reivindicar la preponderància de Barcelona en l'establiment del model de llengua:

La llengua catalana es llengua viva, y per lo matex está subjectè á tots los cambis que li imprimesca la culta Barcelona, com á centro radical de la llengua. No admeteré jamay que

¹¹⁵ Segueix el mateix esquema de la gramàtica catalana, també amb una exposició a partir del sistema de pregunta i resposta, també inclou règims verbals i models epistolars. Tanmateix, no inclou cap referència al català, ni tampoc cap pròleg, endreça ni paratext rellevant.

Barcelona no parla bè l'atalá, no parlant com aquet ó aquell pobble de son domini; pèrqué sí aquestos no s'han posat á la altura d'aquella, ha sigut per haberlos faltat lo tracté y educació per lograrho. ¿Hi pot haber res mes rídicul que calificar á la Capital de Cataluña de atropelladora de sa llengua natal, cuan ella es y deu ser la censora de son rich idioma? (Pahissa 1873: 5).

Aquesta voluntat de reflectir la llengua viva barcelonina duu Pahissa a prendre algunes decisions ortogràfiques que Rico & Solà (1995: 28) han considerat «extravagàncies», com ara els accents greus en les vocals finals (*subjectè, tracté*), les geminacions gràfiques dels grups *bl* i *gl* (*artiggle, pobble*) o l'elisió de la *t* final en la majoria de mots. Això no obstant, com pot veure's en el text citat suara, hi ha algunes servituds a la tradició gràfica, com la *ch* final (*rich*) o formes clàssiques, com *imprimesca* o la preposició *ab*.

Ara bé, «com la llengua catalana no ha sigut tan cultivada com la castellana» (Pahissa 1873: 6). l'element clau a l'hora de prendre moltes decisions és el model castellà i, més concretament, el criteri de l'acadèmia espanyola, que és el referent en alguns aspectes ortogràfics com la substitució de *q* per *c* a inici de síl·laba o el canvi de *v* per *b* en el verb *haver* i els imperfets de la primera conjugació. La RAE també és el model en altres aspectes menors, com ara en l'ús de la majúscula: «¿Cuán s'usará de lletra majúscula? [...] Al principi d'una carta despues de vocatiu, perquè axi u vol l'Academia Española» (Pahissa 1873: 140). Al final, inclou alguns models epistolars, ja que segons Pahissa és un dels motius principals pels quals la gent té necessitats d'escriure (Pahissa 1873: 160) i inclou, finalment, 32 pàgines de règims verbals, que Rico & Solà (1995: 28) suggerien que caldria confrontar amb la *Gramática* d'Estorch. La llista de Pahissa, tanmateix, és força més senzilla. Una cala a la lletra Q bastarà per il·lustrar-ho:

Gramática d'Estorch (1857: 244-245)

Quedar (á un) una pena – *á divuyt de caputxó* – *á las foscas* – á deurer (una cosa) – ab un pam de boca – ab sòn amich (en fer una cosa) – ab Dèu – (alguna cosa) de una crema – (malparat) de una batalla – de peus – en la entrada – (ab algú) en mala opinió – en una cosa (ab un) – en camisa – *de pedra* – *en net* – en anar – pera burla dels contraris – *pera llavor* –pera execració (de la posteritat) – (un número premiat) per algú – *per, com un porch ó mona*.

Quedarse á las foscas – á sopar – *ab la sèva* – *á la pau de Dèu* – ab una finca – en casa – á mitg camí – en la demanda – en blanch – á la lluna de Valencia.

Compendi de Pahissa (1873: 180)

Quedar. á deurer una cantitat – ab un amich per fer tal cosa – en camisa – en detras – sobre l'escudeller.

Quedarse á dormir – ab los amichs – al, en l' cafè – per mostra – per' veurer la funció.

Quexarse ab la marè – de la conducta del germá.

Queixarse ab lo, davant del jutge – de la injustícia
– en lo, davant del tribunal – de sos
calumniadors.
Quin ó qual dels dos? – entrels' combatents.

El *Compendi* de Pahissa, doncs, és una obra de marcat caràcter pedagògic, pensada per a l'escola, que vol ensenyar el català, sense especificar exactament quina funció té, però que demostra una subordinació als dictats de l'acadèmia espanyola, únic referent en temes gramaticals, i que proposa un model lingüístic cantonalista, basat en el barceloní i sense una visió de conjunt del domini lingüístic.

Una dècada més tard, Pahissa va publicar el *Cuadern dedicat als catalans*. De fet, no és un text gramatical pròpiament dit, sinó que es tracta d'un opuscle de 22 pàgines que conté «algunas observacions sobre sa rica y descuidada llengua» que no són, sinó, crítiques a l'ortografia de l'Acadèmia de Bones Lletres de 1884.

8.3 *Altres autors*¹¹⁶

El 1863, a Figueras, Joan de Carreras va publicar uns *Elementos de prosodia y ortografia castellanas, seguidos de unos breves apuntes de prosodia y ortografia catalanas* que va tenir un cert èxit editorial, ja que se'n feren, com a mínim, quatre edicions (Marcet & Solà 1998: § 3166). Es tracta d'una obra brevíssima —78 pàgines en dotzau— que explica els elements bàsics de l'ortografia castellana: usos de les lletres, dels accents i de les majúscules. L'últim plec és un apèndix amb uns «Breves apuntes de prosodia y ortografia catalanas», que van encapçalats de l'advertència següent:

Habiendo observado la dificultad que encuentran los niños catalanes al tener que escribir muchos apellidos, y no pocos nombres de pueblos de nuestro Principado, como Bassa, Boix, Puig, Rech, Vall-llobera, Cassà, Oix, Puigreig, Arenys, Creixell, etc. etc.; al recordar que durante el curso de su vida tienen que leer y escribir en catalan varias veces, y el haber notado que la mayor parte no saben hacerlo como seria de desear, me he decidido a publicar estos breves apuntes (J. de C. 1863: 70).

Els apunts són una brevíssima nota sobre l'ortografia catalana explicada a partir de la castellana, i en castellà —que és la metallengua única de l'obra. És destacable, tanmateix, la motivació que dugué Carreras a escriure els apunts. En efecte, per a un mestre d'una zona

¹¹⁶ No es tenen en compte les possibles temptatives d'obres que romangueren inèdites i sense influència posterior, com pot ser el cas de la gramàtica de Pau Cardellach, editada modernament per Fullana (2021) o la de de Salvador Vilanova i Pujals, de la qual donà compte Bernat (2014c).

català a mitjan segle XIX —i més enllà, car no modificà l'advertència en les successives reedicions—, els catalans es veien amb la necessitat de llegir i escriure en català «varias veces», i tanmateix ningú els n'ensenyava. Encara que l'objectiu del llibre, i de la tasca docent de Carreras, fos ensenyar el castellà, l'autor era conscient que el català tenia un paper innegable en la vida catalana del vuit-cents.

Molt cap a finals de segle, el mestre Bartomeu Sala va publicar unes *Lecciones fáciles de gramática española y de lengua catalana* (1888) i una *Gramática catalana* (1889). Les *Lecciones* duïen per subtítol «para uso de las escuelas y colegios de ambos sexos», i a la portada de les dues obres s'indicava que Sala era mestre superior de primera i segona ensenyança.

Les *Lecciones*, malgrat el títol, són fonamentalment una gramàtica escolar espanyola, en la qual el català hi és absent. Són interessants, això no obstant, dues observacions de Sala sobre la llengua. En primer lloc, a la pregunta «¿Qué es la gramática española», aclareix en nota al peu: «Creemos que la gramática castellana debe llamarse española, porque como lengua oficial se habla en toda la nación»; a continuació, encara demana «¿Qué idioma se usa en España?», i la resposta exclou qualsevol llengua que no sigui l'oficial: «El idioma oficial de España es el español, como el de Francia el francés, el de Inglaterra el inglés y el de Alemania el alemán» (Sala 1888: 5). En aquesta obra la presència del català es limita a un apèndix de 30 pàgines, en què s'ofereix un vocabulari bilingüe, sense definicions, de noms, adjectius i uns quants refranys.

La *Gramática catalana*, de només un any més tard que les *Lecciones*, són fonamentalment la versió catalana de les *Lecciones*, totalment en català, que n'és l'única metallengua. Mantenen el sistema de pregunta-resposta i el vocabulari del final, ara català-castellà. És destacable que desaparegui la pregunta sobre quina és la llengua d'Espanya. Com les *Lecciones*, és una obra sense pròleg, però en canvi en aquest cas hi ha dos breus paratextos: una dedicatòria de l'autor a Odó Fonoll, director de l'Escola Normal de Barcelona, i alguns comentaris d'altres mestres sobre la gramàtica. Aquests darrers textos tenen poc interès ideològic: es tracta, fonamentalment, de lloances de l'obra amb una clara intencionalitat comercial. En canvi, la dedicatòria de Sala és més interessant:

Després de dedicar la present obreta á la felis memoria del malaguanyat Director de l'Escola Normal de Mestres, y entussiasta propagador de nostra [sic] idioma, don Odón Fonoll, á vosaltres, estimats companys, me dirigeixo pera demanarvos la mercé de propagar en las Escuelas l'ensenyansa d'una llengua, que per ser nostra, venim obligats á tráurerla de l'injust olvit en que jau, ab la seguretat de que nostres deixebles farán mes progressos ab un llenguatge que ja usan que ab un d'estrany que no poden saber fins al cap de molts anys d'estudi. A fi, donchs, de lograrho he posat á l'estampa aquesta Gramática, que si be de cap mérit, si pot

ésser d'alguna utilitat y meréixer vostre favor y benevolensa se donará per molt satisfet son autor (Sala 1889: s. p.)

Sala, doncs, se situa de ple en els corrents pedagògics que creien que calia ensenyar primer en la llengua dels alumnes, això és, la catalana, i aquest és el motiu que el duu a elaborar-ne una gramàtica escolar. No cal comentar els tòpics habituals sobre l'oblit en què ha caigut el català: el 1889 la Renaixença ja havia fet el seu curs i l'expressió no era més que un tòpic buit. En qualsevol cas, l'obra de Sala és interessant perquè situa l'ensenyament del català a l'escola a finals del segle XIX com una empresa com a mínim rendible des del punt de vista editorial i, per tant, demostra una certa predisposició d'una bona part de mestres per dedicar-hi esforços i temps, mal que fos com a pas previ a l'ensenyament de la gramàtica castellana, aquesta sí, oficial de tot l'estat, com Sala mateix havia recordat a la seva obra d'un any enrere.

9 Tractats de correcció

A mesura que un cert coneixement del castellà s'anava generalitzant a les aules i als altres usos formals de la llengua, com el notariat i l'administració, aparegueren noves dificultats lingüístiques, sovint causades per la interferència que el català causava damunt del castellà, una llengua que encara era, per a moltíssims, estranya i poc familiar (Galindo, de Rosselló & Bernat 2021). Davant d'aquest fet, a partir de la dècada de 1860 anaren apareixent també tot d'obres destinades a corregir les interferències del català en el castellà. Les obres d'aquest epígraf, doncs, no són els clàssics tractats de barbarismes que eviten la interferència en el català (vg. Solà 1976, 1977a), sinó just al contrari: obres que cerquen d'evitar la influència catalana en la llengua castellana. La majoria d'aquestes obres són tractats breus, per bé que n'hi ha alguna, com la de Joaquim Casanovas, de més entitat. En aquestes obres hi ha poca ideologia, en general, però són indicatives de la ideologia sociolingüística que les motivava: ajudar a generalitzar el castellà a Catalunya com una llengua més o menys anònima, no marcada, genuïna, desproveïda de marques que traïssin l'origen lingüístic dels parlants.

La primera obra d'aquestes característiques impresa a Catalunya és un *Compendio de los errores en que incurren los catalanes al hablar y escribir la lengua castellana* (1863), d'un anònim J. M. y Ll. que, segons l'exemplar conservat a la biblioteca de Catalunya, es deia Marcet de cognom. Es tracta d'un opuscle de 16 pàgines, i l'autor manifesta, en un pròleg

brevíssim, que es limita a consignar els errors més freqüents, tot esperant que siguin útils als seus paisans —cal entendre que per esmenar-los:

Doy á luz el presente Compendio sin pretensiones de ninguna clase. Fruto de algunas observaciones hechas en nuestra sociedad, sazonado por la experiencia, se limita á consignar los errores en que incurrimos *con mas frecuencia* los catalanes al hablar y escribir la hermosa lengua castellana. Mis deseos quedarán satisfechos, y recompensado mi trabajo, si logro prestar con él alguna utilidad á mis paisanos (J. M. y Ll. 1863: prologo).

És un treball força senzill. Seguint en certa manera l'estructura d'un diccionari, a cada lletra inclou els errors de pronunciació del so que s'assimila a la lletra, de les paraules o conceptes que hi corresponen i una llista de «temas», que no són més que frases en català i en castellà que exemplifiquen el que s'ha explicat. Vegeu, a tall d'exemple, l'entrada corresponent a la lletra *B*, i alguns dels temes que hi ha a continuació:

B y V. 1. —Como en castellano no se distinguen, cual en otros idiomas, los sonidos de las letras B y V, de modo que se pronuncian casi lo mismo *baron* y *varon*, nacen de ahí muchas equivocaciones, escribiéndose por ejemplo, *berdad*, por *verdad*, *vueno* por *bueno* etc. —La V se pronuncia como f suave, pero muy pocos la distinguen de la B. —Aconsejamos á los catalanes que tengan mucho cuidado al escribir dichas letras, pues por el significado de las citadas palabras *baron* y *varon*, deducirán los errores á que un descuido puede dar márgen.

Barbaridad. 2. —Al espresar esta palabra y otras semejantes, dicen algunos: *barbaridat*, *amistat*, etc. (esto solo acontece entre gente poco instruida). El sonido de la *d* final es de los mas suaves de la lengua castellana, de modo que casi no se percibe. —Los castellanos viejos dicen: *Virtuz*, *Madriz*, y la gente vulgar de la Corte: *Virtú*, *Madrí*.

Bueno. 3 —¿Es bueno *de* estudiar por la mañana? dicen algunos, en vez de: ¿Es bueno estudiar por la mañana? —Ese *de*, que con tanta frecuencia usamos los catalanes, y que tanto repugna á los castellanos, es de construccion francesa, como lo demuestra la frase siguiente: ¿Est-il bon *d'étudier* le matin? —Muchísimas otras hay parecidas á la anterior, y sobre lo cual puede ver se la letra D.

Temas

—¿Sab, D. Leandro, quel' Rey ha regalat una petaca al baró de...?

Sí senyor, ja ho sé.

—Digas la veritat, Paco, ¿cuants diners tens?

—¿Es mal *de* prendreur café á la tarde?

Al contrari, es molt saludable.

—¿Sabe V., D. Leandro, que el Rey ha regalado una petaca al *baron* de...?

Sí, señor, lo sé.

—Di la *verdad*, Paco, ¿cuánto dinero tienes?

—¿Es malo tomar café *por* la tarde?

Al contrario, es muy saludable.

(J. M. y Ll. 1863: 6-7).

Sens dubte, però, l'obra més destacada d'aquesta categoria és la de Joaquim Casanovas. Ara se sap que aquest liberal d'origen català va passar bona part de la vida a Andalusia, on va exercir importants càrrecs polítics durant el Sexenni Revolucionari (Matilla Romero 2015). És en tornant d'aquests trasbalsos polítics que publica, ja a la dècada de 1880, una *Colección de vocablos y modismos incorrectos y viciosos usados por los catalanes cuando hablan el castellano*, el 1883; després de la dura crítica que Salvador Genís hi va dedicar des de les

pàgines de *La Publicidad* (Genís 1883), Casanovas va reeditar-la, substancialment augmentada, el 1884.¹¹⁷

La primera edició és un opuscle de 70 pàgines, en què, com en altres obres d'aquestes característiques, l'autor ordena els «vocablos y modismes» per ordre alfabètic, i n'ofereix l'explicació detallada. Com després criticarà Genís (1883), hi traspua un cert anticatalanisme. Haveu-ne aquí alguns exemples:

Garrotada: á la acción de dar ó recibir un palo. Esto será muy catalán, pero no es castellano. Debe decirse *garrotazo* (Casanovas 1883: 35).

Llevar: Traer: En el uso de estos dos verbos, ocurre lo mismo que lo mismo que lo expresado ya en los de *IR* y *venir*. *Llevar:* es de acá para allá. *Traer:* es de allá para acá. Véase como ambos verbos tienen opuesta aplicación. Muchos dicen: El Diario *lleva* esta noticia. Diga V. que la *trae* y dirá bien. Los catalanes se muestran muy avaros del verbo *traer* y no lo sacan á relucir ni aún en las festividades, temerosos sin duda de que se les desgaste con el uso. Hasta en eso son aprovechados (Casanovas 1883: 40-41).

L'obra, completament favorable al castellà, duu un breu pròleg molt interessant. Casanovas, després d'explicar que ha viscut 35 anys fora de Catalunya, fa una síntesi de l'estat del país al seu retorn, i critica durament el catalanisme, els Jocs Florals i el procés de recuperació de la literatura culta en la llengua del país:

Al regresar, me encuentro con la para mi nueva institución de los *Juegos florales*, que tienen por objeto enaltecer y fomentar la afición á la lengua catalana, luciendo sus conocimientos en *gay saber* un personal de *Maestros* distinguido é ilustrado y porde más celoso de la pureza del lenguaje provincial. Aun cuando considero, que estas aficiones dañan algo á la idea de unidad de la patria comun«*España*» por cuanto contribuyen á mantener vivo cierto antagonismo con las demás provincias, con todo, no me ocuparé de criticarlo, ni abrigo semejante propósito. Pero, estas superiores inteligencias catalanistas ¿manifiestan iguales desvelos para difundir y propagar el mejo ramiento y perfección del lenguaje en el rico idioma de Cervantes, que es el de nuestra Madre patria y que estamos obligados á estudiar y conocer todos sus hijos? Creo que no, y esto es deplorable (Casanovas 1883: 6).

La segona edició, de només un any després, és un volum molt complet, de 350 pàgines, amb materials i informacions diverses que convé analitzar. El volum el dedica als mestres d'escola, «centinelas avanzados de la civilización de los pueblos», i també a la classe artesana. Aquesta endreça té més interès ideològic, ja que hi deixa clar que els catalans estan obligats a saber castellà, com a llengua oficial, ni que sigui per educació:

El castellano que nos visita, no está obligado á saber el catalán y tiene perfecto derecho á que le hablemos en su idioma más ó menos correcto, por ser esta la lengua oficial de nuestra madre patria: ó cuando menos por galanteria (Casanovas 1884: 12).

¹¹⁷ Matilla Romero (2015) n'ha fet una aproximació molt general a partir del seu treball de grau que, sens dubte, devia ser més complet.

Casanovas hi afegeix, també, una nota al lector en la qual explica els motius d'aquesta segona edició, que són, substancialment, rebatre l'article de Genís. A continuació inclou una reflexió breu, de tot just dues pàgines, sobre si el català és una llengua o és només un dialecte. L'inclou perquè, havent tractat el català de «dialecto con pretensiones de idioma» a la primera edició, Salvador Genís el va atacar fortament (Genís 1883: 2b). Casanovas exposa tres opinions, aparentment de tres experts en la matèria (als quals no anomena) i conclou:

1. El habla catalana tiene suficiente talla y reúne condiciones para figurar como idioma, pero oficialmente no está reconocido ni aprobado como tal.

2. Los filólogos catalanes, casi todos, opinamos que el catalán es idioma: no así muchos filólogos castellanos: de ahí la lucha que continúa aún entre unos y otros sin resolverse en definitiva.

3. Uno de mis dos ilustrados asesores agregó, que «esta cuestión *pendiente*, trae su origen de la política desde tiempos remotos. Si en las guerras sostenidas por nuestros antepasados, Aragón hu biese triunfado, el catalán sería fijamente idioma y acaso el castellano dialecto, pero triunfó Castilla y ha sucedido lo contrario. Si Portugal tiene hoy su idioma propio, lo debe á que está constituido en nación independiente» (Casanovas 1884: 13-14).

El treball és un exemple claríssim de l'actitud segons la qual una llengua tenia tal categoria no per mèrits lingüístics, sinó sociolingüístics o, més aviat, polítics. Per a Casanovas, és difícil que el català sigui una llengua mentre no disposi de la «credencial» que així ho testimonia, la qual no és sinó el poder polític.

Després d'aquesta nota s'ofereixen les diferents seccions en què es divideix l'obra. La secció primera és, bàsicament, el text de la primera edició, però amb algunes veus més. El plantejament de les entrades noves és, substancialment, igual a la primera edició, com pot veure's en els tres exemples següents:

COJER UNA CALLE: por *tomar una calle*. Los andaluces, suelen decir al transeunte que les pregunta por una dirección: «*Tome Usted esta calle en peso y al final de ella... etc.*»

Los catalanes dicen «*coger la calle*» en vez de *tomar*, porque traducen literalment de su lengua que dice: «*agafar un carrer*» (Casanovas 1883: (Casanovas 1884: 45).

HACER TARDE: por: *llegar tarde*. Error en que incurren muchos catalanes por razón de pensar en catalán y traducir al pié de la letra *fer tart*, sin cuidarse de si la frase es ó no propiamente castellana (Casanovas 1884: 80).

PÁRROFO. Se escribe y se dice *párrafo* y no *párrofo* (Casanovas 1884: 107).

I, com en la primera edició, hi ha elements clarament anticatalanistes:

COLEGIO DE SEÑORITOS. [...] Vienen á Cataluña miles y miles de castellanos y andaluces, leen estos letreros y anuncios, estilo propio de maricones, se sonrïen y toman nota en el catálogo de sus impresiones de viaje para contarlo allá en su tierra echándolo en cara particularmente á los catalanes allí residentes, que en todas partes los hay. El autor de esta obra ha pasado por muchas de estas amarguras, que seguramente no han molestado á los autres de tales anuncios y letreros. Devieran decir: *Colegio de niños* (Casanovas 1884: 131-132).

Les altres seccions són menys prototípicament un text de correccions lingüístiques. Així, la secció segona és una nomenclatura farmacèutica en què s'ofereix el nom castellà, el nom català i el nom vulgar de diferents termes medicinals. La tercera secció és un recull de veus que es poden confondre en castellà, o perquè són semblants fonèticament, o perquè són falsos amics entre el català i el castellà, o perquè la frontera semàntica és difusa:

Aburrir: Molestar, cansar, fastidiar á alguno.

Aborrecer: Tener odio y aversión á una persona ó cosa (Casanovas 1884: 169).

Maceta: El tiesto de flores.

Meseta: El descanso de la escalera (*Replá*). Cuando la meseta está cortada diagonalment por un escalón, este se llama *chicarriclán* (Casanovas 1884: 181).

La secció IV és un compendi d'ortografia catalana, que segueix un model clàssic, amb *ch* finals, el dígraf *ny* o l'ús de la *l-l* per a marcar la ela geminada. La secció V és una nomenclatura de falsos amics clàssics, que va seguida d'un vocabulari alfabètic català-castellà, sense definicions, que és la secció VI; finalment, la secció VII és un recull de nomenclatures català-castellà d'àmbits professionals, com l'agricultura o la fusteria.

En síntesi, Casanovas ofereix dos manuals de correcció del català al castellà, el segon molt més complet, amb una idea i una ideologia clares al darrere. La idea, millorar el castellà que parlaven els catalans, molt influït pel substrat de la llengua pròpia. La ideologia, la superioritat del castellà i, en conseqüència, la inferioritat del català, que no podia ser una llengua — malgrat el convenciment dels filòlegs— perquè no tenia poder polític, i que representava un obstacle per al desenvolupament de Catalunya, que havia de ser en castellà.

Després de Casanovas, encara el 1885 Miquel Marcet Carbonell, amb les inicials M. M. C., va publicar un *Vocabulario de catalanismos* amb un llarg subtítol que explicava a què es referia: *ó sea de numerosos errores en que suelen incurrir los catalanes por traducir al pie de la letra ciertas voces, locuciones y frases del lenguaje catalán, que no tienen exacta correspondencia en la lengua castellana*. Al pròleg deixava clar tant la motivació com l'objectiu del treball. Així, hi deia:

Los catalanes, por lo general, al hablar y escribir la hermosa lengua castellana, incurren con frecuencia en crasísimos errores... ¡Harto nos lo enseña la experiencia, esa gran maestra de la humanidad! (Marcet 1885: v).

I l'objectiu no era altra que ser una «piedra más en el dique que tiempo ha viene oponiéndose al impetuoso torrente de CATALANISMOS que desgraciadamente está desbordándose en nuestra Cataluña» (Marcet 1885: VI), i al qual no han fet front les obres precedents, que enumera: la de Llorenç d'Alemaný de 1855, la de J. M. Ll. de 1863, de la Domínguez de 1868 i la de Casanovas de 1883.¹¹⁸

El vocabulari segueix l'ordre alfabètic, i l'estructura i la disposició és semblant a les altres obres que s'han vist en aquest epígraf. S'ofereix la forma castellana incorrecta, a vegades seguida de la traducció catalana, i a continuació l'explicació de l'error. Algun exemple il·lustratiu:

Hablemos á palmos (parlem á pams). —Catal.: dígase HABLAR BAJO, EN VOZ BAJA, CUCHICHEAR, etc.

Mal de cabeza, de muelas, de vientre. —Catalanismo; en vez de *mal* dígase *dolor*, y se hablará conforme al uso común.

Por reir (per riurer). —En castellano se dice: *En, de broma, chanza, burla*

(Marcet 1885: s. v.).

Finalment, cal fer notar algunes obres que reporten Marcet & Solà (1998) i que romangueren inèdites o bé que no s'han trobat en cap biblioteca pública. És el cas, per exemple, d'uns *Apuntes para la corrección de los defectos gramaticales que con más frecuencia se cometen hablando el Castellano y Catalán* de M. Domínguez (1868) (Marcet & Solà 1998: § 3514), o d'uns inèdits *Apuntes para un Diccionario de catalanismos*, de Francisco Calderó (Marcet & Solà 1998: § 6473). I encara cal tenir en compte que a Barcelona es publicaren algunes obres destinades a millorar el nivell de castellà que, si bé no tenien el català explícitament present, és difícil pensar que l'autor no tenia aquesta llengua present a l'hora de redactar-la. En seria un bon exemple el *Vocabulario de disparates, extranjerismos, barbarismos y demás corruptelas, pedanterías y desatinos introducidos en la lengua castellana* de Francisco José Orellana (1871) (Marcet & Solà 1998: § 3711).

Les obres d'aquest epígraf són un testimoni preciós de la manera com, a la segona meitat del segle XIX, una part de la població de Catalunya —almenys l'alfabetitzada— tenia uns certs coneixements de castellà que, però, sens dubte, eren molt precaris (Galindo, de Rosselló & Bernat 2021: 33-58). En aquest context, s'oferiren tot d'obres per eliminar els catalanismes i les interferències que aquesta llengua causava en el castellà. Algunes d'aquestes obres eren,

¹¹⁸ L'autor coneixia i se servia d'altres obres catalanes del XIX, com ara *El auxiliar del maestro catalán*, de Salvador Genís, del qual pren literalment entrades com la distinció entre *por* i *en* (Marcet 1885: 186-187), o el diccionari Labèrnia, que apareix citat a la veu *zamarreta* (Marcet 1885: 270).

senzillament, utilitàries, com els vocabularis de J. M. i Ll. o de Marçet; d'altres, com l'obra de Casanovas, tenien un cert component anticatalanista; en qualsevol cas, totes perseguïen el mateix objectiu, que és la generalització, la naturalització, del castellà entre la societat catalana, o dit altrament, cercaven d'*anonimitzar* el castellà, a costa de llevar-li valor anònim al català.

10 Tractats de barbarismes en català: les obres d'Antoni Careta i Vidal

Relacionats, en certa manera, amb les obres de l'epígraf anterior, hi ha els tractats de barbarismes en català, és a dir, de les paraules catalanes que els catalans diuen malament, en gran part per influència de la llengua castellana. Joan Solà (1976) va fer una primera aproximació a aquests textos, i va proposar-ne una llista —no tancada— que incloïa, també, gramàtiques i diccionaris generals que s'han vist en altres capítols d'aquesta tesi. Que afectin només el vuit-cents hi ha, de manera gairebé exclusiva, les obres d'Antoni Careta i Vidal (1843-1924), personatge actiu en diversos camps culturals, com al *Catalendari Català* de Francesc Pelagi Briz o el *Calendari llemosí* de Constantí Llobart, durant la segona meitat de segle XIX i detractor de les Normes Ortogràfiques de 1913, ja al segle XX (vg. també Solà 1977a).

Pel perfil del personatge, es podria pensar que hauria de formar part del capítol següent, dedicat als erudits de la segona meitat de la centúria; tanmateix, el contingut de les obres forma part d'aquesta lingüística considerada que s'estudia en aquest capítol; això, sumat a les similituds amb els textos de l'epígraf anterior, justifiquen la inclusió en aquest capítol.

La preocupació de Careta i Vidal per la «puresa» de la llengua venia d'enrere. El 1878, a les pàgines de *Lo Gay Saber*, hi va publicar un article titulat «Porgaturas del idioma», en el qual explicava la història del català, i com els segles de la decadència l'havien corromput. S'hi demanava si no «podria ferse un aplech de tants barbrismes y corrupteles» perquè la gent tingués una eina per depurar la pròpia llengua i proposava un model de com hauria de ser, un simple vocabulari amb el mot incorrecte i, al costat, el correcte (p. ex., la primera mostra: «ABOGAT. *Adovcat*» (Careta i Vidal 1878: 100).

Sense que ningú fes cas a la seva crida, el 1886, Careta i Vidal va tirar endavant el projecte i va publicar uns *Barbrismes i vulgarismes que malmeten la llengua catalana*, i deia que n'era

el primer «aplech». Es tractava d'un volum de tot just 16 pàgines —un opuscle, podria dir-se— en què exposava alguns barbarismes —Caretà en deia, inevitablement, «barbarismes». Havia de ser el primer quadern d'una obra que, segons diu ell mateix, es va estroncar (Caretà i Vidal 1901: XVII).

Al pròleg, després de constatar que la Renaixença ha anat fent el seu camí, i que no hi ha cap corporació que tingui autoritat en la legislació de l'idioma, esperava que l'Acadèmia que s'havia creat el 1880 hi posés remei; d'altra banda, també reclamava que Aguiló i Balari publicuessin llurs diccionaris (Caretà i Vidal 1886: 3). Mentrestant, Careta ofería

un diccionari de barbrismes y otras corruptelas qu'enlletjeixen la nostra bella parla, afegint à cada un de semblants atentats contra 'l ben dir, la expressió que, á nostre humil parer, li correspon, procurant que sia un llibre que pugua consultar fins la persona d'instrucció mes escassa (Caretà i Vidal 1886: 3-4).

És a dir, mentre que d'una banda reclamava obres altament erudites a Balari i a Aguiló, de l'altra ell ofería un diccionari per a tots els públics. Cada un dels plecs que s'havia de publicar havia de ser complet, és a dir, incloure paraules de la A a la Z, per la qual cosa no es tractava d'un diccionari més gros per lliuraments. El tipus de barbarismes que hi inclou són, en general, castellanismes ben detectats, tot i que hi ha també algun gal·licisme, a vegades amb marca geogràfica inclosa. Vegeu-ne alguns exemples:

Ciego. —*Cech*.
Fiel. —*Fael, fidel*.
Llumenetas. — *Galicisme del Rosselló*. «Ulleras».
Tetxo. —*Sostre*.

(Caretà i Vidal 1886: s. v.).

L'obra, doncs, quedà interrompuda fins el 1901, quan Careta publicà un extens *Diccionari de barbrismes introduhits en la llengua catalana*. Aquest diccionari ha estat estudiat per Solà (1977a), que n'ha assenyalat els mèrits, però també els defectes, el principal dels quals és el rebuig gairebé sistemàtic de Careta als mots cultes, i la preferència, doncs, pels mots aparentment populars o més catalans. Per a Solà és un catalanitzador a ultrança o, dit altrament, un descastellanitzador a ultrança (1977a: 33) Carreté Parera (1990), que ha confrontat els barbarismes que recull amb els principals diccionaris catalans del segle XIX. Com ha assenyalat Solà (1977a), en les tries lèxiques dels «barbrismes» que cal corregir s'hi veu una actitud profundament catalanitzadora per part de l'autor, una visió favorable del català, del català popular i genuí, i una lleialtat lingüística notable, si es permet l'anacronisme. Es veu en les preferències pels mots patrimonials als cultes, però també en el nom de les lletres (cf. Rossich 1999). Alguns exemples:

COLECCIÓ. **Aplech, arreplech.**
COLONIA. Com a nom geogràfic. **Colunya.**
HADA. **Fada.**
L. No's diu ÉLE, sinó **él.**
R. No's diu ÈRRE, sinó **er.**
INSOLACIÓ. **Soleyada**
LECTOR. **Llegidor.**
QUINT. **Cinquè**
RÍGIT. **Tes, értich.**

(Careta i Vidal 1901: s. v.).

A més a més, hi ha altres elements que deixen veure la ideologia de Careta i Vidal. El pròleg, prou extens, és el més important. En aquest text, Careta comença defensant la identitat, independència i autonomia del català: «Que'l català sia un idioma tant idioma com qualsevol altre, avuy ningú ho posa en dupte» (Careta i Vidal 1901: VII). Aquesta afirmació es complementa amb un dels «barbrismes» que cal corregir, *llemosí*:

LLEMOSÍ. En son veritable sentit, esta paraula expressa lo pertanyent a Limoges, ciutat de França; pero molts encara l'aplican malament a nostre idioma en general o a alguns dels seus dialectes del Principat o dels reialmes de Valencia y Mallorca. **Catalá** (Careta i Vidal 1901: s. v.).

Un cop afirmada la independència del català, continua explicant-ne la història, amb un to molt semblant al que havia mostrat a *Lo Gay Saber* (Careta i Vidal 1878). Per a Careta, el català assolí el major grau de perfecció a la baixa edat mitjana, però es corrompí a partir de la unió dinàstica d'Aragó i Castella, amb la conseqüent decadència de la literatura culta. Això, a poc a poc, influí en el poble baix, que es castellanitzà paulatinament, fins que arribà la restauració dels Jocs Florals, i amb ella el desvetllament de la catalanitat. Malgrat això, la llengua encara està corrompuda, motiu pel qual ofereix, doncs, el diccionari de barbrismes, encaminat a millorar la qualitat de la llengua catalana (Careta i Vidal 1901: IX-XVIII).

L'actitud de Careta, com es veu, és totalment favorable al català i, en certa manera en conseqüència, contrària al castellà. El seu objectiu és restituir alguna mena de dignitat al català i, com a mínim, depurar-ne el corpus lexicogràfic. Així, a diferència d'altres autors del període, en Careta no es pot intuir cap posicionament pel que fa a l'ús sociolingüístic de la llengua. Ara bé, tenint en compte el tipus de lèxic que Careta creia que havia de tenir el català, que havia d'incloure novetats dels àmbits de la modernitat (Careta i Vidal 1901: XVI), i tenint en compte el període, és fàcil suposar que Careta aspirava a un ús més o menys normalitzat de la llengua.

10.1 Coda: un tractat de barbarismes en clau d'humor

El 1871 a Reus va sortir imprès un text curiós: es tracta d'una *Coleccio de paraulas disbaratadas, y modo de corretgirlas*, firmada per un tal Josar-Andá.¹¹⁹ La *Colecció* de l'anònim Josar-Andrá només apareix citada al repertori de Marcet & Solà (1998 § 3725) i no se sap res sobre la identitat de l'autor. És un vocabulari alfabètic de barbarismes, però de marcat caràcter humorístic. En aquest sentit, en el to difereix de l'obra de Careta i Vidal, però no excessivament en el contingut, una anàlisi detinguda del qual segurament seria interessant per a la història del dialecte del Camp de Tarragona del segle XIX.

El pròleg deixa clar que l'autor no és expert en matèria lingüística, i que el que fa és sols una col·lecta d'incorreccions que ha sentit de la llengua parlada, encara que després en el cos del vocabulari també hi tingui en compte correccions de tipus ortogràfic. D'aquest text preliminar són interessants dues idees, que reflecteixen l'opinió de l'autor tant pel que fa a la interferència castellana en el català, com al paper social que tenia (i havia de tenir) aquesta darrera llengua. Quant al primer assumpte, l'autor creu que cal reprovar les paraules castellanques que tenen una traducció en català, per habituals que siguin, i admetre només les que siguin iguals en totes dues llengües, o bé les que siguin estrangerismes, ja que fer-ho altrament voldria dir que el català és una lingüísticament inferior al castellà:

Podrá dir algun tal vegada que no deuria reprobar algunas paraulas castellanques que l'us admet, y que ningú pensa en reprobarlas, porque se han fet, com qui diu, familiars tant en conversacions com en escrits, v. g. «entonces, desecho, por supuesto» y muchas altres. Mes aqueixas pera mí no son rahons que satisfassian, ni deixan ditas paraulas de mereixer una sana crítica; ja porque podria suposarse que la llengua catalana careix de paraulas per expressar cualsevol con epte, quant no es així, porque té pera tot com la llengua castellana, ja porque podria assentarse lo mal precedent de que todas las llenguas poden admetrer paraulas d'altres, mientras sian conegu das y admesas, lo cual produhiria una confusió y galimatía reprobables. Entench que deuen admetrerse únicament aquellas, que, encaraque [sic] castellanques, sempre las ha tingut la llengua catalana, ja per ser invariables en un y altro idioma, ja per tenir la mateixa etimología, ó ja finalmente por ser importadas del estranger, y se las ha donat, com qui diu, carta de naturalesa, com «vavons, tren» y altres (Josar-Andá 1871: 5-6).

Ara bé, que el català no sigui inferior al castellà *lingüísticament* —i val la pena subratllar l'adverbi—, no vol dir que les dues llengües també siguin igual socialment o sociolingüística. Perquè, per a Josar-Andá, com molts anys enrere per a Ballot, o com no tants anys enrere per

¹¹⁹ Podria ser que Josar-Andá remetés a algun pseudònim no conegut. En qualsevol cas, no surt recollit ni a Palau (1928-1977), ni als repertoris de pseudònims de Rodergas (1951) ni de Manent & Poca (2013). A més a més, Marcet & Solà (1998. § 3725) només en documenten un exemplar a la Biblioteca del Centre de Lectura de Reus, per la qual cosa devia tenir una circulació molt restringida.

a Amengual, el castellà era la llengua culta i de l'escriptura, però el català era la llengua d'ús exclusiu dels àmbits familiars, i aquesta realitat lingüística era immutable:

Podrá algun tal vegada objectar que no valia la pena de perdre temps en l'objecte del present treball, perquè la llengua catalana va per dent sa puresa, acastellanant-se com que digues sem; però això no obsta, perquè si generalment se té la correspondència en castellà y fins entre la família, sempre tindrem que expressar-se en català entre catalans, nosaltres y nostres fills, y així serà sempre: en qual cas es indubitable que deu posarse cuidado, mes que no sia sino perquè 's forme un bon concepte de nostra instrucció (Josar-Andá 1871: 7).

El vocabulari té, fonamentalment, tres tipus d'entrades: castellanismes, col·loquialismes generals en català, i dialectalismes del Camp. S'ordenen alfabèticament (amb algun error: *cancilleria* després de *cunya*), i en general l'estructura és igual en tots els lemes: s'ofereix la solució considerada correcta, i molt sovint una explicació. És en aquestes explicacions que l'obra manifesta un marcat caràcter humorístic, que de fet ja es podia entreveure al subtítol, en què es deia que les paraules s'ordenaven «per ordre alfabètic y en estil agredols» per Josar-Andá un «Bachiller en lletras menduas, doctor sens clientela, y membre de varias academias desconegudas». Vegeu-ne alguns exemples de correcció de castellanismes, de dialectalismes i formes col·loquials —la frontera entre aquests dos conceptes és difusa, i ara no és el lloc de debatre-la— i d'aspectes ortogràfics. En la majoria s'aprecia l'humor i el to lleuger de l'obra:

BORA NIT. Sí, y *bora* hora, haurias de dir per anar bé. ¿D'ahont diable sur [sic] la r? No veus que has de dir *bona* y no *bora*, que es l'estrem, cantell ó costat d'una cosa? ¡No es poca la diferencia!

CUNYA. —Parla bé, y digas *cuyna*.

CURRIOLA. —Si vols dir planta, está bé, aixis com *corretjola*; pero d'altre manera, ó per posarhi una corda, es *corriola*, aixis com diem *corró* y no *curró*.

DELICATAS. —¡Valgam Déu, com si costás molt dir *alicatas*!

DUGAS. —¡Home de Déu! ab menos lletras dirás *dos*: dos vegadas, *dos* donas, son las *dos*. Sol qui no sap parlar diu *dugas*.

EJE. —Has de saber qu'aixó es castellà, y en català es *eix*; pero ja penso que sempre dirás *eje*.

LLADROCINI. —Sembla aixó italià, com macarronini; pero en català es *lladronici*.

MASSAPÁ. —Deixa't de massa pa ni massa vi, y digas cóm se deu, *marsapá*.

SOLSAMENT. —¡Uf, quina s mes fora de lloch!

(Josar-Andá 1871: s. v.).

Com es pot veure, doncs, Josar-Andá proposa, jocosament, la correcció de la llengua. Proposa un català *correcte*, un català bo, que demostrï bona educació; i, això no obstant, l'autor mateix al pròleg estableix que el català és, a la segona meitat del segle XIX, una llengua d'estar per casa.

11 Recapitulació

En aquest capítol s'han estudiat les obres lingüístiques produïdes a Catalunya al llarg del segle XIX que corresponen a l'etiqueta de tradicionals, és a dir, les que no tenen en compte encara els avenços, i, per tant, els paràmetres, de la filologia i la lingüística romàniques. Algunes no els tenen en compte per mera cronologia, d'altres, per desconeixement o per simple falta de necessitat, ja que el públic a què s'adreçaven, i la funció a què responien, eren unes altres. Per això, no cal judicar-les negativament. Amb tot, les obres que a partir de la segona meitat del segle sí que tingueren en compte els paràmetres propis de la filologia i de l'erudició acadèmica es tractaran al capítol VII.

Cal tenir en compte que una part de les obres analitzades corresponen ideològicament als paràmetres de l'antic règim, és a dir, responen a la concepció d'una estructura sociolingüística en la qual el castellà era la llengua comuna de la nació (espanyola), però no calia que fos sabuda per tothom. En aquest grup destaquen el *Diccionario catalán-castellano-latino* d'Esteve, Bellvitges i Juglà, continuador de la tasca setcentista de l'Acadèmia de Bones Lletres, i la *Gramática y apología de la llengua cathalana* de Josep Pau Ballot. Precisament en aquesta obra s'ha vist clar això que es deia: malgrat que Ballot treballà activament per a la difusió del castellà al seminari barceloní, a la seva gramàtica estableix tot de situacions en les quals el català és prou sovint necessari. Són, ja s'ha vist, situacions informals, familiars i domèstiques, però situacions en què el català és l'única llengua possible, al cap i a la fi.

L'estructura de l'antic règim, tanmateix, queda ben aviat superada, i totes les obres que es publicaran a partir de la dècada de 1830 respondran a un paràmetre comú, que és la presència del castellà com a objectiu *per ell mateix*. És cert que, això no obstant, hi haurà obres que seran més favorables a la llengua catalana, i d'altres que ho seran menys. Entre les primeres, poden destacar-se els diccionaris de Labèrnia i el *Quintilingüe*; entre les segones, les obres de Magí Ferrer o de Pers i Ramona.

Justament aquest autor, al costat de Pau Estorch, representen una transició dels valors sociolingüístics tradicionals —i, fins a cert punt, hereus encara de l'antic règim, en el cas d'Estorch— als valors liberals propis del segle XIX, i apunten també el primer pas cap a les obres que tenen presents els descobriments de la filologia romànica, que arribaren tard i filtrats generalment pel francès als països catalans (Martí-Badia 2020a: 27-63). Però, més enllà d'aquest aspecte —que es veurà amb deteniment en els autors clau al capítol VII—, l'anàlisi d'aquests dos gramàtics ha resultat interessant per la seva posició cap al castellà. Així, en

Estorch s'ha vist com s'evolucionava progressivament cap a la naturalització —o *anonimització*— del castellà, mentre que en Pers i Ramona s'observa ben aviat una voluntat clara de generalitzar el castellà entre la població catalana, i de fer-ho com un element propi de la catalanitat del segle XIX. Es tracta de fer *anònim* el castellà entre els catalans. Ho fa a través de traduccions de poesia, i també d'una gramàtica catalana-castellana pensada bàsicament per a aquesta finalitat. Així, la seva història de la literatura catalana, escrita en castellà i fortament desvinculada de les lletres d'oc, pot llegir-se segurament com una aposta més per aquesta línia ideològica.

Paral·lelament, al llarg de tot el segle es desenvolupen tot d'obres diverses que tenen com a finalitat única la difusió del castellà, sovint mitjançant l'aprenentatge i l'escola. N'hi ha de molt primerenques, com les gramàtiques de Domènech i de Costa de Vall, però abunden especialment a partir de la dècada de 1860, després de l'aplicació de la Llei Moyano i inserides en el si dels debats pedagògics de la segona meitat del vuit-cents. La més destacada és, sens dubte, *El auxiliar del maestro catalán* de Salvador Genís (1869). En aquest grup cal incloure-hi també els diccionaris i vocabularis bilingües, sovint amb el castellà com a única llengua meta, que proliferen durant tota la segona meitat del segle XIX. I cal sumar-hi, encara, les obres que proposen correccions al castellà que parlaven els catalans del darrer terç de segle. La majoria es movien en els simples paràmetres de la legitimació del castellà, però en el cas concret de Joaquim Casanovas, com s'ha vist, es frega un cert anticatalanisme.

Un cas diferent és el dels vocabularis de barbarismes, és a dir, de correccions al català. Com s'ha vist, a finals del segle XIX es troben, només, dos exemples d'aquests materials: l'obra de Careta i Vidal, i la jocosa col·lecció de Josar-Andá. Com va explicar Solà (1977a), l'obra de Careta i Vidal és a la base de la majoria de tractats de barbarismes que es van elaborar durant el segle XX. Pel que interessa aquí, però, és important de subratllar com l'obra de Careta mostra un canvi de mentalitat, un camí que mena a la valoració de la llengua pròpia, a la superació de l'estructura sociolingüística marcada per la presència abassegadora del castellà com a llengua alta.

En síntesi, Catalunya presenta unes característiques diferents als altres territoris. Com s'ha vist, hi ha força obres que tenen el català no només com a objecte d'estudi, ans també com a referent primari. Ara bé, aquestes obres conviuen amb d'altres que tenen les característiques que s'han vist en els altres capítols, això és, obres pensades essencialment per facilitar el castellà a partir del català. En el cas català cal afegir-hi, encara, dues circumstàncies

més que fan singular la seva tradició lingüística. D'una banda, a partir de 1859, l'esclat de la Renaixença i l'èxit successiu del Modernisme, la qual cosa modificarà els paràmetres ideològics, i sobretot simbòlics, pel que fa al català, però també les necessitats pràctiques de codificació de la llengua —i molt especialment de l'ortografia, que aquí no s'ha estudiat (Segarra 1985a). De l'altra, la recepció de la filologia romànica, a partir de la dècada de 1860 i 1870, que es desenvoluparà, en bona part, a través dels mateixos actors de la Renaixença, i que prendran el català també com a objecte d'estudi *per se*, i que obriran el debat sobre la subagrupació romànica de la llengua. En aquest grup hi participaran, també, autors de fora de Catalunya —fonamentalment mallorquins— que, tanmateix, es trobaran sempre a l'òrbita de Barcelona. Totes aquestes circumstàncies són les que s'estudien en el capítol següent.

CAPÍTOL VII

IDEOLOGIES LINGÜÍSTIQUES EN GRAMÀTIQUES I DICCIONARIS ERUDITS DEL SEGLE XIX

En aquest darrer capítol s'estudien els autors i les obres erudites del segle XIX que tenen interès per a la història i el desenvolupament de les ideologies lingüístiques tal com s'han entès en aquest treball. Com ja s'ha dit (cf. § 1), s'inclouen aquí els autors de tots els territoris que poden respondre a l'etiqueta d'«erudits». Per «erudits» s'entenen aquells autors que demostren ja una formació filològica més o menys sòlida, però en sintonia amb la filologia romànica que es desenvolupava a Alemanya i a França i que als territoris catalans arribava, especialment, a través d'edicions franceses (vg. Perea 2008a). Així, un autor com Josep Pau Ballot, encara que tenia una clara formació gramatical, s'ha tingut en compte al capítol VI i no aquí, ja que aquesta formació era a partir de la gramàtica tradicional. Igualment, s'han exclòs d'aquest apartat autors nordcatalans com Josep Tastú, Pere Puiggari, Francesc Cambouliu o Bernat Alart. Tot i l'innegable interès que presenten, sobretot pel que fa a la història de la lingüística catalana, els seus condicionants polítics i socials tenen a veure amb la França vuitcentista, i per tant són totalment diferents de les tensions ideològiques pròpies dels territoris al sud de l'Albera.

La major part de les obres que s'estudien en aquest capítol són d'autors catalans en un sentit estricte, és a dir, de Catalunya. Això no obstant, hi tenen cabuda també els gramàtics que, al voltant de Tomàs Forteza, desvetllaren els estudis filològics a Mallorca. No hi ha, en canvi, cap autor menorquí ni valencià. Sobre aquests darrers, si bé alguns treballs com ara Martí-Badia (2020a) han inclòs erudits de la segona meitat del XIX, es tracta majoritàriament d'autors que fan manifestacions sobre la llengua pròpia en històries literàries —com Vicent Vignau Ballester a *La lengua de los trovadores*, publicat a Madrid el 1865— o en textos periodístics o inèdits —com la *Història gramatical de la llengua llemosina-valenciana* de Josep M. Puig i Torralva. En conseqüència, no tractant-se d'obres estrictament gramaticals, no s'han tingut en compte.

Per acabar, cal fer dos advertiments més. En primer lloc, bona part dels autors d'aquest capítol participaren en la vida cultural catalana de maneres molt diverses. Tots, o gairebé tots, escrigueren poemes, col·laboraren als Jocs Florals, publicaren articles sobre temes molt

diversos en premsa o intervingueren en les polèmiques ortogràfiques finiseculars. Tanmateix, aquí no es pretén fer una història de l'ortografia catalana (que, d'altra banda, ja ha estat feta per Segarra 1985a), ni tampoc un estudi monogràfic de la producció dels autors.¹²⁰ Ara bé, la tesi és un estudi sobre la ideologia lingüística vehiculada en obres gramaticals i lexicogràfiques del segle XIX i, cal entendre que, per extensió, els altres materials que, dels mateixos autors, en fan la funció, s'han de tenir en compte. Per això, a diferència de capítols anteriors, una part important dels materials que aquí s'estudien no són gramàtiques, diccionaris —no n'hi ha cap— o obres gramaticals en el sentit estricte que s'han fet servir fins ara; al contrari, s'inclouen una part no menor d'articles de premsa i altres formats que hom podria considerar menors. El fet és, però, que bona part dels erudits, ultra les obres lingüístiques que donaren a impremta, donaren a conèixer llurs idees lingüístiques, i sobretot sociolingüístiques —en el sentit prehistòric d'Aracil (1982a)— a través de la premsa periòdica. Així, no només és justificat incloure-hi aquest tipus de material, sinó que no fer-ho fora un acte de deshonestat intel·lectual.

En segon lloc, l'estructura d'aquest capítol és també lleugerament diferent de la dels anteriors. Si en els capítols § III, IV, V i VI se segueix un ordre generalment cronològic, aquí se segueix un ordre més aviat temàtic, i s'intenta agrupar els autors per afinitats ideològiques. La majoria d'obres analitzades en aquest capítol no fan gairebé referència al rol social del català ni, sobretot, a la tensió entre català i castellà que s'ha vist en els capítols precedents. Si bé és cert que una certa diglòssia encara és present entre els erudits d'aquest capítol, la qual cosa es palesa sobretot en la tria de la metallengua, a mesura que avanci el segle cada cop tindran més clar que el català té uns àmbits que li són propis i la qüestió ideològica es decantarà cap a la identitat del català, i la seva posició dins del conjunt de les llengües romàniques.

¹²⁰ La majoria d'autors que s'estudien en aquest capítol tenen bones monografies o estudis sobre la seva obra. Sense ànims d'exhaustivitat, per a Bofarull vg. Ginebra (1988), per a Milà i Fontanals, Jorba (1984, 1989) i els treballs de Francesc Bernat (1999, 2003, 2004a, 2004b, 2007a, 2022); per a Marià Aguiló, Tomàs (1984, 2013); per a Tomàs Forteza, Perea (2008a, 2021); per a Antoni M. Alcover, Perea (2001a, 2007, 2011) i l'edició de les *Obres completes*, a cura de Perea; per a Ildefons Rul·lan, Bellés (2022); per a Pompeu Fabra, ultra l'estudi clàssic de Lamuela & Murgades(1984), vg. tota la bibliografia recollida a Pineda (2013) i Rofes (2018).

1 Condicionants històrics

Per entendre els condicionants històrics d'aquest capítol cal girar momentàniament la vista cap a Europa. És sabut de tothom quin fou el procés que menà al naixement de la filologia romànica. D'una banda, cal recordar el «descobriment» de l'indoeuropeu —o de les relacions de parentiu entre llengües indoeuropees—, de la mà sobretot de Sir William Jones, i el posterior desenvolupament dels estudis comparatistes. Així, durant les primeres dècades del segle XIX van aparèixer les primeres gramàtiques històriques i comparatistes de les llengües escandinaves (Rasmus Rask), del grec (Georg Curtius), del sànscrit (Franz Bopp), germàniques (Jakob Grimm) i, sobretot, romàniques (Friedrich Diez).¹²¹

Tradicionalment, doncs, s'ha considerat que la filologia romànica naixia, en primer lloc amb els treballs gramaticals i lexicoràfics de Friedrich Diez: la *Grammatik der Romanischen Sprachen* (1836-1843) i l'*Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen* (1853); cal no menystenir, a més a més, la feina de François Raynouard en la *Grammaire comparée des langues de l'Europe latine, dans leurs rapports avec la langue des Troubadours*, d'alguns anys abans (1821). Aquesta obra, si bé no compleix amb totes les exigències del mètode comparatiu (Adiego 2007), tingué una gran incidència en la naixent filologia a Catalunya, i popularitzà el concepte de la suposada «llengua romana» o protoromànic, que hauria estat l'estadi intermedi entre el llatí i les llengües romàniques, i que Raynouard identificà amb la llengua dels trobadors —i que al segle anterior el català Antoni de Bastero havia identificat amb el català (Feliu 1997).

Tant Raynouard com Diez —a través de la traducció francesa— influïren en la naixent filologia romànica del país, i foren un punt de referència indispensable per als erudits de la segona meitat del segle XIX, tant els que es mogueren en un àmbit més estrictament acadèmic —Milà i Fontnals o Balari, per exemple—, com els que escrigueren llurs obres des de fora de la universitat —com Bofarull o Forteza, per posar-ne dos exemples més. És conegut que un dels debats més apassionats —o potser apassionants— dels primers anys de la lingüística romànica fou, justament, el de la identitat del català o, com es va conèixer més tard, el de la

¹²¹ Hi ha molts manuals d'història de la lingüística o de la lingüística romànica. Pot consultar-se, per exemple, la introducció general a la història de la lingüística de Mounin (1968) o el treball centrat en la romanística de Munteanu (2005); així mateix, hi ha el manual de Gargallo Gil & Bastardas (2007), pensat per a un públic iberoromànic; d'aquest manual és especialment interessant el capítol d'Adiego (2007). No hi ha cap història de la recepció de la filologia romànica a Catalunya, però se'n poden trobar dades, per exemple, a Jorba (1989) o a Perea (2008a).

subagrupació romànica del català.¹²² És un debat que té a veure amb la identitat de la llengua, i que entronca directament amb la vella idea llemosinista, i que en aquest capítol té, com es veurà, un desplegament molt rellevant en molts autors. Cal recordar (cf. II.3) que d'entre les possibles posicions llemosinistes, això és, llemosinistes onomàstics, convençuts i antillemosinistes, en aquesta etapa gairebé només es troben posicions que qüestionen el llemosinisme. Ara bé, mentre que algunes posicions ho qüestionen obertament, d'altres s'aferren a la idea de la llengua romana de Raynouard, i mantenen la hipòtesi d'un origen comú de les dues llengües.

Cal tenir en compte, a més a més, que aquests canvis tenen lloc majoritàriament a Catalunya on, com s'ha vist al capítol anterior, en ple desenvolupament del catalanisme polític, la qual cosa anirà acompanyada d'un petit canvi de paradigma en la distribució diglòssica dels usos de les dues llengües en tensió a la societat. Els primers autors del període —Bofarull, Milà i Fontanals, Balari— en queden fora, però a poc a poc les concomitàncies entre catalanisme i lingüística són cada cop més clares. La majoria dels autors que s'estudien en aquest període cal interpretar-los en els canvis posteriors a la revolució de 1868, i a l'establiment de la Llei Moyano. Així, moltes de les gramàtiques que s'inclouen en aquest capítol —com les de Ferrer i Carrió— comparteixen característiques amb les gramàtiques escolars que es van publicar a les darreres dècades del segle i que s'han estudiat a § VI. A més a més, cal recordar que és també durant la dècada de 1870 que comença a desenvolupar-se la premsa en català, amb fites tan importants com *La Renaxensa*, apareguda com a quinzenari el 1874, i el *Diari Català* d'Almirall, aparegut el 1879, o *L'Avenç* el 1884, que tindrà un paper important a l'última dècada del segle.

2 Antoni de Bofarull: la superació del llemosinisme

Antoni de Bofarull (1821-1892) és, per mèrits i per cronologia, el primer autor que pot considerar-se «erudit» de Catalunya —potser al costat de Manuel Milà i Fontanals (cf. § VII.3). Jordi Ginebra (1988) n'ha resseguit excel·lentment la biografia. Natural de Reus, el 1839 s'instal·là a Barcelona, primer com a estudiant i, a partir de 1847, com a arxiver a l'Arxiu de la

¹²² Sobre el debat es pot veure l'anàlisi lingüística que en fa Colón (1976) i l'anàlisi historiogràfica que en fa Calaforra (1998).

Corona d'Aragó. És des de la posició còmoda de l'historiador que Bofarull va dur a terme una gran activitat cultural en múltiples fronts de la vida pública catalana, especialment a les dècades centrals del segle. Entre 1840 i 1860 Bofarull destaca per reivindicar la història pròpia, escriu alguns drames històrics en castellà i comença a publicar poemes en català, a imatge dels que Rubió i Ors havia publicat des del 1839 al *Diario de Barcelona* (Vall 1996).

La dècada de 1850 és, segurament, la més important per a la primera etapa de l'erudició catalana: és la dècada que assenta les bases dels anys a venir. I Bofarull hi contribueix amb dos fets importants per a la història de la literatura i, també, de la llengua i de la cultura. El 1858 cura l'antologia *Els trobadors nous*, que aplega poesies dels seus contemporanis. El 1859 és l'artífex de la «restauració» dels Jocs Florals a Barcelona (Domingo 2018).

La dècada de 1860 és, sens dubte, la més prolífica en la carrera de Bofarull. Home respectat, present en tots els debats públics sobre la llengua i la literatura, publica el 1862 *L'orfeneta de Menargues*, la primera novel·la catalana impresa després del *Tirant lo Blanc*. Durant aquesta dècada també es desenvolupa la tasca pròpiament gramatical de Bofarull, i ho fa de manera paral·lela als debats ortogràfics que, justament arran dels Jocs Florals, van tenir lloc entre l'erudició catalana. En aquest epígraf tots aquests debats no es tindran en compte; altrament, han estat estudiats de manera excel·lent per Segarra (1985a), que en dona una panoràmica general. Com que un dels episodis centrals d'aquest debat és la confrontació entre Bofarull i Aguiló, pot ser útil consultar també Ginebra (1996b) i Tomàs (1996).

Més enllà d'aquests aspectes polèmics, sovint reflectits a la premsa, Bofarull és autor d'una gramàtica important, els *Estudios, sistema gramatical y crestomatía de la lengua catalana* (1864), l'ortografia de la qual serví a la segona edició del diccionari de Labèrnia, i juntament amb Adolf Blanch d'una *Gramática de la lengua catalana* (1867). Les dues gramàtiques destaquen pel coneixement, potser indirecte, de la incipient filologia romànica europea i de les fonts d'altres territoris dels països catalans —és, per exemple, l'únic autor català de mitjan segle que cita Amengual. Bofarull, però, també és important per dos altres motius, encara. En primer lloc, perquè és el primer autor que supera de manera sistemàtica i militant el llemosinisme tradicional, d'una manera molt més consistent de la que ja havia practicat, cinquanta anys abans, Josep Pau Ballot. I, en segon lloc, perquè en Bofarull és en un dels primers autors en què es veu una superació de la distribució dels usos lingüístics propis de la primera generació romànica. Una superació tímida, si es vol, però tanmateix important i rellevant.

En aquest apartat, abans d'estudiar les obres gramaticals de la dècada de 1860, es fa un recorregut per les fites principals de Bofarull en les dècades precedents. S'estudia com evoluciona del llemosinisme clàssic a una defensa constant de la independència del català, com elabora un discurs sobre la història de la llengua catalana i com, finalment, aquests elements conflueixen en les seves obres gramaticals.

2.1 *La superació del llemosinisme*

A la dècada de 1840, durant els primers anys de producció escrita, Bofarull practicava el llemosinisme ambiental o onomàstic en què es movien els autors catalans del moment. Al poema «Mon accent!», que Ginebra (2009a: 56-58) considera el manifest ideològic del reusenc, s'hi pot veure l'ús del sintagma «llengua llemosina» per referir-se al català. El poema és un lament de les glòries passades de l'idioma, identificat amb el país, i hi apareixen els tòpics setcentistes recuperats a la primera poesia romànica: el català com a llengua dels antics, de savis, d'erudits i de trobadors. En aquest context, Bofarull es demana

Què es féu d'aquella llengua llemosina,
en los palaus dels reis sempre parlada,
per los hòmens científics admirada,
com un lluent brillant hermosa y fina? (*apud* Vall 1996: 114).

S'enutja de qui no parla «català», però lamenta que aquests mateixos hagin abandonat un llibre «perquè escrit era amb llengua llemosina» (*apud* Vall 1996: 115). Davant de l'abandó de la llengua, Bofarull diu que es retirarà a les muntanyes, on tot sol compondrà poemes fins a la mort, i que quan li arribi l'hora cantaria, encara, en català:

[M]on últim prec amb català faria
i l'últim molt amb català diria,
pus català vull ser, fins a la mort (*apud* Vall 1996: 117).

Més enllà del comentari que es pugui fer del poema, es veu com Bofarull fa servir com a pràcticament sinònims el llemosí i el català. Si de cas, potser el llemosí fa referència a la llengua antiga, mentre que el català n'és la versió moderna. En qualsevol cas, es tracta d'un poema, i fer precisions lèxiques en aquest tipus de textos és arriscat.

Durant els anys 40 hi ha altres obres en què Bofarull també va practicar el llemosinisme. El 1846, en el pròleg a les *Hazañas y recuerdos de los catalanes* declarava haver-se plantejat escriure-les en «llemosín o catalán» (Bofarull 1846: VI), encara que s'acabés decantant pel

castellà. Com es veu, doncs, en una obra de caràcter històric els dos termes funcionaven de sinònims. Igualment, dos anys més tard, Bofarull publicà amb Marià Flotats la traducció castellana del *Llibre dels fets*. Ja, a la portada, s'hi deia que havia estat escrita «en lemosín por el mismo monarca», i a la introducció afegeixen:

[E]ra el lemosin en la edad media una lengua de las mas queridas y privilegiadas [...] Su origen no hay duda que es el romano vulgar mas ó menos cultivado en los paises que se hallan á ambos lados y mas próximos al Pirineo; y así vemos, que aun cuando se notara alguna diferencia entre el lenguaje de una y otra parte, con todo, el fondo, la etimologia, y hasta las radicales de todas sus voces son las mismas (Flotats & Bofarull 1848: 9).

Potser influït per la lectura dels filòlegs francesos i alemanys, potser perquè s'adonà que el català no podria pretendre mai un renaixement si continuava vinculat a l'occitanisme d'enllà dels Pirineus,¹²³ el 1854 la posició de Bofarull canvià, i des d'aquell moment defensà sempre la independència del català, la pertinència del nom i la inexactitud i l'error que era considerar el català i l'occità la mateixa llengua. El primer lloc en què expressà aquesta opinió fou en un article titulat, justament, «La lengua catalana». S'inclouïa a la sèrie d'«Estudios históricos» que Bofarull publicava al *Diario de Barcelona*. Allí, doncs, hi afirmà la independència del català respecte als dialectes del bloc occità, i tot i que va obrir la porta a considerar un possible origen comú de les dues llengües, va negar la utilitat de l'etiqueta *llemosí* per referir-se al català:

Cierto es que el catalan se confundió con el provenzal por ser lenguas parecidas, por haber dominado en Provenza los señores de Cataluña, y por ser ambos paises donde se cultivaron á la vez las letras académicamente: y cierto tambien que ya en remotos siglos se dió por algunos escritores el nombre de lemosin á nuestro idioma, con el cual se ha seguido bautizándole, sobre todo en nuestros días, creyéndose revestirle quizá con exterior mas literario; pero ni por ser idioma confundido con otro, ni por la razon que le proporciono un segundo nombre, como esplicaremos, debemos atrevernos á considerarle como un dialecto de pocos límites al contrario, para nosotros su valor es el de una lengua de las mas perfectas entre las neolatinas, independiente, de dominacion vasta, y por lo que toca á uniformidad, hasta superior á sus hermanas (Bofarull 1854: 3306).

Tocant, encara, el tema del possible origen comú del català i de l'occità, o de la semblança entre les dues llengües, Bofarull hi insistia, però també aprofità les lliçons de Raynouard per reafirmar-se en la idea que el català és una «lengua independiente» (Bofarull 1854: 5507).

¹²³ La relació entre Bofarull i el llemosinisme de més enllà de les Corberes, que s'allargà fins ben entrada la dècada de 1870 i que tingué moments més o menys tensos, es pot resseguir a al primer capítol de Rafanell (2006), i especialment a (2006: 72-126).

Bofarull feu servir, encara un cop més, el terme *llemosí*. El 1857, amb motiu de l'arribada de les despulles d'Antoni de Capmany a Barcelona, Bofarull publica al *Diario de Barcelona* un poema en què diu:

Tu has fèt saber lo que Barcino era
en sas arts y marina;
los triunfos que guanyá nostra bandera
y'l poder de la llengua llemosina (Bofarull 1857a)

Ara bé, és l'últim testimoni d'aquest ús, potser condicionat pel fet que és un poema, o potser condicionat pel fet que havia d'aparèixer a una *Corona fúnebre* que no es va arribar a publicar mai. De fet, a continuació del poema de Bofarull n'hi ha un de Balaguer datat el 1r de juliol de 1854. ¿Podria ser, per tant, que el poema de Bofarull fos anterior a l'article «La llengua catalana» d'aquell mateix 1854? Això sembla que és el que interpreta, sense dir-ho, Vall (1996: 97). En qualsevol cas, el mateix Bofarull el 1858, un any després, va canviar el sintagma *llengua llemosina* per *llengua catalana*, i va deixar l'estrofa així:

Tu has fèt saber lo que Barcino èra
en sas arts sèmpre ufana,
los triunfos que guanyá nostra bandera,
y l' poder de la llèngua catalana (Bofarull 1858: 347)¹²⁴

Com diu Rafanell (2006: 76), és només un canvi menor. Certament. Però no pas gratuït. És la constatació que Bofarull havia decidit abandonar, definitivament, el llemosinisme. No només onomàstic, sinó també conceptual. En un text d'un any abans, el 1857 —però publicat per primera vegada també el 1858— Bofarull hi reafirmà la doctrina sobre la independència del català. Aquest text, que Ginebra (1988: 178) ha considerat l'obra més reeixida de Bofarull pel que fa als aspectes lingüístics, és la primera història de la llengua catalana feta amb documents de primera mà, fruit de la seva tasca professional a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, i també la primera història de la llengua no subordinada a la història literària (Ginebra 2021). Es tracta del discurs *La llengua catalana considerada històricamente*.

2.2 La llengua catalana considerada històricamente (1857)

La llengua catalana considerada històricamente fou el discurs llegit en la sessió inaugural de l'Acadèmia de Bones Lletres el novembre del 1857, corporació a la qual Bofarull havia entrat

¹²⁴ Ortografiat, també a Vall (1996: 158).

el 1852. Editat un any després, es reedità conjuntament amb els *Estudios, sistema gramatical y crestomatía de la lengua catalana* (Bofarull 1864) i, encara, fou inclòs en les *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* de 1868. És, com diu Ginebra, un text molt reeixit, que inclou les dues idees clau que Bofarull repetirà en les altres obres lingüístiques i que són interessants des del punt de vista ideològic: la defensa aferrissada de la independència de l'idioma, o antillemosinisme; l'exaltació de les grandeses, històriques i presents, del català; A més a més, hi ha també dades interessants sobre la suposada decadència del català durant l'edat moderna, i algunes informacions que serveixen per veure com Bofarull estava al cas de les novetats filològiques que es produïen Pirineus enllà, i encara es veu com Bofarull accepta la legitimació del castellà com a llengua comuna de la nació espanyola.

Pel que fa al primer aspecte, això és, a la independència del català, les idees de Bofarull són semblants a les de 1854, si bé potser són més explícites. Des del principi que es dona per descomptat que el català és una llengua independent, *català* és l'únic glotònim que es fa servir i a més a més, situa l'estatus del català al costat de qualsevol altra llengua: «la lengua catalana no es un dialecto provincial, sino la lengua de una nacionalidad que tiene su literatura, su historia y sus laureles» (Bofarull 1857b: 71). A singularitzar el català també hi ajuda la història de la llengua que traça: Bofarull fa descendir-lo del «romano rústico» —potser assimilable a la *langue romane* de Raynouard—, i el contraposa clarament al provençal, dialecte que si de cas va influir el català a partir de la unió de Ramon Berenguer III i Dolça de Provença, i a la koinè —Bofarull no empra aquest terme— trobadoresca (Bofarull 1857b: 53-54).

Quant al segon aspecte, els discursos sobre les grandeses del català seran habituals en bona part de les obres erudites de la segona meitat del XIX, sobretot de les que surten dels cercles principals de la Renaixença. En Bofarull, si de cas, tenen interès per tal com sovint són fruit de recerca de primera mà a l'Arxiu de la Corona d'Aragó i, en el cas d'aquest text, per l'estadi primerenc d'aquesta mena de discursos. Les grandeses del català tenen a veure amb el passat gloriós de la llengua, que correspon al passat gloriós de la Corona d'Aragó.

Així, una altra de les idees clau de Bofarull és que la plenitud política d'una llengua, o la seva plenitud, està estretament relacionada amb la plenitud política de la nació que la parla. Ginebra (1988: 195) va detectar aquesta idea en el primerenc article de 1854, però és aquí on Bofarull n'ofereix alguns exemples més clars, com ara quan explica com el català fou la llengua preponderant de la Corona d'Aragó a causa de tots els mèrits econòmics i polítics que acumulava Catalunya:

[N]aturalmente el estado catalan fué el que vino á ser mas preponderante, ya por ser catalan el principe y residir la corte en Barcelona, ya por ser catalanas las córtes generales de toda la nacion, ya por ser catalana la marinería de las embarcaciones que iban á las conquistas, y por haberse comunicado dicho idioma á los demás estados que se fueron adquiriendo, ya, linalmente, por haberse dado en la costumbre, que atestiguan escritores nacionales y extranjeros, de apellidarse con el nombre comun de catalanes á todos los súbditos de Aragon, en las regiones estrañas donde estos lucharon en busca de gloria (Bofarull 1857b: 61).

O encara com Bofarull s'adona, ja aleshores, dels usos lingüístics de la Cancelleria Reial, que feia servir el català en una multitud d'usos internacionals —al costat de l'aragonès i el llatí, que Bofarull obvia (vg. Colón 1989: 237-240):

[E]s siempre la lengua catalana la que se emplea constantemente, lo mismo si hablan con el sucesor de San Pedro, que con los beyes de Africa, lo mismo si se dirigen á las potencias del norte que á los principes orientales y á los se hores y comunidades del mediodía. En catalan escriben al Pontifice al rey de Francia, al de Inglaterra, al de Sicilia y al de Armenia; á los duques de Atenas, á los de Borgoña, de Bar, de Lancastre, y de Beziers; á los condes de Lautrec, de Logavilla y de Foix; á los vizondes de Rosa y de Cosarans; en catalan obligan á leer á la reina de Chipre, al Soldan de Babilonia, al almojarife de Menorca, al alcaide de Bujia, á los reyes de Granada, del Algarve, de Tunez, de Bona, de Benimarin y de Terecen, donde tienen sus embajadores; en catalan, por fin, escriben á los prohombres de Marsella y á otras varias municipalidades y señoríos que seria infinito mencionar (Bofarull 1857b: 61-62).

Després de cada fragment, a més, s'hi inclou la nota al preu corresponent, tot indicant el lligall de l'ACA de què havia tret la informació: tot un exercici d'erudició al servei del discurs (socio)lingüístic. A continuació Bofarull ressegueix tot d'obres científiques, tècniques, filosòfiques i jurídiques que es redactaren en català durant l'edat mitjana (Bofarull 1857b: 205-210) i es fa ressò dels filòlegs moderns que s'han ocupat del català. Aquest punt és interessant, perquè demostra un cop més que el reusenc estava ben informat de les novetats filològiques europees, i hi cita una bona nòmina d'autors estrangers, entre els quals destaquen Grimm, Bopp, o Diez, però també els nord-catalans Cambouliu o Puiggarí, que ell considera, és clar, «francesos» (Bofarull 1857b: 70).

Tots aquests elements ja havien estat estudiats i posats de relleu per Ginebra (1987, 1988); tanmateix, hi ha un darrer aspecte sobre el qual, fins ara, no s'hi havia prestat gaire atenció. Es tracta d'una certa legitimació del castellà com a llengua comuna de l'Espanya moderna. Ja en l'article de 1854 es podia percebre aquesta actitud. Allí Bofarull, explicant la unió dinàstica d'Aragó i Castellà i l'entronització de Carles I, hi deia:

Entonces renacia la antigua España, y haciéndose precisa la adopcion de una sola lengua como oficial para la corte única, *naturalmente* hubo de señalarse la del centro, la que hablaba y en que havia sido educado el monarca universal (Bofarull 1854: 5507, subratllat afegit).

No sembla que l'adverbi, «naturalmente», sigui gratuït: al contrari, demostra una concepció clara de la manera com havia d'evolucionar la història sociolingüística de les llengües d'Espanya des del segle XVI. És, però, novament al discurs de 1857 que aquests elements es desenvolupen amb més detall. Així, en un passatge que fa referència al mateix moment històric, això és, l'entronització de Carles V, exposa la naturalitat amb què entenia que la llengua d'adopció del nou monarca fos la castellana:

¿[Q]ué lengua habia de aprender, sino la del territorio en donde se habia clavado el solio que le esperaba? Mas aun: ¿como no habia de ganar en importancia la lengua de Castilla, si habia de ser el nieto de los Católicos, ocupando con omnipotencia el sólio hispano, el héroe dichoso á quien la Alemania elegia para el regimiento de su imperio, y á quien contemplaba atónito el orbe entero, por ver en sus obras la mano de un nuevo Alejandro? (Bofarull 1857*b*: 43).

Una llengua que, segons Bofarull, els catalans —les elits catalanes— de l'edat moderna es feren seva activament, també a través de la literatura:

Aun cuando sea, indistintamente para todos los españoles, una necesidad imprescindible el conocimiento de la lengua castellana, como medio de unir mas y mas el espíritu nacional, y sobre todo, porque, en los siglos que tienen de predominio, participa tambien nuestros escritores de la gloria que ha obtenido (Bofarull 1857*b*: 46-47).

I insistia, finalment, en la idea que el castellà havia de ser la llengua comuna a tot Espanya, tot destacant el paper subordinat de Barcelona en l'economia i la política espanyoles del XVI i completant l'equació segons la qual la castellana era l'única llengua espanyola vàlida:

Siendo ya Barcelona no mas que ciudad secundaria respecto de la nueva corte de España, dejaba de tener tambien, en gran parte, el brillo que ostentó como astro vivificador y conservador de la lengua catalana. La castellana era, desde entonces, la lengua española, tanto para los representantes de los monarcas extranjeros, como para todos cuantos tuviesen que dirigirse oficialmente al Gobierno de España; y aun cuando, al celebrar sus córtes los estados de la Corona de Aragon usaron, como siempre, el catalan, con todo, tales asambleas eran ya menos frecuentes, su lenguaje era extraño al monarca que las presidia, y precisadas nuestras corporaciones, para hablar con el gobierno, á emplear el lenguaje oficial, el catalan hubo de debilitarse lentamente, y decimos debilitarse, porque su situacion era como la de aquel enfermo que siente decaidas sus fuerzas, aunque conserva clara la razon, y no desconfia que, con el tiempo, pueda recobrar una parte, no el todo, de su salud perdida (Bofarull 1857*b*: 44).

En aquest fragment hi apareix, per fi, l'últim gran element que val la pena comentar des del punt de vista ideològic, això és, la decadència del català durant l'edat moderna. La visió de la decadència en aquesta primera època, com ha fet notar Ginebra (1988: 196) és, bàsicament, negativa. I així, es lamentava de la sort del català i de la pèrdua d'àmbits d'ús durant el segle XVIII:

Todavía le faltaba á nuestra lengua un golpe mas duro debilitar, en mayor grado, sus esfuerzos: habia de sentir sobre si el pie de un dominador, que, si bien no tenia bastante peso

para ahogarla, podía, con su espada, impedir que se acercaran los que hasta entonces le prestaron ayuda y consuelo: el cambio de instituciones, la supresion de las antiguas córtes, la desaparicion de los concejos municipales, y hasta de las Generalidades ó Diputaciones, que, en su círculo, no habian renunciado jamás al uso de su lengua nativa, era otra herida profunda para magullarla, ya que no extinguirla.

I acceptava que el català havia de ser, per sempre, una lengua subordinada, com tantes altres llengües europees que no tenien estat, com el gaèlic, l'hongarès, etc. i, molt significativament, els catalans de Perpinyà, sota l'òrbita del francès:

Nuestra lengua no pudo ser tan feliz como la portuguesa: solo pudo quedar esclava así como el húngaro del alemán, como el gaelico del inglés, como el flamenco del francés!... Aun mas: ¡los catalanes se habian de ver obligados à aprender, nó una lengua oficial, sino dos, pues mientras que en Cataluña aprendemos el lenguaje de Castilla, en Perpiñan nuestros hermanos tienen que aprender la lengua de París!! (Bofarull 1857b: 68).

Però, amb tot, acceptava que la llengua continuava bategant, perquè alguns àmbits de la vida privada havien estat en català fins feia molt poc, i alguns encara ho eren:

Sin embargo, ni aun en este estado dejaba de tener vida nuestra lengua, pues vive todavía una generacion, que ha sido testigo del uso que de ella hicieron sus antecesores, ya en la enseñanza, ya en las relaciones comercia les, ya en la correspondencia particular; y no se han cumplido quizá, dos años, que aun la conservaba para todos sus usos interiores, y como un grato deber, una corporacion antiquísima respetable de esta ciudad, el cabildo de nuestra Catedral (Bofarull 1857b: 46).

I concloïa el text anunciant una nova joventut que ressuscitaria la llengua, ni que fos en la poesia, és a dir, anunciava la Renaixença que ell mateix contribuïa a construir. Una Renaixença, cal tenir-ho present, que contribuirà des de la catalanitat a construir la història literària d'Espanya:

Esa juventud es la que prepara su brillante porvenir: ella es la que ha el polvo de nuestras antiguas lirás, para cantar, no ya como chocarreros juglares, sino como donceles enamorados y celosos de su patria; ella es la que ha hojeado nuestras veneran das crónicas, en busca de imponentes figuras y de grandes nombres para dar realce á las concepciones literarias y artísticas de estos tiempos; ella es la que recorre pacífica las cordilleras y quebradas de nuestros montes, en busca de nuestros cantos populares, deteniéndose ante la aislada quinta, para oír el canto de San Ramon, con que arrulla la madre al tierno niño, ó escuchando el eco del torrente, que le repite la cancion de la cárcel de Lérida, ó de los estudiantes de Tortosa, entonadas, con dulce melancolía, en lontananza, por las doncellas que se dedican á la cosecha; ella salpicará de nuestros antiguos códices, historias y registros las muchas voces genuinas que faltan en nuestros diccionarios; ella es la que, concienzuda y resuelta, cortará el vuelo de aquellas celebridades de mala ley, que, improvisadas y alrevidas, á manera de indisciplinados guerrilleros, pudieran comprometer la santa causa que han de defender soldados mas diestros; ella evitará que el nombre de gloria se confunda con la especulacion, y hará ver á los plagiaríos, que no basta mudar el nombre á los objetos para apropiárselos; ella, por fin,

completará la parte que le corresponde, para coadyuvar á la formacion de la historia general de la literatura española (Bofarull 1857b: 71-72).

La lengua catalana considerada históricamente, doncs, és un document important per a la història de la lingüística catalana: és, segurament, la primera història de la llengua autònoma, independent de l'occità, sí, però també independent de la literatura; a més a més, Bofarull hi aporta material inèdit de la seva feina a l'ACA. Però el discurs és encara més important com a testimoni del pensament lingüístic de Bofarull en la primera etapa de la seva producció lingüística. Hi destaquen, ja, els temes més transversals del seu pensament lingüístic: la defensa de la independència del català respecte de l'occità, la lloança de les glòries passades del català, que coincidien amb la plenitud política de la Corona d'Aragó, la decadència inevitable de la llengua en decaure políticament la Corona; paral·lelament, Bofarull basteix un discurs en què legitima que el castellà sigui la llengua comuna de tot Espanya, i en certs casos, sembla que fins i tot superior al català, quant als usos —no pas quant a la dignitat de l'idioma.

Com indica Ginebra (1988), durant els anys 60 Bofarull va gaudir d'un elevat prestigi literari, acadèmic i erudit, i també gramatical, que va utilitzar per a lluitar aferrissadament per defensar la seva proposta de codificació gramatical i ortogràfica del català (Ginebra 1988: 67). Com s'ha vist, és la dècada en què Bofarull publica les dues gramàtiques. El 1864 va veure la llum la que, sens dubte, seria la seva obra més popular, els *Estudios, sistema gramatical y crestomatía de la lengua catalana* i el 1867, en col·laboració amb Adolf Blanch, la *Gramática catalana*. En aquesta dècada també va publicar la sèrie periòdica «Escollis de la lengua catalana», en què contraposava el seu model lingüístic al de Marià Aguiló (Ginebra 1987, Tomàs 1996).

2.3 *Els Estudios, sistema gramatical y crestomatía de la lengua catalana (1864)*

L'obra cabdal d'aquest període, *Estudios, sistema gramatical y crestomatía de la lengua catalana* (1864), ha estat estudiada per Ginebra (1988), qui n'ha descrit tant la gènesi com el contingut; també ha estat analitzada per Bellés (en premsa [2023]), on es destaca la iconocitat que té del pensament lingüístic hegemònic entre els renaixencistes de mitjan segle XIX. Com diu Ginebra (1988), Bofarull emprengué l'obra esprés dels fracassos dels primers anys 60 per trobar una codificació per a la llengua catalana; esperava, així, que servís de punt de partida,

com a mínim, per a la unificació gramatical i ortogràfica. Potser era una obra provisional, però, com diu Ginebra mateix (1996c: 71; 2009a: 62), el volum es convertí en la gramàtica de referència per als autors catalans de la segona meitat del segle XIX. Es tractava, en paraules de Bofarull, de proposar un sistema unitari que posés fi al suposat caos gramatical que imperava:

Si el lector fuere catalan y tuviere necesidad de escribir en su idioma natural, atienda, para reconocer la utilidad de mi obra, á que, cuando ménos, le facilito un sistema, como, bueno ó malo, debieran tenerlo todos los que escriben, pues, si bien se observa, muchos son los que no tienen ninguno, usando, á veces en una misma página, una voz de tres ó cuatro maneras distintas (Bofarull 1864: 3).

L'obra es divideix en tres parts, que corresponen als tres elements del títol. En primer lloc, hi ha els *Estudios sobre la lengua catalana* (Bofarull 1864: 5-75), en segon lloc hi ha el *Sistema gramatical de la lengua catalana* (Bofarull 1864: 77-147) i, en tercer lloc, la *Crestomatía de la lengua catalana* (Bofarull 1864: 149-176). Finalment, com s'ha dit, l'apèndix reproduïa el discurs *La lengua catalana considerada històricamente* (Bofarull 1864: 179-214). Cada part funciona amb una certa autonomia, i té característiques diferents, si bé el discurs ideològic subjacent és comú a tota l'obra.

2.3.1 Els *Estudios sobre la lengua catalana*

Els *Estudios* són, sens dubte, la part més interessant per a l'anàlisi ideològica, ja que és on Bofarull desenvolupa explícitament alguns dels judicis sobre la llengua. El text havia estat llegit en qualitat de memòria a l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona (Ginebra 1988: 179), però segurament no s'havia publicat fins aleshores. Estan formats per tres capítols, que corresponen a cada una de les tres etapes de la història de la llengua que havia esbossat Bofarull mateix al *Diario de Barcelona* el 1854.

El primer capítol explica els orígens de la llengua, i l'expansió fins al segle XIV. És el capítol més interessant, en tant que és on Bofarull reflexiona sobre el nom i la identitat de la llengua, en relació amb l'occità i amb tota la Romània. El segon capítol correspon, a grans trets, a la decadència, i abraça del segle XVIII al XVIII. Finalment, el tercer capítol repassa la història de la Renaixença. Al final de cada capítol, Bofarull inclou alguns textos per mostrar l'estat de la llengua que, com s'ha dit (Bellés en premsa [2023]), són significatius de la ideologia que l'autor projectava sobre cada període.

Quant als orígens i a la identitat de la llengua, Bofarull es reafirma en les tesis que havia defensat en l'article de 1854 i en el discurs de 1857 i sosté l'existència un suposat «romano

rústico», dels qual en derivarien les llengües romàniques. Un tronc comú d'aquestes llengües hauria estat l'occitanocatalà, un romanç que «antes del siglo XIII podia considerarse como una misma lengua en ambos lados del Pirineo» (Bofarull 1864: 7), però que després de la desfeta literària dels trobadors —i aquí cal llegir-hi, sens dubte, després de la desfeta militar de Muret el 1213— es dividiren en dos blocs; mentre que el primer bloc, Corberes enllà, «se subdividió en muchas é infinitas [ramas], la mayor parte estériles», l'altre, Corberes ençà, «se desarrolló frondosa y robusta, dando cada dia mas óptimos frutos y pudiendo ser considerada como un verdadero árbol plantado en fecundo suelo» (Bofarull 1864: 7).

La diferència entre aquests dos resultats fou, per a Bofarull, «la importancia nacional y el espíritu historico procedente de aquella». És a dir, un territori sense poder polític com l'Occitània de la baixa edat mitjana i de l'edat moderna no necessita una llengua, sinó tot just un dialecte perquè els seus habitants puguin entendre's; en canvi, la Catalunya de la baixa edat mitjana fou una gran potència política i cultural per la qual cosa el català fou també una gran llengua. Es veu, un cop més, com per a Bofarull la plenitud d'una llengua anava necessàriament vinculada a la plenitud política de la nació que la parlava. Fou, justament, la decadència política —i per tant també cultural— de la Corona d'Aragó el que propicià que el català no continués en el concert de les grans llengües europees del segle XV en endavant.

Abans d'ocupar-se d'aquest aspecte, val la pena fer notar que la posició de Bofarull, als *Estudios*, és menys ferma que en els dos textos anteriors pel que fa a l'antillemosinisme. Així, el 1854 considerava que alguna «semejanza ó igualdad, más o menos exacta, [...] pudo haver en algun tiempo entre el lemosín y el catalán», però en qualsevol cas s'hauria desfet després del segle XIII (Bofarull 1854: 5507). Igualment, al discurs de 1857 hi diu que la llengua catalana és rica, perfecta y uniforme antes del siglo XIII» i deixa ben clar que el límit pel nord és el «Rosellon», és a dir, les Corberes (Bofarull 1857b: 59). És a dir, no és pas que als *Estudios* Bofarull retrocedeixi a posicions de la dècada de 1840; senzillament, atenua el discurs, dilueix la història prèvia al segle XIII per no fer-se fort en la diferenciació entre les dues llengües. Com ha dit Ginebra (1989: 153) aquest lleuger canvi d'actitud podria respondre a la posició del filòleg més autoritzat del moment a Catalunya, Milà i Fontanals. En qualsevol cas, val la pena fer notar com en els dos llocs relaciona poder polític amb plenitud de la llengua.

Continuant amb els *Estudios*, al segon capítol Bofarull s'ocupa de la decadència de la llengua. Com a l'article de 1854, el replegament comença amb l'entronització dels Trastàmars i la castellanització de la cort, i va seguit de la unió dinàstica amb Castella, el

trasllat de la cort a Madrid, la Guerra dels Segadors i, és clar, la Guerra de Successió i la política borbònica. Ara bé, cal fer una matisació perquè la idea de Bofarull, i de bona part dels romàntics, no és la que es pot tenir avui en dia. Per a Bofarull la decadència és, fonamentalment, formal i, més concretament, literària. Així, per al reusenc el segle XV fou el de l'edat d'or, amb els noms de «Ferrer, Febrer, mosen Jordi (el imitador de Petrarca), Fonollar, Roig (el autor del llibre dels consells) y sobre todo el de Ausias March, de ese Petrarca de la *nación catalana*» (Bofarull 1864: 15), i que a partir d'allí començà la decadència. Durant el segle de la decadència, hi hagué dos tipus d'autors. D'una banda, autors cultes com Serafí, Fontanella o Pujol; de l'altra, el rector de Vallfogona. Bofarull es lamenta que els primers no tinguessin èxit o ressò, i que en canvi Garcia en tingués: prioritzant la literatura que ell considerava baixa, s'obria la porta que fos el castellà qui ocupés els àmbits alts de la literatura (Bofarull 1864: 29-35).

Ara bé, la decadència, com deia, és només en els àmbits oficials i, especialment, literaris, ja que en els àmbits professionals i, sobretot, familiars el català continuà essent la llengua única. També en l'ensenyament:

Durante tal decadencia, sin embargo, la lengua materna, que ya de ningun modo es oficial, ni para el servicio interior de Cataluña, como lo era antes del asalto de Barcelona en 1714, se conserva para el uso de todos los actos administrativos en el seno de respetables corporaciones, como era entre otras el cabildo de la catedral; es asimismo la lengua del comercio, la única para enseñar la doctrina cristiana y aquella con que se dán á entender los maestros y con que aprenden á leer y escribir (por supuesto sin mas sistema gramatical que el buen sentido del maestro,), los alumnos de las escuelas de primera educación, cuyo caudal de libros de enseñanza vienen á constituir las Bassarolas, el fra Anselm, el devot Pelegrí y la Nombra (Bofarull 1964: 35-36).

Mentre la llengua es troba en aquesta situació, s'acosta una època de canvis que donen lloc a la Renaixença, de la qual, tanmateix, hi ha un gloriosíssim antecedent, Antoni de Capmany. Així, Capmany, «verdadero orgullo de la antigua nación catalana», dona pas al segle XIX, que com l'au fènix, és el segle de la recuperació de la llengua catalana —o almenys de la literatura culta. Començat el segle,

falto de instrucción en general el pueblo catalán, sus hijos llegaban á considerarse, sin saber por qué, como inferiores, al hablar con los de otras provincias españolas, por no poder expresarse en la lengua nacional, mirada por aquellos como lenguas mas difícil y científica, puesto que solo la veian emplear por los abogados en sus escritos, por alguno que otro predicador en señaladas fiestas, y por aquellas personas que tenian autoridad ó mando (Bofarull 1864: 40-41).

És a dir, els catalans se sentien inferiors perquè no sabien castellà, que era la llengua que, a diferència dels segles de la decadència, es feia servir en els àmbits oficials. Ara bé, les coses van anar diferentment de com hom s'esperaria, i a poc a poc entre els catalans va anar cristal·litzant un sentiment que volia fer renéixer la pròpia llengua. El més interessant d'aquest capítol és, en primer lloc, la valoració que fa de Ballot, i en segon lloc el desenvolupament de la Renaixença, de la qual, com es veurà, Bofarull es reserva una part rellevant de protagonisme.

Sobre Ballot, que després reconeixerà com a model, en lloa l'esforç, però el considera inútil, ja que per a ell la gramàtica havia de servir per al comerç i els usos funcionals, i Bofarull considera que

á medida que se desarrolla la ilustracion pública y toman arraigo las nuevas ideas en las grandes ciudades, centros de civilizacion, el estudio y aplicacion de la lengua castellana se hace mas comun entre el comercio y otras elevadas clases de la sociedad catalana (Bofarull 1864: 46).

La pregunta pertinent és: ¿quina funció tenia la llengua si la gramàtica de Ballot quedava invalidada per mor del la seva orientació pràctica? I la resposta és òbvia: per a Bofarull, i per als homes de la Renaixença, la funció de la llengua catalana era, primordialment, ocupar els àmbits alts de la societat. La poesia, en primeríssim lloc, però també la literatura en prosa, com la novel·la, i fins a cert punt la premsa. Però els usos tècnics, és a dir, la universitat, el comerç, la comptabilitat, tot eren usos que s'havien de fer en castellà; també els usos privats, com la correspondència. I aquests són, precisament, els usos que Ballot preveu per al català.

Deixant de banda Ballot, Bofarull explica també els orígens de la Renaixença, d'un moviment que havia de «redignificar» la llengua catalana. Per a ell, Aribau i Miquel Martí Cortada són precedents individuals del renaixement de les lletres. Els autèntics iniciadors del moviment són els drames castellans de Jaume Tió —Bofarull també n'havia escrits—, las *Bellezas y recuerdos de España* de Pau Piferrer i, és clar, les poesies de Rubió i Ors. Els fets que precipitaren la Renaixença estan ocupats, en bona part, per ell mateix, i en destaquen l'antologia *Los trovadors nous* (1858) i la restauració dels Jocs Florals el 1859, de la qual ell mateix en fou un dels artífexs.

Al final de cada un d'aquests tres capítols, es troben els textos que il·lustren l'estat de la llengua en cada període. Com s'ha dit, les tries no són gratuïtes. Per a l'edat mitjana, Bofarull selecciona la *Crònica* de la guerra dels albigesos —un text en occità que vol servir per demostrar la «independència» del català. En aquest punt, Bofarull remet als fragments del

Llibre dels fets que ell mateix inclou a la *Crestomatia* perquè el lector vegi la diferència entre la llengua d'oc i la llengua catalana (Bofarull 1864, 15-16) . Hi inclou, també, quatre textos administratius que han de servir per demostrar la unitat de la llengua, ja que són representatius de tot el domini lingüístic: Perpinyà, Lleida, València i Mallorca.

Per a la l'edat moderna hi posa, en canvi, textos de marcat caràcter dialectal, de manera que demostra com la pèrdua de poder polític és el que dialectalitza i fragmenta la llengua. En concret, reporta la dedicatòria de Lluís Galiana a Carles Ros a la *Rondalla de rondalles* (de 1767, tot i que publicada el 1820) i el pròleg de la *Rundaya de rundayas en mallorquí* de Tomàs Aguiló i Cortès (1815). Són dos textos concebuts ja per llurs autors com a marcadament dialectals, i en efecte s'hi poden veure algunes de les característiques més prototípiques de cada dialecte. Per al valencià, usos de formes apitxades, i amb grafia castellana (*netecharse, llecha, chents*, però *vaig*), algunes formes lèxiques ara típicament meridionals (*hui, enans, forem*). Per al mallorquí, la presència de l'article salat —que Bofarull (1864: 80) considerava que s'havia estès durant l'edat moderna— (*se terra, es net, s'òu*), de ioditzacions (*güya, veyá*), accentuació dels enclítics (*estamparhó*, amb l'accent d'Aguiló i Cortès), i també algunes formes lèxiques, com *atlot, bístia*.

I per a la literatura contemporània, és a dir, de la Renaixença, Bofarull fa una mostra representativa de cada un dels grans territoris del domini lingüístic: Catalunya, València i Mallorca. Són tres poemes que serveixen, segons l'autor, per il·lustrar les diferències que hi ha entre català, valencià i mallorquí en el català modern, després que el llarg procés de decadència dialectalitzés la unitària llengua medieval.

Per a Catalunya va triar el poema «La Soledat» de Francesc Permanyer—i que el mateix Bofarull havia inclòs, el 1858, a *Los trovadors nous* sota l'epígraf de «Sentiment». Per a Mallorca hi va incloure «A un al·lot» de Miquel Victorià Amer que, com l'anterior, havia estat present ja a l'antologia de *Los trovadors nous*. D'estil dialogat, és «representatiu» de Mallorca en tant que incorpora algunes particularitats dialectals. Finalment, per al País Valencià tria el poema «Ais de lo sprit», de Benet Altet i Ruate, el model lingüístic del qual es manté, formalment, dins dels canons de la llengua culta.

Com es pot veure, l'excepcionalitat que per a Ginebra (2021) era *La llengua catalana considerada històricamente*, en què la història de la llengua no se subordinava a la de la literatura, desapareix en els *Estudios* que són, tanmateix, un assaig molt interessant de sintetitzar i explicar la història del català des dels paràmetres de la Renaixença

2.3.2 El Sistema gramatical i la Crestomatía de la lengua catalana

El *Sistema gramatical*, és a dir, la gramàtica pròpiament dita, és la part central del volum i, de fet, el que en motiva les altres dues seccions. És una gramàtica que, com se sap, segueix la de Ballot (Ginebra 1988, 1996c; Segarra 1987). Bofarull mateix admet que només el modifica allà on ho creu necessari:

El sistema que he seguido para esta [gramatica] es sumamente sencillo: la gramatica de Ballot [...] me sirve de guia: corrigiendo en ella lo que está equivocado, o añadiendo lo que se ha omitido, y quitando lo que está de sobra, creo conseguido mi objeto (Bofarull 1864: 68).

La gramàtica, és, doncs, la consolidació del català acadèmic de tradició moderna (Segarra 1985a). És, és clar, lleugerament diferent de la de Ballot, ni que sigui en primera instància pel canvi de la metallengua, que obliga Bofarull a efectuar alguns canvis de redactat. Així, si Ballot descrivia (o prescrivia) el català a partir del català, Bofarull ho fa a partir del castellà, motiu pel qual tot sovint ha d'afegir-hi la traducció a aquesta llengua., com per exemple —entre molts de possibles—, a propòsit de l'article: «El articulo masculino, equivalente al *el* castellano, es constantemente *lo*» (Bofarull 1864: 77).

Com que Ginebra (1988: 211-270) l'ha descrita i l'ha posada en relació amb el seu context gramatical vuitcentista, no cal insistir-hi. Bastarà recordar alguns dels elements més importants, pel debat sobre el model de llengua que va tenir lloc a la segona meitat del segle, i que tanmateix no són l'objecte de la tesi. Es tracta, més aviat, d'aspectes ortogràfics. Així, Bofarull era un ferm defensor dels plurals en *-as*, i condemnava explícitament les formes amb *-es*: «se escribirá siempre *casas, voltas, montanyas, vilas*, y no *cases, voltes, montanyes, viles*» (Bofarull 1864: 81), i rebutjava la *ç*: «esta letra queda absolutamente prohibida en el language catalan, tant por carecer de este timpo las imprentas, como por no encontrarse en los escritores fijado su uso» (Bofarull 1864: 127).

Finalment, Bofarull ofereix una crestomatia, és a dir, una selecció de poesies que responien a un doble objectiu. En primer lloc, servien per mostrar al lector l'evolució de la llengua literària, des de l'edat mitjana fins a la Renaixença, passant per «su sucesiva decadencia e inevitable renacimiento» (Bofarull, 1864: 149). És a dir, eren una manera de traçar, a partir de textos, la història que ell mateix havia explicat als *Estudios*. Encara més: eren una manera de justificar i demostrar la història que ell mateix havia explicat als *Estudios*.

En segon lloc, havia de servir per provar les seves tesis ortogràfiques. Pot semblar contradictori, ja que Bofarull assegura haver deixat els textos en la grafia original perquè es palesés com no havia existit mai una «verdadera ortografía de la lengua catalana» nacional (Bofarull 1864: 149). Ara bé, com ha fet notar Tomàs (1996), la crestomatia servia per atacar les tesis d'Aguiló, segons el qual hi hauria una ortografia nacional catalana medieval i serviria, de retruc, per justificar la tesi de Bofarull segons la qual les llengües s'haurien perfeccionat durant l'edat moderna, després de la invenció de la impremta, i que és per tant l'ortografia d'aqueta tradició la que s'ha de normalitzar per a l'ús contemporani.¹²⁵

L'interès de la crestomatia, doncs, és ideològic, més que literari. És més interessant la funció de l'antologia sencera que no pas els textos per ells mateixos. En qualsevol cas, per a la literatura medieval seleccionà les quatre grans cròniques, els *Cent noms de Déu* de Ramon Llull, el *Llibre dels àngels* i el *Regiment dels prínceps* de Francesc Eiximenis, el *Valeri màxim* d'Antoni Canals, el *Llibre del tresor* de Bruno Latini, la *Crònica de Sant Joan de la Penya*, un parlament a Corts de Joan de Navarra i el *Comte de Partinobles*, que tot i ser del XVI Bofarull data al segle xv. Per a l'època moderna, les *Cròniques d'Espanya* de Pere Miquel Carbonell, el *Llibre de consells* de Jaume Roig, el *Lunari* de Jaume Alemany, el *Sermó* d'Onofre Menescal, la *Crònica* de Pujades, els *Títols d'honor de Catalunya* d'Andreu Bosch, la *Imitatio* de Kempis, en la traducció de Bonaura, un parlament a les corts de 1706 i un discurs del bisbe Climent a Santa Maria del Mar el 1775. I, per a la literatura contemporània, el discurs presidencial de Milà als Jocs Florals de 1859 i els pròlegs a *Lo Gaiter del Llobregat*, als *Elements de poètica catalana, y diccionari de sa rima* de Pau Estorch i a *L'orfeneta de Menargues*.

Una anàlisi ràpida dels textos mostra, clarament, com serveixen per sostenir la seva tesi. La majoria són textos de l'edat mitjana, l'època daurada de la literatura catalana. Hi ha textos de tots els territoris, i de gènere literari i no literari. A l'edat moderna els textos que hi ha ja no són literaris, sinó pràctics: hi ha textos religiosos i historiogràfics que demostren com, abans de 1714, les corts se celebraven encara en català i com, després de l'ensulsiada austriacista, el català podia fer-se servir en alguns àmbits, com en el discurs del bisbe Climent de 1775.¹²⁶ Finalment, per a l'època contemporània, Bofarull hi posa els textos que considera fonamentals per explicar la Renaixença: el pròleg de Rubió i Ors, el discurs de Milà als Jocs

¹²⁵ Sobre aquest aspecte vg. Ginebra (1988) i Tomàs (1996).

¹²⁶ Cal tenir present que el bisbe Climent fou el promotor de la castellanització del Seminari de Barcelona, tasca a la qual, com s'ha vist, col·laborà ben activament Josep Pau Ballot, model gramatical de Bofarull.

de 1859, el pròleg que ell mateix havia escrit a *L'orfeneta de Menargues* i el pròleg d'Estorch als *Elements de poètica catalana*, l'únic tractat paralingüístic, exceptuant Ballot, que s'havia publicat en català al Principat, fora de les obres lexicogràfiques.¹²⁷

2.4 *La Gramàtica de la lengua catalana (1867)*

La gramàtica de 1864 va tenir una mena de segona part o d'eco, si es vol o pot dir així. El 1864 mateix va començar a aparèixer la segona edició, revisada i amb l'ortografia de Bofarull, del diccionari de Pere Labèrnia (cf. § VI.4.3). Com explica Ginebra (1988: 77), els editors del diccionari, els Germans Espasa, van encomanar a Adolf Blanch una gramàtica que complementés el diccionari; aquest va acudir a demanar ajuda a Bofarull, i entre els dos el 1867 donaren a llum a la *Gramàtica de la lengua catalana*. Si bé la doctrina gramatical segueix, majoritàriament, el text de Bofarull, cal considerar-la una obra independent. En primer lloc, perquè la contribució de Blanch és visible en alguns punts de discrepància (vg. Ginebra 1988: 183), com ara l'ús del terme *dialecte* en els consells que donen a les pàgines 88-89. I després, perquè és una obra més senzilla i orientada a la practicitat que els *Estudios* de 1864.

Aquesta obra prescindeix de la part històrica inicial i de les antologies de textos, i ofereix només un tractat gramatical pensat per als escriptors catalans. De fet, aquí el paratext inicial és més aviat curt: de tot just dues pàgines. Ara bé, la brevetat no li lleva interès. En aquesta introducció s'hi reprenen alguns temes interessants, com la identitat i la filiació del català i l'origen de la llengua, i s'hi explica per què l'obra és escrita en castellà.

Pel que fa a l'origen a la identitat del català, Bofarull i Blanch es mostren més contundents del que s'havia mostrat Bofarull el 1864. Consideren que el català és la llengua més antiga de les romàniques, veuen un error confondre-la amb el dialecte llemosí i pensen que tingué la seva màxima esplendor a finals del tres-cents:

De todas las lenguas neo-latinas es sin duda la catalana —que algunos erradamente confunden con el dialecto *lemosin*— la que mayor antigüedad cuenta, pues data cuando ménos del siglo IX ó X; y sin atrevernos á assegurar con Mr. Raynouard que sea la que mas se acerca al romano, debe sí convenir-se en lo antiguo de su fijacion y en la primacia de su robustez, ya plenamente viril á últimos del siglo XIV (Bofarull & Blanch 1867: 5).

¹²⁷ Es veu, novament, com Estorch no es trobava tan al marge de la Renaixença com s'havia dit (cf. § VI.5).

Val la pena aturar-s'hi un moment. El català és una *llengua*, és a dir, una entitat amb poder, si no polític, almenys cultural o simbòlic. Té unes institucions —dèbils—, com la RALBL i el Consistori dels Jocs Florals, té una incipient activitat, doncs, a tots els nivells. L'occità, en canvi, no té res de tot això. És, com havia explicat Bofarull als *Estudios*, un conjunt de dialectes sense ordre ni concert. Però ara, a diferència del que Bofarull havia defensat el 1864, ja no tenen aquell hipotètic origen comú. Al contrari, dona la llengua com a formada a partir del tombant dels segles IX a X, de manera que fan retrocedir el «naixement» de la llengua, almenys, tres-cents anys.

Sobre la llengua d'escriptura, Bofarull i Blanch reprenen un argument que començava a sonar com a tòpic, i que ho serà a mesura que avanci el segle: l'escriuen en castellà perquè l'entenguin no només els catalans, sinó tots els espanyols:

Por fin, dámosla en castellano para que de este modo sea fácil á todos los españoles conocerla y ¡ojalá que con su publicacion logrémos desterrar del mundo científico ciertas preocupaciones asaz vulgares é impropias de toda cultura! (Bofarull & Blanch 1867: 6).

És evident, però, que el públic de l'obra era català. Més aviat caldria pensar, com s'apuntava suara, que això és un recurs retòric. No és gaire arriscat pensar que l'obra estava escrita en castellà perquè, encara, era l'única llengua amb què concebien els textos assagístics i gramaticals, és a dir, els textos alts no literaris (Ginebra 1996b: 69). I hom encara podria demanar-se si hi podria haver hagut alguna pressió per part dels editors, però sembla menys probable si, seguint Ginebra (1988: 183), s'accepta que l'obra és un encàrrec fruit de la reedició del *Labèrnia* que era, justament, en català. I de fet ells mateixos, dos paràgrafs abans, havien dit que l'obra servia per superar la decadència en què vivia el català, per contribuir al renaixement de la llengua:

Y decimos restauracion, nó [sic] por que le juzguemos en el decadente estado tan parecido á la muerte que algunos y aun muchos quieren: antes al contrario, por la conciencia de sus condiciones de vida que tenemos; por contribuir en algo á la terminacion de esa época de verdadera decadencia, [...] que por circunstancias políticas de nadie ignoradas hasta el presente siglo, ha venido prolongándose en las de nuestro país (Bofarull & Blanch 1867: 6).

El cos de la gramàtica segueix l'esquema clàssic i descriu (i prescriu) el català acadèmic de tradició moderna, i els exemples no tenen cap contingut ideològic destacable. Ara bé, hi ha un element que és interessant: els consells per escriure en català, i la justificació prèvia, als quals s'ha fet referència abans a propòsit de l'ús del terme *dialecte*. És un fragment interessant, en què es comença retraient que la sintaxi del català, senzilla per naturalesa, s'ha engalanat

«impropia y escesivamente, con el ropaje, brillante sin duda, del idioma nacional, pero que en ningun modo se aviene, ántes por el contrario repugna á la naturaleza del catalán» (Bofarull & Blanch 1867: 87-88). Per solucionar-ho, proposen set consells per a tothom qui vulgui escriure en català: familiaritzar-se amb la llengua antiga, no fer servir arcaïsmes innecessaris, no mots dialectals desconeguts, excepte si és l'única solució genuïna, evitar la falta de sistema citat en l'escriptura, defugir l'anticastellanisme sistemàtic, i conèixer bé «las lenguas latina, italiana y francesa [...], así como tambien el de los dialectos provenzal, mallorquin y valenciano, junto con el del habla peculiar de cada una de las provincias ó localidades del territorio catalán» (Bofarull & Blanch 1867: 88-89).

És, justament, aquest fragment, el que sorprengué Ginebra (1988: 183), i havia de sorprendre, de fet, a qualsevol que conegués la posició de Bofarull en la qüestió territorial de la llengua. En efecte, sembla com si el valencià i el mallorquí no formessin part del català, o hi formessin part d'una manera vague, com el provençal. Per tant, és més que raonable atribuir aquest fragment —que, d'altra banda, no apareix als *Estudios*— a Blanch.

2.5 Els últims anys

Per si quedava algun dubte de la posició de Bofarull sobre la llengua, el 1878 publicà, a *La Renaixensa*, un article titulat precisament «La unitat de la llengua catalana en Catalunya, Mallorca y Valencia» (Bofarull 1878). Segurament era una resposta a un altre article que negava la unitat de la llengua (Ginebra 1988: 186-187), potser publicat a València o a Madrid. És un article lucidíssim, una defensa sentimental, lingüística i històrica de la unitat de la llengua catalana. Val la pena comentar-lo.

En primer lloc, Bofarull comenta que hi ha dues possibilitats per pensar que català, valencià i mallorquí siguin tres llengües diferents: l'antipatia entre províncies, i la diferència de parla entre cada regió. La primera possibilitat la descarta perquè, segons Bofarull, una nacionalitat conserva la llengua encara que se separi de la matriu i s'hi enemisti, i posa d'exemples els Estats Units d'Amèrica, enfrontats a Anglaterra i que continuen parlant anglès, o —d'una manera molt punyent—, les joves repúbliques sudamericanes i els rebels cubans que, malgrat tot, continuen parlant castellà, i continuaran fent-ho.

La segona possibilitat, diu Bofarull, és la causa de l'article. En primer lloc, ataca durament a qui nega la unitat de la llengua —i, de pas, reafirma la seva posició antillemosinista.

Los que tenen la vana il·lusió, ó mantenen la interessada ficció de que la llengua catalana s'ha partit en tres, y fins portan son interés al extrem de negar aquesta denominació, consignada per la Historia y repeida y defensada per Raynouard y quants célebres filòlechs se han ocupat de llenguas romanas, preferint denominar á la llengua mare y antiga ab un nom impropy y extranger, ab lo nom de llengua *llemosina*, que es una altre, parlada y escrita encara en nostres temps, y qual denominació obeheix sols á un capritxo de cataloguistas; de segur no'ns sabrán donar una proba ni citar un exemple que justifique la veritat de lo qu'ells somnian (Bofarull 1878: 235).

Davant la impossibilitat de donar proves en contra de la unitat de la llengua, Bofarull es disposa a oferir-ne a favor. Comença, en primer lloc, demostrant que la unitat política no és indispensable per a la unitat lingüística, i posa d'exemples l'alemany de Berlin i Viena, l'italià d'arreu de la península itàlica d'abans del *Risorgimento*, o el brasiler i el portuguès (Bofarull 1878: 235-236). I ho defensa, també, dins de cada territori nacional. En aquest cas, posa d'exemple el castellà: per bé que la llengua nasqué a Castella, diu, cap andalús, extremeny o lleonès diria parlar una cosa que no és castellà. Si això és així, continua raonant, ¿per què caldria acceptar que el català, el valencià i el mallorquí són llengües diferents i, encara més, filles totes d'un tronc comú que inclou el llemosí? El fragment és interessant per la reflexió final:

¿[P]odrá sostenirse que la llengua de nostre regió no es ja la antiga llengua catalana y sí una filla nova, només que germana de altres dos filles, de las llenguas Valenciana y Mallorquina, y las tres plegades engendrades per una mare estrangera, que ni'ls ha donat llet, ni may las ha cantat cap cansó, per la imaginaria llengua llemosina de Espanya, diferente de la que encara viu en lo Llemosí de França? (Bofarull 1878: 236).

La clau és en la darrera frase: un hipotètic llemosí d'Espanya diferent del llemosí de França. Potser podria aventurar-se a afegir un argument més a l'antillemosinisme de Bofarull. Espanya, nació antiga que va renéixer amb la unitat dels reis catòlics, tindria un destí predestinat, i la llengua catalana, que és una llengua espanyola, no podria compartir identitat amb el llemosí, que és una llengua francesa, perquè alteraria l'estat natural de les coses. És cert que, a l'article de 1854, Bofarull havia reconegut com a germans els catalans de Perpinyà, però també és cert que havia acceptat que ells havien d'aprendre francès i no castellà.

En qualsevol cas, Bofarull continua el seu discurs amb una constatació evident, però no per això menys interessant: totes les llengües evolucionen, i amb el canvi es creen diferències dialectals. Això, en certa manera, ja ho havia explorat als *Estudios*, quan considerà que durant la decadència s'havien diferenciat les llengües i s'havien separat el valencià, el català i el mallorquí i havien sorgit algunes de les diferències característiques de cada dialecte, com ara l'apitxament del valencià o l'adopció de l'article IPSE en mallorquí (Bofarull 1864: 25-26). En

aquest article, però, hi demostra més coneixement de les varietats del català, i sobretot hi demostra que és conscient que les diferències geolingüístiques sovint venen pel manteniment de formes en unes àrees, i la innovació en d'altres. I, en qualsevol cas, els elements fonamentals —la sintaxi, l'analogia, els sons— són els mateixos. Fins i tot el lèxic bàsic, com les parts del cos, es diu igual arreu (Bofarull 1878: 327-238).¹²⁸ Els canvis són, si de cas, en elements lèxics menors (com *estel*, *milotxa*, *miloca*) o lleugeres variants fonètiques (com *veura*, *veure*, *voure*, *vore*), res que no passi, tanmateix, en altres llengües, com el castellà, que

ab tot y ser llengua viva, acadèmica y magníficament cultivada, experimenta encara las [mateixes] diversitats de accents, pronunciació y vocables que la nostra, pus comarcas té en Andalusía ahont la *ll* se transforma en *y* y en que se suprimeix la *d* en lo participi actiu, *yegao* per *llegado*, objectes que en cada comarca se coneixen per un nom diferent, *judías*, *avichuelas*, *aluvias*, y *frijoles*, sinónims locals (Bofarull 1878: 239).

Tots aquests canvis, tantemteix, tenen lloc, i en això Bofarull hi insisteix molt, en la llengua vulgar, col·loquial, no en la llengua formal i culta. Per tant, conclou:

No té rahó, donchs, qui confon lo llenguatge corromput y vulgar ab la verdadera llengua.

No té rahó qui desconeix la sintaxis y'l geni de una llengua, crehent que constituheix una llengua nova lo conjunt de corruptelas y vulgarismes.

No té rahó, per consegüent, qui somnia en ferne de la verdadera llengua catalana tres llengües distintas.

Y no tindrà may rahó qui, per ignorancia ó esperit de exclusivisme, fuig de la lògica, olvida la història, no estudia la gramática y, desobehint la autoritat de sabis filòlechs, proclama l'absurdo de que la llengua catalana no sia una sola y mateixa així en Catalunya com en Mallorca y Valencia (Bofarull 1878: 240).

En síntesi, Antoni de Bofarull és el primer defensor de la unitat i independència del català. Així, com s'ha vist, després d'un període de joventut en què practica el llemosinisme onomàstic en textos historiogràfics i poètics, a partir de 1854 practica una defensa constant de l'antillemosinisme, tant lingüístic com onomàstic.

Un dels centres d'interès de l'obra de Bofarull és l'anàlisi de la història de la llengua que hi desenvolupa. Sense ser sistemàtica, s'hi poden resseguir sempre tres períodes. Una primera etapa de grandesa es correspon a l'edat mitjana i a la puixança política de la Corona d'Aragó i, més concretament, dels territoris catalanoparlants. La segona etapa, de decadència, comença en algun moment imprecís del segle XV, es desenvolupa al llarg del segle XVI i XVII

¹²⁸ «Si's reuneixen un Catalá, un Mallorquí y un Valenciá, y's comprometen á dir com se anomenan las parts del cos, que un tercer se baja senyalant, de segur que tots tres á la volta dirán un mateix mot [...] *cors*, *pel*, *pell*, *cap*, *front*, *ull*, *nas*, *dent*, *coll*, *bras*, *ma*, *dit*, *pit*, *cor*, *sanch*, *os*, *peu*, etc.» (Bofarull 1878: 238). Cf., en aquest sentit, Colón (1976: 37-52).

i es consolida després de la desfeta de 1714. Val a dir que, per a Bofarull, la decadència és sobretot formal i literària. Així, accepta sense problemes que durant la decadència es continuïn produint obres de caràcter historiogràfic o jurídic o, fins i tot, que el català sigui la llengua de l'escola i de l'església abans de la Guerra de Successió. Per acabar, la tercera etapa és la Renaixença, que té precedents en els anys 30 del segle XIX però que comença a la dècada de 1840 i que té el propi Bofarull com un dels grans protagonistes. En aquest traçat d'història Bofarull relaciona sempre la sort d'una llengua a la sort política de la comunitat que la parla, i per això en general els períodes venen limitats per fets rellevants, com la pèrdua de poder de la Corona d'Aragó a l'inici de la decadència, o la recuperació de les llibertats individuals que proposava el liberalisme a l'inici de la Renaixença.

Hi ha, encara, un element que s'ha destacat poc en la bibliografia sobre Bofarull i que és destacable. Com s'ha vist, paral·lelament a la vindicació del català Bofarull naturalitza que el castellà sigui la llengua de la nació, i ho fa construint un discurs que gairebé predestina el castellà a ser la llengua comuna dels espanyols. Possiblement amb aquest tema pugui relacionar-se, en part, l'antillemosinisme de Bofarull: per al reusenc, la llengua d'oc és una llengua francesa i no espanyola i, per tant, el català pot assemblar-s'hi, però no compartir-hi identitat.

Per acabar, és pertinent demanar-se la funció sociolingüística que Bofarull reservava al català. Òbviament, en un començament, només devia concebre l'ús de la llengua per a la poesia culta que, seguint Rubió i Ors, ell també contribuïa a recuperar. Segurament era difícil concebre certs usos formals en la llengua pròpia, com la història o l'assaig. Una bona prova d'això és que tots els textos històrics de Bofarull són en castellà, així com les gramàtiques que —retòrica a banda— estaven pensades per a un públic català de manera gairebé exclusiva. Ara bé, també és cert que en Bofarull es comença a veure una esquerda en aquesta diglòssia gairebé perfecta: és el primer a creure en les possibilitats de la prosa en català, almenys ficcional, i el 1862 publica *L'orfeneta de Menargues*. Igualment, com s'ha anat veient i ja va apuntar Ginebra (1988, 1996c), Bofarull escriu a la premsa sempre en funció del mitjà i, per tant, quan publica a diaris catalans també ho fa en aquesta llengua. En qualsevol cas, a partir de la dècada de 1870 el seu protagonisme va minvant, en certa manera relacionat amb els fracassos en la codificació de la llengua i el debat amb Aguiló que aquí no es poden estudiar, i la generació següent acabarà de trencar les cotilles sociolingüístiques del pensament de Bofarull.

3 Manuel Milà i Fontanals

L'obra de Manuel Milà i Fontanals (Vilafranca del Penedès, 1818 – Barcelona, 1884) és, sens dubte, una de les aportacions erudites més importants de la Catalunya de la segona meitat del segle XIX. La seva ocupació principal fou, com se sap, la literatura romànica i, més concretament, la literatura trobadoresca i la popular. La seva obra ha estat estudiada, entre altres, per Jorba (1984, 1989), que continua essent la referència inexcusable quant als estudis sobre Milà —més encara si es té en compte que el projecte d'edició crítica i anotada de l'obra, que fa una dècada que va anunciar-se, no s'ha materialitzat (vg. Jorba 2012).

Sense ser un gramàtic —i, de fet, sense haver escrit cap gramàtica estricta— l'obra de Milà també té una vessant lingüística que, sens dubte, és interessant d'analitzar des de molts punts de vista. Es podria estudiar, per exemple, el grau de penetració de la ciència filològica en l'obra de Milà, i comparar-lo amb altres erudits catalans i espanyols. També es podria tornar sobre l'aportació, sempre més aviat tèbia, de Milà als debats ortogràfics del darrer vuit-cents, com han estudiat Segarra (1985*a*) i Solà (1991: 138-139). Queda per estudiar, també, l'obra dialectal, que ha romàs pràcticament inèdita però que, a jutjar per l'estudi i l'edició parcial que n'ha fet Bernat (1999, 2003, 2004*a*, 2007*a*, 2007*b*), sobretot dels materials baleàrics, deu ser d'un interès molt notable. També es podria estudiar des del punt de vista de la sociolingüística històrica o, en termes d'Aracil (1982*a*), de la prehistòria de la sociolingüística.

De fet, aquest darrer aspecte va intentar abordar-lo Almirall (1997) en un opuscle en què analitzava, primer, el discurs teòric de Milà i, més tard, l'aplicava al cas català. Tanmateix, les conclusions d'aquest treball estan viciades per, com a mínim, dos problemes metodològics. En primer lloc, perquè la teoria sociolingüística es desenvolupa amb textos de totes les èpoques. No es té en compte, per tant, una possible evolució ideològica de l'autor, i tampoc no es té en compte que algunes afirmacions fan referència a la romanització —un procés de substitució lingüística, malgrat tot— i algunes altres fan referència a la relació entre el català i el castellà. En segon lloc, en la relació entre el català i el castellà no es considera la posició de Milà sobre l'occità que, com es veurà tot seguit, és determinant en el pensament lingüístic del vilafranquí. A més a més, Almirall llegeix les idees de Milà sobre els rols del català i el castellà a la llum d'una teoria que Milà desenvolupa, majoritàriament, per a la substitució de les llengües preromanes.

Això no vol dir que algunes de les citacions de Milà no tinguin interès, i que algunes conclusions parcials del treball d'Almirall no siguin vàlides. En efecte, l'espanyolitat de Milà

—entesa, però, en els paràmetres propis del liberalisme vuitcentista, i per tant de manera no anacrònica— és clau perquè el castellà no sigui considerat *del tot* una llengua estranya per a ell i els erudits catalans del segle XIX. Ara bé, tampoc cal caure en una fal·làcia que desacrediti els passos de Milà cap a la dignificació de la llengua. Com va apuntar Solà (1991: 147-148), més enllà del discurs teòric i de les manifestacions que, efectivament, Milà feu a propòsit de la llengua catalana i les possibilitats de desenvolupar-ne àmbits d'ús formals, una certa pràctica al final de la vida sembla apuntar un canvi progressiu en l'actitud de l'erudit cap a la llengua catalana. De fet, pràcticament tota l'obra de Milà és en castellà i és sabut que era la llengua que considerava prioritària per a la ciència:

[S]empre avem [sic] pensat que entre nosaltres los treballs científichs s'ha d'esciure en castellà [...] A aquesta regla general sols havem fet excepcions quant ha sigut necessari perquè el llibre o la revista en què devia anar l'escrit no admitia res castellà (Milà 1890: 268).

També és ben coneguda la posició que el 1859 mantingué cap al català en el discurs inaugural dels Jocs Florals: «[a]b un entusiasme barrejat de un poc de tristesa, li donam aquí a aquesta llengua una festa, li dedicam un filial record, li guardam almenys un refugi» (Milà i Fontanals 1859: 25). Menys coneguda, és, potser, una afirmació feta al *Diario de Barcelona* el 1854, en la qual considerava que era «imposible encerrar en los rústicos y accidentales modismos de los dialectos locales pensamientos filosóficos, cosmopolitas y universales» (Milà i Fontanals 1892: 174), dialectes que, si de cas, eren útils per a la poesia còmica i baixa o que expressés els «odios políticos». En qualsevol cas, a partir de la dècada de 1860 sí que publicà algunes obres en català, i a més a més participà activament dels Jocs Florals.¹²⁹

Tanmateix, en aquest apartat s'estudia de manera prioritària la posició de Milà davant de la qüestió de la identitat de la llengua catalana. Així, es ressegueix l'evolució del seu pensament lingüístic, que va des d'un pràcticament panoccitanisme dels primers anys, al reconeixement de l'autonomia del català i el rebuig del terme *llemosí* per referir-s'hi. També s'estudia la proposta de divisió dialectal del català que feu, ja que té una estreta relació amb aquest últim aspecte. Com es veurà, els interessos de Milà sorgiren sovint de la seva atenció primària per la literatura i, per tant, continuava entenent la lingüística com una ciència auxiliar de la filologia.

¹²⁹ Sobre l'actitud de Milà cap als usos i possibilitats de la llengua catalana, i la relació que mantenia amb el castellà, vg. Jorba (1983, 1984: 161-181) i Solà (1991: 143-146).

3.1 *La identitat de la llengua catalana*

A diferència de Bofarull, Milà i Fontanals no té una opinió radicalment antillemosinista. Ara bé, això no lleva que, com ha assenyalat la crítica, Milà —juntament amb Bofarull i Aguiló— sigui un dels personatges clau per superar el llemosinisme entre l'erudició de mitjan segle XIX. Les seves opinions són tèbies i, a vegades, difícils d'interpretar, perquè sempre va defensar, com a mínim, que el català i l'occità descendien d'una antiga «llengua d'oc», mai caracteritzada del tot, en la qual hi ressonen les teories de Bastero i, sobretot, de Raynouard. S'han ocupat d'aquest assumpte Jorba (1984: 200-208), Solà (1991: 134-137), Rafanell (1991a) i, sobretot, Bernat (2006, 2017).

Bernat (2006, 2022) ha proposat tres etapes diferenciades en la posició de Milà davant de la identitat de la llengua. Una primera etapa, anterior a 1857, en què és habitual la pràctica del llemosinisme, tant onomàstic com conceptual; una segona etapa, de 1857 a 1861, en què Milà rebutja el llemosinisme onomàstic però engloba tant el català com l'occità sota una antiga «llengua d'oc», finalment, en la tercera etapa, el canvi és menor i només accentua la diferència entre les dues llengües a partir del segle XIII, de manera que, conclou, no és possible considerar-les la mateixa cosa. Per a Bernat, els dos moments clau que marquen canvis en la concepció de Milà són la lectura, el 1857, de l'*Essai sur l'histoire de la littérature catalane* del nord-català Francesc Cambouliu,¹³⁰ i la publicació, el 1861, de l'obra més coneguda de Milà, *De los trovadores en España* (Milà 1861).

3.1.1 La primera etapa

En els anys de joventut i de la primera adultesa de Milà, que abasten *grosso modo* la dècada de 1840 i la primera meitat de 1850, el vilafranquí assimilà la llengua del país amb la dels trobadors, com pot veure's, per exemple, en aquest poema de 1837, en el qual identifica clarament la llengua del poeta amb la dels trobadors, és a dir, amb el llemosí:

De tus labios oiga amores
En el habla de tu villa,
En habla de trovadores
Te responda yo después (Milà i Fontanals 1895: 514).

¹³⁰ A propòsit del personatge, i del seu paper com a pioner en la història de la literatura catalana independent de les varietats d'oc, vg. Bernat (2009).

Així mateix, en els primers treballs sobre les llengües romàniques que publicà aquests anys sembla que Milà defensà explícitament la unitat —almenys històrica— del català i de l'occità. El 1853 publicà, a la *Gaceta de Barcelona*, una sèrie d'articles sobre «Estudios sobre la lengua y poesía provenzales». Milà hi repassa els orígens de les llengües romàniques, i les característiques i les primeres documentacions del provençal i de la llengua dels trobadors. En el primer lliurament de la sèrie deixa clar, d'entrada, que en aquell moment considera el català i l'occità la mateixa llengua, i ho fa d'una manera explícita:

Las lenguas que por su naturaleza y por haber recibido al principio esta denominacion pertenecen á la clase de romances, son las siguientes: I. La llamada provenzal, á la que se reducen el catalan y los modernos dialectos meridionales de Francia. II. La Francesa [...] III. La Italiana y sus innumerables dialectos, algunos de los cuales tienen decididas analogías con el provenzal. IV. La castellana [...] V. La portuguesa [...] VI. La draco-romana (Milà i Fontanals 1853: I, 2).

I si bé en les descripcions lingüístiques sembla que se centri només en els textos produïts enllà dels Pirineus, encara a un cert moment observa que

en estos documentos (cuya mayor parte pertenece el [sic] Lenguadoc) observamos las formas del provenzal puro, aunque usadas con alguna confusión, exceptuando la variable terminación del futuro en *ai* y *ei* (una vez en *é*, pero el documento en que se halla puede mirarse como catalan) (Milà i Fontanals 1853: VIII, 2).

Queda clar, doncs, que en aquesta etapa de joventut Milà considera vàlida la identificació entre occità i català, tant des del punt de vista sincrònic com diacrònic.

3.1.2 La segona etapa

El 1857, com s'ha dit, Milà coneix l'*Essai* de Cambouliu i es convenç de la impropietat de considerar el català i el provençal, o occità, la mateixa llengua. L'erudit vallespirenc deixava clara la independència del català respecte de l'occità des del principi del seu tractat. Així, ja a la introducció explicava que a la península ibèrica van néixer o sorgir tres llengües del llatí: el gallec, el castellà, i el català, llengua a la qual estableix ben clarament els límits geogràfics:

Entre l'Èbre et les Pyrénées, le catalan, qui, renfermé d'abord dans les limites de la Catalogne proprement dite, s'étendit successivement sur l'Aragon, le Roussillon, Valence, les îles Baléares, à mesure que les comtes de Barcelone, soit par des mariages, soit par la force des armes, joignirent ces divers pays à leurs États héréditaires (Cambouliu 1857: 1).

I, tocant a la literatura, si bé acceptava que les lletres provençals havien influït en les catalanes, negava la possibilitat que al sud del Pirineu s'hagués parlat mai occità, i defensava

que era una llengua només literària, única fins a la derrota de Muret i les conquestes de Jaume I (Cambouliu 1857: 5-7). I, per si en quedava cap dubte, dedicà el segon capítol a explicar que la llengua catalana «fut tout temps distincte de celle des troubadours», llengua, aquesta darrera, que «ne fut jamais qu'une langue littéraire» (Cambouliu 1857: 8).

Després de llegir Cambouliu, doncs, el posicionament de Milà cap a la qüestió llemosina o provençal canvia. En la ressenya que ell mateix feu de l'obra de Cambouliu el 1857, ja hi assenyalà que «fija su atención el señor Cambouliu en la lengua catalana que distingue acertadamente del lenguaje clásico de los trovadores» (Milà i Fontanals 1893: 12).

Així les coses, el 1858 refà i simplifica els textos de la *Gaceta de Barcelona* en dos articles al *Diario de Barcelona* (Jorba 1989: 208-209). El primer que hi adverteix és que l'estudi de 1853 fou «desprovisto de conocimientos positivos lingüísticos», encara que es basés en «datos bastante numerosos» (Milà i Fontanals 1893: 103). És interessant veure com Milà mateix reconeixia que la lingüística romànica europea no estava prou assentada al país. Anant, però, al tema interessant, és a dir, a la identitat de la llengua catalana, hi ha una diferència important respecte als textos de 1853. Aleshores, com s'ha vist suara, donava una classificació de les llengües romàniques i incloïa el català en el grup provençal. En els dos articles de 1858, en canvi, no hi ha cap classificació de les llengües romàniques. De fet, l'interès de Milà en aquest text és només explicar el pas del llatí al romanç, i no pas la diferenciació dels diferents romanços entre si. Ara bé, en un parell de fragments és possible llegir-hi, entre línies, que continuava defensant l'origen comú, a l'alta edat mitjana, del català i l'occità.

Així, hi ha un primer passatge en què explica el substrat pre-romà. Aquí parla de les llengües que es parlà en el litoral de la Mediterrània, i indica que els grecs hi deixaren un pòsit que influí «en la formación de los romances, especialmente en la de la rama llamada provenzal» (Milà i Fontanals 1893: 105). En nota a aquesta frase, especifica: «para el catalán debe consultarse un reciente Trabajo del polígloto D. A. Bergnes de las Casas, que ha dado de la influencia griega ejemplos copiosos y muchos de todo punto nuevos».

El treball a què es refereix Milà és, sens dubte, el discurs «Sobre los dialectos griegos y los vestigios que han quedado en la lengua catalana» que Bergnes va llegir a la Reial Acadèmia de Bones Lletres el maig d'aquell mateix 1858 (DBABL 2012: 72). No es té constància que es publicués, però el secretari de l'acadèmia, Antoni de Bofarull, en publicà una breu crònica al *Diario de Barcelona* el 5 de juny d'aquell any. Segons aquest report, el discurs va tractar, principalment, del grec, però inclogué algunes referències a paraules gregues que «andan en

boca de los naturales de Cataluña» (*Diario de Barcelona*, 5.VI.1858, p. 10). És versemblant pensar que el treball sobre arrels gregues que el 1868 va aparèixer a les *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* (Bergnes de las Casas 1868), aprofità, si no del tot, en part, el discurs de 1858. En aquest text Bergnes de las Casas es refereix sistemàticament a la «lengua catalana», fins i tot quan hi cita Diez, i en la llista d'arrels que estudia només hi inclou mots catalans. Ara, la referència de Milà cal llegir-la, indubtablement, en el sentit que el català és una especificitat —estudiada autònomament per Bergnes— de l'antiga llengua d'oc.

I hi ha, encara, un segon passatge, que potser és menys explícit. És un fragment en què parla de l'elisió de les vocals finals llatines, i Milà observa que es va deixar de pronunciar en els mots masculins «del francès, del provençal, de varios dialectos italianos» i matisa que «el español y más todavía el toscano [...] conservaron ó restituyeron la vocal última» (Milà i Fontanals 1893: 111). És, certament, menys explícit que el fragment anterior, però no deixa de ser simptomàtic que un autor català parli de «toscano» i de «dialectos italianos» i, en canvi, no faci cap esment del català —que era un dels seus objectes, per bé que tangencial, d'estudi— si no és que el concep dins del macrogrup provençal, al qual sí que s'havia referit.

3.1.3 La tercera etapa

El 1861 Milà publica la que és, segurament, una de les seves obres més importants, *De los trovadores en España*, un estudi sistemàtic i exhaustiu de la presència de la literatura trobadoresca a Espanya, tant a Catalunya com a Castella. En aquesta obra, que no és estrictament gramatical, l'interès per la llengua ve donat, doncs, per conèixer millor els trobadors, llurs textos, i per poder-ne ubicar geogràficament la procedència. De tota l'obra, per tant, són interessants a l'objecte d'aquest estudi les informacions que es troben als capítols I («De la lengua y poesía provenzales») i IV («Variedad catalana de la lengua de oc»). El capítol I és, per a Jorba (1861: 208-209) encara una nova refosa dels materials de 1853 i 1858. Pel que fa a la qüestió onomàstica, el canvi és més terminològic que ideològic, i en qualsevol cas, Milà hi continua defensant l'origen comú, en una antiga llengua d'oc, de les dues llengües.

Així, quan explica la història de la formació de l'occità, Milà parla de la «variedad galomericional» de la llengua d'oc (1861: 8), per la qual és fàcil entendre que n'hi ha una altra varietat, sens dubte la catalana. De fet, que en el moment fundacional, si es vol dir així, dels

romanços el català i l'occità eren el mateix sembla desprendre's clarament dels fragments següents, en els quals val la pena fixar-se en els subratllats, tots afegits:

Entre las lenguas formadas por la descomposicion de la latina adquirió en tiempos antiguos especial nombradía la que *suele designarse* con el nombre de provenzal y que *hablaron* los pueblos comprendidos entre el Loira y el Ebro (Milà i Fontanals 1861: 8).

Como las demas neo-latinas seta lengua se daba al principio á sí misma el nombre de *roman*; pero al reconocerse distinta de las demás, se impuso diferentes denominaciones. La de provenzal parece la mas antigua y ha sido la mas duradera, acaso por haberla adoptado los italianos mas próximos á la Provenza; pero el trovador gramático Ramon Vidal le dio el nombre de lengua lemosina, sin duda por respeto á los dos principales trovadores B. de Born y G. de Borneil, sin que pretendiese que solo en el Lemosin se hablaba: nombre que por la autoridad gramatical de que este trovador disfrutó en los tiempos posteriores, ha prevalecido en España y ha sido *indebidamente aplicado* (Milà i Fontanals 1861: 13-14).

És a dir, hi ha una llengua romanç que fou parlada entre el Loira i l'Ebre, això és, entre els límits d'Occitània i la Catalunya Nova, i que s'acostuma a anomenar «provençal». Cal remarcar el temps verbal, «hablaron», en passat, i també el verb modal, «suele designarse», ja que són dues de les claus d'interpretació que situen el panoccitanisme en un estadi passat, no present. A l'altre fragment, més onomàstic, explica l'origen del terme «llemosí» com a metonímia de tota la llengua d'oc, i només diu que ha estat «indebidamente aplicado» a Espanya, és a dir, al català.

Més endavant reconeix, en la línia del que s'acaba de dir, que la unitat primigènia de la llengua no ha impedit que es fragmentés o dividís, i donés lloc a les dues varietats de la llengua d'oc a què es referia abans: una al nord del Pirineu —dialectalitzada i fragmentada— i una al sud —unitària i constant:

Esta lengua, según se ha sentado anteriormente, tuvo diferentes dialectos, y como los países que la hablaban no llegaron á constituir un solo estado, y como ninguna de sus modificaciones fué tenida por modelo de todo género de escritos, ni es posible señalar en ella un tipo único, ni se halla una denominacion universalmente aceptada que la designe. Cabe reducir sin embargo sus numerosas variedades á dos tipos principales: el galo meridional, que según el uso comun, aunque poco fundado, suele llamarse y llamamos provenzal, fijado y depurado en el habla de los trovadores, y el catalan comunicado desde nuestra provincia á otros puntos de dentro y fuera de España, y que en medio de sus modificaciones de tiempo y de lugar conserva una fisonomía asaz constante (Milà i Fontanals 1861: 50-51).

No cal insistir-hi més. A continuació Milà ofereix un recorregut entre les principals diferències entre la llengua d'oc transpirinenca i cispirinenca, i ofereix una descripció de la «variedad catalana de la lengua de oc», segurament un dels primers intents de sistematitzar les diferències entre el català i l'occità (Solà 1991: 142). En general, hi parla en passat, donant

a entendre que la llengua a què fa referència —la dels trobadors per a l'occità, algun romanç medieval per al català— és diferent de la llengua que es parla en el dia.

La dècada següent Milà s'ocuparà cada cop menys de la literatura trobadoresca i es fixarà més en la literatura popular i els romanços. Això farà que l'interès que havia demostrat cap a l'occità antic viri cap a un interès creixent per la llengua popular, i és en aquest moment que naixen els treballs dialectals de Milà. El 1875 va publicar els *Estudios sobre la lengua catalana*, en què descrivia el dialecte barceloní per primera vegada, i amb criteris filològics. Aquest treball havia de ser el primer d'una sèrie que no va veure la llum, però per a la qual tenia material recollit i que havia d'ocupar-se de totes les varietats del català. Alguns d'aquests materials han estat estudiats i editats (Bernat 2007a); d'altres, encara inèdits, només han estat descrits (Bernat 1999, 2003, 2004b, 2007b). En qualsevol cas, ja de les primeres aproximacions que en feu Bernat, en destaca la consciència clara d'autonomia del català. Dit altrament: Milà només aplegà materials dels dialectes de Catalunya, les Balears i el País Valencià, i no tingué en compte els territoris occitans.

De la mateixa manera, el 1877 publicà un article titulat, justament, «Límites de las lenguas románicas» (*apud* Milà 1895: 530-536) en el qual intentava respondre si el canvi entre llengües romàniques era brusco, al contrari, progressiu. Ho feia inspirat per l'obra de Tourtoulon i Bringuier, que estudiaren el límit entre la llengua d'oïl i la llengua d'oc, i ho aplicà al català. En contra de que potser s'esperaria, s'ocupa dels límits del català amb l'aragonès i el castellà. La conclusió principal de Milà és que no hi ha una fusió de llengües de transició, sinó que el canvi entre valencià i castellà, entre català i aragonès, és sobtat. I creu que «resultados semejantes se deducirían del estudio de los límites entre el catalán y los dialectos meridionales de Francia» (Milà i Fontanals 1861: 535). Davant d'aquesta perspectiva, doncs, sembla obvi que en la dècada de 1870 la posició de Milà havia canviat respecte al que havia defensat durant la dècada de 1850 i, més tèbiament, el 1860. En efecte, en aquesta etapa final de la vida del vilafranquí, el llemosinisme o panoccitanisme està superat. Milà continuava creient en l'origen comú dels dos romanços, però els interessos per la llengua moderna feren que ni tan sols s'hi referís i, que de fet deixés clara la separació entre les dues llengües.

3.2 La divisió dialectal de la llengua catalana

Parlar de Milà i Fontanals i de la seva aportació a la història de la filologia catalana gairebé obliga a parlar de la seva proposta de divisió dialectal, encara que *a priori* no sigui un aspecte estrictament ideològic. Com és ben sabut, Milà va fer dues propostes de divisió dialectal del català: una primera proposta el 1861, a *De los trovadores en España*, i una segona proposta el 1875, als *Estudios sobre la lengua catalana*, i s'hi va referir també al pròleg del *Romancerillo catalán* (1882) (Bernat 2004b, 2022). És interessant repassar aquestes opinions de Milà perquè, en el fons, tenen a veure amb el reconeixement de la unitat i l'autonomia del català, elements que s'acaben de desenvolupar.

A *De los trovadores en España*, Milà hi proposa la coneguda partió entre el que després s'ha anomenat català oriental i català occidental en els següents termes:

Entre las muchas diferencias locales de pronunciacion en diversos puntos de Cataluña, que no deben ocuparnos en este momento, se distinguen dos grandes divisiones: la parte occidental-meridional* en que se pronuncia el catalan con mas limpieza y en general como se escribe, y la parte oriental en que se altera la pronunciacion, en que las vocales son menos límpias y en que hay sustitución de vocales. *Esta sustitución es la de la a á la e y de la u á la o en todas las sílabas no acentuadas.*

Así las sílabas que pasan de acentuadas á no acentuadas sufren igual conversion: de pedra, pedreta que se pronuncia padreta, de bord, bordell que se pronuncia burdell* (Milà i Fontanals 1861: 462).

És prou conegut: per a Milà el català occidental es pronuncia «con mas limpieza», és a dir, sense reducció vocàlica, que el català oriental. Segons Bernat (2022: 53-54), el baleàric queda gairebé fora de la consideració d'aquesta divisió. Ara bé, el fragment suara citat incorpora dues notes al peu, que s'han indicat amb dos asteriscs. La primera nota, a la qual ha al·ludit Bernat, explicita l'abast general de la divisió dialectal, i considera que formen part del bloc oriental «las modernas porvincias de Gerona y de Barcelona y la de Tarragona hasta el Priorato exclusive» (Milà i Fontanals 1861: 426, n. 9) i «la [provincia] de Lerida, parte de la de Tarragona y Valencia conservan la e y la o escritas» (Milà i Fontanals 1861: 426, n. 9), és a dir, formen part del bloc occidental. La segona nota, tanmateix, inclou el mallorquí i, més específicament, el mallorquí modern, per indicar confusions de vocals àtones. En qualsevol

cas, és veritat, com ha destacat Bernat (2022), que aquesta proposta de divisió de Milà és la que ha tingut més èxit en els estudis dialectals posteriors.¹³¹

És, doncs, en els *Estudios* de 1875 on Milà preveïa una divisió tripartida de la llengua que, si hagués tingut èxit, hauria estalviat alguns problemes posteriors per encaixar els parlars baleàrics en el bloc oriental. En aquesta obra, en efecte, el baleàric forma un tercer grup independent, després que, com ha estudiat Bernat (2004b), Milà conegués més el dialecte i es convencés de les seves particularitats. Hi proposa, doncs, la següent divisió dialectal:

El catalán contemporáneo ó hablado es uno, pero ofrece modificaciones secundarias que constituyen tres principales variedades.

1. Catalán oriental (E.: gran parte de Cataluña, Rosellón y Alguer);
2. Catalán occidental (S. O. y O.: Valencia y una parte de Cataluña);
3. Catalán balearico.- El oriental, al cual pertenece la subvariedad de Barcelona, se distingue del occidental en que la *e* y la *o* átonas se confunden respectivamente con la *a* y la *u* (Milà i Fontanals 1890: 511).

El baleàric, com es veu, és l'única varietat que queda sense definir. Bernat (2004b) va exhumar un document publicat a Itàlia i en italià en què Milà definia algunes de les característiques d'aquest bloc, com ara certes particularitats fonètiques i morfològiques, i l'ús de l'article *es, sa*.

Al *Romancerillo*, de 1882, Milà adverteix de l'origen geogràfic de les poesies. Algunes venen del «lenguaje occidental», i són les que tenen les terminacions de 3a persona i els plurals en *es* (Milà i Fontanals 1896: XI), les de llenguatge oriental procedeixen de les províncies de Girona, Barcelona i part de Tarragona. Com que anteriorment ha fet referència a poesies mallorquines cal entendre, doncs, que no formen part del bloc oriental sinó d'un tercer bloc baleàric, com havia exposat als *Estudios*.

3.3 Síntesi

En síntesi, Milà parteix d'una posició llemosinista històrica convençuda, gairebé podria dir-se panoccitanista, i avança cap a una afirmació plena de l'autonomia del català. Això no obstant, no abandona mai la idea de l'origen comú, en una antiga llengua d'oc, de català i els dialectes occitans, anomenats sovint «provençal», més que no pas «llemosí». Fins i tot en un

¹³¹ Amb tot, no ha estat l'única: Alcover (1930) o Coromines (1954), per posar dos exemples, van proposar altres classificacions. Per a una síntesi dels problemes que ha tingut la divisió originada a partir de la tesi de Milà, i algunes propostes alternatives que s'han fet, vg. Perea (2020: 114-118).

dels textos que Rafanell (1991a: 126-127) situa a l'òrbita de la reacció al llemosinisme, o com a mínim del llemosinisme onomàstic i infundat, Milà hi continua defensant l'origen comú de les dues llengües. Es tracta de l'advertència inicial a la *Ressenya històrica y crítica dels antichs poetas catalans*, premiada als Jocs Florals del 1865. En aquesta obra, abans de la ressenya pròpiament dita Milà hi inclou una advertència sobre per què amb el terme «catalans» inclou també autors valencians i mallorquins i no llemosins. Milà deixa clar que una de les filles del llatí rebé el nom de «*catalá ó catalanesch*», llengua que es transportà a les Illes i a València, on és la mateixa llengua literària que a Catalunya; això no obstant, la posició de l'origen comú de la llengua a banda i banda del Pirineu és evident al primer paràgraf del text:

Entremitj de las famosas llenguas francesa, italiana y castellana hi havia un altre romans molt celebrat que alguna vegada s'anomena llengua d' oc (hoch conforme 'l nostr' estil), per causa de ser esta sa partícula afirmativa. Dita llengua 's partia en dos branques; la del septentrió dels Pirineus (llevat lo Roselló) y la del mit jorn dels mateixos.

La del septentrió s' anomená comunment provensal; mes lo poeta y gramátich Ramon Vidal de Bezaudú (Besalú), li doná 'l nom de llengua llemosina, sens dupte perque 'ls dos trovadors mes cars tinguts (B. de Born y G. Borneil) eran de la provincia de Limoges.

En aquesta llengua cantavan los trovadors mes vells (seggles XII y XIII), ja fossen de la Galia inferior, ja de Catalunya ó de Italia.

La branca del mitjorn dels Pirineus, á mes del nom de *romans* que era comú á totas las fillas del llatí, rebé aquell que li pertocava, que era 'l de *catalá ó catalanesch* (Milà i Fontanals 1890: 143-144).

Per tant, per llegir Milà cal tenir sempre present l'origen primigeni, en fi, la llengua d'oc que hauria donat origen al provençal i al català.

4 Josep Balari i Jovany

Per preparació intel·lectual, i per ambició personal, possiblement Josep Balari i Jovany (1844-1904) hauria d'ocupar un dels llocs principals de la història de la lingüística catalana de la segona meitat del segle XIX. Tanmateix, una producció científica no gaire extensa, i una mort prematura amb molt de material inèdit, n'han canviat la valoració posterior. Format en Filosofia i Lletres a la Universitat de Barcelona, entre 1873 i 1881 fou catedràtic de taquigrafia en l'ensenyament secundari, i a partir de 1881 ocupà la càtedra de grec a la Universitat, on tingué deixebles com Lluís Sagalà o, menys conegut potser, Ildefons Rullán (cf. § VII.7.3).

Amb tot, el seu interès preferent de recerca fou la història de la llengua catalana i l'etimologia. Quetglas (1990), a l'únic estudi monogràfic de l'obra de Balari, destaca com

aquest fou un dels filòlegs més ben preparats del seu temps, en part gràcies al bon coneixement que tenia de l'alemany i de les novetats filològiques europees, en part gràcies a la influència que sobre d'ell exercí Manuel Milà i Fontanals, i en part gràcies al viatge per Europa que feu entre 1873 i 1874, durant el qual conegué el rètic dels Grisons —al qual dedicà el seu primer article de tema filològic en català (Balari i Jovany 1874), només un any més tard dels *Saggi ladini* d'Ascoli, de 1873, que donaren inici a l'estudi del retoromànic i a la llarga, i debatuda, *questione ladina*.¹³²

La seva influència el darrer terç del segle és innegable. Fou el ponent de la proposta ortogràfica de la RALB (Segarra 1985a: 163), bon amic de Marià Aguiló i corrector d'alguns dels textos capitals de Jacint Verdaguer, com ara *Pàtria*, *L'Atlàntida* o *Canigó*. Amb tot, publicà poc en vida, generalment articles de caràcter etimològic —a part dels imprescindibles *Orígenes històrics de Catalunya* (1899)— i és ben sabut que deixà una quantitat important de material inèdit, que fou dipositat a la Universitat de Barcelona. Una part d'aquest material, estrictament personal i no pensat per a la publicació, fou elaborat i editat per Lluís Segalà i Manuel de Montoliu, que entre 1926 i 1936 publicà, fins a la lletra G, el *Diccionario Balari*.¹³³

No havent estat Balari autor d'obres estrictament lingüístiques, en aquest epígraf s'estudien només tangencialment els seus articles. De fet, es fa èmfasi, sobretot, en les idees que manifestà a propòsit de la convivència entre català i castellà en la societat, i es reflexiona breument sobre la identitat de la llengua catalana, i com devia entendre-la Balari.

En primer lloc, Balari, bon fill del seu temps i persona integrada en les estructures sempre rígides de l'acadèmia, té unes idees sociolingüístiques sobre els rols que han d'ocupar el català i el castellà en sintonia amb el seu temps. Resumidament, per a Balari el català era la llengua de l'oralitat, del sentiment i de la vida quotidiana; en canvi, el castellà era la llengua pròpia de l'escriptura, de l'acadèmia, dels estudis i, en fi, dels registres formals i escrits. Tot això ho teoritzarà bé cap a 1886 en l'article més interessant per a aquest aspecte, que duu per títol, justament, «Cataluña bilingüe». El 1874, però, en l'article sobre el rètic, que publicà a *La Renaixensa* en català, ja hi manifestà en certa manera aquesta idea. El treball, com s'ha dit, és fruit de la visita de Balari als Grisons, i és un estudi sobre el rètic —ell en diu *ladí*—, i no pot evitar comparar la situació de subordinació del romanx amb la del català. Al final de l'article,

¹³² Sobre la *questione ladina* italiana i els diferents posicionaments al llarg de la història de la lingüística italiana, vg. Heinemann (2015), que es mostra contrària a la unitat ladina; per a les implicacions polítiques i, per tant, ideològiques d'aquest fet a Itàlia és interessant el treball de Covino (2019: 33-64).

¹³³ Vegeu un panorama general del Fons Balari i de la seva producció acadèmica a Quetglas (1990).

en fi, Balari hi afirma que «habent vensut la natural repugnancia que sentiam d'escrivre en català per primera vegada» (Balari i Jovany 1874: 208), i demana perdó per si ha comès l'error de confondre mots catalans amb «paraulas de la llengua oficial», és a dir, del castellà, una preocupació, com es veurà, que es retroba més endavant.

Tornant, però, al 1886, el jurista Francesc Romaní i Puigdengolas, un dels màxims defensors del dret civil català, va publicar unes «Consideraciones sobre el uso de la lengua castellana en Cataluña» al primer número de *La España Regional*, la revista regionalista que ell mateix havia fundat. L'article, de fet, era una crítica contra el que Romaní en deia «uniformistes», i la llengua, presentada com un dels pilars de la catalanitat, era només un pretext que conduïa a la defensa d'un altre dels pilars de la catalanitat: el dret civil català. Amb tot, hi ha algunes reflexions sociolingüístiques interessants. Romaní critica l'escolarització única en castellà, ja que el fet que els alumnes catalans estudiïn en una llengua que els és estrangera fa que

la mayor parte de los que frecuentan la escuela salgan de ella sin conocer el castellano, y barbarizando el catalán», una cosa que no passava amb «el anterior sistema escolar», en el qual, «enseñándole [al alumno] el catalán, se le capacitaba para escribir cartas inteligibles y adecuadas al propósito de sus autores (Romaní i Puigdengolas 1886: 116).

Romaní no defensa que el castellà sigui innecessari; al contrari, creu que tothom l'ha d'aprendre i que als catalans els pot servir per progressar dins de l'estat, però sí que creu que ni tothom el necessita, ni és adequat ensenyar en castellà als infants; al contrari, fora més útil fer-ho primerament en català.

La «Cataluña bilingüe» de Balari és una resposta a aquest text de Romaní. Publicada dos números més tard a la mateixa revista, *La España Regional*, Balari hi desenvolupa els temes que, el 1874, s'ha vist que havia apuntat. Parteix de la premissa que «los catalanes hemos de ser por necesidad bilingües» (Balari i Jovany 1886: 307), i sobre aquest principi bastirà tot l'argumentari. A més a més, com s'ha dit abans, distribueix bé els usos de cada llengua. El català «sirve para el trato familiar, su uso es esencialmente familiar»; el castellà serveix «para iniciarnos en los conocimientos científicos y para todas las relaciones oficiales», ja que és la llengua general d'Espanya (Balari i Jovany 1886: 307).

De fet, el contacte de llengües és inevitable: no hi ha cap societat, diu Balari, que se n'escapi. Només que en aquelles en què les dues llengües en contacte formen part de la mateixa nació el contacte és més fort. I, en aquests casos, sempre hi ha una llengua que, essent també «idioma oficial», s'imposa sobre les altres llengües amb les quals està en contacte «en

beneficio de propagar el conocimiento de la misma [lengua] entre aquellos que hablan otra distinta» (Balari i Jovany 1886: 310). I, de fet, ell mateix considera que durant el XIX s'havien fet progressos en aquest sentit, és a dir, en l'augment del coneixement del castellà a Catalunya:

Son bien notorios los progresos realizados desde este punto de vista en el siglo actual; la lengua castellana es conocida en Cataluña más de lo que lo fué en épocas anteriores; y sin embargo no se estudia de la manera más conveniente (Balari i Jovany 1886: 310).

L'artugmentació de la segona part de l'article rau en la darrera frase: en la constatació que el sistema educatiu no funciona. Segons Balari, això es deu al fet que els alumnes estudiïn directament la gramàtica castellana sense saber primer la llengua, la qual cosa provoca que surtin de l'escola sabent gramàtica sense saber parlar castellà, i havent castellanitzat llur català. Així, molts prohoms catalans tenen plena competència passiva en castellà, però no hi tenen competència activa. La solució, per a Balari, és canviar el sistema educatiu. Com proposaven alguns mestres (cf. § VI.8) i com proposarà també un erudit com Ignasi Ferrer i Carrió (cf. *infra* § VII.5) al congrés pedagògic de 1888, la solució passa per formar inicialment els estudiants en llur llengua, és a dir, en català, i a partir d'aquí ensenyar-los el castellà.

En segon lloc, i pel que fa a la identitat de la llengua, cal tenir present que Balari va tenir sempre un perfil públic i polític més aviat baix, i tampoc va participar assíduament a la premsa. Igualment, tampoc va publicar cap gramàtica, diccionari o tractat en què pogués incloure un pròleg extens en què exposés les seves idees sobre la identitat de la llengua catalana. De la major part dels seus estudis etimològics i històrics es desprèn, tanmateix, que per a Balari la qüestió llemosinista estava sobradament superada, i no se n'ocupa. Cal entendre, això sí, que per a l'autor el català tenia plena autonomia des dels inicis del romanç: queda ben clar als *Orígenes històrics de Catalunya*, quan explica que basteix l'obra a partir de documents llatins dels segles IX-XIII en què es troben topònims i antropònims catalans, i restringeix el seu estudi a l'àrea de la Catalunya Vella i el bisbat d'Urgell (Balari i Jovany 1899: VII-XIV).

Ara bé, allà on Balari exposa més clarament algunes idees sobre la unitat de la llengua — tot i que ho fa de manera tangencial i no programàtica— és al discurs presidencial dels Jocs Florals de 1894, que també es va editar en forma de separata. Aquest discurs és un repàs a la història del català i dels estudis sobre el català, i també una projecció de futur. En un cert moment, s'ocupa de la qüestió onomàstica valenciana durant l'edat mitjana, a partir de les citacions més que conegudes d'Antoni Canals a la traducció del *Valeri màxim* i de Joanot

Martorell a l'endreuça al *Tirant lo Blanc*. El judici de Balari és clar: «aquesta pretesa distinció de dues llengües es purament de forma y te un carácter, com diríam avuy, regionalista» (Balari i Joavany 1894: 12).

Insisteix en la idea que les llengües *catalana* i *valenciana* són la mateixa amb altres arguments, com ara que el 1481 es va estampar a Barcelona la *Història d'Alexandre* de Fenollet, traduïda també en «llengua valenciana»; en fi, acaba concloent Balari, «les obres escrites en llengua dita valenciana segueixen la manera d'escriure tradicional á Catalunya tan en los documents de cancelleria com en monuments literaris que se guarden de nostra literatura» (Balari i Jovany 1894: 13).¹³⁴

Fet i fet, doncs, Balari és sens dubte un personatge important de la història de la lingüística catalana. Caldria, seguint el camí iniciat per Quetglas (1990) —i sembla que no reprès—, intentar localitzar el fons dispers de l'erudit, i estudiar-ne tant els papers editats com els inèdits, per tal de situar-lo clarament com una de les baules fonamentals dels inicis de la lingüística catalana, i a Catalunya. Ara bé, des del punt de vista ideològic, hi havia pocs elements a analitzar. Això no obstant, s'ha vist com en les manifestacions podria dir-se sociolingüístiques Balari considerava el català una llengua necessàriament sotmesa al castellà, i descrivia bé els àmbits d'ús propis de cada una, en una distribució que ara s'anomenaria de diglòssia. Igualment, però, s'ha vist com Balari defensava la necessitat que el català tingués presència en el sistema educatiu, i també s'ha vist com era clarament conscient de la unitat de la llengua, alhora que implícitament acceptava l'autonomia del català respecte de l'occità des dels orígens dels romanços.

5 Ignasi Ferrer i Carrió

Ignasi Ferrer i Carrió (Barcelona, 1848 – 1903) fou gramàtic, mestre i pedagog. Estudià a l'Escola Normal de Barcelona, i seguí cursos de Filosofia i Lletres i de Dret, tot i que aquests darrers no els acabà.¹³⁵ Es dedicà professionalment a l'ensenyament primari i secundari, a part

¹³⁴ Vg. a Colón (1978: 60-70) una anàlisi més completa del tema. Colón arriba a les mateixes conclusions que Balari.

¹³⁵ Arxiu Històric de la Universitat de Barcelona, registres 012057: 24 EP, 012057: 24 EP, i 01 1938.05, que corresponen als expedients professionals de l'Escola Normal, de la Facultat de Filosofia i Lletres i de la de Dret, respectivament.

de fer cursos de filologia catalana al «Centre Català», com es desprèn de les portades d'algunes de les seves obres.

En el pla estrictament gramatical va publicar quatre obres. El 1873 va donar a la llum una *Ortografia de la lengua catalana ó estudiós sobre la palabra oral y escrita en esta lengua* (Ferrer i Carrió 1873). Un any més tard va publicar una *Gramática catalana*, amb el subtítol d'*Estudis sobre la matexa* (Ferrer i Carrió 1874), que anà seguida d'una *Gramática histórica de las lenguas castellana y catalana* (Ferrer i Carrió 1884) i, encara, d'una *Gramática de la lengua catalana segons los principis que informan la gramática histórica* (Ferrer i Carrió 1896), i sembla que fou qui intervingué en l'edició ampliada del Labèrnia de 1885 (Tomàs 1984: 78). A part d'això, participà activament en la premsa de l'època amb articles sobre història del català, qüestions que avui es dirien sociolingüístiques, reflexions ortogràfiques i posicionaments sobre la qüestió del català i les altres llengües no-castellanes en l'educació primària. Sobre aquest fet intervingué també en el famós congrés pedagògic de Barcelona de 1888, i és el motiu pel qual l'autor és més conegut avui dia (Monés 1984: 92-96).

En canvi, des del punt de vista gramatical o lingüístic no ha estat estudiat, més enllà de les petites notes sobre la grafia de les *x* que es troben en Marcet (1980) i sobre el perfet perifràstic en les gramàtiques vuitcentistes que es troben en Fàbregas (2003). No apareix, doncs, al manual de Rico & Solà (1995), i l'única obra en què té una presència considerable és al repertori de Marcet & Solà (1998), en què s'indexen totes les seves obres gramaticals i les contribucions a la premsa. Segarra (1985a: 178-180) va recollir-ne algunes idees ortogràfiques i Solà (1991: 97-130) va classificar-lo en el grup d'autors del «català que ara's parla». Això no obstant, una simple lectura de les obres gramaticals, sense tenir en compte les contribucions a la premsa, demostren un cert coneixement de la filologia europea i dels procediments propis tant de la fonètica (Ferrer i Carrió 1873, 1874) com de la gramàtica històrica (1874, 1884), a part de citar, en les bibliografies respectives, una quantitat gens negligible de lingüistes europeus —al costat, això sí, d'obres avui totalment desacreditades com les de Pahissa o, especialment, Grandia. És justificat, doncs, d'incloure'l en el capítol d'«erudits», tot i que una part de la seva obra té una orientació pedagògica i té més a veure amb el debat educatiu que amb la lingüística estricta. Amb tot, fora desitjable un estudi aprofundit de les exposicions gramaticals de Ferrer i Carrió.

Aquest epígraf, en canvi, se centra en dos aspectes, igualment interessants, més tocants a la sociolingüística i a la tensió entre el català i el castellà. En primer lloc, s'estudia la posició

de Ferrer i Carrió pel que fa a la presència del català a l'escola, i la seva relació amb el castellà. En segon lloc, s'analitza el paper que la Renaixença, o més aviat els renaixements provincials, tenien en la promoció del català, i com tot plegat es relacionava amb una idea regionalista d'Espanya.

5.1 *El català a l'ensenyament primari*

Si bé Ferrer i Carrió va escriure —o, com a mínim, publicar— pocs textos sobre aquest aspecte, les idees que manifestà són interessants i tingueren una certa influència. Per entendre'ls, cal situar-se en el context de la renovació pedagògica avinguda després de la revolució de 1868. Un punt d'inflexió en aquest aspecte fou, com se sap, el Congreso Nacional Pedagógico que s'organitzà a Barcelona el 1888, coincidint amb l'exposició universal, i que tingué una secció monogràfica dedicada, justament, a respondre la pregunta següent: «En las provincias del norte y del este de España, donde no es nativa la lengua castellana, ¿qué procedimientos deben emplearse para enseñarla a los niños?» El ponent d'aquesta secció fou Ferrer i Carrió.

Dos anys abans, el 1886, Ferrer i Carrió ja havia publicat un article a la revista barcelonina *El Clamor del Magisterio* en què reflexionava sobre el paper del català a l'escola. Hi reclamava que tingués presència a l'ensenyament, per tal com no seria un perill regionalista, sinó una manera de facilitar l'aprenentatge del castellà i, per tant, de difondre'l més eficaçment (Ferrer i Carrió 1886). Ho deia ben clar: «nuestra petición, lejos de ser una dificultad para la propagación del castellano, será un medio más para extenderlo» (Ferrer i Carrió 1886: 159). El motiu era, com en tants altres casos, perquè aprendre bé el català seria més fàcil aprendre altres llengües, és a dir, el castellà:

Los catalanes debemos estudiarla y leerla [la lengua catalana] no como quiera, sino *conscientemente* para que en su uso la empleemos tal como debe emplearse y para que nos sirva de base para el estudio y conocimiento de las demás que quedamos adquirir» (Ferrer i Carrió 1886: 159).

De fet, estudiar català era necessari perquè, com també explicitava Ferrer i Carrió, els nens catalans no sabien castellà quan començaven l'ensenyament primari, amb tots els problemes que això suposava:

Entramos en la Escuela hablando en catalán y desconociendo el castellano, y si hemos de entrar en ella oyendo desde luego hablar en castellano y teniendo que producirnos en

castellano, damos con la mayor de las dificultades que sólo mediante un milagro podemos vencer (Ferrer i Carrió 1886: 159).

És interessant veure com Ferrer i Carrió admet que, davant d'aquest fet, els mestres es veuen obligats a fer servir el català a les aules:

Por esto los Maestros ante ella han de cortar por lo sano para obtener algún fruto en la enseñanza y han de producirse en catalán, ó, como un auxiliar que nosotros tuvimos que se producía á la vez en catalán y en castellano (Ferrer i Carrió 1886: 160).

Ara bé, continua Ferrer i Carrió, que es parli català a l'escola no està previst a la llei i, a més a més, causa recels en alguns sectors, que ho veuen com una amenaça a la llengua oficial. Però per a Ferrer i Carrió és al contrari: introduint el català a l'escola, sempre de manera subsidiària al castellà i com a mitjà per arribar a la llengua oficial, hi surten guanyant les dues llengües:

[E]l catalán, porque no se dará el ridículo caso de que un catalán ignore como debe escribir y usar su lengua; y el castellano, porque se entrará en su estudio con verdadero conocimiento de causa y se completará mediante la continuada comparación que se haga de ambas lenguas (Ferrer i Carrió 1886: 160a).

I acaba, finalment, l'article reclamant que les lleis educatives prevegin el que alguns docents, com Salvador Genís o Marià Brossa ja han demostrat, això és, que el castellà s'aprèn més fàcil a través del català.

És, doncs, davant d'aquest posicionament de Ferrer i Carrió i els seus col·legues que cal entendre la comunicació del congrés pedagògic de dos anys més tard. A la comunicació — publicada originalment al periòdic *La España Regional* i, més tard, al volum d'actes del congrés—, Ferrer i Carrió comença posant molt d'èmfasi en l'espanyolitat dels parlants de llengües diferents del castellà. És, sens dubte, un element important per a Ferrer i Carrió, que es retroba al llarg de tota l'obra. Per al pedagog era necessari dissipar qualsevol ombra de regionalisme o separatisme, i ho deixa ben clar d'entrada: es tracta de cercar un mètode racional «para enseñar la lengua castellana á los que, *siendo españoles*, hablan otra lengua» (Ferrer i Carrió 1888: 200, subratllat afegit), ja que «la lengua castellana, como lengua, es para los vascos, gallegos y catalnes una lengua extraña por ser una lengua distinta, ni más ni menos que el francés lo es respectivamente del castellano y de los otros tres indicados» (Ferrer i Carrió 1888: 208).

Per ensenyar aquesta llengua estrangera, «extraña» en la terminologia de Ferrer i Carrió, cal fer servir el mateix mètode que es fa servir per a l'ensenyament del francès, de l'anglès, del

llatí, etc. Aquest mètode consisteix a partir de «una base conocida», és a dir, «la lengua propia del alumno» (Ferrer i Carrió 1888: 204). És interessant veure com es materialitzen en el discurs de Ferrer i Carrió aquests aspectes.

Un dels més interessants és, sens dubte, el que té a veure amb el perfil lingüístic del docent. Per a Ferrer i Carrió és indispensable que el docent parli, al principi, en la llengua de l'alumne, perquè es pugui treure «alguna utilidad del trabajo intelectual» de l'alumne (Ferrer i Carrió 1888: 210). Per tant, els mestres cal que siguin o bé del territori, o bé que en coneguin bé la llengua. En aquest sentit, és rellevant veure com el mateix Ferrer i Carrió, uns anys més tard, es queixava des de les pàgines de *La Renaixensa* (Ferrer i Carrió 1900) de la presència de mestres no catalans a les escoles del país. Per a Ferrer i Carrió aquest fet, causat per unes condicions econòmiques més bones que en altres províncies espanyoles, era nefast des d'un punt de vista pedagògic, perquè contravenia la màxima que «diu que deu ensenyarse á aquell que vol aprendre en la llengua que li es pròpia» (Ferrer i Carrió 1900, *apud* Marcet & Solà 1988: 1852, § 8588), i per mostra posa alguns exemples de situacions en què els alumnes s'havien aprofitat de la ignorància lingüística del mestre per riure-se'n.

Tornant a la comunicació de 1888, queda un aspecte interessant per remarcar. Si bé s'ha vist com Ferrer i Carrió abrandava la defensa del català a l'escola, com a mètode vàlid per introduir el castellà, també defensa sense fissures que la llengua de l'escriptura, de la lectura, de la formalitat, en síntesi, ha de tendir a ser només la castellana. És prou explícit quan, en una de les conclusions parcials del treball, assevera:

Al párvulo se le enseñará á leer en castellano y se procurará que en el libro que de texto le sirva haya algunas pàgines en castellano con la correspondencia en lengua nativa (Ferrer i Carrió 1888: 212).

És a dir, es tractava en tot cas de partir de la llengua de l'alumne per aprendre, en primer lloc, castellà oral i, quan l'estudiant hagués après castellà oralment, iniciar-lo en la lectura del castellà escrit (Ferrer i Carrió 1888: 212), d'aquí, doncs, la conclusió parcial que cal que el llibre de text sigui en castellà. De fet, Ferrer i Carrió menciona, com s'ha vist, Brossa i Genís, i és sens dubte en els seus llibres que s'emmiralla.

En certa manera, doncs, es pot dir que la proposta de Ferrer i Carrió té una doble vessant. D'una banda, té un aspecte pràctic i pedagògic: ensenyar en castellà a uns alumnes monolingües en una altra llengua no serveix de res, i converteix l'esforç en estèril. No per sabuda, la informació sociolingüística que es desprèn dels mots de Ferrer i Carrió, ben

avançat el XIX, deixa de ser interessant. Però de l'altra banda té un gran interès ideològic, per tal com Ferrer i Carrió proposa una concepció lingüística de l'estat nova a les darreres dècades del XIX. Per a Ferrer i Carrió el castellà és la llengua oficial —principi bàsic que no qüestiona en cap moment—, però no per això creu menys lícites, dignes i *espanyoles* les altres llengües. Suara s'ha vist com considerava igualment espanyols els alumnes que no parlaven castellà, idea en la qual insisteix en diverses ocasions. Al final de la comunicació del congrés, en una «Rectificación» publicada també a *La España Regional* i, sens dubte, en resposta a alguna objecció al congrés, Ferrer i Carrió explicita aquesta idea:

[E]n España no hay una lengua nacional. Tan nacional es el castellano como el vasco, el gallego, el catalán y el andaluz, ¡pues qué! ¿por ventura las Provincias Vascongadas están fuera de España? ¿Por ventura Galicia, Cataluña y Andalucía lo están también? [...] Si de este concepto pasamos al concepto de lengua oficial estamos conformes, pero haciendo constar alto y muy alto que la lengua castellana es la lengua del Estado España, la empleada en las relaciones Internacionales por el Gobierno de nuestro país, y en tanto es así, en cuanto la Real Academia no titula á su gramática, gramática de la lengua española, sinó de la lengua castellana (Ferrer i Carrió 1888: 219).

És interessant recordar que, efectivament, l'acadèmia espanyola no va canviar el nom de *Diccionario de la lengua castellana* a *Diccionario de la lengua española* fins a la quinzena edició, el 1925. Aleshores, com és sabut, l'acadèmia va justificar el canvi per mor de la gran inclusió d'americanismes i dialectalismes d'aquella edició:

Como consecuencia de esta mayor atención consagrada a las múltiples regiones lingüísticas, aragonesa, leonesa e hispanoamericana, que inegran nuestra lengua literaria y culta, el nuevo Diccionario adopta el nombre de «lengua española» en vez del de «castellana» que antes estampo en sus portadas (*DRAE* 1925: VIII) (vg. Lauria 2017: 284).

Ara bé, cal tenir present que, des del *Diccionario de Autoridades, español* tenia l'accepció de «lengua española»:

ESPAÑOL, LA. adj. El natural de España y nacido en ella, si bien ya debaxo deste nombre se comprehende el naturalizado, y juntamente quanto corresponde à las leyes, usos, génio y condicion de España: como Lengua española, génio Español, &c. (*apud NTLLE, Diccionario de Autoridades*, s. v.).

Sobre aquest aspecte no cal insistir-hi més, doncs. Ferrer i Carrió es queixava de l'assumpció que els castellans feien del terme espanyol tot just per reclamar l'espanyolitat de Catalunya i dels catalans, els quals, com a bons espanyols, estaven obligats a aprendre la llengua oficial de l'estat, que era la castellana. La polèmica que s'havia aixecat arran del congrés va tenir, encara, algunes altres rèpliques en premsa, respostes, igualment, per Ferrer

i Carrió, sempre amb els mateixos arguments (vegeu-ne la llista completa a Marcet & Solà 1998: II, 2005).

L'obra de Ferrer i Carrió, però, crida l'atenció per la voluntat d'introduir el català a l'escola o a l'ensenyament, i per fer-lo servir de punt de contrast per aprendre castellà. Es tracta d'una constant, i va més enllà dels textos al voltant del congrés pedagògic de 1888. És en aquesta línia que cal entendre, sens dubta, la presència constant del castellà a les seves obres gramaticals. El 1873 Ferrer i Carrió va publicar la seva primera obra lingüística en forma de llibre. No és una gramàtica, sinó un petit tractat d'ortografia, en castellà, que explica el sistema fonètic del català —amb la inclusió fins i tot d'un triangle fonètic per descriure'n el vocalisme— i explica una proposta d'ortografia racional. L'interès ideològic d'aquest tractat, tanmateix, rau en les observacions finals que hi fa, en què s'hi llegeix:

Al terminar, no podemos ménos de decir que es necesario continuar el estudio científico de nuestra lengua materna sin que por esto descuidemos el de la lengua castellana. En esta, donde los estudios se han hecho en mayor escala que en el catalán, no corre tanta prisa el que se lleven á cabo, pero sí en nuestra lengua, cuya falta de buenas gramáticas y diccionarios ha sido causa de que decayera al estado en que poco há la veíamos. Esto se debe bastante á que aquí la lengua catalana no se ha estudiado por nuestros mayores, pues lo que estos estudiaron detenida y concienzudamente fué la lengua latina, y ahí están todos los trabajos sobre lengua catalana, cuya referencia es tal al latin, que más le parece á uno estudiar lengua del Lacio que del Principado.

Sigamos otro camino, tomemos por Norte el que Sócrates dió á la filosofía, empecemos por el conocimiento de nuestra lengua materna, porque así nos introduciremos con mayor facilidad en el de las demas (Ferrer i Carrió 1873: 29-30).

En aquest passatge hi és tot: la crítica a l'atenció excessiva al llatí, la necessitat d'estudiar científicament el català i, sobretot, la necessitat d'estudiar el castellà, i d'estudiar-lo a partir de la «lengua materna», és a dir, del català. O, dit altrament, l'estudi del català, que cal emprendre i continuar, ha de ser paral·lel al del castellà, i ha de servir per aprendre millor les altres llengües. No costa gaire veure-hi una referència, molt poc implícita, a la llengua oficial de l'estat.

Un any més tard, el 1874, Ferrer i Carrió va publicar, ara sí, la primera obra estrictament gramatical, la *Gramatica catalana*. Hi reprèn la descripció fonètica de l'ortografia de 1873 i hi desenvolupa les parts clàssiques d'aquest tipus d'obres, l'analogia i la sintaxi. Més enllà del contingut, a mig camí entre la tradició i la innovació fonetista (prescriu l'article *lo* o les formes *amam* i *amau* al costat de formes com *amo*, l'ús de *cs* o *cz* per representar el so culte de *x* i practica apostrofacions impossibles com *ls' gramátichs*), és interessant el complement a l'estudi de «la sintàxis» del final, que és bàsicament una comparació entre la llengua catalana

i la castellana. L'interès rau, tanmateix, no pas en el contingut, sinó en la motivació —és a dir, en el perquè de la inclusió del castellà—, que no és explícita. Ara bé, en vista del que s'ha vist fins ara, no és aventurar-se gaire suposar que, un cop més, Ferrer i Carrió creu que cal que el català serveixi per aprendre el castellà, i que la comparació de les dues llengües en millori l'aprenentatge. De fet, tot i que al pròleg no ho diu, cal suposar que l'obra estava destinada a un públic escolar, infantil o adult, que era, al final, l'ofici a què es dedicava l'autor.

Aquesta teoria es confirma en la següent obra de l'autor, la *Gramática histórica de las lenguas castellana y catalana*. Publicada el 1884, Ferrer i Carrió canvia de metallengua i l'escriu en castellà. El canvi es deu, segurament, al fet que l'obra és el reaprofitament dels materials que Ferrer i Carrió preparà per a unes oposicions de llatí a Salamanca, com explica ell mateix (Ferrer i Carrió 1884: VIII). Ja s'ha dit que caldria estudiar a fons els aspectes lingüístics de l'obra, i també la influència efectiva que hi tenen autors com Bopp, Brachet, Breal, Egger, etc., que són citats al pròleg com a models de la nova filologia que vol desenvolupar l'autor. Des del punt de vista ideològic, és interessant perquè l'obra és una exposició sistemàtica de la gramàtica històrica del castellà i, a continuació, del català. La importància de la gramàtica històrica ja l'havia defensada el 1881 a *Lo Rat-Penat*, on reivindicava la utilitat que tindria per a la fixació de l'ortografia, com farà novament aquí (Ferrer i Carrió 1881).

A diferència del que podria fer pensar el títol, les obres no s'hi comparen, sinó que les explicacions són paral·leles. En diversos moments de l'obra, com en l'endreuca inicial a Víctor Balaguer, Ferrer i Carrió destaca el fet que sigui la primera gramàtica històrica del català i del castellà (1884: v). Sembla, en certa manera, que no pugui concebre's altrament: que si un autor català fa una gramàtica històrica del català, el castellà també hi hagi de ser present. No cal insistir-hi gaire més: basta fer notar que encara el 1896 l'autor va publicar una altra gramàtica històrica, aquest cop només catalana. La part doctrinal sembla aprofitar-se de la de 1884, sense la presència del castellà. Aquesta és, de fet, l'única obra en què el català té una certa autonomia.

Bona part de les doctrines que sostingué en les gramàtiques, sobretot pel que es refereixen a l'origen de la llengua, Ferrer i Carrió les va difondre i explicar també en diversos mitjans periodístics. Així, per exemple, en *El Clamor del Magisterio* el 1883 va dedicar una sèrie de quatre articles a explicar la romanització, la invasió germànica i la formació de la llengua catalana (Ferrer i Carrió 1883).

5.2 *El paper de la Renaixença*

Un altre dels aspectes a què Ferrer i Carrió dedicà algunes reflexions és al tema del renaixement de la llengua i de la literatura catalanes. El primer cop que s'hi referí fou en un article d'*El Clamor del Magisterio* de 1872, en el qual denuncia que els Jocs Florals han servit en excés per promocionar la poesia, i molt poc per potenciar la prosa. Per a l'autor, seria important tant potenciar la prosa i el teatre com, sobretot, l'estudi científic de la llengua catalana (Ferrer i Carrió 1872). Aquesta idea es retroba en altres articles d'òrbita valenciana, publicats gairebé sempre a *Lo Rat-Penat*, en els quals la idea de l'estudi científic del català i del renaixement de la literatura en aquesta llengua va lligada a la idea d'engrandiment d'Espanya.

El 1877, en aquesta publicació valenciana, hi publicà un article sobre «Lo cultiu de las llengas provincials», en el qual reflexiona sobre la importància filològica del renaixement d'aquestes llengües. Hi adopta, com sempre, una visió espanyola total i, ja al primer paràgraf, posa el català al costat del renaixement gallec (i provençal, encara que aquest sigui francès). L'article comença amb una apologia del terme *llengua* aplicat a qualsevol llenguatge, i denuncia que la diferència entre *llengua* i *dialecte* només és aplicable des de l'òptica política, i no pas lingüística. El que és més interessant, perquè entronca amb el discurs que s'estava desenvolupant, és la segona part del text. Allí hi reflexiona sobre el valor que té, per a una nació, el cultiu de les llengües provincials, és a dir, no estatals ni oficials. Una vegada més, l'opinió de Ferrer i Carrió és favorable a les literatures provincials, que engrandeixen la nació i faciliten, als nadius de les províncies, el coneixement del llenguatge, en abstracte, i de les llengües, en concret:

La filologia ns' diu que cultivant las llengas provincials reportém un conexement mes fundat y filosófich del llenguatge per cuant ns' facilita la comparació de las llengas qu' es la base fonamental del estudi filológich. Y no solsament axó, ns' manifesta també la rahó de las modificacions fonéticas y gramaticals que trovém en l' estudi histórich de las llengas en la part de la sua morfología. Bax aquest punt de vista no es menos útil é important l'estudi de las llengas provincials, anomenadas dialectes. A mesura ques' progrese en la ciència filológica s'estudiarán ab mes afany é interés, porque en ells s'hi trovará la ecsplicació dels fets gramaticals y filológichs cual causa avuy ignorém; la influència gramatical qu' unas llengas han eczereit en altres y las revolu cions per las quals han pasat.

Lo conexement à fondo de la llengua que havém begut en los pits de nostra carinyosa y estimada mare, nos dona lo punt de partida necessari pera conexer las demás llengas putx, comparant es com sabém sa naturalesa y carácter especial. Sens aquest cultiu no es pas posible que pogám sentar bé nostres petjadas, caminariem sempre faltats del punt d' apoyo indispensable pera relacionar las llengas y deduhir de aquesta relació no solsament la

naturalesa de cada una d' ellas, sino que també las lleys que totas obehexen (Ferrer i Carrió 1877: 88).

L'any següent, novament a les pàgines de *Lo Rat-Penat*, Ferrer i Carrió torna a publicar un article sobre aquest tema, titulat «Algunas ideas sobre lo cultiu de la llengua catalana». Hi reprèn el que ja havia dit el 1872 a *El Clamor del Magisterio*, i reclama que es tingui en compte la producció no necessàriament lírica, com a part del renaixement de la literatura provincial; una literatura que, novament, contribueix a l'engrandiment de la nació, és a dir, d'Espanya. De fet, però, per a Ferrer i Carrió el que realment engrandeix el renaixement de la llengua és la publicació d'obres lingüístiques. Així, anima els lectors a contribuir al foment de la llengua, i els diu: «féuho publicant gramáticas, diccionaris, obras didácticas, históricas, oratorias y poéticas» (Ferrer i Carrió 1878: 53).

Finalment, el 1882, en la manresana *Revista Catalana*, Ferrer i Carrió va publicar, encara, un article que incidia en la idea que el renaixement provincial ajudava a engrandir la nació, la pàtria. (Ferrer i Carrió 1882). Aquest article, de fet, havia estat premiat amb un accèssit als Jocs Florals de València, i sembla que per temàtica la sortida natural era, una vegada més, *Lo Rat-Penat*: al final se centra, exclusivament, en el renaixement de la literatura valenciana. Que l'engrandiment d'Espanya forma part del cos doctrinal del text és clar al títol, en què deixa clar que cal estudiar la «Profitosa influencia que puga tenir la restauració de la lliteratura llemosina en lo progrés provincial sen perjuhi del nacional»; i també al lema del treball: «Los valencians son fills d'Espanya». I és, al capdavant, la tesi que es descabdella al llarg de les pàgines del text.

Per acabar, val la pena comentar la percepció —o la manifestació— de Ferrer i Carrió sobre la unitat de la llengua. Lluny d'afirmar que la qüestioni mai —perquè no ho fa—, és interessant cridar l'atenció en el fet que considera gairebé autònomes les tres grans tradicions renaixencistes, això és, la catalana, la mallorquina i la valenciana i, per tant, també són autònomes llurs varietats lingüístiques. En un dels articles de *Lo Rat-Penat*, per exemple, considerava que la llengua de l'antiga corona d'Aragó tenia, al seu temps, tres branques:

Al mitx de la activitat desplegada pera reviurer lo cultiu de la llengua de la antiga coroneta d'Aragó, llengua avuy representada per las brancas catalana, valenciana, y mallorquina (Ferrer i Carrió 1878: 52).

I a la mateixa idea es veia reflectida també en l'article citat suara de la *Revista Catalana*:

[Y] quant acababa lo sigle passat la parla que un dia era comuna á Catalunya, Mallorca y Valencia havia sufert una transformació tal que si bé acusava un oríjen comú, donava mostrás ben claras d'haverse constituhit tres parlas distintas (Ferrer i Carrió 1882: 35).

A la mateixa *Revista Catalana* rebutjava el llemosinisme clàssic, fins i tot el de tipus onomàstic, i considerava que calia parlar de «literatura catalana», però justificava clarament el glotònim *valencià* a partir d'un cert particularisme explícit. Tot parlant del renaixement de la literatura, Ferrer i Carrió diu que cal recórrer a les fonts antigues, a la tradició, per bastir la nova literatura a partir dels precedents. I en un cert punt, assegura:

Mes aquí tope ab una dificultat y es que no's pot péndrer per patró en quant á llenguatje à la Lliteratura antiga perque l'en ella usat no es idéntich al que avuy s'usa, perque lo llenguatje d'avuy, encara que no oclulta sa procedencia, putx qu'axó es impossible, es un llenguatje distint, llenguatje que bé, molt bé l' podém anomenar valenciá (Ferrer i Carrió 1882: 42).

No es tracta, en cap cas, de res semblant al secessionisme lingüístic. Més aviat cal entendre que Ferrer i Carrió, prou conscient de la unitat de la llengua, acabava subordinant-la als objectius que, d'una manera més explícita que implícita, defensava tant a les gramàtiques com a l'obra periodística: el renaixement de les literatures provincials tenia una finalitat doble. D'una banda, promoure els estudis filològics —amb els quals Ferrer i Carrió tenia un gran interès, especialment els de tipus fonètic i diacrònic—; de l'altra, afavorir el coneixement de la pròpia llengua provincial, de manera que aquest faciliti l'aprenentatge de la llengua nacional. Aquest és, al capdavant, el sentit ideològic últim que es pot destil·lar de l'obra lingüística de Ferrer i Carrió, la clau de volta que explica la concepció que el barceloní tenia de la tensió entre català i castellà a l'escola, en primer terme, però a la societat catalana en general, en segon terme.

Aquesta certa superioritat que sembla que atorga al castellà, però, no està renyida amb una certa valoració positiva de la llengua catalana, tant perquè —com s'acaba d'apuntar— Ferrer i Carrió el considera una llengua digna d'estudi filològic, com perquè veu amb positivitat que s'introdueixi a les escoles, i que els mestres de les escoles siguin catalans.

6 L'Avenç i l'«etapa de contestació» de Pompeu Fabra

L'activitat política, lingüística i publicista que Jaume Massó i Torrents (Barcelona, 1863-1943) va desenvolupar al llarg de la seva vida és coneguda de tothom. Pel que fa a la història

del català, segurament un dels elements més importants és la campanya lingüística de *L'Avenç* a partir de 1891, la revista modernista que ell mateix havia fundat a la dècada de 1880 i que el 1898 reprèn força gràcies a noms com Joaquim Cases-Carbó, Alexandre Cortada o Pompeu Fabra. Fabra és, justament, un dels ideòlegs de la campanya, que ha estat estudiada a bastament (vg., per exemple, Miracle 1968: 187-308, Pla i Arxé 1975: 31-32, Segarra 1985a: 261-278; Balcells 2013: 23-36). Sense la influència que tingué més tard Fabra, i sense la reforma ortogràfica promoguda al si de l'Institut d'Estudis Catalans a partir de 1911, la campanya lingüística de *L'Avenç* no hauria passat, segurament, de ser un episodi més dins de la llarga rastellera de contribucions al «Català que ara's parla» (Solà 1991: 97-130.) Això sí, promoguda per persones amb una formació filològica prou sòlida, especialment en el cas de Fabra (vg. Bellés 2020b).

Els principis de la campanya, i per tant la ideologia dels seus promotors, són ben sabuts, però potser no serà sobrer recordar-los. La campanya es basava en la necessitat de dotar el català d'una norma lingüística moderna, coherent i, aquí hi ha la novetat, basada en la llengua sincrònica i en el català de Barcelona.¹³⁶ En una de les conferències que Fabra feu el 1891 al Centre Excursionista de Catalunya per difondre la campanya ho explica de manera ben clara:

Nosotros estudiam preferentemente la lengua parlada: a formular-ne la gramàtica és ahont van encaminadas las nostras investigacions. Altros creuen més convenient fer la gramàtica històrica. Més convenient no ho és: és sí útil, perquè, si es fa be, trobarem en ella l'explicació de l'estat actual de la nostra llengua, tot aprenent-la en els seus estats anteriors. Però els estudis històrics no deuen fer-se am la pretensió de què la gramàtica d'un català antich determinat hagi de ser la gramàtica del modern català literari. Abandonar formas vivas per otras d'arcaicas, y més quand aqueixas no són pas millors, sense fer més perfet el nostro idioma, dificultaria extraordinariament la popularisació de la llengua escrita. Hem de depurar y enriqueir el vocabulari y la sintaxis, *però las formas actuals y la pronunciació oriental hân de ser definitivament adoptadas, per la seva innegable superioritat*. Això és lo que va fent *L'Avenç* (Fabra 2013: 90, subratllat afegit).

La campanya, en el fons, també anava acompanyada d'una clara intenció sociolingüística, si es permet l'anacronisme terminològic. Els homes de *L'Avenç* creien que la llengua havia de poder servir per a tots els àmbits, i recuperar alguns dels espais i àmbits d'ús que havia cedit, al llarg dels darrers dos-cents anys, al castellà.

Aquesta idea, revolucionària en bona part, no hauria estat possible sense un desenvolupament accelerat del catalanisme polític les dues dècades anteriors. Així, ja el 1886 Valentí Almirall, a *Lo Catalanisme*, havia teoritzat que la llengua formava part de la identitat

¹³⁶ N'hi ha, certament, algun antecedent, com Pahissa (cf. *supra* § VI.8.2), que, però tingueren un ressò molt limitat, i que no aconseguiren de crear escola.

catalana, i que l'obligació de parlar castellà a l'administració de Catalunya —també entre els funcionaris, mestres i magistrats d'origen català— formava part de l'estigma dels vençuts; per la qual cosa proposava la recuperació de l'ús formal del català més enllà de la literatura (Almirall 1886). I cal recordar, a més, que Massó i *L'Avenç* havien defensat des del principi el catalanisme federalista d'Almirall (Balcells 2013).

Semblantment, el 1888, al *Missatge a la Reina Regent*, per bé que des de sectors més conservadors, es reclamava que «la llengua catalana sia la llengua oficial á Catalunya oficial á Catalunya pera todas las manifestacions de la vida d'aquest poble; que la ensenyansa á Catalunya sia donada en llengua catalana» (*Missatge a la Reina Regent* 1990 [1888]: 127). I encara, paral·lelament a la campanya de *L'Avenç*, les *Bases de Manresa* demanaven l'oficialitat única del català: «La llengua catalana serà la única que ab caràcter oficial podrà usarse á Catalunya y en las relaciones d'aquesta región ab lo poder central» (*Bases de Manresa* 1892: 126, base 3a).¹³⁷ Tot això per demostrar, doncs, que la campanya lingüística de *L'Avenç*, tan transcendental per a la història de la llengua, formava part d'un estat general d'opinió entre els sectors catalanistes.

Un dels integrants més destacats del nucli intel·lectual de *L'Avenç*, Joaquim Cases-Carbó, va manifestar una part d'aquestes idees sobre la situació sociolingüística del català a la Catalunya de la darrera dècada del segle XIX en un text que, editat primer com a separata el 1896, va aplegar més tard a un volum de la biblioteca popular de *L'Avenç* amb un títol que és tota una declaració d'intencions: *Catalonia. (Assaigs nacionalistes)*. Es tracta del discurs *Catalunya trilingüe*, i que va ser primerament llegit en sessió pública a l'Ateneu Barcelonès.

La tesi general del text és que Catalunya és un territori en què hi intervenen tres llengües: el català, que és la llengua pròpia del país i que com a tal «dóna caràcter de nacionalitat desde el punt de vista lingüístic, quan menos, a l'agrupació umana que la parla naturalment i qu'està establerta dins de territori determinat» (Cases-Carbó 1896: 5), i el castellà i el francès, «llengües importades i que amb caràcter purament complementari viuen superposades a la catalana dins d'aquêt territori» (Cases-Carbó 1896: 5). Assentat, doncs, que el català és la llengua pròpia del país, Cases-Carbó mostra un clar anticastellanisme, i una certa tolerància

¹³⁷ La reivindicació s'allargarà en el temps, i encara en la proposta d'Estatut de la primera Generalitat republicana, el 1932, s'hi llegeix que «la llengua catalana serà l'oficial a Catalunya», tot i que preveïés el castellà com a llengua de relació amb els organismes de l'estat. Sobre aquest aspecte i, en general, sobre el conflicte lingüístic català en el pla jurídic durant la Segona República, vg. Escribano (2020), la citació és *apud* Escribano (2020: 68).

a la presència del francès com a «llengua auxiliar» dels catalans, com a llengua que permet a Catalunya estar connectada amb la «civilització europea». Tot i que Cases mateix es desmarcà de l'anticastellanisme radical del text de 1896 en la reedició del 1908 (Cases-Carbó 1908: 56-72, vg. Cerdà Subirachs 2000), val la pena veure com, en aquell moment finisecular, entenia la relació entre català i castellà, circumscrit, això sí, només a l'àmbit de Catalunya.

D'entrada, considera el castellà una llengua exògena, incorporada a Catalunya a partir dels decrets de Nova Planta i afavorida per la llei, l'administració estatal, els funcionaris i una part de l'alta burgesia. El que és més interessant, però, no és tant la història de la relació entre el català i el castellà, sinó la descripció que Cases fa de la situació sociolingüística del seu temps, amb una clara tendència a l'anticastellanisme, com s'ha dit. Així, per a Cases, cal distingir entre la llengua escrita i la llengua parlada. Mentre que a Catalunya en la llengua parlada el català és majoritari i hegemònic, en la llengua escrita el castellà guanya la partida:

[S]e pot dir actualment que l'immensíssima majoria dels abitants de Catalunya parlen en català, i l'immensa majoria dels que saben llegir i escriure, llegeixen i escriuen olt més en castellà que no pas en català. I parlo d'escriure en el sentit material de la paraula, no en el sentit literari, perquè en l'esfera literaria la llengua qu'hi predomina en absolut és la catalana (Cases-Carbó 1896: 27).

Assentat, doncs, aquest principi podria dir-se diglòssic, Cases insisteix que tot i la pressió de l'estat per castellanitzar la població, a Catalunya la llengua habitual de les relacions interpersonals continua sent sempre el català. Tant, que «els castellans que vénen aquí criatures, si no poden asilar-se, al cap de tres o quatre [sic] anys ja no-s recorden del castellà i parlen el català un un barceloní de tota la vida» (Cases-Carbó 1896: 29). A continuació, Cases repassa els usos lingüístics per camps professionals. Dels treballadors rasos —pagesos, obrers, pescadors— diu que parlen només en català, i que molts ni tant sols saben castellà. Del personal el de les classes mitja i alta del comerç «ens trobem que, salves rares excepcions, tot-om parla en català, però també quasi bé tot-om escriu en castellà» (Cases-Carbó 1896: 29). I dels professionals liberals en diu el mateix: metges, apotecaris i advocats estudien en castellà, se serveixen del francès per accedir a la bibliografia internacional, i parlen en català en el dia a dia de llurs oficis. Només fan servir el castellà en els casos que ho imposa la llei: al tribunal els advocats, en les receptes escrites els metges.

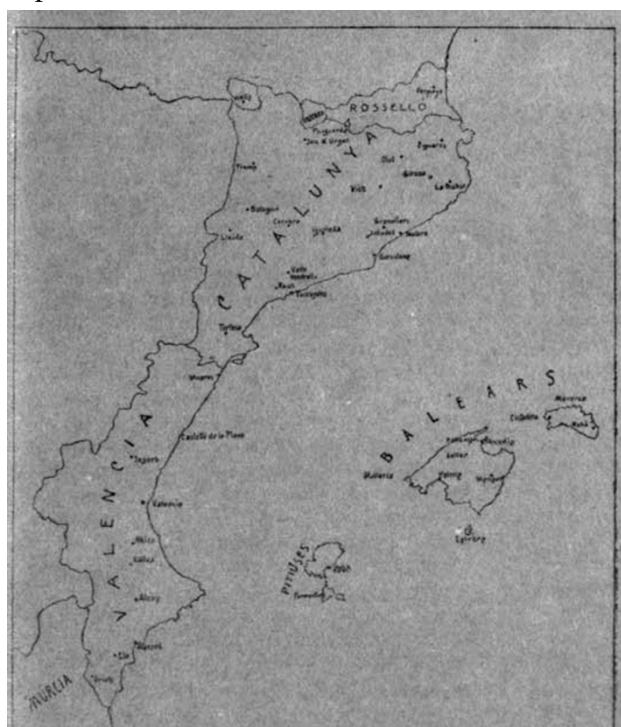
Veient, per tant, que el castellà es fa servir només en els àmbits que ha imposat la llei i que no aconsegueix penetrar en els altres àmbits de les relacions interpersonals, Cases conclou amb una projecció de futur que, vista en perspectiva, era excessivament optimista

però que, en qualsevol cas, sintetitza bé la idea de *L'Avenç* i el Modernisme segons la qual el català havia de recuperar tots els àmbits d'ús que li havien de ser propis:

Avui per avui [...] es va accentuant un moviment d'eliminació de la llengua castellana en certes esferes; i [...] si segueix, com tot ho fa esperar, el renaixement nacional en tots els ordres, vindrà un moment en quel català tornarà a usar-se en les esferes oficials, monopolisades avui per la llengua castellana, triomfant així ls principis de justícia, guanyant-hi la cultura del nostre poble i la causa de la civilització (Cases-Carbó 1896: 36).

Pel que fa a la unitat i a la identitat de la llengua, tampoc hi ha cap dubte que des de *L'Avenç* es defensava tant la catalanofonia en un sentit gran, com la plena autonomia del català dins la Romània. És, potser, també un dels primers moments en què la unitat lingüística té una certa vel·leïtat d'unitat política, vehiculada a través de la idea de la gran Catalònia. De fet, cal recordar que un dels primers mapes del domini lingüístic el va publicar justament Massó i Torrents a *Catalònia*, la successora de *L'Avenç*, el 1900 (Massó i Torrents 1900; vg. Rafanell 2011: 98-99) i que Cases-Carbó, a l'opuscle que s'acaba de citar, hi definia clarament tots els territoris on es parlava la llengua —també la Catalunya Nord i l'Alguer— i vinculava la dignitat de la llengua no a antigues glòries passades, sinó al pes demogràfic de la població, i el comparava amb altres nacionalitats europees (Cases-Carbó 1896: 6-7).

També és cert, això no obstant, que l'interès general dels homes de *L'Avenç* es trobava, com s'ha dit, centrat a estudiar el català oriental i, més concretament, en el barceloní. És a partir de l'estudi d'aquesta varietat que es fan les propostes principals de la campanya, com ara el canvi de la preposició arcaica *ab* per *am*, l'ús del subjuntiu en *-i* o la marca d'algunes elisions consonàntiques (*aquêt* per *aquest*) (Segarra 1985a: 266-270). Hi ha alguns exemples de respecte a la tradició, principalment l'adopció decidida deis piurais en *-es*, o la recuperació de la grana ç, seguint l'escola de Marià Aguiló

Il·lustració 2. Mapa de Massó i Torrents a Catalunya (1900).

Tot i que en la primera fase de la campanya Pompeu Fabra no hi va participar activament, aviat es va convertir en un dels protagonistes de la reforma lingüística, i va participar en xerrades, actes i debats a la premsa, a part de publicar, durant aquells anys, la seva primera gramàtica (Fabra 1891). A continuació s'examinen amb més detall les fites principals de Fabra en el període finisecular.

6.1 *Les gramàtiques modernistes de Pompeu Fabra*

La tasca codificadora de Pompeu Fabra (Gràcia, Barcelona, 1868 - Prada de Conflent, 1948)¹³⁸ al capdavant de l'Institut d'Estudis Catalans, sobretot a partir de 1917, va ser clau per a l'establiment de la normativa catalana moderna. Aquell any es va publicar el *Diccionari ortogràfic*, firmat per Fabra i en el qual es presentava la modificació de les *Normes ortogràfiques* que el ple de l'Institut havia aprovat el 1913. També és l'any que Alcover surt definitivament de l'Institut d'Estudis Catalans, i que Fabra assumeix la direcció de la institució, i el protagonisme absolut en la prescripció gramatical a Catalunya (Julià-Muné 2019, Pauné Xuriguera 2021). Ara bé, si totes aquestes activitats corresponen al que Murgades ([2000] 2018) va anomenar «etapa d'institucionalització», i es caracteritzen per un Fabra institucional, plenament inserit en la mesocràcia burgesa del Noucentisme, cal recordar que els seus orígens es troben, com s'acaba de veure, en el Modernisme i el grup de L'Avenç. Aquesta etapa, que abraça la darrera dècada del segle XIX, Murgades l'ha anomenada «etapa de contestació», i és de la que s'ocupa aquest epígraf.

Seguint encara amb el treball de Murgades ([2000] 2018), l'etapa de contestació es pot caracteritzar per una resposta a l'*statu quo* lingüístic heretat de la Renaixença, una contestació a les institucions i als models lingüística vigents fins aleshores —tot i que una part dels usos i dels consensos tàcits del segle XIX no van ser abandonats per Fabra, sinó incorporats a la seva reforma en l'etapa d'institucionalització (Ginebra 2009b). En l'etapa de contestació, en qualsevol cas, Fabra va publicar dues gramàtiques, totes dues al voltant del grup modernista de L'Avenç: l'*Ensayo de gramática de catalán moderno* (1891) i la

¹³⁸ Hi ha moltes obres biogràfiques sobre Pompeu Fabra, des del treball clàssic —i de to apologeta— de Miracle (1968), fins a la síntesi més o menys recent de Ginebra & Solà (2007), passant per treballs divulgatius com el de Segarra (1998). A Pineda (2013) i a Rofes (2018) es pot trobar una llista exhaustiva de treballs sobre l'obra i la figura de Pompeu Fabra.

Contribució a la gramàtica de la llengua catalana (1898).¹³⁹ A més a més, va participar en graus diferents en la premsa i en altres activitats d'agitació i divulgació de la campanya lingüística de L'Avenç.

Els elements més importants d'aquest període són, d'una banda, el canvi de model lingüístic —dels models clàssics de la Renaixença a el valor predominant del català central i, particularment, del barceloní—, una defensa de l'autonomia total del català, deslligat de qualsevol subordinació ortogràfica o lingüística al castellà, i posat per tant en igualtat de condicions amb les altres llengües de cultura d'Europa, i la reivindicació que el català és una llengua apta per a tots els usos, no només els literaris o folklòrics. O, com diu Pla i Arxé, l'assumpció de la literatura també popular al clos de la literatura culta (Pla i Arxé 1975).

Pel que fa al canvi de model lingüístic, és sabut com l'Avenç anà fent tot de propostes innovadores entre el 1891 i el 1892 (Segarra 1985a: 259-278). Aquestes propostes eren, sovint, meres temptatives que ells mateixos rectificaven o contradien; per exemple Fabra a la *Contribució* rebutjava les formes *aquêt, aquêts* per al demostratiu (Fabra 1898: 110) mentre que Cases-Carbó les havia defensat des de les planes de *L'Avenç* (Segarra 1985a: 166).

A part de defensar les posicions pròpies, Fabra també va referir-se a les posicions d'altri. A l'*Ensayo* ho feu de manera diplomàtica, tot dedicant un apartat sencer a les particularitats del «catalán académico» (Fabra 1891: 99-123). A la premsa, el to era més agre, més polèmic. És fàcil recordar, en primer lloc, l'article que el 1892 publicà a *La Vanguardia* i en què explicava, a partir de l'experiència pròpia, els motius de la reforma de L'Avenç, i l'abast que pretenia. Allí hi criticà, com és sabut, la gramàtica de Bofarull & Blanch (1867), per tenir contradiccions:

Leí detenidamente su gramática, y la desilusión fué completa. Los mismos autores condenaban su sistema de conjugación en na *regla* que decía así: «En el caso de encontrarse una voz que por sujetarla a regla haya de parecer extraña o anticuada, preférase siempre —y esto basta resolverlo el buen sentido de cada cual— la que está en uso comunmente, aun cuando sea contraria la misma regla». Hasta entonces había escrito en todo según el sistema ortográfico de Bofarull; en adelante, no podía continuar rechazando tal o cual grafía por el mero hecho de no conformarse con las reglas dadas por este gramático, el cual no era ya para mí una autoridad indiscutible (Fabra 1892a: 4).

També des de *L'Avenç* havia criticat altres personatges públics (com Collell, vg. p. ex. Fabra 2013: 93-95), i algunes publicacions periòdiques, com ara *L'Esquella de la Torratxa*, *La Renaixensa*, etc. Alguns d'aquests articles els firmava (vg. p. ex. Fabra 2013: 77-79).

¹³⁹ Per a una descripció de les obres, i una anàlisi de llur valor gramatical, vg. Bonet (1993, 2005).

D'altres eren atacs no firmats per Fabra, que formaven part de la secció genèrica «La reforma lingüística», però que Murgades ([2000] 2018, 2013) atribueix a Fabra, encara que no els inclogui al volum de les *Obres completes*. Un article de 1892 bastarà per copsar el to de la prosa de Fabra, combativa i irònica, i alhora servirà per veure com la defensa de l'ortografia de *L'Avenç* i de la reforma lingüística anava necessàriament vinculada a una reivindicació absoluta de l'autonomia del català en tots els nivells. En respondre a una crítica de *La Renaixensa* segons la qual l'ortografia de *L'Avenç* fora arbitrària i difícil per al lector, Fabra responia:

Efectivament, la nostra ortografia és enrevessada: separem els afixos del verb, i això perjudica considerablement la claretat; limitem extraordinàriament l'ús de l'apostrof, i això enlletgeix lo escrit; suprimim lletres inútils, i això complica; *volem donar a la llengua una ortografia més propia, menos castellana*, i això és lo pitjor. L'ortografia castellana és l'apresa a estudi: per què no els hà de servir per tot? perquè n'aurien d'aprendre una altra? *Nosaltros en voldriam una que fes re saltar les diferencies de les dugues llengües*, espanyola i catalana, en compte de dissimular-les, com la d'are. Els de *La Renaixensa* no hi volen saber res.

Es allò: cadascú per allà ont les enfila. Nosaltros estudiem, i hem formulat forces regles ortografiques, i podem presentar una gramatica ben feta d'una llengua veritat. Per ont les han enfilades els companys del Sr. X.? Han fet ben poca cosa. En quina gramatica podem aprendre el català qu'escriuen? En quina obra trobem explicat el seu sistema ortografic? En cap. Escriuen sense encaparrar-s'hi gaire, i ho fan molt malament, com pod comprendre's. Molt malament, encare qu'ho facin mi llor qu'el Sr. X. en el seu article; *perquè, quand hi hà sintaxis, per aquelles planes de La Renaixensa, és sintaxis castellana. Diu el Sr. X. que l'influencia castellana no s'ha deixat sentir en res ni pera res a Catalunya. Ningú ho diria, llegint La Renaixensa* (Fabra 1892b: 160, subratllats afegits).

El to és combatiu i irònic, i és més rellevant encara fixar-se en les crítiques concretes a *La Renaixensa*: van adreçades, sí, al desori ortogràfic, però també a la servitud del periòdic a la sintaxi i a l'ortografia castellana. Potser no és sobrer recordar que segurament la superació d'aquesta subordinació és la que va permetre, a partir de la segona meitat de segle, l'expansió dels àmbits d'ús del català. O dit potser altrament: el català no hauria ampliat les parcel·les que ocupava si no hagués aconseguit desfer-se de la subordinació castellanitzant. En un cas que podria haver estat paral·lel, el de l'occità provençal dels felibres, la subordinació de la vella llengua d'oc al francès és absoluta. Com fa notar Rafanell (2006: 72), «l'ortografia de l'idioma restablert havia de coincidir substancialment amb la francesa. Per llegir-la, s'hauria de saber francès; i a fi de comptes, s'haurà de *ser francès*». Aplicat al cas català, sense un trencament mental amb la subordinació espanyola, almenys cultural, mai no hauria pogut néixer un catalanisme polític que aspirés a restablir el català en tots els àmbits d'ús.

Però si bé Fabra hi tindrà un paper destacat, el jove modernista dels anys 90 encara està lluny d'aquestes aspiracions. Aquella dècada, a part dels articles de premsa —també els firmats com a Esteve Arnau (Murgades 2005)— i de la campanya de L'Avenç, Fabra publica dues gramàtiques, que si bé han acabat essent importants per a la història de la lingüística catalana, tingueren aleshores un ressò més aviat modest (Bonet 2005).

La primera d'aquestes gramàtiques és l'*Ensayo de gramática de catalán moderno* (Fabra 1891) que, si bé va publicar la tipografia de L'Avenç el mateix any que s'iniciava la reforma lingüística, sembla que Fabra havia deixat enllestida alguns anys abans, al final de l'adolescència; Bonet (2005: 159) considera que Fabra la devia escriure entre 1884 i 1887. És una obra breu i diferent del paradigma d'obres lingüístiques a què estava acostumat el públic català, ja que prescindeix —com serà habitual en Fabra al llarg de la vida— de la part doctrinal i introductòria sobre la gramàtica general, i comença directament amb la descripció del català. L'altra gran diferència és el model de llengua que descriu. Si fins aleshores pràcticament sempre el model privilegiat —amb més o menys matisos i més o menys encerts gramaticals— havia estat el de la tradició, Fabra descriu ara el català de barcelona, el seu dialecte, i ho deixa ben clar en la breu endreça «An els qu'escruien en català»: estudia primerament «el català de Barcelona, qu'és el parlat, am petitas modificacions, en tot Catalunya excepte en algunes comarcas de Lleyda y Tarragona» (Fabra 1891: 5); i només subsidiàriament, en una segona part molt més breu, descriu el «catalán académico», o algunes característiques d'aquest català. Per tant doncs, l'essència de l'obra de Fabra, és «presentar el català tal com se parla» (Fabra 1891: 6).¹⁴⁰

Sobre les solucions gramaticals —i en aquest cas, altament ideològiques— que Fabra adopta no cal insistir-hi. Treballs com Bonet (1993, 2005) se n'han ocupat detingudament. La idea general, però, és que privilegia les formes barcelonines, en consonància amb la Campanya de L'Avenç, alhora que s'allunya tant com pot de les solucions clàssiques més properes al castellà. Potser l'únic cas que vincula clarament Fabra amb la tradició ortogràfica vuitcentista és l'ús dels plurals dels femenins amb *-as*, per bé que a la part dedicada al català acadèmic ja fa notar que alguns erudits els prefereixen amb *-es*, opció que ell mateix adoptarà com a única i definitiva ben aviat.

¹⁴⁰ Com diu Bonet (2005: 169), en aquesta frase es pot veure una certa afinitat de Fabra amb els corrents més populars, encapçalats per Pitarra, però en cap cas cal veure-hi una plena adhesió sinó, més aviat, un distanciament de les de les obres clàssiques de la Renaixença, especialment de les de Ballot i Bofarull (i Blanch).

Finalment, encara sobre l'*Ensayo*, cal recordar que és escrit en castellà. Per a Bonet (2005), això és perquè Fabra es troba en un estadi molt inicial de la seva producció lingüística, i la llengua castellana li dona la seguretat i l'estabilitat —també gràfica— que no troba en català; es tracta, doncs d'una decisió ben diferent de la que el 1912 el durà a fer, també en castellà, la *Gramática de la lengua catalana*, l'última publicada per L'Avenç (vg. Bellés en premsa [2023]).

La segona gramàtica, la *Contribució a la gramàtica de la llengua catalana* (Fabra 1898) són, de fet, quatre monografies de fonètica i morfologia, més un apèndix, aplegades sota forma d'obra. A diferència de l'*Ensayo*, la *Contribució* ja l'escrigué en català, a partir del sistema que L'Avenç li havia permès d'assajar (Bonet 2005). Com és sabut (Miracle 1968: 315-328; Bonet 2005: 175-177) la gramàtica té una història complexa, ja que el primer esborrany es va presentar en un premi extraordinari que el bisbe Morgades ofería als Jocs Florals del 1895; desert el premi, Fabra s'hi tornà a presentar el 1896, quan obtingué un accèssit, tot i que es desdigué del compromís de publicar-la a expenses del bisbe. Així, el 1898 veié la llum, novament, a la tipografia de L'Avenç.

Com ha fet notar Bonet (1993, 2005) la *Contribució* és l'obra més marcadament neogramatical de Fabra, influïda de ple per la formació autodidacta que, a la dècada dels vuitanta, havia obtingut a la biblioteca de l'Ateneu Barcelonès (Bellés 2020b: 44-46). Sense entrar en l'anàlisi detallada del contingut (que, d'altra banda, es pot resseguir bé a Bonet 2005: 177-182 i a Bellés & Benavent en premsa), sí que val la pena de recordar que el català central, o sigui el barceloní, hi és novament el model bàsic. Tant, que l'obra comença descrivint el sistema fonètic d'aquest dialecte, i no pas del català general. En la *Contribució* un sistema d'asteriscos serveix per marcar formes que Fabra veu inacceptables (en català central, cal entendre) i alguns cops i tot es permet de posar un obelisc per indicar la mort d'alguna forma. És el cas, per exemple, dels possessius femenins:

Formes accentuades: *meu, meva; teu, teva; seu, seva; nostre, nostra; vostre, vostra*. Remarquem els femenins *meua**, *teua**, *seua**, *mia†*, *tua†*, *sua†*, i els masculins *nostro**, *ostro** (Fabra 1898: 109).

En qualsevol cas, la idea de fons és la mateixa que en l'*Ensayo*. Per a Fabra i els homes de l'Avenç el català ha canviat d'estatus, ha deixat de ser una llengua apta només per a la literatura i l'alta cultura, però també ha deixat de ser una llengua condemnada als sainets i a l'humor. Ha passat a ser, en poques paraules, una llengua apta per a tot. El 1886 Joan Sardà

diu, a propòsit de *Canigó*, que l'obra de Verdaguer desmenteix el suposat estatus de dialecte que podria tenir el català i el situa, de ple, en la categoria de llengua; de la mateixa manera, en un text reportat de Fabra (2013: 323-324) el gracienc feina notar que obres com les de Verdaguer desfeien qualsevol possibilitat que el català fos un *dialecte* (Ginebra 2009b: 312).

Els continguts de *L'Avenç* també ho testimonien: allí s'hi pot parlar d'història, de literatura, de lingüística, de política... fins i tot s'hi poden traduir obres europees, com les traduccions de Goethe de Maragall, o les traduccions de Mæterlink i Isben de Fabra. Això té, com s'ha vist, un correlat clar en les gramàtiques de Fabra: la llengua que s'hi descriu —encara no s'hi prescriu— és la llengua moderna de Barcelona, la capital social i política de la catalanofonia; però és una llengua depurada de castellanismes, refinada, seleccionada, i de cada cop ho serà més (Bonet 2005).

En síntesi, en l'«etapa de contestació» de Fabra, que coincideix amb els anys d'activitat propagandista de *L'Avenç* i de la campanya lingüística que en duu el nom, el filòleg gracienc va publicar dues obres de notable interès historiogràfic i ideològic: l'*Ensayo*, fruit de les seves provatures gramaticals adolescents, i la *Contribució*, fruit en gran part de la Campanya de l'Avenç. Les dues obres, per bé que diferents, vehiculen una mateixa ideologia, que es veu reforçada en la participació de Fabra en la premsa de l'època. Aquesta ideologia es pot resumir en dos punts principals. Primerament, en la superioritat del català de Barcelona sobre els altres dialectes, com ja s'ha vist que havia manifestat Fabra: «las formas actuales y la pronunciación oriental han de ser definitivamente adoptadas, por la seva innegable superioritat» (Fabra 2013: 90). Segonament, calia procedir a descriure adequadament aquest dialecte, per tal de convertir-lo en la llengua referencial i facilitar que el català pogués ser una llengua apta per a tots els usos, no només els literaris i periodístics de l'etapa precedent de la Renaixença. Com s'ha vist, aquesta darrera idea es troba en consonància no només amb el moviment Modernista, sinó també amb l'evolució del catalanisme cap a postulats clarament regionalistes i federalistes que té lloc a finals del segle XIX.

7 A l'entorn de l'«escola lingüística mallorquina»

Al capítol IV s'ha vist que l'última obra lingüística —exceptuant els materials didàctics de Bosch & Boatella (1874)— era el diccionari atribuït a Tarongí, publicat el 1876. Tarongí és un autor que forma part de ple d'això que s'ha anomenat la Renaixença mallorquina. La recuperació literària que segueix a partir d'aquí és imparabile, i no cal insistir en els noms ni en els mèrits dels poetes de l'anomenada Escola Mallorquina.¹⁴¹ Paral·lelament a l'evolució literària, que consolida el català en l'ús alt i que supera els primers estadis de revistes com *La Palma*, i més tard de *Museo Balear* i *L'Ignorancia*, hi ha una contínua ebullició lingüística, centrada al voltant d'uns pocs personatges, que dona lloc a una important tasca lingüística.

En aquest context cultural, marcat generalment pel conservadorisme i el catolicisme, Mas i Vives (GEM, *apud* Miralles 2009) i Miralles (2009: 55-56) han postulat l'existència d'una escola lingüística mallorquina que aniria des del mestratge de Marià Aguiló fins a la tasca lexicogràfica de Francesc de B. Moll, passant per Tomàs Forteza i Antoni M. Alcover, principalment. A Bellés (2017) es va proposar d'incloure-hi, també, la figura d'Ildefons Rullan. Caldria demanar-se si realment la tasca de tres intel·lectuals, un dels quals vivia a Barcelona i només participava indirectament de la vida intel·lectual mallorquina, és suficient per parlar d'«escola», per més que en el terme hi ressoni l'escola poètica mallorquina que, aquesta sí, té una certa tradició en la historiografia literària. En qualsevol cas, és útil aplegar sota un mateix epígraf tots els autors mallorquins que encaixen en l'etiqueta d'«erudits», ja que tots formen part del mateix ambient cultural i participen en les mateixes plataformes de difusió.

7.1 Els inicis: Marià Aguiló

Marià Aguiló i Fuster (1825-1897) és, sens dubte, una de les figures cabdals de la història de la llengua catalana de la segona meitat del segle XIX. La seva tasca en la replega del folklore i de la llengua antiga serà importantíssima (Massot 1980, 1997, 2002), i de fet Aguiló podrà ser un dels grans noms de la Renaixença que reivindicarà, sense fissures ni ambigüitats, Pompeu Fabra (Fabra 2013: 288-290; vg. també el treball clàssic de Casas i Homs 1963-196). Com ha estudiat bé Margalida Tomàs (2013), els primers passos d'Aguiló en el món de les lletres foren

¹⁴¹ El primer gran poeta en català de les Balears, Tomàs Aguiló i Forteza, va tenir sempre una posició ambigua cap a la llengua; sense arribar mai a defensar posicionaments secessionistes, no veia amb gaire bons ulls la unitat de la llengua, fet que va allunyar-lo del seu nebot, i erudit i filòleg, Marià Aguiló i Fuster (Mas i Vives 1975, Corbera 1979).

tutelats pel seu cosí i futur cunyat Tomàs Aguiló i Forteza (1812-1884), de qui, tanmateix, s'allunyà progressivament a partir de 1848 (Tomàs 2013: 59-63). Se'n distancià personalment, lingüísticament, i també políticament —tenien visions oposades sobre la qüestió xueta. Aquesta darrer aspecte és important per entendre el rol d'Aguiló i Fuster en el panorama intel·lectual català. Ja a partir de la dècada de 1840, Pere d'Alcàntara Peña havia convençut Aguiló d'escriure en català, i a partir de 1844, amb Aguiló estudiant a Barcelona, i aviat treballant a la Biblioteca de Sant Joan i després a la de la nova universitat, la consciència unitària de la llengua —que tant faltava a Tomàs Aguiló i Forteza¹⁴²— es feu més i més forta.

Des de les seves tasques de bibliotecari, Aguiló va dedicar tota la vida a treballar en, bàsicament, quatre camps: la bibliofilia, l'edició de textos, la lexicografia i la recollida de romanços i parèmies. Malgrat els treballs que li han dedicat estudiosos com Massot (1980, 1996, 1997, 2002) i, sobretot, Tomàs (1984, 1996, 2013, editora d'Aguiló 2014), caldria abordar sistemàticament l'obra d'Aguiló, en part inèdita, i sistematitzar-la; ara bé, com deia Tomàs (1984: 7-8) en la biografia més reeixida del personatge, caldria potser dedicar una monografia a cada un dels àmbits d'actuació d'Aguiló. Sigui com vulgui, la veritat és que també és prou conegut que Aguiló tingué una manifesta incapacitat per dur a terme i acabar els projectes de tota una vida. Alguns, com ara l'inventari lexicogràfic, es convertiren després de la mort en el «*Diccionari Aguiló*», publicat per l'Institut d'Estudis Catalans sota la direcció de Pompeu Fabra i la redacció de Manuel de Montoliu; d'altres, com el refranyer o la història sobre el Renaixement, romangueren inèdits fins que al segle XX s'han recuperat (vg. Aguiló 2014; Colón & Boada 2015).

Més enllà de l'innegable valor dels treballs erudits d'Aguiló, des del punt de vista ideològic la seva figura és interessant per dos motius. En primer lloc, pel paper que va tenir entre la intel·lectualitat barcelonina com a defensor, des dels Jocs Florals, de l'autonomia del català i d'una certa opció ortogràfica —contraposada, sovint, a Bofarull (Tomàs 1996). En segon lloc, pel paper imprescindible com a mentor i instigador de l'obra lingüística de Tomàs Forteza i, indirectament, d'Antoni M. Alcover. Aquest segon punt és el que és més interessant en aquest epígraf.

¹⁴² Sobre Tomàs Aguiló i Forteza i la seva relació amb el català es poden consultar els treballs —ja clàssics— de Mas i Vives (1975), que dona una perspectiva general de l'obra d'Aguiló i Forteza— i Corbera (1979) —que se centra en l'aspecte lingüístic. En síntesi, Aguiló i Forteza mai va tenir clara la unitat lingüística —tot i que tenia bona relació amb Rubió i Ors— ni va fer mai cap esforç per escriure en una llengua que, tot i que amb una certa formalització, defugís el particularisme mallorquí. De la mateixa manera, però, cal recordar que no va defensar mai postures secessionistes, de tipus gonella *avant la lettre*.

Quant al paper barceloní d'Aguiló, cal recordar ràpidament que tingué un rol destacat en els primers anys dels Jocs Florals, i la seva autoritat —o com a mínim imatge d'autoritat— en matèria lingüística i filològica el dugué a participar en les diferents comissions d'ortografia que entre les dècades de 1860 i 1880 intentaren arribar a una solució de consens (Segarra 1985a: 160-165). També és interessant recordar com, en part des dels jocs florals, defensà l'autonomia del català respecte de l'occità. Hom ha considerat el discurs de 1867 com un dels moments clau per a la resolució del conflicte llemosinista entre els homes de la Renaixença i, més concretament, en contra de la denominació llemosinista de la llengua. Cal tenir en compte, tanmateix, que Bofarull —clarament enfrontat a Aguiló— també defensava públicament aquesta qüestió des de 1854, i que el 1858 Aguiló encara preparava, des de València, un catàleg dels impresos en llengua «provençal-catalana» (*apud* Tomàs 1984: 39).

Pel que fa al mestratge primer a Forteza i, més tard, a Alcover, el paper d'Aguiló és més important. No tant pels resultats tangibles de la seva obra —que com he dit no cal menystenir, ans al contrari—, sinó pels resultats de l'obra dels seus deixebles. Deixebles que, tanmateix, ho foren sempre des de la distància, ja que des que el 1844 Aguiló partí a Barcelona per estudiar, no tornà mai més a Mallorca (Tomàs 1984). Això no obstant, com mostra la seva correspondència, dipositada a la Biblioteca de Catalunya, Aguiló es preocupà sempre de les novetats literàries, lingüístiques i socials de l'illa, en demanava informació als parents i amics i, en aquest context, impulsà l'activitat gramatical de Tomàs Forteza qui, a un cert punt, sembla que havia de ser l'hereu natural dels materials lexicogràfics d'Aguiló (Tomàs 1984: 78).

7.2 *L'obra lingüística de Tomàs Forteza*

Tomàs Forteza i Cortès (1838-1898) és segurament la figura més destacada dels estudis gramaticals de finals del segle XIX a Palma, a banda de la seva faceta de poeta, potser la més coneguda. Com Aguiló, també Forteza abandona durant la seva joventut el castellà per passar-se al català en les composicions poètiques (Perea 2007: 9). A partir de la dècada de 1870 comença a ocupar-se de temes relacionats amb la lingüística, i el 1881 l'Ajuntament de Palma li premia la *Gramática de la lengua catalana* que, amb molta lentitud, s'anirà imprimint al llarg de tota la vida i que completarà el seu deixeble Antoni M. Alcover el 1915

(Perea 2007, 2008a), el qual hi inclou un pròleg més que interessant en què repassa la història de la lingüística catalana fins aleshores (Alcover [1915] 2008).

A part de la gramàtica, Forteza també és autor d'alguns treballs de caràcter gramatical a la premsa mallorquina. El 1886 publicà, a la revista *Museo Balear*, un conjunt d'articles sota l'epígraf «Observaciones generales sobre la lengua materna» que refeu, en català i a Catalunya, a *La Veu de Montserrat* el 1887. Aquest conjunt d'«Observaciones» foren incloses per Alcover com a pròleg de la gramàtica en l'edició de 1915 (Perea 2007, Forteza [1915] 2008). Al *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* també hi publicà dos articles de gramàtica històrica: «Gramática historica de la lengua catalana. Del articulo» i «Gramática historica de la lengua catalana. Sintaxis del articulo», que havien de ser un avançament de la gramàtica que, a poc a poc, s'anava imprimint (Forteza 1897a, 1897b).

Col·laborà, encara, en alguns dels projectes d'Aguiló. D'una banda, participà en la recollida de romanços i cançons populars, que enviava a Barcelona puntualment (Tomàs 1984); de l'altra, participava en la recollida de material lexicogràfic per a l'inventari d'Aguiló. En algun moment de finals del XIX decidí engegar un projecte propi de diccionari etimològic, per al qual elaborà unes sis mil cèdules. Alcover (1915: 393) les descrivia com a «Prop de NOU MIL CÉDULES a on s'apunta l'etimologia d'UNES SIS MIL PARAULES CATALANES. Aquesta obra l'anava fent el Mestre Forteza a poc a poc». S'havia suposat que havien acabat engreixant la calaixera alcoveriana (Colón & Soberanas 1991: 187, n. 253; Perea 2007: 8). Recentment, s'ha descobert que realment les cèdules van romandre en mans de col·leccionistes privats. El 2021 un grup de recerca de la Universitat de Barcelona, gràcies a la cessió d'un particular, va començar la digitalització i l'estudi d'aquests materials, del qual se'n pot trobar un avançament a Perea (2021). En aquest mateix treball també es pot constatar com Alcover col·laborà en el projecte, i redactà algunes cèdules que no anaren a la calaixera en començar l'Obra del Diccionari.

És, però, en l'obra publicada que es poden trobar aspectes interessants des del punt de vista de l'anàlisi ideològica. Tenint en compte que els articles publicats en premsa s'acabaren integrant a la *Gramática*, és lògic que en aquest epígraf s'estudiï bàsicament aquesta obra. Des del punt de vista gramatical i lingüístic ha estat estudiada per Perea (2008a), que també ha demostrat com Forteza segueix de ben a prop el model de la *Grammatik der Romanischen Sprachen* de Friedrich Diez, segurament a partir de la traducció francesa. Es tracta, per tant, de la primera obra catalana que segueix clarament un esquema filològic i científic, per bé que

com s'ha vist alguns autors abans de Forteza coneguessin la tradició romanista europea. L'aspecte ideològic més interessant de l'obra és la defensa de l'autonomia del català que es fa en el pròleg.

En primer lloc, reivindicant-ne la independència respecte de l'occità. Per a Rafanell es tracta de «la desactivació més seriosa que mai s'havia produït de la tradició filològica catalana, valenciana i balear tocant a la confusió occitana» (2006: 122). Així, d'una manera semblant al que havia fet Milà i Fontanals el 1869 (cf. *supra* § VII.3), mostra les diferències en la diftongació entre diferents llengües romàniques, entre les quals hi havia el català i el provençal (Forteza [1915] 2008-2009: I, 143-145). En segon lloc, reivindicant el nom i la unitat de la llengua catalana, i la independència novament de l'occità —encara que deixa una petita porta oberta a acceptar un cert llemosinisme onomàstic. Com es pot veure en el fragment següent, la història, la tradició i la filologia són els tres arguments en què es basa Forteza:

Reivindicado el título de lengua al habla que los cruzados de D. Jaime importaron con el evangelio á las Baleares y Valencia, falta todavía discutir su nombre. Con intención me he valido hasta aquí de perífrasis para nombrarla; catalana suele llamarse, mas sin facultad podría admitirse cualquier otro nombre que *unánimes* le diesen los que con amor la cultivan. Catalana es por el origen y la historia: en *pla catalá* escribía su delicioso poema Fra Anselm Turmeda, quien era indudablemente mallorquín; en *llengua catalana* decía escribir más de un autor de los que se hallan reseñados en la Biblioteca de Autores Baleares de Bover, y nadie osaría negar el título de catalana á la Crónica de Muntaner que era, según el [sic] mismo afirma, *ciutada* [sic] *de Valencia*. Una tradición infundada la apellida no obstante lemosina; y los valencianos, con excesivo recelo quizás, se aferran á esta denominación, que de común acuerdo rechazan las deducciones de la filología y de la verdad histórica. Llámesele sin embargo lemosina, con tal que no arguya este título una derivación del dialecto de Limoges, que sería á todas las luces falsa: apellídesela catalana, con tal que esta palabra no suponga preponderancia ó exclusivismo: invéntese, sise [sic] quiere, otro nombre comprensivo de los pueblos que la hablan y de los hijos que la estiman; que puesto que *le nom ne fait rien á la chose*, nuestra lengua no ha de perder por eso ni su riqueza y galantura, ni ninguno de los preciosos joyeles que la avaloran (Forteza [1915] 2008-2009: I, 145-146).

Ara bé, després d'aquesta apologia que, aparentment, deixa oberta la porta a canviar el glotònim comú de la llengua, Forteza conclou: «Sigamos llamándola catalana; cualquier otra denominación envolvería ingratitud é injusticia» ([1915] 2008-2009: I, 146). I aquesta forma és la que Forteza fa servir sistemàticament, tant en el títol de l'obra, com en els usos metalingüístics del redactat (Forteza [1915] 2008-2009: *pàssim*).

És, tanmateix, simptomàtic que l'obra estigui escrita en castellà. Forteza s'inscriu en una tradició conservadora i catòlica que arrenca amb Quadrado i *La Palma*, i que fa servir preferentment el castellà en totes les manifestacions escrites. Així, per circumscriure's només a l'entorn en què Forteza participava, cal recordar que les principals publicacions periòdiques

de Mallorca, entre les quals destaca *Museo Balear*, eren en castellà. El català tenia cabuda als àmbits humorístics i informals, com a la revista *L'Ignorancia*, o en les poesies de caràcter culte que presentaven als Jocs Florals. En aquest context, doncs, no ha d'estranyar ni que la gramàtica sigui en castellà, ni que no ho justifiqui en els paratextos de l'obra. De fet, com es veurà més avall (§ VII.6.3) Ildefons Rul·lan farà el mateix que Forteza, però ell sí que justificarà l'ús del castellà. L'únic que no farà servir el castellà com a metallengua de les obres gramaticals és Alcover, tot i que cal fer notar que en les cèdules inèdites de Forteza n'hi ha que tenen les definicions o observacions en castellà, però d'altres que, en canvi, estan redactades en català. Ara per ara, no s'ha pogut quantificar-ne els percentatges, ni esbrinar si la tria de llengua respon a algun criteri lògic.

7.3 Els inicis filològics d'Antoni M. Alcover

El 1881, quan l'Ajuntament de Palma premiava la gramàtica a Tomàs Forteza, la revista *L'Ignorancia* convocava un premi a la millor mostra de diccionari mallorquí, que un any més tard guanyava la proposta que hi havia presentat un joveníssim Antoni M. Alcover (1862-1932), de només dinou anys (Alcover 2001). El mateix 1881 Alcover inicià una llibreta en què apuntava mots i expressions mallorquines que recollia. Aquestes dues obres són els inicis de les activitats lexicogràfiques d'Alcover (Perea 2001a, 2001b, 2007: 24-39).¹⁴³ El jove manacorí, que havia començat les seves activitats intel·lectuals a finals de la dècada de 1870 coincidint amb el període d'estudi al seminari, s'inclinà aviat pels grans temes que interessaven a qui seria el seu mestre, Forteza, i, indirectament, Aguiló: el lèxic, però sobretot el folklore. És conegut, en aquest sentit, la tasca d'Alcover tant en el recull i publicació de *Contarelles* com, sobretot, de rondalles, que publicà des de finals de segle i fins a la seva mort sota el pseudònim de Jordi des Racó. Aquí és interessant, només, comentar els inicis de l'activitat lexicogràfica d'Alcover, ja que la *Lletra de convidat* (1901) i l'inici de les tasques del diccionari i tot el que se'n derivà queden fora de l'abast temporal d'aquest treball.¹⁴⁴

El recull de mots, que Alcover titulà *Llista de noms mallorquins que replegava n'Antoni M. Alcover quant era estudiant*, abasta de 1881 a 1886, i mostra ja una predisposició d'Alcover per la lexicografia, tot combinant la llengua viva i l'ús de corpus escrits (Perea

¹⁴³ Per a la formació inicial d'Alcover es pot consultar, encara, Janer Manila (2003).

¹⁴⁴ Això no obstant, es pot consultar Moll (1962) per a una biografia d'Alcover.

2001a). Aquesta llista de mots, que va romandre inèdita i per a ús personal d'Alcover, és testimoni interessant de la manera de fer del manacorí: indicacions de significats, de llocs geogràfics on ha sentit el mot o de la publicació on l'ha llegit. Modernament ha estat editada per Maria-Pilar Perea (2007: 255-295), i es pot veure que està poc elaborada en el sentit que no passa de ser un material de treball personal.

Més elaborada, en canvi, es troba la *Mostra de diccionari mallorquí*, que, com s'ha dit, va guanyar el premi de *L'Ignorancia* el 1881.¹⁴⁵ Aquest setmanari, de caràcter costumista, popular i humorístic, convocà, dins dels seus premis ordinaris, un premi de filologia:

Mitj unsa d'òr en péssa, ò sian 12 lliures y 10 diners moneda mallorquina, à s'autó de sa milló *Mòstra de Diccionari mallorquí*. Per axò s'haurán de presentá ben espinzellades tres paraules, véus ò termes de ses més notables en sa nostra llengua, y es verbs *fér*, *dur* y *anar*, amb tots es modismes en qu'hey sònán (*L'Ignorancia* 117, setembre de 1881, p. 3).¹⁴⁶

La mostra d'Alcover incloïa, ultra la fraseologia dels verbs *fer*, *dur* i *anar*, un estudi sobre el gènere dels substantius *amor*, *color* i *olor*. El treball, com la *Llista de mots*, es feu a partir d'un reduït corpus, però un cop més les aptituds i els mètodes d'Alcover per la lexicografia es veien sobresortir (per a un estudi detallat de la *Mostra*, Perea 2001b).

En aquesta època, durant la dècada de 1880, Alcover comença la relació amb Tomàs Forteza que, a poc a poc, es convertirà en el seu primer mestre filològic. Aquest fet es pot resseguir amb facilitat en l'epistolari conservat entre tots dos, que va editar Perea (2007). Al llarg de l'epistolari es pot veure com Alcover insisteix, ben educadament a Forteza que acabi i publiqui la gramàtica. També s'hi veu com col·labora amb aquest tot donant-li informacions dialectals i enviant-li elements de folklore, alhora que li presenta dubtes lingüístics de diferent mena. Així, en la primera carta conservada, per exemple, Alcover ofereix a Forteza dades morfològiques de Manacor, i alhora li demana sobre l'ús o preferència de l'article *el* sobre *lo* (Perea 2007: 61-64).

Pel que fa a la ideologia d'Alcover sobre la llengua en aquests moments, poc més del que ja s'ha dit pot afegir-se. Tractant-se d'un Alcover jove, sense obra publicada, és difícil indagar en les seves percepcions sobre la llengua, més encara si es té en compte que a partir de 1902 l'expressió de tots aquests aspectes trobarà un canal de difusió immillorable en les planes del *Bolletí del diccionari de la llengua catalana*.

¹⁴⁵ Vegeu-ne una introducció a Massot (1985a: 106-110).

¹⁴⁶ <https://prensahistorica.mcu.es/es/consulta/registro.do?id=1222> [consulta: 20.V.2021].

Potser només es pugui insistir en la idea que Alcover, lluny de practicar un llemosinisme convençut o militant, feia ús del terme per designar la llengua, en la línia del que la majoria d'erudits feien, i com ell mateix continuaria fent després de 1901. Així, per posar dos exemples, el 1882, en una de les cartes glosades al seu oncle Pere Josep Alcover, li tramet una composició «mitx en llatí, mitx en llemosí» (Perea 2008b: document 003-004_capsao77), i en una carta sense data però probablement de 1881, hi parla de l'Acadèmia de la Llengua Catalana, i demana al mestre si l'acadèmia s'ocuparà només de Catalunya o bé de «les demés filles del llemosí» (Perea 2007: 65). Del suposat panoccitanisme d'Alcover, o bé de la confusió entre llemosí i català, en va resseguir tot d'exemples textuals Massot i Muntaner (1985b: 113-127), que en va excloure la possibilitat d'un llemosinisme convençut per part d'Alcover.

7.4 La contribució d'Ildefons Rul·lan

Potser menys conegut que Aguiló, Forteza i Alcover, en aquest grup innovador en la lingüística catalana des de Mallorca cal tenir en compte també la figura d'Ildefons Rul·lan (Palma, 1856-1911), un gramàtic que fins fa poc havia rebut molt poca atenció de la crítica. Rul·lan, conegut de Forteza i Alcover, estava ben relacionat amb l'ambient de *L'Ignorancia*, a la qual escrivia amb el pseudònim «Un estudiant doblegat» de Barcelona estant, mentre estudiava a la universitat. L'activitat lingüística de Rul·lan va començar paral·lela a la d'Alcover, ja que va obtenir un accèssit al certamen de *L'Ignorancia* que el manacorí va guanyar amb la *Mostra de diccionari mallorquí* (Bellés 2022: 67).¹⁴⁷ Aquesta mostra de Rul·lan no ha pervingut —almenys avui en dia no se'n tenen notícies—, però Josep Miralles Sbert, en una carta a Alcover, el valorà positivament:

Arregladament a n'es método d'estudia ses lengos proposat p'en Bopp, Grimm, Diez y Curtius en'Ildefonso Rullán ha presentat a n'es certamen de l'Ignorancia una Mostra de Diccioniari mallorquí molt curiosa y notable y de tot punt científica. Si s'arreglava un Diccioniari axí com en Rullán proposa [...] tendríam una joya literaria de gran preu (*apud* Perea 2014: 81).

¹⁴⁷ Veg. Massot (1985a: 76, n. 28). Bacardí & Estany (2006: 139) afirmen erròniament que guanyà *ad aequo* amb Alcover el primer premi. Riera & Cotoner (2005: XVI) el consideren guanyador solitari del premi. La revista ho explicà de la manera següent:

«S'altre mòstra de Diccioniari que té es núm. 15 y per Lema: *Per dur axò a s'enfront...* etc.; no es ni de molt lluny tan abundosa, y fa desitjar un poch més d'exactitut en sa significació des modismes, per es séu autor qu'es Un Estudiant Doblegat ([en nota] D. Ildefonso Rullán) es molt metòdich y dona à coneixe que té dòts per estudiá un dia sa nòstra riquíssima llengua. Però à pesá de que no ha mamat à tan bòn lloch còm es *des Racó*, amb tot i amb axò es creu séu trabay es apreciable y tots hem cregut haverli de donar un *accessit* consistent amb una *dobleta de quatre*, que Deu l'hi aument» (*L'Ignorancia* 180, 18 de novembre de 1882, p. 1).

Però en realitat Rul·lan ha estat més aviat estudiat i reivindicat com a traductor, ja que entre 1905 i 1906, en ocasió del quart centenari de la publicació del *Quixot*, va traduir-lo, en dos volums, al mallorquí, en un to marcadament dialectal (Bordoy 1956, Cotoner 2005, Riera & Cotoner 2005, Bacardí & Estany 2006). Llicenciat en Filosofia i Lletres —és l'únic autor mallorquí d'aquest epígraf amb estudis acadèmics reglats sobre lingüística— i molt influït per Josep Balari, a qui considerava el seu mestre,¹⁴⁸ Rul·lan escrigué també algunes obres de caràcter lingüístic. Es tracta, en concret, de l'*Ensayo filológico aplicado a la lengua mallorquina*, publicat per lliuraments a la revista *Museo Balear* al llarg de 1884, i dels inacabats *Apuntes para un vocabulario etimológico mallorquín*, publicats de nou per lliuraments, entre 1899 i 1902, a la revista *Mallorca* (Bellés 2022: 70-71). A més a més, és autor també d'una *Colección poliglota de refranes*, publicada també a *Museo Balear* el 1885 i, reeditada en català i en un únic volum el 1926 i el 2005, i d'una curiosa *Filología de calendario* de 1903, publicada a mitges amb Antoni M. Penya, fill de Pere d'A. Penya. Cal afegir, per acabar, la traducció ja esmentada del *Quixot* de 1905 i 1906.

De totes aquestes obres, les úniques que són pròpiament lingüístiques són l'*Ensayo* (Rul·lan 1884) i els *Apuntes* (Rul·lan 1899). Han estat estudiades a Bellés (2022) des del punt de vista lingüístic, i també, en certa mesura, ideològic. Sintèticament, l'*Ensayo* és una obra de tipus fonològic en la qual, després d'una prou extensa introducció sobre la història de la filologia, Rul·lan proposa d'explicar el canvi lingüístic amb l'establiment de lleis fonètiques del pas del llatí al mallorquí, o català, fent referència tot sovint a altres llengües romàniques. Els *Apuntes*, en canvi, són una obra més aviat lexicogràfica. Després d'un pròleg en què s'expliquen alguns aspectes d'història de la llengua, Rul·lan proposa —sense gaire encert— etimologies per a grups d'arrels, suposadament llatines (vegeu-ne una crítica a Bellés 2022). Finalment, planteja com ha de ser el diccionari ideal (Bellés 2017). L'obra es va deixar de publicar amb el darrer número de *Mallorca*, i abasta només la lletra A, tot i que en una mostra anterior havia donat exemples de la lletra C (Bellés 2022: 70-71).

D'aquestes dues obres, hi ha tres aspectes ideològics interessants, expressats majoritàriament en els paratextos o en les introduccions. En primer lloc, la defensa que Rul·lan fa de la filologia com a disciplina científica. En segon lloc, la defensa explícita, a partir

¹⁴⁸ Per a una aproximació biogràfica a la figura de Rul·lan, vg. Pons (1969) i Bellés (2017, 2022). Entre altres manifestacions de reconeixement a Balari, a la CRAI-Biblioteca de Lletres de la Universitat de Barcelona es conserva un exemplar dels *Apuntes* de Rul·lan amb la dedicatòria següent: «A mi siempre querido profesor y amigo, Dr. D. José Balari / El autor» (topogràfic R-9369).

d'elements historicistes, de la unitat de la llengua. I, en darrer lloc, la justificació que Rul·lan incorpora als *Apuntes* pel fet d'escriure'ls en castellà —una justificació, com s'argumentarà, d'un gran interès ideològic. A més a més, també són interessants les reflexions ideològiques sobre com ha de ser un diccionari des del punt de vista lexicogràfic (vg. Bellés 2017).

Un dels aspectes més interessants dels paratextos de Rul·lan és que no només es fa referència a la filologia com a nova disciplina científica en la qual inserir els treballs lingüístics, sinó que es defensa activament l'interès de fer-ho, així com l'autonomia de la lingüística (o la filologia) com a disciplina. En defensa, a més, l'interès erudit *per se*, desvinculant l'estudi de les llengües de llur aprenentatge utilitari. En l'*Ensayo*, la primera obra de Rul·lan, hi ha una apologia molt clara de la importància del mètode científic en la nova filologia:

Nuestro siglo ha derribado el muro que guardaba encerradas las lenguas y separadas unas de otras y todas ocupan hoy su lugar en la historia; nuestro siglo las ha vengado del olvido en que las tuvieron los pasados; y hoy los idiomas que la delicada Grecia y la orgullosa Roma tildaron de bárbaros pueden levantarse diciendo: éramos hermanos y teníamos los mismos derechos.

No es el objeto de este trabajo tratar de la ciencia que con los nombres de Investigación lingüística, Etimología científica, Lingüística racional, Ciencia del lenguaje, etc., reuniendo poco á poco las lenguas que vivían aisladas é independientes, las reúne en familias y se propone ayudada de la filosofía llegar al conocimiento de las leyes que puedan haber motivado y dado forma al pensamiento humano, esto es lo más trascendental de la ciencia del lenguaje; sólo se trata de hacer notar la importancia del método científico para estudiar las lenguas y llegar á conocerlas perfectamente. (Rul·lan 1884: 416-417).

En aquest fragment hi ha dues idees interessants. En primer lloc, el reconeixement del parentiu entre les diferents llengües indoeuropees; en segon lloc, i aquest és el punt més rellevant, el coneixement de les llengües a partir de lleis unívokes, aplicant-hi el mètode científic, permet conèixer-les perfectament. Més endavant hi insisteix: les «leyes fijas y uniformes» de les llengües han de servir per fixar «la verdadera etimología de las palabras» (Rul·lan 1884: 466), fer-les servir en el sentit recte, i trobar unes «reglas fijas de ortografía» (1884: 507).

Potser és sobrer remarcar que, tot i que Rul·lan fa servir sistemàticament el glotònim *mallorquí* per referir-se a la llengua que estudia, és conscient de l'origen comú i de la unitat de la llengua catalana. És cert que en el pròleg dels *Apuntes* (1899: 11-12) Rul·lan hi enumera algunes diferències entre el català i el mallorquí, però en cap cas cal entendre-les com a mostres de dues llengües diferents.

Ja a l'*Ensayo* deixava clar, en uns mots que recorden els que dos anys més tard escriví Tomàs Forteza a *Museo Balear* (cf. *supra* § VII.2): «siendo nuestra lengua Mallorquina la Catalana importada en los tiempos de la conquista [...] debemos comparar nuestras palabras

con las latinas y con las de los idiomas romances» (Rul·lan 1884: 465). ¿I quins eren els «idiomes romances»? Segons Rul·lan mateix, l'italià, el castellà, el català, el portuguès, el romanès, el francès i el grisó. Cap dubte, per tant, que el català i el mallorquí són la mateixa llengua.

Als *Apuntes* dedica més espai a aquesta qüestió, i hi repassa també alguns elements interessants des del punt de vista de la història sociolingüística de la llengua. En aquesta obra, després de repetir-hi el que havia dit a l'*Ensayo*, és a dir, que la llengua de Mallorca és la llengua catalana duta a l'illa per les tropes jaumines, hi afegeix que

No es, pues, del todo exacto el llamar á la lengua mallorquina hija de la catalana, á no ser que admitamos el símil de generación excisipara aplicable á esta filiación; ni tampoco podemos decir que sea dialecto, pues no se diferencian notablemente ni en las desinencias, ni en la pronunciación, ni en la sintaxis, etc., condiciones que, según la Academia, deben tener los dialectos comparados con la lengua que les da origen (Rul·lan 1899: 11).

Queda clar, doncs, que el mallorquí no és ni un fill del català, ni tampoc un dialecte en el sentit més vuitcentista de parla diferenciada d'una altra. Rul·lan fa servir la definició de l'acadèmia espanyola com a argument per defensar la unitat del català, atès que aquesta corporació, en el seu diccionari acadèmic de 1884 definia dialecte de la manera següent:

Dialecto. (Del gr. διάλεκτος, de διαλέγω, hablar). m. Lenguaje que, sin ser realmente diverso de otro ú otros, difiere de ellos en algunos accidentes analógicos y sintácticos, y con especialidad en lo que atañe á los sonidos (*DRAE* 1884, s. v.).

És a dir, que, per a Rul·lan, les petites diferències entre català i mallorquí, que enumerarà als *Apuntes*, són tan menors que no considera que facin diferir les dues formes de català. Val la pena fer notar que en cap moment fa esment d'un possible origen provençal o llemosí de la llengua: sembla que per a Rul·lan el tema de l'occitanisme es resol, a favor de l'autonomia del català, per la senzilla via de la indiferència cap a les propostes llemosinistes.

Ara, un cop assentat el tema de la identitat de la llengua, és molt interessant analitzar les breus reflexions d'història sociolingüística que Rul·lan inclou al pròleg dels *Apuntes*. De fet és una reflexió d'història recent, perquè se centra en la decadència que la llengua va patir al llarg de l'edat moderna i, especialment, a partir del segle XVIII. Aquest segle fou, justament, el de la «decadència de la literatura catalana» i de la subordinació de la llengua catalana a la castellana, de la relegació a una «condició inferior» (Rul·lan 1899: 13). Rul·lan apunta quatre agents clau en la difusió del castellà: l'església, el teatre, la novel·la i la premsa escrita, que no

difereixen gaire dels que han apuntat estudis més recents (Rafanell 1999, Ferrando & Nicolás [2005] 2011).

Cal destacar la constatació que la subordinació del català anà acompanyada d'una diglòssia —almenys entre la petita població bilingüe— amb els usos prou assentats: «[L]os mallorquines hemos fijado y definido el uso de ambos idiomas. En las relaciones corrientes de la vida, hablamos el propio; pero tenemos afición al castellano, y reconocemos la superioridad que los acontecimientos históricos le han dado» (Rul·lan 1899: 13). I és encara més interessant la reflexió que fa a propòsit del desenvolupament desigual d'aquest fet en els territoris on es parla la llengua, ja que la llengua castellana és «tratada por algunas provincias tal vez con excesiva predilección (las de Valencia), y por otras, fuerza es confesarlo, con injusto desvío (las de Cataluña)» (Rul·lan 1899: 10).

En darrer terme, fa una darrera apologia, més aviat retòrica, en què destaca la resistència de la llengua catalana en front dels intents de la monarquia espanyola d'imposar la llengua de Castella:

Con la unidad nacional la lengua castellana empezó a sobreponerse á la catalana, y con la toma de Barcelona por Felipe V, se levantó ya arrogante. Impuesta por el gobierno, cultivada por los literatos y aletargado el espíritu catalán, venció sin lucha, y andando el tiempo hubiera dominado en toda España, sin la noble decisión de los catalanistas que han demostrado que, si el primer Borbon pudo quemar los fueros patrios, no tuvo poder para extinguir el espíritu que los animava (Rul·lan 1899: 28).

Es tracta, doncs, d'un text en què Rul·lan no només hi demostra un bon coneixement de la filologia europea, sinó també una certa sensibilitat per la història i la sociolingüística, si es permet el terme. Ara bé, malgrat aquesta certa consciència sociolingüística, Rul·lan fa gala de la diglòssia que descrivia, i fa servir exclusivament el castellà per a les obres de tipus lingüístic. El català el reserva per a la traducció del *Quixot*, per als refranys i per a la correspondència privada (vg. p. ex., la que s'intercanvià amb Alcover *apud* Perea 2008b).

Rul·lan va justificar aquest fet, novament, als *Apuntes*. Que tingués la necessitat de justificar-se pot ser indicatiu que concebés, potser remotament, la possibilitat de fer les obres en català i no en castellà. En qualsevol cas, el fet és que es va decantar pel castellà, i segons que va fer públic, hi hagué tres motius que el convenceren: la seguretat ortogràfica amb què es pot escriure el castellà en contra de la inestabilitat del sistema català, la inexistència d'una acadèmica del català, i finalment la facilitat de lectura del castellà, que és la llengua per excel·lència de l'aprenentatge a Espanya. Ho expressà en els termes següents:

Y es para mí la de mayor peso la originada por el temor de incurrir en muchas contradicciones si escribo en mallorquín. Porque no teniendo las lenguas de origen catalán una Academia que imponga su autoridad, y careciendo de una Gramática que exponga reglas bien fundamentadas, cada catalán ó mallorquín, al escribir en su propio idioma, se atiene á un criterio casi nunca fijo, ó sigue el que se ha forjado y que es á veces algo atrevido.

[...]

Á muchos de mis paisanos que escribieron en el popular semanario *L'Ignorancia*, les sucedió, sin duda, quedar más de una vez con la pluma en alto, dudando en la elección de ciertas letras, y rechazar las aceptadas para tomarlas de nuevo; lo cual no tenía nada de extraño, pues todos sabemos que nuestra lengua escrita había caído en tal desuso que muchos se veían en apuros para leerla, al paso que leían con facilidad la castellana.

Otra razón he tenido en cuenta para escribir estos Apuntes en castellano, y es la de que en dicho idioma tenemos casi todas las obras didácticas en España; lo cual es ventajoso para todos sus habitantes, pues contado será el que, habiendo recibido alguna instrucción, no entienda poco ó mucho la lengua oficial (Rul·lan 1899: 8-10).

En síntesi, Rul·lan justificà l'ús del castellà amb tres arguments més aviat dèbils, si es vol, però que li serviren per defensar la tria lingüística: tria que, d'altra banda, era la més habitual entre els acadèmics, erudits i lingüistes de l'època i, especialment, dels cercles en què el mallorquí es movia: tant el seu mestre, Balari, com la influència mallorquina de Forteza i de *Museo Balear* escrivien exclusivament en castellà quan es tractava de temes acadèmics; el català es reservava, com Rul·lan mateix feu, per a la literatura, la traducció i l'humor —com en *L'Ignorancia*.

8 Tres lingüistes finiseculars: Jaume Nonell, Marià Grandia i Antoni Bulbena

Sota l'epígraf general «Tres lingüistes finiseculars» es fa una referència breu a les obres gramaticals de Jaume Nonell i Mas (1844-1922), Marià Grandia i Soler (1864-1929) i Antoni Bulbena i Tosell (1854-1946). Són tres autors amb unes quantes característiques comunes: produeixen al tombant del segle, i una part de la seva obra cau fora de l'abast d'aquest treball; tenen una certa preparació acadèmica, però tot i l'interès per la gramàtica i la filologia, queden fora dels corrents majoritaris i ben informats acadèmicament; tingueren poca incidència entre els seus contemporanis erudits i, per acabar, no han estat gairebé estudiats a posteriori, almenys des del punt de vista de la producció gramatical. De fet, sobre Jaume Nonell l'únic estudi que pren tota la seva obra en conjunt és l'article clàssic de Solà (1991: 154-165), excessivament crític; de Grandia hi ha les aproximacions de Felipó (2013) i Felipó & Perea (2014); pel que fa a Bulbena, el qual s'ha estudiat des de la traductologia, només n'han fet

aproximacions a l'obra lingüística Colón & Soberanas (1991: 161) i Rico & Solà (1995: 141, 171).

Sobre el contingut gramatical de les seves obres no cal insistir-hi: a propòsit de Nonell, Solà (1991) va indicar les forteses i les febleses de l'obra, i potser un estudi monogràfic de les propostes gramaticals mostraria elements interessants. De la mateixa manera, per a Grandia, Felipó & Perea (2014) van contextualitzar-ne les obres, i van editar i estudiar la primera monografia dialectal catalana, la seva tesi doctoral. Grandia fou, en certa manera, deixeble de Nonell, i adoptà en les seves obres les tres lleis del català que havia proposat Nonell: les lleis d'escurçament, distinció i eufonia (vg. Solà 1991: 159), que foren durament criticades per Pompeu Fabra (2010: 805-811), potser perquè, com apunta Solà, els autors tenien una certa ascendència sobre un grup de gramàtics i professors, tal vegada de l'àmbit escolar.

Bulbena, és, segurament, més interessant. Persona polifacètica, ferm partidari d'un català amb punts d'arcaicitat i tradicional, va propugnar-los des dels tractats gramaticals, però també va contribuir a l'establiment d'aquest model a partir de les seves tradicions. Ara és interessant, però, mirar-se'ls des del punt de vista ideològic que s'ha desenvolupat en aquest treball.

8.1 *Jaume Nonell i Mas*

Nonell és un autor força prolífic, pel que fa a obres de tipus gramatical. Entre 1890 i 1903 va publicar fins a sis gramàtiques. La primera, el 1890, en castellà: *Gramática de la lengua castellana* (Nonell 1890), en la qual no fa cap referència al català. Al pròleg, però, hi adverteix de l'objectiu, «destinarse á la enseñanza de niños» (Nonell 1891: VIII), que serà el mateix públic objectiu de la majoria d'obres catalanes.

Les obres catalanes de Nonell, doncs, són cinc en total, per bé que la darrera és un simple opuscle de rudiments de gramàtica, i cau fora de l'abast temporal de la tesi —és de 1903. Com s'ha dit, l'estudi de les propostes gramaticals, fet en part per Solà (1991), no s'abondarà. Es tractaran, només, els aspectes ideològics.

La primera obra catalana és *Análisis morfològich de la llènga catalana antiga comparada ab la moderna* (Nonell 1895), en què l'autor explica l'evolució de la morfologia nominal i verbal del català a partir de dades d'escriptors dels segles XIV i XV amb escriptors

del XIX. Per això sobta que al pròleg digui que no pretén «escriure un llibre curios y de pura erudició filològica; sinó de profit y utilitt pera la resolució de duptes gramaticals, que a cada pas assalten als que en catalá escriuen» (Nonell 1895: V). Aquets dubtes, de fet, sembla que l'assaltessin a ell mateix, ja que unes pàgines més endavant s'excusa per no haver adoptat cap sistema ortogràfic existent, i es lamenta que la confusió en aquest aspecte és tal que s'ha vist temptat d'escriure l'obra en castellà:¹⁴⁹

Una còsa dèch advertir als llegidors de la present obrèta: y es, que en sa escriptura no m'he subjectat a cap sistema d'ortografia; perquè encara no s'en ha establèrt cap de públicament autoritzat, que tal nòm merèsca. Tant confos m'he trobat en aquèst punt, que casi be m'haguera determinat a escriure mon tractadèt en castellá, no sòlament perquè la llènga castellana la tinch més esversada, sinó també, y principalment, per la dificultat que la ortografia catalana me oferia (Nonell 1895: VII).

L'any següent va publicar una espècie de complement a l'anàlisi morfològica, l'*Análisis fonològich-ortogràfich de la llènga catalana antiga y moderna* (Nonell 1896). El procediment era el mateix. Va completar, per dir-ho d'alguna manera, la gramàtica sencera el 1898. Aquell any va donar dos llibres a la impremta. En primer lloc, uns *Estudis gramaticals sobre la llènga catalana* (Nonell 1898a), un aplec de diferents temes gramaticals a partir d'exemples extrets, novament, d'autors. En segon lloc, la *Gramática de la llènga catalana* (Nonell 1898b) era, en certa manera, l'aplec dels treballs anteriors, és a dir, l'obra completa.

El primer aspecte que cal destacar de totes aquestes obres és la metallengua. Invariablement, excepte en la gramàtica castellana, la llengua d'expressió és la mateixa que la llengua meta de l'obra: el català. I ho és sense pràcticament cap justificació —excepte l'apunt de l'obra de 1895 que ja s'ha comentat. És, doncs, indicatiu d'una certa superació de l'etapa diglòssica precedent, ja que no només es poden fer obres acadèmiques (o paraacadèmiques, si es vol) en català, sinó que no cal justificar-ho.

L'altre aspecte remarcable té a veure amb la identitat de la llengua. Una vegada més, el llemosinisme està totalment superat i Nonell no es veu ni tan sols amb la necessitat de fer-hi esment. Sí que fa esment, en canvi, a la unitat i l'abast del català, tot i que escadusserament. A l'anàlisi fonològica hi feia una referència sobre l'origen llatí del català, i el comparava amb les seves germanes. És poc explícit, però segurament es pot entendre que per a Nonell el català tenia plena consideració de llengua dins del conjunt de la Romània. El fragment fa així:

¹⁴⁹ És interessant fer notar que, amb un resultat oposat, és el mateix argument que havia emprat, per exemple, Ildefons Rul·lan en els *Apuntes*, cf. *supra* § VII.7.3

El catalá, (y lo metex ab cèrta proporci3n deù dirse de les altres llèngües germanes), el catalá no es, casi en sa totalitat, mes que'l llatí, y'l llatí de la decadencia, parlat en una part d'una provincia del antich impèri romá, y parlat no s3lamente pe'ls antichs habitants de dita regi3, sin3 també pe'ls invasors que destroçaren l'impèri, y en ell van establirse (Nonell 1896: 6).

A la gramàtica de 1898 dedica un passatge prou extens del pròleg a parlar de català i dels seus dialectes. És un text ben interessant perquè, si bé deixa clara la unitat de la llengua que es parla a Catalunya, València i les Balears i ho justifica amb arguments històrics, fa servir aquests mateixos arguments per defensar la superioritat del català de Catalunya per sobre del dels altres territoris. El fragment és llarg, però val la pena reproduir-lo sencer:

En ella (en la gramàtica) per lo general me limito a s3la la llengua catalana, y no dexo de fer alguna digresi3 als que podríem dirne sos dialèctes. M'explicaré. Anc que no s'haja ben definit pels filòlegs la distinció entre la llengua y'ls dialèctes d'ella; no obstant, al tractarse del llenguatge catalá ab relació al usat pe'ls habitants de les isles balears y del regne de València, podèm molt raonablement regonèxe'ls honors de llengua a la catalana, y considerar mallorquí y valencià com a dialèctes de ella. Y a n'aquèst modo de pensar nos hi induèxen doues raons poderosíssimes: la una pertany al origen; la altra, a la major purèsa del llenguatge.

En quant al origen, nos ensènya la historia, que en Catalunya nasqué, va créxer y arriba a sa perfecci3 la llengua Catalana; mentres que a les Balears y a València hi fou transportada de Catalunya pe'ls conqueridors d'aquells regnes que s'hi establiren; y quan allà la transportaren, ja la llengua havia alcançat aquel grau de perfecci3, que p3t admirarse en els escritpors del segle XIII.

Per lo que atany a la purèsa, tinga's present, que la dominaci3 pacífica dels sarraïns a n'el n3stre territori fou tan passatjera, que apènes va poder influir gens en el llenguatge dels antics habitants. Al contrari, en les isles balears y a n'el regne de València hi fou tan llarga la dominaci3 aràbiga, que al temps de la reconquesta no hi havitaven sino gents d'altra llengua, d'altra religió, d'altres costums, que les dels Catalans. Y además els vençuts continuaren vivint mesclats ab los conqueridors en uns metexos p3bles y ciutats, sens unificarse en llengua, religió y costums sin3 p3c a p3c y després de molt de temps. Lo qual hagué de produir una barrèja forçosa de les dues llèngües, contrària evidentment á la purèsa de la catalana, que per ser la dels dominadors, acabá també per quedar triomfanta (Nonell 1898b: V-VI).

Val la pena remarcar, un cop més, que ni tan sols en parlar de la conquesta jaumina de Mallorca i de València no es fa cap referència a l'occità. Per a Nonell el català, que és una llengua romànica assimilable a les altres llengües neollatines, és autònom des dels orígens i, aix3 sí, com s'acaba de veure, té una varietat superior —la de Catalunya.

8.2 *Marià Grandia i Soler*

L'obra de Marià Grandia queda pràcticament fora de l'abast cronol3gic d'aquest treball però, tanmateix, val la pena tenir-lo en compte. Grandia, amic i deixeble de Nonell, en certa mesura, és autor d'algunes gramàtiques catalanes, tant escolars com etimol3giques. És autor,

també, de la primera monografia dialectal catalana (Felipó & Perea 2014), col·laborà en el *Diccionari popular de la llengua catalana* de Josep Aladern i fou vicepresident del I Congrés Internacional de la Llengua Catalana de 1906. Com en el cas de Nonell, no s'estudiaran les propostes gramaticals concretes, sinó alguns aspectes ideològics, particularment relacionats amb la identitat de la llengua. És ben sabut que Grandia —que havia estudiat caldeu becat a Alemanya— proposà que el català fos una llengua semítica i no romànica, i que l'aportació llatina fos únicament lèxica; és sabut també que això propicià la marginació en què generalment ha viscut l'obra de Grandia en els cercles lingüístics catalans.

Abans d'entrar breument en els arguments que Grandia sosté per defensar la filiació semítica del català, vagi per endavant que, com en Nonell, totes les obres sobre el català estan escrites en català, si n'exceptuem la tesi doctoral. Aquest darrer text, d'altra banda, no podia ser escrit en cap altra llengua: cal recordar que en aquell moment no només l'ensenyament universitari reglat era absolutament en castellà, sinó que el doctorat calia fer-lo a Madrid.

La primera obra on defensa aquesta hipòtesi particular és en la *Gramática etimológica catalana* de 1901, justament l'any que Alcover llença la *Lletra de convidat*. La part etimològica l'havia anat avançant, a poc a poc, a *Lo Pensament català*, però la part interessant des del punt de vista ideològic és la prèvia, més de to assagístic. Allí Grandia dedica el primer capítol a explicar la història de la llengua, i ja al primer paràgraf una filigrana lingüística difícil de sostenir el duu a identificar els ibers amb els hebreus:

Els primers habitants de Catalunya parlaven. Sa llengua es la primera parlada a Catalunya. ¿Son els ibers els primers habitants de Catalunya? Aixís se sòl dir per la rahó de no conèixerse històricament l'existència d'un poble anterior. El nòm *ibel*, de *habar*, passar, sembla donarlos el caràcter de gent que passa o viatja, deixant sospitar avants d'ells un altre poble fix y resident, còm que diguésem indígena qui batejaria als nòu arribats ab el nòm de traneunts, *ibei*, cf. *hebræi*, hebrèus (Grandia 1901: VII).

I, després d'alguns equilibris argumentals més, arriba a la primera conclusió: «la primera llengua de Catalunya es semítica» (Grandia 1901: VIII). A continuació proposa tot d'etimologies semítiques, i arriba a altres conclusions, com ara que a Catalunya es parlà basc, que el grec i el llatí influïren sobre la llengua del país o, tan inversemblant com la primera, que «[l]a llengua llatina no arribaria a ser la del poble a Catalunya» (Grandia 1901: XXI).

Davant d'afirmacions com aquestes —sostingudes al llarg de les 500 pàgines de l'obra— la crítica es feu sentir. Enric Arderiu, per exemple, li adreçà una crítica educada, però ferma, a *Lo Pensament català*, en què li retreia les vel·leitats semitistes, i deia que:

deu desterrarse'l sistema de cercar les etimologies del catalá, que segons lo sentir de tots los llingüistes de renóm, es una lengua de concreció flexional, pertanyent á la familia índo-europea, dintre del hebreu que correspón á la familia semítica y del Basch que's separa d'una y altra y que además es llengua aglutinant (Arderiu 1901: 123).

Arderiu devia conèixer mínimament l'estat de la filologia romànica —era arxiver, no lingüista—, i fa servir arguments d'autoritat com Raynouard, o Diez per rebatre les tesis de Grandia. Insisteix, així, en diversos punts, que «encara que sía contrariar la asseveració del autor, hem de continuar creyent que la llengua catalana es eminentment llatina; que deu son origen á la que parlava'l poble» (Arderiu 1901: 134), i li desmunta arguments tan bàsics com ara per què el català, el francès i l'italià s'assemblaven a l'alta edat mitjana:

Lo Dr. Grandía, conexedor de la historia de nostre idioma, ja concedeix que “En els sigles dotze y tretze la llengua catalana se presenta en certa manera universal en tota la península, en França y en Italia” y que la de aquets pahissos s'aduya, molt més que avuy, al catalá. Però no's fixa en que axó precisament indica que la llengua de tots ells era la matexa y que no podia ser altra que la llatina vulguar, que havia arribat al apogeu de la assimilació dels elements que havia trobat en cada territori, conseguint lo periodo culminant de la unitat d'una llengua que desde llavors ha vingut sent objecte de diferenciacions que han donat per resultat la varietat entre totes les romàniques (Arderiu 1901: 134).

Grandia respongué aquestes crítiques primerament des de la premsa. Per exemple, al mateix periòdic publicà una llarga resposta a Arderiu (Grandia 1901-1902); amb tot, decidí oferir una resposta definitiva a les crítiques en un nou llibre, que havia de sostenir definitivament l'origen semític del català. I així és que el 1902 publicà una *Fonètica semítich-catalana* que incloïa un vocabulari d'etimologies (Grandia 1902). Al pròleg l'autor és ben explícit: «Es mon desig que la òbra deixi evidenciada la primitivitat de la llengua semítica a Catalunya» (Grandia 1902: 6); al cos de la gramàtica, també: en la primera llei de fonètica semiticocatalana hi deixa assentat que «les paraules semítiques s'han conservades en Catalunya algunes sènça cap variació fònica» (Grandia 1902: 35).

La part principal de l'obra, tanmateix, no és la llista de lleis fonètiques, que ocupa una cinquantena de pàgines (Grandia 1902: 35-82), sinó el vocabulari, que n'ocupa un centenar llarg (Grandia 1902: 83-248). Un simple cop d'ull posa de manifest, fins i tot sense coneixements de semitística, que la majoria d'arrels són clarament romàniques o llatines; algunes, de fet, són paraules pròpies d'altres llengües, com el castellà o l'italià, més que no pas el català. Així, són clarament d'origen llatí paraules catalanes com *calent*, *full* o *mar*; són castellaneres paraules com *achihcarrar* o *sábana*; i italians mots com *smarrirre* (Grandia 1902: s. v.).

Malgrat les crítiques, la dèria semitista de Grandia va continuar, i quan a partir de 1905 col·labora amb el segon i el tercer volums del diccionari de Josep Aladern —pseudònim del reusenc Cosme Vidal (Ginebra 2006)—, hi fa propostes d'etimologies llatines, gregues, aràbigues i hebraïques. Per exemple en un mot transparent com *dir* (Aladern 1904-1906, s. v.), a l'etimologia, s'hi diu: «Es com lo llatí *dicere*, ab les formes *dehir* castellà *decir*, y *dir*, del sànscrit *dic*, de l'hebreu *duc*, ensenyar».¹⁵⁰

La veritat és, tanmateix, que fora de la qüestió sànscrita Grandia no dubta en cap moment dels temes *reals* que afecten la unitat i la identitat de la llengua. Com en Nonell, el llemosinisme no hi apareix i, pel que fa a la unitat i a l'expansió territorial, Grandia és ben explícit. En un parell d'epígrafs a la introducció de la *Gramàtica* de 1901, «Extensió geográfica de la llengua catalana», «Origen de la llengua catalana a València y a les Balears» i «El català es una llengua distinta de tota altra» (Grandia 1901: XXII-XL), deixa clara la seva posició sobre aquests aspectes.

Així, primerament, tot parlant de les característiques que farien el català superior a les altres llengües romàniques, n'enumera un bon reguitzell, i les posa totes en peu d'igualtat amb la catalana. Hi enumera el castellà, el provençal, el francès, el toscà, el gallec, el gascó, el llenguadocià, el piemontès, el bolonyès, el pramzà (¿parmesà?), el milanès i el genovès (Grandia 1901: XXXIII). Així, no té cap problema a assegurar que «el català es una llengua distinta de tota altra (1901: XXXVII-XXXVIII), ahora que defensa que la llengua parlada a València i a Mallorca és la mateixa que la parlada a Catalunya. Defensa, això sí, que s'hi generà espontàniament abans de la conquesta cristiana: «Nosaltres creyèm que'l català a les Balears y a València s'hi desenrotllá espontàniament y ensemps que a Catalunya» (Grandia 1901: XXXIV). Per a Grandia, doncs,

[e]l català pròpi se parla avuy en el Rosselló, Capcir, Vallespir y Cerdanya francesa, o sia en tot el departament dels Pirineus orientals, mènus el pahís de Fenollèt, que's classifica ab el llenguadòch. Se parla en les quatre províncies del Principat, en les illes balears Mallòrca, Menòrca e Ibiça y en tot el regne de València (Grandia 1901: XXXIII-XXXIV).

Més enllà d'aquestes consideracions que proven la consciència que Grandia i el seu entorn tenien de la unitat del català, i de l'autonomia d'aquest dins de la Romània, és molt interessant la consideració podria dir-se sociolingüística sobre el valor dels termes *llengua* i *dialecte*. Després de defensar que els *dialectes* no són més que sibvariants d'un *dialecte major* «anomenat llengua», diu Grandia:

¹⁵⁰ Mot d'etimologia ben transparent, cf. DECat, s. v.

El segle passat detrás de l'idea d'unificació o centralisació ha escollida bòjament una variant en cada nació y la ha nomenada llengua, y a totes les demès variants nacionals les ha nomenades dialèctes. El procediment era molt digne d'hòmes enganyats per una falsa metafísica, que llegislaren per l'hòme en abstracte, mentres en realitat era molt concret. Lo que's comprèn mènus es l'eclipse intel·lectual que patiren els súbdits deixant considerar llur llengua còm dialècte mentres era tan llengua còm l'oficial. Se deixaren convèncer per la rahó del *nominor quia leo*, y's deixaren bressar per l'idea de la felicitat que esperaven de la pàtria una. Parlo especialment d'Espanya, França y Itàlia. Aquí's digueren dialèctes el basch, el catalá y'l gallèch, a França'l provençal, el llenguadociá y'l gascó y a Itàlia'l piemontès, milanès, genovès, bolonyès, etc., mentres se guardava la categoria de llengua al castellà, al francès y al toscà. Això anava molt be per cèrts fins, però no era la veritat (Grandia 1901: XXXVII).

El text és d'un interès singularíssim. Cal recordar, abans que res, que Grandia venia de família carlina —era germà del Nai de Vallcebre, que va intentar un darrer aixecament carlí el 1900 (Felipó 2017)— i formava part dels sectors més conservadors de l'Església. Així, doncs, cal llegir, en part, aquestes paraules de Grandia com un dard ben adreçat al liberalisme vuitcentista. Ara bé, que segurament hi hagi una raó política, i per tant ideològica, al darrera, no els lleva pas l'interès lingüístic. Com es veu, Grandia rebutja la classificació política de *llengua* i *dialecte*, i advoca per una classificació lingüística.

En suma, Grandia, si bé va pagar cara la proposta segons la qual el català seria una llengua semítica, va saber defensar també l'autonomia de la llengua, definir-ne bé els límits i, fins i tot, qüestionar la classificació entre *llengües* i *dialectes* que, més políticament que lingüística, havien imposat els corrents liberals prefilològics al llarg del vuit-cents.

8.3 Antoni Bulbena i Tosell

Antoni Bulbena i Tosell és conegut, sobretot, per haver estat traductor al català d'obres emblemàtiques de la literatura europea com el *Quixot*, la *Commedia* de Dante o algunes obres de Shakespeare. Edità, també, alguns textos catalans clàssics. En la vessant lingüística, segurament és conegut pel diccionari català-castellà-francès de 1905, el diccionari català-castellà de 1919 o el diccionari català-francès del 1921.

A finals del segle XIX, ultra participar en algunes publicacions periòdiques, publicà unes *Lliçons familiars de gramàtica catalana* sota el pseudònim d'Antoni Tallander (Tallander 1896), unes *Becerolas catalanas* el 1898 i unes senzilles i breus notes rimades, *Quatre regles de gramàtica*, ara sota el pseudònim de Mossèn Borra (Mossèn Borra 1900), que es van reeditar el 1904. Recuperen la doctrina que havia exposar a les *Lliçons*. El 1906 encara va

publicar unes *Lliçons de llengua catalana literaria & tradicional*, que són una refosa simplificada de l'obra de 1896.

En l'aspecte ideològic, Bulbena destaca per un conservadorisme lingüístic i una advocació per la llengua clàssica, en contra dels models que proposaven adoptar solucions gramaticals modernes, especialment Pompeu Fabra i la gent de *L'Avenç*. I, en efecte, a les *Lliçons* de 1896 hi ha crítiques recurrents a Fabra i, particularment, a l'*Ensayo*, que és l'única obra que havia publicat fins aleshores. Així, per exemple, en parlar del plural de mots acabats en sibilant, Fabra a l'*Ensayo* deia que «*cru*, *crudo*, y *nu*, desnudo, tienen dos formas de plural: *crus*, *nus*, y *ursos*, *nusos*» (Fabra 1891: 18); Bulbena, gairebé mofant-se'n, diu, en nota:

¿Qui haurà donat entenent al Sr. Fabra per fer lo plural de *cru* (*cruu*) e *nu* (*nuu*), *crusos* e *nusos*? ¿Serà perque ell ab alguns de la costa contonen lo substantiu *nus* (lligam) ab l'adjectiu *nuu* (despullat), tal com los confon lo diccionari de la llengua *marinesca*? Si ja lo plural de *cru* e *nun*, literariament, és *cruus* e *nuus*, ¿per què haurèm de rosegar encare aquell os de la coha (*nuus-os*), quan tants e tans d'altres n'havem de rosegar? (Tallander 1896: 9).

Així mateix, en aquella obra demostra conèixer bona part de la tradició gramatical catalana vuitcentista, i també alguns autors alemanys o francesos que s'havien ocupat del català, com Volp o Morel-Fatio. D'entre tots els gramàtics que cita, Nonell és el que segueix més de prop, i el que li sembla més sòlid lingüísticament. Als altres gramàtics —a part de Fabra, Bofarull, Ballot, majoritàriament—, quan els cita és, generalment, per criticar-los. La majoria de crítiques es concentren en la conjugació verbal que, no en va, és on més discrepància hi havia a l'hora d'establir un model vàlid de llengua al segle XIX.

En la conjugació verbal és precisament on Bulbena demostra una voluntat de mantenir-se fidel a la llengua clàssica, però també un cert coneixement dels dialectes catalans. Un exemple. Tant en parlar del present d'indicatiu com de les formes de subjuntiu, destaca les particularitats del valencià, però també del rossellonès —¿pot ser que sigui el primer gramàtic a parlar clarament del rossellonès des de Barcelona? (Tallander 1896: 30, 64).

Veient l'ús dels dialectes, i que a la portada —que no la coberta— de la gramàtica deia que eren unes lliçons «endregades a tots los pobles dels antichs comtats e reyalms hon parlen la llengua catalana» (Tallander 1898: III), seria ociós tractar la concepció de la unitat i la identitat de la llengua en Bulbena que, a més, estava poc o molt al cas de les obres d'alguns erudits estrangers —cita, per exemple, Otto Denk o Morel-Fatio. A part d'alguns estrangers, Bulbena demostra conèixer bona part de la tradició gramatical catalana vuitcentista, dels quals Nonell és el que segueix més de prop, i el que li sembla més sòlid lingüísticament.

És interessant, per acabar, fer un breu comentari sobre un aspecte del model lingüístic de Bulbena, que denota una preocupació per la genuïtat de la llengua catalana. Aquest fet és transversal a la seva obra i també es troba, per exemple, en un *Novíssim estil d'escriure cartes*¹⁵¹, sense data però de cap a 1894 segons Palau (1948-1977). En aquest manual epistolar Bulbena hi col·loca una advertència en què es llegeix:

Devem fer present al lector que lo tractament de *vostè*, ó millor, *vostra mercè*, és procedent de *usted* en castellà. En las següents cartas, d'ayre purament català, no l'havem usat sinó ab las personas de certa categoria: perquè entre amichs ó personas de franquesa apar més rahonable, y sobre tot més catalanesch, ques tracten de vos (Bulbena [1894]: 1).

Altres exemples d'aquest zel lingüístic es poden resseguir en les *Lliçons*. Allí acusa la influència castellana d'haver causat una part dels canvis en el català modern, com per exemple la pèrdua dels femenins d'adjectius com *feliç* – *feliça*, *igual* – *iguala* (Tallander 1896: 16), o en l'ortografia, a propòsit de la qual diu que ha de ser genuïnament catalana i denuncia els qui «[a]ferrada com tenen la llengua e ortografia castellana, per estalviarse feyna, no-n volen saber d'altra» (Tallander 1896: 92). I fins i tot, a propòsit del possessiu *llur*, acusa de «crim de lesa-llengua imperdonable» qui, «per l'infeccionament de castellanisme», s'atreveix a qüestionar-ne l'ús sistemàtic (Tallander 1896: 24).

En resum, Bulbena és un autor per l'elaboració d'obres lingüístiques, era segurament una tasca menor o, en tot cas, part d'un projecte general sobre la llengua que incloïa actuacions en altres àmbits, com la traducció. Pel que fa a les ideologies lingüístiques que hi demostra, l'autor és partidari d'un català genuí i classicitzant, i es mostra contrari a algunes propostes innovadores de Fabra —línia en la qual es mantindrà quan Fabra, des de l'Institut d'Estudis Catalans, promogui la normativització del català. A més a més, es mostra preocupat per la influència castellana en la llengua, un afer que, a finals del XIX, preocupava cada cop més gramàtics i lexicògrafs.

¹⁵¹ Crida l'atenció que aquí, com a les *Becerolas*, Bulbena faci servir el plural en *-as*, mentre que a les *Lliçons* deia que els mots femenins acabats en *-a* feien el plural en *-es* (Tallander 1896: 9). ¿Pot ser que, com Verdaguier (Rossich 2010), adapti el sistema ortogràfic al públic de l'obra?

9 Recapitulació

En aquest capítol s'han estudiat totes les obres que caben sota l'epígraf d'«erudites», i que són les que tenen en compte, amb més o menys mesura, els avanços —reals o nominals— de la filologia europea, tant si es tracta d'obres i autors que coneixen de primera mà la tradició, com si només la coneixen subsidiàriament. Com s'ha vist, l'interès específic de cada autor i de llurs obres pot ser prou diferent.

En primer lloc s'ha vist com se superava el tema del llemosinisme, tant onomàstic com, sobretot, conceptual. Els dos autors més rellevants en aquests aspectes són Antoni de Bofarull i Manuel Milà i Fontanals, però també Tomàs Forteza; finalment gairebé tots els autors acaben fent referència al tema de la identitat de la llengua. És rellevant destacar que en la superació del llemosinisme hi hagué dos fets recamarcables. En primera instància, la teoria de la llengua romana que, sobretot Raynouard, difongué a primers de segle, era ben coneguda dels erudits catalans. Segonament, la presa de consciència de l'autonomia del català per part dels erudits catalans, que en general fou prèvia —o almenys contemporània— al debat en el si de la romanística sobre la subagrupació del català i que, tradicionalment, hom només considerava superat després que Wilhelm Meyer-Lübke publicqués *Das Katalanische* el 1926 (Calaforra 1998).

En segon lloc, s'ha vist com els paràmetres sociolingüístics de distribució dels usos del català i del castellà canviaven. En els quatre capítols precedents la majoria d'autors que eren favorables a l'ús del català tenien molt clara la diglòssia entre aquesta llengua i el castellà, i generalment el català es reservava a registres informals, o clarament formals —la poesia—, i si de cas també com a eina per facilitar l'aprenentatge del castellà. Sense que aquest darrer punt hagi desaparegut —n'és un exemple paradigmàtic Ignasi Ferrer i Carrió, també Josep Balari—, una part dels autors d'aquest capítol tenen una concepció diferent dels usos a què pot aspirar el català. Especialment al voltant del nucli de *L'Avenç*, el català és —i ha d'aspirar— a ser una llengua vàlida per a tots els usos i registres, en sintonia amb el progressiu desenvolupament del catalanisme federalista i regionalista. També entre els homes de *L'Avenç*, també en altres autors, com Alcover, Nonell o Grandia, el català és una llengua apta per a la ciència lingüística, i comença a haver-hi gramàtiques escrites en català i pensades per descriure el català. El canvi és rellevant perquè, exceptuant potser el cas de Ballot i altres homes de l'antic règim (cf. § VI), les úniques gramàtiques que es trobaven en català tenien l'objectiu de facilitar el castellà.

En síntesi, el marc mental —o sociolingüístic— de la majoria d'autors que s'han estudiat en aquest capítol és substancialment diferent del que era general en els capítols anteriors, tant pel que fa a la identitat de la llengua com a la distribució d'usos amb el castellà. Aquests canvis van acompanyats d'un coneixement cada cop més aprofundit de la filologia europea, però també de la llengua pròpia, tant sincrònica com, sobretot, antiga: cal recordar que durant les darreres dècades del XIX és quan es comencen a editar, amb una certa celeritat, textos catalans antics, i a posar-los, doncs, a disposició de la intel·lectualitat del país.

Per acabar, una darrera remarca de tipus geogràfic. Com ja s'advertia a la introducció d'aquest capítol, no hi ha cap autor ni menorquí ni valencià. Això vol dir que en aquests territoris no hi va haver canvis substancials en el marc sociolingüístic. A Menorca, per exemple, el projecte glotofàgic de Ferrer i Parpal coincideix, amb el temps, amb la majoria d'obres d'aquest epígraf. Al País Valencià, on la filologia tingué penetració (Martí-Badia 2020a), no es materialitzà en obres lingüístiques. A més a més, per motius onomàstics en aquest territori el llemosinisme tingué molta vitalitat fins, com a mínim, el 1906 (Rafanell 1991b, Martí-Badia 2020a).

CAPÍTOL VIII

CONCLUSIONI

L'analisi di una serie di elementi ideologicamente presenti in grammatiche, dizionari e altri testi di carattere linguistico e che hanno il catalano come elemento centrale di analisi e studio, pubblicati nei territori spagnoli della catalanofonia lungo l'Ottocento, hanno confermato le tendenze che i lavori precedenti, focalizzati su altri tipi di materiale, avevano già descritto (come ad esempio Marfany 2001, 2008, 2007; Gimeno Ugalde 2010, Martí-Badia 2020a, ecc.).

Nel secondo capitolo è stato proposto un quadro teorico adeguato per l'analisi ideologica di opere linguistiche dell'Ottocento, oltre al fatto che si è delimitato questo lavoro in seno agli studi di storia sociale del catalano e di storiografia linguistica, e sono stati proposti dei concetti propri dell'antropologia linguistica e della sociolinguistica per spiegare le idee linguistiche e le relazioni tra le lingue che vengono riflesse nelle opere analizzate.

Per quanto riguarda il primo aspetto, questo lavoro è stato messo in relazione con la storia sociale del catalano e, soprattutto, con i dibattiti teorici sulla periodizzazione di essa. Più precisamente, è stato proposto che per l'Ottocento sia possibile notare o distinguere tre periodi o momenti sociolinguistici con delle caratteristiche che li differenziano, e che le opere linguistiche possono essere interpretate a partire da questi momenti. Il primo di questi periodi, che comprende a grandi tratti i primi decenni del secolo, è una continuazione dell'ideologia sociolinguistica propria dell'*ancien régime*; il secondo periodo, centrale in questo lavoro, si estende lungo tutto l'Ottocento e ha a che vedere con il contributo, anche della linguistica, alla costruzione di una società borghese di ispirazione liberale e, per quanto riguarda la linguistica, alla generalizzazione della lingua nazionale. Infine, il terzo periodo, che si sviluppa solo in Catalogna, è in relazione all'ascesa del catalanismo, ed è caratterizzato da una volontà sociolinguistica di recupero di molteplici ambiti d'uso per il catalano che, durante l'Ottocento e anche gli ultimi anni dell'età moderna, erano stati ceduti allo spagnolo.

Per quanto riguarda il secondo aspetto, la storiografia linguistica — cioè, la disciplina che studia la storia della linguistica e delle opere linguistiche — ha sviluppato studi d'etnogrammatica e d'etnolessicografia (Calero Vaquera 2004), subdiscipline che postulano la presenza di elementi ideologici nelle opere linguistiche, e si occupano di studiarli. Queste

ideologie possono essere dedotte da diversi esempi (Martínez Atienza 2019, 2020; González Jiménez 2020) o, particolarmente, dai paratesti (Genette 2001; Zamorano Aguilar 2004, 2019), i quali sono stati la fonte principale di questo studio.

Questi elementi ideologici sono stati studiati a partire dalle idee di autenticità e di *anonimato*, due concetti conati da Woolard (2016 e passim), e che sono utili per spiegare il rapporto — anzi la tensione, a volte — tra il catalano come lingua volgare della maggior parte della popolazione e lo spagnolo, lingua sconosciuta da una grande parte della società del periodo, però chiamata a essere la lingua nazionale è non marcata negli usi formali e, soprattutto, scritti. La distribuzione degli usi tra le due lingue può essere analizzata a partire dalla definizione di *diglossia* (Ferguson 1959; Fisman 1963; e le precisazioni per l'Ottocento aggiunte da Marfany 2010).

L'analisi delle opere a partire da questi elementi teorici viene approfondita, poi, in cinque grandi capitoli, corrispondenti ad ognuna delle quattro aree geografiche analizzate, più un ultimo capitolo che contiene tutti gli autori considerati «eruditi». Benché sia stata fatta una ricapitolazione degli aspetti basilari di ognuno di loro di seguito si presenta una successiva conclusione degli elementi più rilevanti di ciascuno di essi; infine, si offre una visione congiunta degli aspetti più importanti riscontrabili nella maggior parte delle opere.

Al primo posto, Minorca è il territorio con una tradizione più autonoma e isolata, vale a dire, meno interconnessa con gli altri autori della catalanofonia. Ciononostante, trattandosi del territorio più piccolo geograficamente, e anche quello con meno popolazione, è risultato possedere una vitalità linguistica notevole, e ci sono due autori particolarmente importanti.

Da un lato, Antoni Febrer i Cardona è l'ultimo rappresentante dell'*ancien régime a Minorca*, erede della tradizione illuministica così caratteristica del Settecento minorchino, soggetta a sovranità britannica. Febrer i Cardona elaborò un progetto olistico di formazione che aveva come perno centrale l'apprendimento della propria lingua come uno degli assi principali, ed è l'ultimo grande progetto pedagogico del secolo che non ha come scopo finale l'insegnamento dello spagnolo. Dall'altro lato, è rilevante la figura di Jaume Ferrer i Parpal, un caso del tutto eccezionale nel panorama storiografico ottocentesco, che elabora un complesso progetto di politica linguistica teso a promuovere la sostituzione linguistica dalla lingua propria di Minorca, e che facendo parte di questo progetto propone la prima teoria cosciente di secessionismo linguistico esplicito. Gli altri autori di Minorca propongono, in generale, dei metodi grammaticali per imparare lo spagnolo — al fine di renderlo egemonico

tra la popolazione dell'isola — partendo dal catalano di Minorca, però nessuno di essi partecipa del secessionismo linguistico.

Al secondo posto, Maiorca è l'area geografica con meno opere analizzate. Ciò è dovuto, in parte, al fatto che una parte della produzione linguistica maiorchina della fine dell'Ottocento fa parte di ciò che sono stati considerati autori «eruditi». In qualsiasi caso, anche a Maiorca sono presenti degli echi dell'ideologia propria dell'*ancien régime*; riguardando, però, l'ideologia schiettamente liberale, spicca la figura di Joan Josep Amengual. In un primo momento, questo autore usa la propria lingua per diffondere la nuova costituzione liberale, per cui potrebbe sembrare che egli accetti che il catalano sia, almeno ancora, la *lingua anonima*, ossia, la lingua non marcata e quella utile al suo scopo di diffusione delle idee liberali. Più avanti, però, pubblica una grammatica e un dizionario orientati in un modo esplicito e preciso a facilitare l'apprendimento dello spagnolo da parte della società. Questa funzione ideologica viene ritrovata in altre opere lessicografiche a Minorca in quel periodo, come ad esempio il progetto fallito della Societat Econòmica d'Amics del País de Mallorca, oppure il dizionario di «Unos amigos».

Alterzo posto, si studia Valencia, un territorio che presenta due atteggiamenti molto diversi per quanto riguarda le proprie relazioni con il resto della catalanofonia, però al contempo è caratterizzato da un'ideologia quasi omogenea lungo il secolo. Così, la prima parte del secolo la tradizione valenziana, fondamentalmente lessicografica, si centra nel riprodurre i modelli che alla fine del Settecento erano stati proposti da Carles Ros e, ideologicamente, si mostra molto preoccupata nel diffondere lo spagnolo tra le classi che parlavano soltanto valenziano. A partire dal secondo terzo del secolo, malgrado il fatto che questa interpretazione continui ad essere valida, appare anche una nuova tradizione, riconducibile a Constantí Llombart e Lo Rat Penat. In questa nuova tradizione la preoccupazione per lo spagnolo continua ad esserci, però vi si aggiunge una nuova visione della propria lingua, che viene vista utile per la creazione poetica colta, e s'incomincia a notare una certa preoccupazione per l'identità della lingua e la questione limosinista. Verso la fine del secolo, Josep Nebot — che, in un certo modo, era discepolo di Llombart — e Lluís Fullana si orientano verso posizioni più o meno secessioniste, però in un modo diverso da quello di Ferrer i Parpal: Nebot e Fullana diventano autori secessionisti quasi per caso, perché per loro è l'unica via percorribile e degna rispetto alla questione dell'identità della lingua dopo un

primo periodo di riconoscimento dell'unità della lingua. Ferrer i Parpal, invece, promuovono l'ideologia secessionista sin dall'inizio.

Al quarto posto, la Catalogna è il territorio con più opere e più vitalità quanto a produzione linguistica, ed è anche il territorio che ha avuto maggiori rapporti con gli altri, anche se un gran numero di opere sono impermeabili a questo fatto. Nonostante ciò, in Catalogna ci sono stati anche degli autori inseriti in un modo inequivocabile nell'ideologia dell'*ancien régime*, come Josep Pau Ballot o Josep Bellvitges, Joaquim Esteve e Antoni Juglà. Tuttavia, la maggior parte di autori fanno parte dall'ideologia liberale, e molti hanno manifestato innanzitutto una preoccupazione pedagogica con le loro opere ovvero una preoccupazione per facilitare l'apprendimento dello spagnolo. Ci sono anche degli autori in cui si vede chiaramente un'evoluzione da posizioni più o meno tradizionaliste a posizioni che naturalizzano la presenza dello spagnolo in Catalogna, come si vede per esempio nell'opera di Pau Estorch.

Per quanto si sia continuato a pubblicare opere di carattere tradizionale con un orientamento pedagogico sino alla fine del secolo, a partire dal 1850 circa la linguistica acquisisce una nuova dimensione quando si verificano nuovi fatti come, ad esempio, l'arrivo della filologia romanza in Catalogna, la consolidazione dei movimenti favorevoli alla lingua sorti dalla "Renaixença" e, negli ultimi venti anni di secolo, l'auge del catalanismo politico. Tutti questi fattori, ma soprattutto tutto ciò che ha a che vedere con la ricezione dei postulati della filologia romanza europea, fanno sì che una parte importante di autori catalani siano stati integrati nell'ultimo capitolo, dedicato appunto agli «eruditi».

Così, al quinto ed ultimo posto, vengono studiati gli autori «eruditi», che sono per lo più catalani, con una ridotta ma al contempo molto rilevante presenza maiorchina. In questo capitolo le relazioni diglossiche tra catalano e spagnolo perdono importanza a favore del dibattito sull'identità della lingua catalana, e in un modo speciale quello sulla questione limosinista. Così, alcuni degli autori rilevanti di questo capitolo sono assolutamente contro questa ideologia, come tra altri Antoni de Bofarull o Marià Aguiló. Ce ne sono anche alcuni che esprimono idee diverse sull'identità della lingua, come Manuel Milà i Fontanals, il quale aggiunge alcune sfumature al suo limosinismo iniziale senza però rinunciarci, o come il caso estremo di Marià Grandia, che propone un'origine semitica per il catalano. Seguendo Marià Aguiló, bisogna mettere in evidenza gli autori maiorchini che furono suoi discepoli, come Tomàs Forteza — autore della prima grammatica filologica catalana —, Antoni M. Alcover

— promotore del DCVB (Diccionari català-valencià-balear) — o Ildefons Rul·lan: tutti autori che, pur mantenendo la propria identità maiorchina, hanno piena consapevolezza dell'identità della lingua catalana, e la studiano applicandovi i nuovi metodi della filologia romanza.

In sintesi, pertanto, possiamo dire che in tutti i territori presi qua in considerazione la maggior parte delle opere presentano un'ideologia diglossica, cioè, definiscono chiaramente gli ambiti d'uso del catalano e dello spagnolo, e riservano a quest'ultima lingua gli usi più formali. Visto che per giungere a tutto ciò c'era bisogno, innanzitutto, di bilinguizzare la società (Marfany 2010), una parte delle opere di questo studio perseguono, precisamente, questo obiettivo. È infatti risaputo da tutti che l'educazione fu, assieme alla stampa e alla incipiente cultura di massa, uno dei grandi agenti che contribuirono a diffondere lo spagnolo in Spagna, soprattutto dopo la Legge Moyano del 1857 e la Rivoluzione di settembre del 1868. Si tratta senza dubbio di opere che ideologicamente si inseriscono all'interno dell'ideologia liberale dominante (Marfany 2017, Smith 2019) e che partecipano alla costruzione della società borghese ottocentesca. Molte di esse, ciononostante, sono povere per ciò che riguarda i paratesti e gli elementi extratestuali, giacché, essendo centrate sul compito pedagogico, si preoccupano ben poco di altri aspetti come l'identità o la storia del catalano; si è visto comunque che questi silenzi possono spesso essere eloquenti.

Una grande quantità di opere, però, sì che sono ricche di elementi paratestuali e informazioni linguistiche esplicite. Al di là del dibattito ortografico, che non è stato preso in considerazione se non quando, sussidiariamente, aiutava ad integrare l'ideologia di qualcuno — come, ad esempio, Ferrer i Parpal (§ V.5) —, sovente in queste opere sono riscontrabili idee precise sia sul rapporto tra catalano e spagnolo, sia sulla storia e l'identità del catalano.

In effetti, la storia e l'identità del catalano, e di conseguenza il dibattito limosinista, è uno degli elementi che più interesse risveglia, soprattutto tra gli eruditi e, anche, tra gli autori detti «periferici». Per periferici si intendono, ovviamente, gli autori che non vivono a Barcellona. In questo secondo gruppo la preoccupazione per l'identità della lingua si denota, prima di tutto, per l'uso costante e sistematico del glottonimo privativo (*menorquí*, 'minorchino', *mallorquí*, 'maiorchino', *valencià*, 'valenzano'), accompagnato spesso da dichiarazioni esplicite a favore dell'unità della lingua, come si può vedere, per porre un esempio per ogni territorio, in Hospitaler, Amengual o Fuster, sempre sotto l'ombrello dell'ideologia del limosinismo. Si può dire che nella «periferia» il limosinismo è un ottimo strumento per

combinare, in termini equilibrati, la difesa dell'identità regionale e il riconoscimento esplicito dell'unità della lingua. Proprio per questo motivo, la maggior parte degli autori catalani — in opere così rilevanti come il dizionario di Labèrnia, ad esempio — possono prescindere da questo dibattito, poiché in Catalogna il glottonimo *català* 'catalano' viene usato con spontaneità e senza che possa presentare alcuna connotazione che sia politica o ideologica.

Trattamento a parte meritano gli autori che dibattono sul limosinismo un ciò che è stato chiamati «gli eruditi». In questo gruppo ci sono degli autori che si posizionano chiaramente in contro dell'identità del catalano e l'occitano, come per esempio Bofarull, Aguiló o Forteza; ce ne sono d'altri che ci sono a favore, come Milà i Fontanals o, nelle origini, in qualche modo, Alcover. In qualsiasi caso, la loro posizione ha delle caratteristiche diverse a quelle di ciò che è stato appena visto tra i «periferici», perché spesso le loro affermazioni vengono sostenute con studi di filologia romanza europea o, per lo meno, con l'opera di Raynouard. Non può essere negato che la questione limosinista suscita un grande interesse tra una buona parte delle opere di questo studio, come può vedersi nella tabella seguente.

Capítolo	Manifestazioni sull'identità del catalano/opere totali	Manifestazioni a favore del limosinismo	Manifestazioni contro il limosinismo
Minorca	10/21 (47,6 %)	10/10 (100 %)	0/10 (0 %)
Maiorca	6/12 (50%)	6/6 (100 %)	0/6 (0 %)
Valencia	20/27 (74,07 %)	20/20 (100 %)	0/20 (0 %)
Catalogna	8/54 (14,81 %)	0/8 (0 %)	8/8 (100 %)
Eruditi	35/66 (53,03 %)	12/35 (34,28 %)	23/35 (65,72 %)
<i>Totale</i>	<i>79/180 (43,88 %)</i>	<i>48/79 (60,76 %)</i>	<i>31/79 (39,24 %)</i>

Tabella 2. Autori limosinisti, per ambiti territoriali.

Non è necessario dire che l'implicazione ideologia, ossia, l'uso che ogni autore fa di questa manifestazione sull'identità della lingua, può divergere. Ad esempio, tra gli autori contrari al limosimo, i motivi che ha Ballot hanno poco o nulla che vedere con quelli di

Bufarull o di Forteza (Rafanell 2000, 2006); nello stesso modo, il limosinismo di Febrer i Cardona serve a giustificare l'unità della lingua, mentre che il di un altro minorchino come Ferrer i Parpal serve, precisamente, per argomentare in contro di essa. Ora, i dati della tabella sono chiari: mentre che gli autori «periferici» fanno parte del corrente limosinista —a volte solo per inerzia, a volte per legittimare la propria lingua come parte del blocco catalano—, gli autori catalani che opinano su questo argomento ci sono, in generale, in contro. Non deve stupire, neanche, che la Catalogna sia l'ambito con meno autori che mostrino l'opinione su questo aspetto.

Nello studio sono stati analizzati sostanzialmente grammatiche e dizionari. È lecito, quindi, domandarsi se ci sono delle differenze ideologiche o di atteggiamento tra un genere testuale e l'altro. Sembra di no, visto che coloro che sono autori di opere di entrambi i generi, come ad esempio Amengual, non presentano delle divergenze ideologiche tra un tipo di testo e l'altro. Bisogna aver presente, inoltre, che la maggior parte delle opere, siano grammatiche che lessicografiche, sono state pensate per facilitare lo spagnolo in gradi diversi e per riconoscere al catalano solo degli ambiti d'uso limitati, spesso simbolici, e utilitari nella misura in cui sono la porta di accesso a un'altra lingua. È qui, casomai, dove ci si può provare a cercare una distinzione: i paratesi dei dizionari, in genere, non fanno riferimento al futuro della lingua, e si centrano spesso in una funzione passiva del catalano. Essi dichiarano che i dizionari servono a capire i testi antichi, sovente giuridici, oppure a imparare lo spagnolo, due elementi che dipendono, in gran misura, dalla lingua meta. Nelle grammatiche, in cambio, è più facile trovarci qualche riferimento alle funzioni del catalano, e alla produzione attiva in questa lingua. Le grammatiche, allora, non servono per *capire* il catalano, o per *imparare* lo spagnolo —come succede con i dizionari—, ma servono a scrivere *in* catalano, anche se dopo la lingua venga subordinata allo spagnolo, oppure gli ambiti d'uso del catalano sono costretti.

La metalingua, cioè la lingua di redazione delle opere, è un ultimo elemento interessante da prendere in considerazione. L'elezione della lingua negli articoli di stampa è piuttosto poco rilevante, giacché spesso corrisponde alla lingua del quotidiano in cui il testo veniva pubblicato. Questo può vedersi chiaramente in autori come Bofarull o Ferrer i Carrió i, infatti, Ginebra (1988) aveva già proposto questa interpretazione. In un modo simile, allora, alcune delle opere analizzate, scelgono la lingua per motivi a volte circostanziali, più che coscienti. Nella tabella seguente si può vedere la scelta di lingua per capitoli.

Capitolo	Totale di opere linguistiche	Opere in catalano	% di opere in catalano	Opere in spagnolo	% di opere in spagnolo
Minorca	21	8	38,1 %	13	61,9 %
Maiorca	12	2	16,67 %	10	83,33 %
Valencia	27	5	18,52 %	22	81,48 %
Catalogna	54	17	31,48 %	37	68,52 %
Eruditi	66	38	57,57 %	28	42,43 %
<i>Totale</i>	<i>180</i>	<i>70</i>	<i>38,89 %</i>	<i>110</i>	<i>61,11 %</i>

Tabella 3. Opere in catalano e in spagnolo, per capitoli.

I dati mostrano, con poche variazioni, che lo spagnolo è quasi sempre la lingua maggioritaria, solo gli eruditi usano in un modo praticamente equilibrato entrambe le lingue. Ma si deve pensare che man mano che il secolo va avanti e gli autori offrono delle opere a un pubblico sempre più scolarizzato in spagnolo, questa lingua è sempre più presente come lingua delle opere, mentre che nei primi anni dell'Ottocento la presenza del catalano è un po' più alta.

Nei commenti a queste tabelle è già emerso un altro elemento che, senza nessun dubbio, è importante e bisogna considerare: il disequilibrio territoriale. Come si può vedere, Minorca, Catalogna e l'insieme di eruditi sono i capitoli in cui sono state analizzate più opere; contrariamente, in Maiorca è dove ce ne sono analizzate meno, anche se si deve aver presente il fatto che una parte di essi sono stati studiati negli eruditi. Ciononostante, partendo dal fatto che la maggior parte delle opere degli eruditi sono catalane —non c'è nessun valenzano neanche minorchino, e solo quattro maiorchini—, può affermarsi che la produzione linguistica subì una maggior vitalità in Catalogna, senza nessun dubbio.

Riprendendo i tre periodi dell'Ottocento che venivano proposti a § II.1.2 e che sono stati raccolti all'inizio di queste conclusioni, può dirsi che, in effetto, in questo studio sono stati osservati bene: in tutti i territori ci sono degli autori che, pur appartenendo cronologicamente all'Ottocento, fanno parte della mentalità dell'*ancien régime*. In tutti i territori ci sono, negli

anni centrali del secolo, degli autori che fanno parte pienamente della mentalità liberale, e per cui la funzione del catalano è spesso quella di facilitare lo spagnolo; se non, mantengono almeno una superiorità di questa su di quella. Potrebbe dirsi, allora, che per questa gran maggioranza di autori il motore che li muove è anonimizzare lo spagnolo, e mantenere il catalano in una posizione di autenticità che permetta, a poco a poco, ridurlo a degli ambiti d'uso molto concreti e limitati. Solo in un caso eccezionale come Ferrer i Parpal si può parlare, però, di sostituzione linguistica piena, con riserve terminologiche però con il convincimento di non essere troppo anacronici. Per ultimo, il terzo periodo secondo il quale un certo settore catalanista inizierebbe a cambiare le dinamiche sociolinguistiche si vede, soltanto, in Catalogna e molto parzialmente a Maiorca, benché anche in questi territori —come negli altri— si continuino a produrre delle opere basate sui presupposti del periodo anteriore fin all'inizio del Novecento.

Questo studio ha fatto luce su un aspetto molto preciso della storiografia linguistica e la storia sociale del catalano dell'Ottocento: lo studio delle ideologie linguistiche in grammatiche e dizionari catalani stampati lungo l'Ottocento. Più esattamente, si è centrato sulla relazione diglossica tra il catalano e lo spagnolo, e sugli aspetti che hanno che vedere colla identità della lingua. Di certo che resta, ancora, dei lavori per fare. Ci potrebbe aprire l'orizzonte territoriale e studiare quello che succedeva nella Catalogna del Norte, sotto l'influenza del giacobinismo francese. Ci potrebbe completare l'analisi della Catalogna studiando in un modo sistematico la stampa —molti articoli di essa sono soltanto riferiti a Marcet & Solà (1998). E si potrebbe, partendo dal primo e del terzo periodi proposti per l'Ottocento, tracciare delle linee di continuità che vengono dal Settecento e che vanno verso il Novecento. E ancora, con il corpus con cui si è lavorato, si potrebbero analizzare altri elementi ideologici come la religione o le norme morali nella società ottocentesca (Martínez-Atienza 2019, 2020). Tutto ciò, però, sono strade da percorrere in lavori da venire.

FONTS PRIMÀRIES

- AGUILÓ, Marià (2014): *Cartes sobre el Renaixement*. Ed. de Margalida TOMÀS. Lleida: Punctum.
- ALADERN, Josep (1904-1906): *Diccionari popular de la llengua catalana*. Barcelona: Francisco Baxarias, editor, 3 vols. [a partir del vol. 2: *Il·lustrat ab etimologies llatines, gregues, aràbigues y hebraiques per lo Doctor Mossen Marian Grandia*].
- ALCOVER, Antoni M. ([1901] 2003): *Diccionari de la Llengua Catalana. Lletra de Convit*. Palma: Editorial Moll.
- ALCOVER, Antoni M. (1913): «Quatre mots de llengua y ortografia valenciana», in Maria-Pilar PEREA (ed.) (2011): *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana*, VIII. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, I, 338-343; II, 352-399.
- ALCOVER, Antoni M. (2001): *Mostra de diccionari mallorquí*. Ed. de Maria-Pilar PEREA. Palma/Barcelona: Universitat de les Illes Balears / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- ALMIRALL, Valentí (1886): *Lo catalanisme. Motius que'l llegendiman, fonaments científichs y solucions practicas*. Barcelona: Llibreria de Verdaguer / Llibreria de Lopez.
- AMENGUAL, Joan Josep (1835): *Gramática de la lengua mallorquina*. Palma: Imprenta de Juan Guasp.
- AMENGUAL, Joan Josep (1841a): *Diccionario mallorquín-castellano-latín. Prospecto*. Palma: Imprenta de Juan Guasp.
- AMENGUAL, Joan Josep (1841b): *Diccionario mallorquín-castellano-latín*. Palma: Imprenta de Juan Guasp.
- AMENGUAL, Joan Josep (1858-1878): *Nuevo diccionario mallorquín-castellano-latín*. Palma: Imprenta de Juan Colomar, 2 vols.
- AMENGUAL, Joan Josep (1859): *Poesías mallorquinas*. Palma: Imprenta de Juan Colomar.
- AMENGUAL, Joan Josep (1872): *Gramática de la lengua mallorquina. Segunda edición corregida y aumentada*. Palma: Imprenta de P. J. Gilabert.
- ARCA = BIBLIOTECA DE CATALUNYA (2022): *Arxiu de Revistes Catalanes Antigues*. Recurs en línia: https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/inicio/inicio.do [consulta: 3.VIII.2022].
- ARDERIU, Enric (1901): «Gramática Etimológica Catalana del Dr. Marian Grandía, Pvre.», *Lo Pensament catalá*, I, n. 16, 18.VIII.1901, 122-123; II, n. 17, 25.VIII.1901, 133-134.
- ARIBAU, Bonaventura Carles (1833): «La Patria. Trobes» *El Vapor* (Barcelona) 68, 24.VIII.1833, 3-4.
- BALARI I JOVANY, Josep (1874): «L'Engadina y'l ladín qu'en allí's parla», *La Renaixensa*, any IV, I, núm. 12, 147-149; II, núm. 13, 156-59; III, núm. 14, 170-172; IV, núm. 15, 183-186; V, núm. 16, 196-199; VI, núm. 17, 206-209.
- BALARI I JOVANY, Josep (1886): «Cataluña bilingüe», *La España Regional* (Barcelona) tom I, núm. 3, 307-318.

- BALARI I JOVANY, Josep (1894): *Discurs del Senyor President del Consistori dels Jochs Florals de Barcelona*. Barcelona: La Renaxensa [separata].
- BALARI I JOVANY, Josep (1899): *Orígenes històrics de Catalunya*. Barcelona: Establecimiento tipogràfic de Hijos de Jaime Jepús.
- BALLOT, Josep Pau (1796): *Gramàtica de la lengua castellana dirigida a las escuelas*. Barcelona: Juan Francisco Piferrer, impresor.
- BALLOT, Josep Pau (1815): *Gramàtica y apología de la llengua cathalana*. Barcelona: Estampa de Joan Francisco Piferrer.
- Bases de Manresa 1892* = UNIÓ CATALANISTA, «Bases pera la Constitució Regional Catalana acordades per la Assamblea de Delegats celebrada á Manresa los días 25, 26 y 27 de Mars de 1892», *La Ilustració Catalana* 283, 30.IV.1892, 126.
- BDLC = Antoni M. ALCOVER (dir.) (1901-1926), *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana*. Palma.
- BENEJAM, Joan (1885): *Vocabulario menorquin-castellano*. Ciutadella: Imprenta de Salvador Fábregas.
- BENEJAM, Joan (1895): *España. Lecturas razonadas sobre su historia*. Ciutadella: Imprenta de Salvador Fábregas.
- BENEJAM, Joan (1909): *Ciutadella veyá. Recorts d'un quant temps enrere*. Ciutadella: Estamperia de Salvadó Pabregues [sic].
- BERGNES DE LAS CASAS, Antonio (1868): «Raices griegas y germánicas en la lengua catalana», *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* II, 447-455.
- BIVALDI = GENERALITAT VALENCIANA (2002-2022): *Biblioteca Valenciana Digital*. Recurs en línia. <https://bivaldi.gva.es/va/inicio/inicio.do> [consulta: 3.VIII.2022].
- BOATELLA, Damià & Matías BOSCH (1874-1877): *Enseñanza práctica del castellano en las Baleares: obra destinada á facilitar el conocimiento de la lengua nacional en estas islas*. Palma: Imprenta de Bartolomé Rotger.
- BOFARULL, Antoni de (1846): *Hazañas y recuerdos de los catalanes*. Barcelona: Por D. Juan Oliveres, Impresor de S. M.
- BOFARULL, Antoni de (1854): «Estudios históricos. La lengua catalana», *Diario de Barcelona* 1.VIII.1854, matí, 5506-5508 [també dins BOFARULL 1987: 28-33].
- BOFARULL, Antoni de (1857a): «Esperant a Capmany», *Diario de Barcelona* 15.VII.1857, matí, 5780-5781.
- BOFARULL, Antoni de (1857b): *La lengua catalana considerada históricamente*, dins BOFARULL 1987: 35-72.
- BOFARULL, Antoni de (1858): *Los trovadors nous*. Barcelona: Llibreria nacional y estrangèra de Salvadó Manèro.
- BOFARULL, Antoni de (1864): *Estudios, sistema gramatical y crestomatía de la lengua catalana*. Barcelona: Imprenta Plus Ultra.
- BOFARULL, Antoni de (1878): «La unitat de la llengua catalana en Catalunya, Mallorca y Valencia», *La Renaxensa* (Barcelona), any VIII, tom I, núm. 6, 31.III.1878, 233-240 [també dins BOFARULL 1987: 327-334].
- BOFARULL, Antoni de (1987): *Escrits lingüístics*. Ed. de Jordi GINEBRA. Barcelona: Alta Fulla.

- BOFARULL, Antoni de & Adolf BLANCH (1867): *Gramática de la lengua catalana*. Barcelona: Espasa Hermanos, editores.
- BOIX, Vicent (1851): «Censura oficial», in Josep ESCRIG, *Diccionario valenciano-castellano*. València: Imprenta de J. Ferrer de Orga, XIII-XVI.
- BORDAS, Lluís (1857): *Coleccion de temas para ejercitarse en la traducción del catalán al castellano, y practicar las reglas de la gramática castellana*. Barcelona: Librería de la Sra. Viuda de Mayol.
- BULBENA, Antoni [= A. B. y T.] [1894]: *Novíssim estil d'escriure cartas en catalá*. Barcelona: De venda en la casa del Successor de Antoni Bosch.
- BULBENA, Antoni [= A. B. y T.] (1898): *Becerolas catalanas*. Barcelona: Se ven en casa de lo Sucessor de A. Bosch.
- BVFE = ALVAR EZQUERRA, Manuel (2022), *Biblioteca Virtual de la Filología Española (BVFE): directorio bibliográfico de gramáticas, diccionarios, obras de ortografía, ortología, prosodia, métrica, diálogos e historia de la lengua*. Recurs en línia: www.bvfe.es [consulta: 3.VIII.2022].
- BVPE = MINISTERIO DE CULTURA Y DEPORTE (2022): *Biblioteca Virtual del Patrimonio Bibliográfico*. Recurs en línia: <https://bvpb.mcu.es/institutos/es/micrositios/inicio.do> [consulta: 3.VIII.2022].
- BVPH = MINISTERIO DE CULTURA Y DEPORTE (2022): *Biblioteca Virtual de Prensa Histórica*. Recurs en línia: <https://prensahistorica.mcu.es/es/inicio/inicio.do> [consulta: 3.VIII.2022].
- CABRERA, Josep M. (1868): *Vocabulario valenciano-castellano, ó colección de todas aquellas voces valencianas de más difícil equivalencia y que más difieren del castellano*. València: Imp. á c. de F. Campos.
- CAMBOULIU, Francesc Romain (1857): *Essai sur l'histoire de la littérature catalane*. París: Durand, libraire.
- CARETA I VIDAL, Antoni (1878): «Porgaduras del idioma», *Lo Gay Saber* (Barcelona) IX, any III, època II, 1.V.1878, 99-102.
- CARETA I VIDAL, Antoni (1886): *Barbrismes y vulgarismes que malmeten la llengua catalana. Aplech I*. Barcelona: Estampa de Víctor Verdós y Feliu.
- CARETA I VIDAL, Antoni (1901): *Diccionari de barbrismes introduhits en la llengua catalana*. Barcelona: Oliva, tipograf.
- CARRERAS, Joan de [= J. de C.] (1863): *Elementos de prosodia y ortografia castellanas, seguidos de unos breves apuntes de prosodia y orografia catalanas*. Figueres: Imprenta y librería de Lorenzo Miegerville.
- CASANOVAS, Joaquim [= J. C. F.] (1883): *Coleccion [sic] de vocablos y modismes incorrectes y viciosos usados por los catalanes cuando hablan el castellano*. Barcelona: Imp. de Luis Tasso y Serra.
- CASANOVAS, Joaquim (1884): *Colección de vocablos y modismos incorrectos y viciosos usados por los catalanes cuando hablan el castellano. Diccionario en compendio catalan-castellano seguido de otros especiales de algunas artes y oficiós mecanicos*.

- Segunda edición reformada, corregida y considerablemente aumentada.* Barcelona: Im. de Luis Tasso.
- CASES-CARBÓ, Joaquim (1896): *Catalunya trilingüe. Estudi de biologia lingüística.* Barcelona: Tipografia i Llibreria de L'Avenç [separata].
- CASES-CARBÓ, Joaquim (1908): *Catalonia. (Assaigs nacionalistes).* Barcelona: Llibreria «L'Avenç».
- CERVERA I BRU, Antoni M. [= F. A. M. S. M.] (1812): *Nueva ortografía de la lengua mallorquina, explicada en español para su mas facil inteligencia.* Palma: Imprenta de Sebastián García.
- COSTA, Jaume (1827): *Compendio de gramática castellana, seguido de un pronutario de las voces más usuales en catalan y castellano.* Barcelona: Imprenta de la Viuda de D. Agustin Roca.
- COSTA, Jaume (1828): *Nuevo método de gramática castellana, seguida de un prontuario de las voces más usuales en catalán y castellano.* Barcelona: Imprenta de la Viuda de D. Agustin Roca.
- CUYNERA CATALANA (1835): *La cuynera catalana, ó sian reglas útiles, fáciles, seguras y económicas per cuynar bé.* Barcelona: Imprenta de Valentí Torras [4 quaderns].
- D. J. A. X. Y F. (1831): *Diccionario de refranes catalanes y castellanos.* Barcelona: Librería de Saurí y Compañía.
- D. J. M. (1856): *Novísimo diccionario manual catalán-castellano.* Barcelona: Imprenta y Librería de Tomás Gorchs.
- D. Y M. (1847): *Diccionario catalán-castellano.* Barcelona: Agencia Médica Catalana.
- D. Y M. (1854): *Diccionario catalán-castellano y vice-versa.* Barcelona: Agencia Médica Catalana.
- D. Y M. (1861): *Diccionario catalán-castellano y vice-versa.* Barcelona: Agencia Médica Catalana.
- DOMÈNECH, Jaume (1829): *Elementos de gramatica castellana-catalana entresacados de varios autores, y ordenados por D. José Domenech y Circuns, professor de primera educacion en la villa de Montblanch, para utlidad de los naturales y moradores del principado de Cataluña.* Barcelona: Barcelona: Imprenta de la Viuda é Hijos de Brusi.
- DOMÍNGUEZ, Ramón Joaquín (1853): *Diccionario Nacional o Gran Diccionario Clásico de la Lengua Española.* Quinta edición. Madrid/París: Establecimiento de Mellado, 2 vols.
- DRAE 1803 = REAL ACADEMIA ESPAÑOLA (1803): *Diccionario de la lengua castellana.* Cuarta [sic] edición. Madrid: Por la viuda de don Joaquin Ibarra, impressora de la Real Academia.
- DRAE 1843 = REAL ACADEMIA ESPAÑOLA (1843): *Diccionario de la lengua castellana.* Novena edición. Madrid: Imprenta de D. Francisco María Fernández.
- DRAE 1852 = REAL ACADEMIA ESPAÑOLA (1852): *Diccionario de la llengua castellana.* Décima edición. Madrid: En la Imprenta Nacional.
- DRAE 1884 = REAL ACADEMIA ESPAÑOLA (1884): *Diccionario de la lengua castellana.* Duodécima edición. Madrid: Imprenta de Don Gregorio Hernando.

- DRAE 1925 = REAL ACADEMIA ESPAÑOLA (1925): *Diccionario de la lengua española*. Décima quinta edición. Madrid: [Calpe].
- ESCRIG, Josep (1851): *Diccionario valenciano-castellano*. València: Imprenta de J. Ferrer de Orga.
- ESTEVE, Joaquim, Josep BELLVITGES & Antoni JUGLÀ (1803-1805): *Diccionario catalan-castellano-latino*. Barcelona: Imprenta de la Viuda e Hijos de D. Antonio Brusi, Tecla Plá.
- ESTORCH, Pau (1852): *Elements de poètica catalana, y diccionari de sa rima*. Girona: Imprenta de Grases.
- ESTORCH, Pau (1856): *Excel·lencias de la llengua catalana. Poesias del tamborinér del Fluviá. Repicó ab que un company entreté al públich mentres lo autor va á donar á la estampa la gramática catalana*. [s. l.]: Imprenta de Valls.
- ESTORCH, Pau (1857a): *Becerolas catalanas y castellanes del tamboriner del Fluviá, ó sia nou método poetich per ensenyar las primeras lletras*. Barcelona: Estampa dels hereus de la V. Pla.
- ESTORCH, Pau (1857b): *Gramática de la lengua catalana*. Barcelona: Imprenta de los Herederos de la Viuda Pla.
- FABRA, Pompeu (1891): *Ensayo de gramática de catalán moderno*. Barcelona: Est. y Llib. L'Avenç de Massó y Casas.
- FABRA, Pompeu (1892a): «Sobre la reforma lingüística y ortográfica», *La Vanguardia* (Barcelona) 22.III.1892, 4 [també dins Fabra 2013: 95-99].
- FABRA, Pompeu (1892b): «La reforma lingüística», *L'Avenç*. Segona època, any IV, núm. 5, 158-160
- FABRA, Pompeu (1898): *Contribució a la gramática de la llengua catalana*. Barcelona: Tipografia l'Avenç.
- FABRA, Pompeu (2010): *Converses filològiques*. Josep MURGADES (ed.), in Joan SOLÀ & Jordi MIR (dir.), Pompeu FABRA, *Obres completes*. Barcelona/Palma/València: Institut d'Estudis Catalans / Enciclopèdia Catalana / Proa / Editorial Moll / Editorial 3i4, vol. 7.
- FABRA, Pompeu (2013): *Textos i materials*. Joaquim RAFEL et al. (ed.), in Joan SOLÀ & Jordi MIR (dir.), Pompeu FABRA, *Obres completes*. Barcelona/Palma/València: Institut d'Estudis Catalans / Enciclopèdia Catalana / Proa / Editorial Moll / Editorial 3i4, vol. 9.
- FÁBREGAS, Bernat (1878): *Biblioteca de escritores menorquines. Extracto de la obra «Biblioteca de escritories Baleares» original de D. Joaquín M. Bover, aumentada con nuevos datos*. Ciutadella: Tipografia de Salvador Fàbregues.
- FÁBREGUES, Salvador (1902): *Vocabulario trilingüe castellano-menorquín-francés*. Ciutadella: Imprenta y librería de S. Fàbregues.
- FEBRER I CARDONA, Antoni (2001): *Diccionari menorquí, espanyol, francès i llatí*. Ed. de Maria PAREDES. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- FEBRER I CARDONA, Antoni (2002): *CICERÓ, De la vellesa. De l'amistat*. Trad. d'Antoni FEBRER I CARDONA. Ed. de Maria PAREDES & Amadeu VIANA. València/Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

- FEBRER I CARDONA, Antoni (2004a): *Versions teatrals*. Ed. de Jaume MAS I VIVES & Isabel RIPELL PERELLÓ. Palma/Barcelona: Universitat de les Illes Balears / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- FEBRER I CARDONA, Antoni (2004b): *Obres gramaticals, I*. Ed. de Jordi GINEBRA. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- FEBRER I CARDONA, Antoni (2005): *Poesies I. Gloses i Cobles*. Ed. de Maria PAREDES & Josefina SALORD. Palma/Barcelona: Universitat de les Illes Balears / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- FEBRER I CARDONA, Antoni (2006): *Obres didàctiques I. Exercici sobre la Mitologia. Compendi de la Filosofia Moral. Les aventures d'Aristònous*. Ed. de Maria PAREDES. Palma/Barcelona: Universitat de les Illes Balears / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- FEBRER I CARDONA, Antoni (2008): *Preceptiva poètica*. Ed. de Joan-Ramon VENY MESQUIDA. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- FEBRER I CARDONA, Antoni (2009): *Obres didàctiques II. Mètode de cant*. Ed. de Xavier DAUFÍ. Palma/Barcelona: Universitat de les Illes Balears / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- FEBRER I Cardona, Antoni (2017): *Obres gramaticals, II*. Ed. de Francesc FELIU & Gemma ALBIOL. Barcelona/Maó: Institut d'Estudis Catalans / Institut Menorquí d'Estudis.
- FEBRER I CARDONA, Antoni & Joan VIDAL I SEGUÍ (2004): *La creació del món. Oratori de Joseph Haydn*. Ed. de Maria PAREDES. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- FERRER I CARRIÓ, Ignasi (1872): «Consideraciones sobre el renacimiento de la lengua catalana», *El Clamor del Magisterio* (Barcelona), 2.IV.1872, 114-116.
- FERRER I CARRIÓ, Ignasi (1873): *Ortografía de la lengua catalana ó estudios sobre la palabra oral y escrita en esta lengua*. Barcelona: Tipografía de Gomez é Inglada.
- FERRER I CARRIÓ, Ignasi (1874): *Gramática catalana. Estudios sobre la matexa*. Barcelona: Imprenta de la Renaxensa.
- FERRER I CARRIÓ, Ignasi (1877): «Lo cultiu de las llingas provincials», *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí*, 85-89.
- FERRER I CARRIÓ, Ignasi (1878): «Algunas ideas sobre lo cultiu de la llengua catalana», *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí*, 50-53.
- FERRER I CARRIÓ, Ignasi (1881): «Gramática histórica de la llengua catalana», *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí*, 89-91.
- FERRER I CARRIÓ, Ignasi (1882): «Profitosa influencia que puga tenir la restauració de la lliteratura llemosina en lo progrés provincial sen perjuhi del nacional», *Revista Catalana* (Manresa) I, núm. 5, 1.II.1882, 33-35; II, núm. 6, 15.II.1882, 41-43; III, núm. 7, 1.III.1882, 49-51.
- FERRER I CARRIÓ, Ignasi (1883): «Formación de la lengua catalana», *El Clamor del Magisterio* (Barceloana), I, 2.II.1883, 33-34; II, 16.II.1883, 49-50; III, 23.III.1883, 89-90; IV, 6.IV.1883, 105-107

- FERRER I CARRIÓ, Ignasi (1884): *Gramática histórica de las lenguas castellana y catalana*. Barcelona: Establecimiento Tip.-Lit. de Celestino Verdaguer.
- FERRER I CARRIÓ, Ignasi (1886): «El catalán en las escuelas», *El Clamor del Magisterio* (Barcelona) 19.V.1886, 159a-161a.
- FERRER I CARRIÓ, Ignasi (1888a): «En las provincias del N. y del E. de España donde no es la nativa la lengua castellana ¿qué procedimientos deben emplearse para enseñarla a los niños?. Discurso pronunciado en el congreso pedagógico nacional», *La España Regional* (Barcelona) 5 [setembre], 199-220.
- FERRER I CARRIÓ, Ignasi (1896): *Gramática de la lengua catalana segons los principis que informan la gramática histórica. Cuadern 1: Fonética y ortografía. Cuadern 2: Analogía. Cuadern 3: Sintaxis*. Barcelona: Imp. Campo Sagrado.
- FERRER I CARRIÓ, Ignasi (1900): «Los mestres no catalans en las escuelas primarias de Catalunya», *La Renaxensa* (Barcelona), 1.III.1900, 1355-1360.
- FERRER I PARPAL, Jaume (1849): *Gramática general puesta al alcance de los niños y precedida de una cartilla castellana, para mayor ilustracion y enseñanza*. Maó: Imprenta de D. G. Ignacio Serra.
- FERRER I PARPAL, Jaume (1858): *Quertille des dialecte menorquí*. Maó: Imprimerie de D. G. I. Sèrre.
- FERRER I PARPAL, Jaume (1870): *Tratado de lectura del dialecto menorquín*. Maó: Imprenta de M. Parpal.
- FERRER I PARPAL, Jaume (1872): *Tratado de analogía del dialecto menorquín*. Maó: Imprenta de M. Parpal.
- FERRER I PARPAL, Jaume (1883-1887): *Diccionario menorquín-castellano* Maó: Imprenta de M. Parpal, 2 v.
- FERRER I PARPAL, Jaume & Josep HOSPITALER (1859): «Instrucción». *El Diario de Menorca* (Maó), Any 2, número 40, p. 1, (15.I.1859).
- FERRER, Magí [= F. M. F. P. y M. M.] (1836): *Diccionario manual castellano-catalán*. Reus: Imprenta de Pablo Riera.
- FERRER, Magí (1839): *Diccionario catalán-castellano*. Barcelona: Imprenta y librería de Pablo Riera.
- FIGUERA, Pere Antoni (1840): *Diccionari mallorquí-castellà, y el primer que se ha donad a llum, compost per Don Pere Antoni Figuera, franciscano esclaustred*. Palma: Imprenta y llibreria de Esteve Trias.
- FLOTATS, Marià & Antoni DE BOFARULL (1848): *Historia del Rey de Aragon Don Jaime I el Conquistador*. València: Libreria de Doña Rosa López.
- FONOLL, Odó (1862): *Método practico para la enseñanza de la lengua castellana en Cataluña*. Barcelona: Libreria La Preceptora.
- FORTEZA, Tomàs ([1915] 2008-2009), *Gramática de la lengua catalana*. Ed. de Maria-Pilar PEREA, Palma/Barcelona: Departament de Filologia Catalana de la Universitat de les Illes Balears / Publicacions de l'Abadia de Montserrat / Institut d'Estudis Baleàrics, 2 vol.
- FORTEZA, Tomàs (1897a): «Gramática historica de la lengua catalana. Del articulo», *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, 203, tom VII, 27-32.

- FORTEZA, Tomàs (1897b): «Gramática histórica de la lengua catalana. Sintaxis del artículo», *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, 205, tom VII, 63-64.
- FULLANA, Lluís (1912): *Estudi sobre filologia valenciana*. València: Lo Rat-Penat Revista / Imprenta de Domenech.
- FULLANA, Lluís (1915): *Gramática elemental de la llengua valenciana*. València: Establiment Tipogràfic Domenech.
- FUSTER, Just Pastor (1827a): *Breve diccionario valenciano-castellano sacado de varios autores*. València: Imprenta de José Gimeno.
- FUSTER, Just Pastor (1827b): *Biblioteca valenciana de los escritores que florecieron hasta nuestros días, con adiciones y enmiendas a la de D. Vicente Ximeno*. València: Imprenta y Librería de José Ximeno, tom 1.
- GENÍS, Salvador (1869): *El auxiliar del maestro catalán*. Girona: Establecimiento Tipográfico de Paciano Torres.
- GENÍS, Salvador (1883): «La lengua castellana en Cataluña», *La Publicidad* (Barcelona), any VI, número 1888, p. 2 (29.V.1883).
- GRANDIA, Marià (1901-1902): «Resposta á la crítica que de la “Gramática etimológica catalana” del Dr. Grandía, feu lo D. Enrich Arderiu», *Lo Pensament català* (Barcelona), I, n. 34, 22.XII.1901, 267-269; II, n. 36-37, 5-11.I.1902, 283-286; III, n. 38, 19.I.1902, 298-300; IV, n. 40, 2.II.1902, 317-318; V, n. 41, 9.II.1902, 324-325; VI, n. 42, 16.II.1902, 332-333; VII, n. 43, 2.III.1902, 338-339.
- GRANDIA, Marià (1901): *Gramática etimológica catalana*. Sarrià/Barcelona: Escola Tip. y Librería Salesiana.
- GRANDIA, Marià (1902): *Fonètica semítich-catalana seguida d'un vocabulari d'etimologies catalá-semítiques*. Sarrià/Barcelona: Estòla Tipogràfica y Llibrería Salesiana.
- HOSPITALER, Josep (1865): *Reglas para escribir correctamente la lengua castellana*. Maó: Tipografía Juan Fábregas.
- HOSPITALER, Josep (1867-1869): *Vocabulario castellano-menorquín y vice-versa*. Maó: Imprenta de Miguel Parpal.
- HOSPITALER, Josep (1871): *Reglas para escribir correctamente la lengua castellana. 2a edición corregida y aumentada*. Maó: Tipografía Juan Fábregas.
- HOSPITALER, Josep (1875-1881): *Diccionario manual castellano-menorquín*. Maó: [s. l.].
- HOSPITALER, Josep (1875): «Diccionario manual menorquín-castellano. Prospecto», *El Bien Público* 619, 21.III.1875, s. n.
- IZAL, Telesforo (1865): *Vocabulario catalán-castellano, dividido en tantas partes cuantas son las de la oración gramatical*. Girona: Imp. de Dorca, sucesor de Grases.
- J. G. Y C. (1845): *Nou diccionari manual catalá-castellá, ordenat ab presència dels diccionaris que han surtit fins ara, y augmentat de moltes veus*. Girona: Imprenta y Librería de Joaquin Grases.
- J. G. Y C. (1858): *Nuevo diccionario manual castellano-catalan. Ordenado en vista de cuantos diccionarios han visto la luz hasta el día, y aumentado de muchas voces y dicciones*. Girona: Imprenta de Dorca, sucesor de Grases.

- J. M. Y LL. (1863): *Compendio de los errores en que incurren los catalanes al hablar y escribir la lengua castellana*. Barcelona: Imprenta de Luis Tasso.
- JOSAR-ANDÁ (1871): *Coleccio de paraules disbaratadas, y modo de corretgírlas*. Reus: Imp. de Gayetano Sabater.
- LABÈRNIA, Pere (1839-1840): *Diccionari de la llengua catalana ab la correspondencia castellana y llatina*. Barcelona: Estampa dels hereus de la V. Pla, 2 vols.
- LABÈRNIA, Pere (1842-1848): *Diccionario de la lengua castellana, con la correspondencia catalana y latina*. Barcelona: Imp. de D. J. M. de Grau, 2 vols.
- LABÈRNIA, Pere (1864-1865): *Diccionari de la llengua catalana ab la correspondencia castellana y llatina*. Barcelona: Germans Espasa, editors, 2 vols.
- LAMARCA, Lluís (1839): *Ensayo de un diccionario valenciano-castellano*. València: Imprenta de J. Ferrer de Orga.
- LAMARCA, Lluís (1842): *Ensayo de un diccionario valenciano-castellano. Segunda edición considerablemente aumentada*. València: Imprenta de J. Ferrer de Orga.
- LEXDIALGRAM = Maria-Pilar PEREA (coord.): *Lexdialgram: Portal de lèxics i gramàtiques dialectals del català del segle XIX*. Barcelona: Universitat de Barcelona. Recurs en línia: <http://www.ub.edu/lexdialgram/> [consulta: 3.VIII.2022].
- LLOMBART, Constantí (1872): *Niu d'abelles. Epigrames llemosins*. València: Llibreria d'en Paqual Aguilar.
- LLOMBART, Constantí (1887): *Diccionario valenciano-castellano de D. José Escrig y Martínez. Tercera edición cerregida y aumentada con un considerable caudal de voces, frases, locuciones, modismos, adagios y refranes, de que los anteriores carecían, y precedida además de un nuevo prólogo, la biografía de su autor y un ensayo de ortografía lemosino-valenciana por una Sociedad de Literatos, bajo la dirección de D. Constantino Llobart*. València: Librería de Pascual Aguilar, Editor.
- LLORENTE, Teodor (1910): «Preámbulo», in Josep NEBOT I PÉREZ, *Tratado de ortografía valenciana clásica*. València: Angel Aguilar editor, 5-11.
- MARCE, Miquel [=M. M. C.] (1885): *Vocabulario de catalanismos, ó sea de numerosos errores en que suelen incurrir los catalanes por traducir al pie de la letra ciertas voces, locuciones y frases del lenguaje catalán, que no tienen exacta correspondencia en la lengua castellana*. Barcelona: Librería de Juan Grabulosa.
- MARTÍ I GADEA, Joaquim (1891): *Novísimo diccionario general valenciano-castellano*. València: Imprenta de José Canales Romá.
- MARTÍ I GADEA, Joaquim (1909): *Vocabulario valenciano-castellano en secciones*. València: Imprenta de Antonio López y Comp^a.
- MARTÍ I GADEA, Joaquim (1915): *Vocabulari monosilábich valenciá-castellá*. València: [s. l.].
- MARTÍ, Miquel Anton, Lluís BORDAS & Joan CORTADA (1842-1848): *Diccionario castellano-catalán-latino-francés-italiano*. Barcelona: Imp. de A. Brusi, 3 vol.
- MASSÓ I TORRENTS, Jaume (1900): «Les terres Catalanes», *Catalònia* 2, 13.I.1900, 20-22
- MILÀ I FONTANALS, Manuel (1853): «Estudios sobre la lengua y poesía provenzales», *Gaceta de Barcelona*, I (16.X.1853, núm. 128); II (11.X.1853, núm. 133), III (15.X.1853, núm.

- 137), IV (18.X.1853, núm. 140), V, (19.X.1853, núm. 141), VI (20.X.1853, núm. 142), VII (21.X.1853, núm. 143), VIII (24.X.1853, núm. 146) & IX (27.X.1853, núm. 149).
- MILÀ I FONTANALS, Manuel (1859): «Discurs del President del Consistori», in *Jochs Florals de Barcelona en 1859*, Barcelona: Llibreria de Salvador Manero, 23-25.
- MILÀ I FONTANALS, Manuel (1861): *De los trovadores en España*. Barcelona: Librería de Joaquín Verdaguer.
- MILÀ I FONTANALS, Manuel (1890): *Obras completas del doctor D. Manuel Milá y Fontanals, catedrático que fué de literatura en la Universidad de Barcelona. Coleccionadas por el Dr. D. Marcelino Menendez y Pelayo, de la Real Academia Española. Tomo tercero. Estudios sobre historia, lengua y literatura de Cataluña*. Barcelona: Librería de Álvaro Verdaguer.
- MILÀ I FONTANALS, Manuel (1892): *Obras completas del doctor D. Manuel Milá y Fontanals, catedrático que fué de literatura en la Universidad de Barcelona. Coleccionadas por el Dr. D. Marcelino Menendez y Pelayo, de la Real Academia Española. Tomo cuarto. Opúsculos literarios. Primera serie*. Barcelona: Librería de Álvaro Verdaguer.
- MILÀ I FONTANALS, Manuel (1893): *Obras completas del doctor D. Manuel Milá y Fontanals, catedrático que fué de literatura en la Universidad de Barcelona. Coleccionadas por el Dr. D. Marcelino Menendez y Pelayo, de la Real Academia Española. Tomo quinto. Opúsculos literarios. Segunda serie*. Barcelona: Librería de Álvaro Verdaguer.
- MILÀ I FONTANALS, Manuel (1895): *Obras completas del doctor D. Manuel Milá y Fontanals, catedrático que fué de literatura en la Universidad de Barcelona. Coleccionadas por el Dr. D. Marcelino Menendez y Pelayo, de la Real Academia Española. Tomo sexto. Opúsculos literarios. Tercera serie*. Barcelona: Librería de Álvaro Verdaguer.
- MILÀ I FONTANALS, Manuel (1896): *Obras completas del doctor D. Manuel Milá y Fontanals, catedrático que fué de literatura en la Universidad de Barcelona. Coleccionadas por el Dr. D. Marcelino Menendez y Pelayo, de la Real Academia Española. Tomo ocatvo. Romancerillo catalán. Segunda edición refundida y aumentada*. Barcelona: Librería de Álvaro Verdaguer.
- MISSATGE A LA REINA REGENT (1990 [1888]) = *Missatge á S. M. Dª María Cristina de Habsburg-Lorena, Reyna Regent d'Espanya, Comtesa de Barcelona*, in *Textos jurídics catalans. Lleis i costums VI/I*. Barcelona: Generalitat de Catalunya / Departament de Justícia, 123-135.
- MOSSÈN BORRA (1900) = Antoni BULBENA, *Quatre regles de gramàtica catalana que Mossèn Borra dictà per la gent catalanseca en metres breus o bé llarchs*. Barcelona: s. l.
- nebot tots)
- NEBOT, Josep (1883a): «Algunos datos para el estudio etnográfico de la provincia de Castellón», *Revista de Castellón* 51, 33-34.
- NEBOT, Josep (1883b): «Notas filológicas de la Plana» *Revista de Castellón* 53, 67-68.
- NEBOT, Josep (1887a): «Quousque tandem...?», *Almanaque de las Provincias para el año 1887*, 217-222.
- NEBOT, Josep (1887b): «Epístola. Al Sr. D. Teodoro Llorente», *Almanaque de las Provincias para el año 1887*, 77-80.

- NEBOT, Josep (1894): *Apuntes para una gramática valenciana popular*. València: Imprenta de Ripollés.
- NEBOT, Josep (1908): «Sobre la ortografía valenciana», *Las Provincias* (València) 9.XII.1908, 1d-1e.
- NEBOT, Josep (1909): «Ortografía valenciana. Al Sr. D. Antonio Mª Alcover, Pbro.», *Las Provincias* (València) 23.II.1909, 1d-1e.
- NEBOT, Josep (1910): *Tratado de ortografía valenciana clásica*. València: Angel Aguilar editor.
- NUÑEZ DE TABOADA, Melchor (1825): *Diccionario de la lengua castellana para cuya composición se han consultado los mejores vocabularios de ésta lengua, y el de la Real Academia Española últimamente publicado en 1822*. París: En la Librería de Seguin.
- NTLLE= REAL ACADEMIA ESPAÑOLA, *Nuevo Tesoro Lexicográfico de la Lengua Española*.
Recurs en línia: <https://apps.rae.es/ntlle/> [consulta: 27.V.2022].
- OLEO, Rafael (1874-1876): *Historia de la isla de Menorca*. Ciutadella: Tip. de S. Fábregues, 2 vol.
- PAHISSA, Llorenç (1863): *Compendio de gramática española arreglado para uso de niños*. Barcelona: Imprenta de Valentin Domenech.
- PAHISSA, Llorenç (1873): *Compendi de gramática catalana*. Barcelona: Llibrería especial de llibres d'arquitectura y agrimensura, de Lluís Niubó
- PAHISSA, Llorenç (1885): *Cuadern dedicat als catalans*. Barcelona: Imprenta de Víctor Berdós y Feliu.
- PERSI RAMONA, Magí [= D. M. P. i R.] (1842): *El templo de la gloria. Fragmento de un poema catalan, traducido al castellano por D. M. P. i R.* Barcelona: Imprenta de D. Manuel Saurí.
- PERSI RAMONA, Magí (1846): *Roudor del Llobregat ó sea Los Catalanes en Grecia, poema épico en tres cantos, por D. J. Rubio y Ors, i traducido i anotado por D. Magin Pers i Ramona*. Barcelona: Imprenta de J. Tauló.
- PERSI RAMONA, Magí (1847): *Gramática catalana-castellana adornada ab exemplos de bons autors, alguns diálogos familiars ab la correspondencia de las frases mes difícils de la llengua, y alguns trossos escollits en prosa y vers, ab la versió corresponent al costat*. Barcelona: Imprenta de A. Berdaguer.
- PERSI RAMONA, Magí (1850): *Bosquejo histórico de la lengua y literatura catalana, desde su origen hasta nuestros días*. Barcelona: Imprenta de J. Tauló.
- PERSI RAMONA, Magí (1857): *Historia de la lengua y de la literatura catalana, desde su origen hasta nuestros días*. Barcelona: Imprenta de J. Tauló.
- Plaga 1939 = D. F. R y R. E. (1839): *Plaga nueva y descomunal que amenaza al Principado de Cataluña*. Barcelona: Imprenta y librería de Pablo Riera.
- RIUDAUVETS, Pedro (1885): *Historia de la isla de Menorca*. Maó: Imprenta de Bernardo Fábregas.
- ROCA CERDÀ, Agustí Antoni (1806): *Diccionario manual de la lengua catalana y castellana*. Barcelona: Compañía de Jordi, Roca y Gaspar.

- ROGER, Fra Francesc (2014): *Art de la cuina: llibre de cuina menorquina del segle XVIII*. Ed. d'Andreu VIDAL MASCARÓ. Maó: Institut Menorquí d'Estudis.
- ROMANÍ I PUIGDENGOLAS, Francesc (1886): «Consideraciones sobre el uso de la lengua castellana en Cataluña», *La España Regional* (Barcelona) tom I, núm. 113-120.
- ROS, Carles (1739): *Breve diccionario valenciano-castellano*. València: Por Joseph Garcia.
- ROS, Carles (1764): *Diccionario valenciano-castellano*. València: En la Imprenta de Benito Monfort.
- ROSANES, Miquel (1864): *Miscelánea que comprende 1º Un vocabulario valenciano-castellano 2º Apuntes para facilitar la enseñanza de la gramática en las escuelas de las poblaciones de esta provincia en que no se habla la lengua castellana*. València: Imprenta de José María Ayoldi.
- RUL-LAN, Ildelfons (1884): «Ensayo filológico aplicado a la lengua mallorquina», *Museo Balear*, I, núm. 11, 415-421; II, núm. 12, 464-469; III, núm. 13, 499-508; IV, núm. 16, 601-605 (octubre-diciembre).
- RUL-LAN, Ildelfons (1899): *Apuntes para un vocabulario etimológico mallorquín*. Palma: Imprenta Hijas de J. Colomar.
- SALA, Bartomeu (1888): *Lecciones fáciles de gramática española y de lengua catalana para uso de las escuelas y colegios de ambos sexos*. Sant Martí de Provençals: Imprenta de Mestres y Compañía.
- SALA, Bartomeu (1889): *Gramática catalana*. Sant Martí de Provençals: Tipografía de Fernando Aymerich.
- SALVÁ, Vicente (1830): *Gramática de la lengua castellana según ahora se habla*. París: Librería Hispano-Americana.
- SALVÁ, Vicente (1838): *Compendio de la gramática castellana de Don Vicente Salvá, compilada por el mismo para el uso de las escuelas con un apéndice muy útil para los niños de la provincia de Valencia*. València: Librería de Mallen y Sobrinos.
- SALVÁ, Vicente (1846): *Nuevo diccionario de la lengua castellana*. París: Librería de Don Vicente Salvá.
- SAURA, Santiago Àngel (1851): *Diccionario manual ó vocabulario completo de las lenguas catalana-castellana*. Barcelona: Librería de Esteban Pujal.
- SAURA, Santiago Àngel (1852): *Diccionario manual ó vocabulario completo de las lenguas castellana-catalana*. Barcelona: Librería de Esteban Pujal.
- Semmanari = Semmanari Constitucional, Polític y Mercantil de Mallòrca* (1820-1821). Palma: Imprenta de Felip Guasp, 36 números.
- SOLER, Juli (1842): *A new Spanish Grammar, being an attempt towards a New Method of Teaching the Spanish Language*. Nova York: Printed by R. Rafel.
- SOLER, Juli (1843): *Spanish guide for conversation and commerce, in two parts*. Nova York: Spanish Printing Office.
- SOLER, Juli (1857): *Esposició de lo estad actual de l'agricultura en la isla de Menorca*. Maó: Imprenta de D. Juan Fábregas y Pascual.
- SOLER, Juli (1858): *Gramática menorquina*. Maó: Imprenta de Juan Fábregas.
- SOLER, Juli (1859): *Nuevo método para aprender el francés*. Maó: Imprenta de Juan Fábregas.

- TALLANDER, Antoni (1898) = Antoni BULBENA, *Lliçons familiars de gramàtica catalana*.
Barcelona: Estampa La Acadèmica, de Serra Germans e Russell.
- TARONGÍ, Josep (1883): *El trovador mallorquí. Poesías escritas en mallorquí literario, acompañadas de versión castellana*. Palma: Tipografía de Bartolomé Rotger.
- UN MAHONÈS (1804): *Principis de la lectura menorquina*. Maó: Imprènta de la Viuda de Fàbregues.
- UNA SOCIETAT DE CATALANS (1839): *Diccionari catalá-castellá-llatí-frances-italià*.
Barcelona: Imprempta [sic] de Joseph Torner, 2 vols.
- UNA SOCIETAT DE LITERATS (1868): *Diccionari suplement de tots los diccionaris publicats fins ara de la lléngua catalana*. Barcelona: Germans Espasa, editors.
- UNOS AMIGOS (1859): *Diccionario manual ó vocabulario completo mallorquí-castellano*.
Palma: Imprenta de la V. de Villalonga.
- VILA, Ramon & Josep DOMÈNECH (1821): *Nuevo plan de enseñanza mútua, fundado en las bases mas sólidas de la gramática española*. Barcelona: Ignacio Estivill.

LLISTA DE REFERÈNCIES

- ACEDO CASTILLA, José Francisco (2002): «Don Antonio de Maura, Abogado, Político y Académico», *Boletín de la Real Academia Sevillana de Buenas Letras: Minervae Baeticae* 30, 49-72.
- ADIEGO, Ignasi-Xavier (2007): «Las disciplinas tradicionales (I): del comparatismo a la neogramática», in José Enrique GARGALLO GIL & Maria Reina BASTARDAS (coord.), *Manual de lingüística románica*. Barcelona: Ariel, 299-317
- ALCOVER, Antoni M. ([1915] 2008): «Pròleg» in Tomàs FORTEZA, *Gramàtica de la llengua catalana*. Ed. de Maria-Pilar PEREA, vol. 1. Palma / Barcelona: Departament de Filologia Catalana de la Universitat de les Illes Balears / Publicacions de l'Abadia de Montserrat / Institut d'Estudis Balearics, 47-134.
- ALCOVER, Antoni M. (1915): «Pertret per una bibliografia filologica de la llengua catalana», in Maria-Pilar PEREA (ed.) (2011): *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana*, VIII. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 337-492
[https://alcover.iec.cat/documents/8BDLC_o8.pdf, consulta: 29.VI.2020].
- ALCOVER, Antoni M. (1930): «Introducció. Els dialectes catalans en el diccionari», in Antoni M. ALCOVER (& Francesc de B. MOLL), *Diccionari català-valencià-balear*. Palma: Impremta d'Antoni M. Alcover, vol. 1, XVI-XXII.
- ALCOVER, Antoni M. (2001): *Mostra de diccionari mallorquí*. Ed. de Maria-Pilar PEREA. Palma / Barcelona: Departament de Filologia Catalana de la Universitat de les Illes Balears / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- ALEMAÑ, Luis (1974): «La prensa en Menorca», *Revista de Menorca*, número especial, 5-33.
- ALMIRALL, Miquel (1993): «Les idees sociolingüístiques d'Antoni de Bofarull», in Antoni FERRANDO & Albert G. HAUF (coord.): *Miscel·lània Joan Fuster*, VII. Barcelona/València: Publicacions de l'Abadia de Montserrat / Universitat de València, 185-197.
- ALMIRALL, Miquel (1997): *Milà i Fontanals sociolingüista*. Barcelona: La Busca.
- ALPERA, Lluís (1991): «Actituds lingüístiques dels lexicògrafs valencians del segle XIX», *Caplletra* 11, 51-68.
- ALVAR EZQUERRA, Manuel (2013): *Las nomenclaturas del español. Siglos XV-XIX*. Madrid: Liceus.
- ALZINA, Jaume, Camil·la BLANES, Pere FIOL, Aina LE-SENNE, Antoni LIMONGI & Antoni VIDAL (1982): *Història de Mallorca*, vol. II. Palma: Editorial Moll.
- AMENGUAL, Guillem Alexandre (2006): «Una obra lexicogràfica inèdita de Pere Antoni Figuera: la *Recopilació de alguns termes mallorquins ab el seu corresponent espanyol*», *Journal of Catalan Studies* 9, 117-135.
- AMENGUAL, Guillem Alexandre (2010): «Fortuna del Diccionari Figuera: el *Diccionario mallorquí-castellano de algunos términos que tienen alguna analogía con la ciencia veterinaria* de Joan Pastor», in *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes LX*.

- Miscel·lània Joaquim Molas / 5*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 107-121.
- AMOR LÓPEZ, Sílvia (2011): «Els manuals epistolars impresos a Catalunya (segles XVI, XVII i XVIII)», *Manuscrits* 29, 65-84.
- ANGUERA, Pere (1997): *El català al segle XIX: de llengua del poble a llengua nacional*. Barcelona: Empúries.
- ARACIL, Lluís V. (1982a): «La (pre)història de la sociolingüística», in *Papers de sociolingüística*. Barcelona: La Magrana, 59-68.
- ARACIL, Lluís V. (1982b): «Conflicte lingüístic i normalització lingüística a l'Europa nova», in *Papers de sociolingüística*. Barcelona: La Magrana, 23-38.
- ARACIL, Lluís V. (1982c): «El bilingüisme com a mite», in *Papers de sociolingüística*. Barcelona: La Magrana, 39-57.
- AZNAR, Josep V. (1985): «L'ensenyament de l'aritmètica a l'escola de Miquel Rosanes (Sueca, 1859)», *Quaderns de Sueca* VII, 27-46.
- BACARDÍ, Montserrat & Imma ESTANY (2006): *El Quixot en català*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- BAGGIONI, Daniel (1997): *Langues et nations en Europe*. París: Payot.
- BALCELLS, Albert (2013): *Jaume Massó i Torrents i la modernitat, 1863-1943. De L'Avenç a l'Institut d'Estudis Catalans*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- BARNILS, Pere (1915): «Bibliografia», *Butlletí de Dialectologia Catalana* 3, 139-143.
- BASTARDAS, Joan & Maria Reina BASTARDAS (1997): «El *Diccionari mallorquí-castellà* de Pere Antoni Figuera (1840) i la fraseologia mallorquina», in Josep MASSOT I MUNTANER (ed.), *Estudis de llengua i literatura en honor de Joan Veny*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vol. 1., 119-151.
- BELLÉS, Eloi (2017): «Antoni M. Alcover and Ildefons Rul·lan: Two Views About Theoretical Lexicography at the Beginning of 20th Century in Mallorca», *Dialectologia*, Special Issue VII, 19-35.
- BELLÉS, Eloi (2019): «La obra lexicogràfica de Josep Hospitaler. El *Vocabulario menorquín-castellano y vice-versa* (1869)», in Cesáreo CALVO RIGUAL & Ferran ROBLES I SABATER (ed.), *La investigación en lexicografía hoy: diccionarios bilingües, lingüística y uso del diccionario*. Annexos de la revista *Quaderns de Filologia* 85, 445-460.
- BELLÉS, Eloi (2020a): «Política e ideologia en la obra lingüística del menorquín Jaime Ferrer y Parpal», in Borja ALONSO, Francisco ESCUDERO, Carlos VILLANUEVA, Carmen QUIJADA, José J. GÓMEZ (eds.): *Lazos entre lingüística e ideología desde un enfoque historiográfico (ss. XVI-XX)*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, 131-145.
- BELLÉS, Eloi (2020b): «Pompeu Fabra i la lingüística europea», in Josep MURGADES, Neus NOGUÉ & Eloi BELLÉS (ed.), *Pompeu Fabra, a la Universitat i de la Universitat*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, 41-65
- BELLÉS, Eloi (2021): «Perfiles sociolingüísticos de los informantes de los altas dialectales catalanes», *Dialectologia*, Special Issue IX 7-37.
- BELLÉS, Eloi (2022): «L'obra lingüística d'Ildefons Rul·lan», *Estudis Romànics* 44, 65-84.

- BELLÉS, Eloi (en premsa [2023]): «Tres gramàtiques per a tres moments de la història de la llengua del vuit-cents», *Zeitschrift für Katalanistik* 36.
- BELLÉS, Eloi & Gemma FERRER (2021): «Dues obres lexicogràfiques inexplorades: el *Vocabulario castellano-menorquín y vice-versa* (1867-1869) i el *Diccionario manual menorquín-castellano* (1875-1881) de Josep Hospitaler», *Revista de Menorca* 100, 233-247.
- BELLÉS, Eloi & Gemma FERRER (en premsa): «Estudi introductori», in Josep HOSPITALER, *Vocabulario castellano-menorquín y vice-versa, Diccionario manual menorquín-castellano*. Ed. d'Eloi BELLÉS & Gemma FERRER. Maó: Institut Menorquí d'Estudis.
- BELLÉS, Eloi & Laia BENAVENT (en premsa [2024]): «L'evolució del model lingüístic de Pompeu Fabra (1891-1933)», *Caplletra* 77.
- BENAVENT LLINARES, Laia (2021): «Sobre la concepció de l'estàndard en paratextos de gramàtiques: les introduccions», *Treballs de Sociolingüística Catalana* 31, 31-45.
- BERNAT, Francesc (1999): «Una descripció lingüística desconeguda de les comarques del Sud del País Valencià al segle XIX», *Caplletra* 27, 214-222.
- BERNAT, Francesc (2003): «El baleàric dins els estudis dialectals de Milà i Fontanals», *Zeitschrift für Katalanistik* 16, 41-53.
- BERNAT, Francesc (2004a): «La fonètica del baleàric segons una descripció inèdita del segle XIX», *Llengua & Literatura* 15, 91-166.
- BERNAT, Francesc (2004b): «La fixació dels límits lingüístics i dialectals del català en l'obra de Manuel Milà i Fontanals», *Revista d'etnologia de Catalunya* 24, 89-99.
- BERNAT, Francesc (2006): «La singularització de les llengües en els inicis de la lingüística: el cas català», *VII Congrés de Lingüística General. Actes*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, 1-15. Recurs en CD-ROM.
- BERNAT, Francesc (2007a): *Un estudi de dialectologia catalana al segle XIX: les notes de Manuel Milà i Fontanals*. Barcelona/Maó: Publicacions de l'Abadia de Montserrat / Institut Menorquí d'Estudis.
- BERNAT, Francesc (2007b): «La morfologia del menorquí de Maó segons una descripció desconeguda de Manuel Milà i Fontanals», *Randa* 58, 99-124.
- BERNAT, Francesc (2009): «Francesc Cambouliu: un pioner de la història de la literatura catalana», *Anuari Verdaguer* 17, 11-28.
- BERNAT, Francesc (2014a): «Una proposta de periodització per a la història social de la llengua catalana», in Montserrat PUJOL BERCHE (ed.), *Recherches sur la langue catalane*. Limoges: Éditions Lambert-Lucas, 267-277.
- BERNAT, Francesc (2014b): «La història contemporània de la llengua catalana com a paradoxa», *Llengua, Societat i Comunicació* 12, 3-9.
- BERNAT, Francesc (2014c): «Una gramàtica escolar catalana inèdita del s. XIX: els *Elements de gramàtica lexicològica* de Salvador Vilanova i Pujals», in Àlex MARTÍN ESCRIVÀ, Adolf PIQUER VIDAL & Fernando SÁNCHEZ MIRET (ed.), *Actes del Setzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Barcelona/Salamanca: Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes / Universitat de Salamanca / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vol. 1, 85-96.

- BERNAT, Francesc (2016): «La minorització del català a l'edat moderna i contemporània: abast, evolució i límits», in Miquel Àngel PRADILLA (dir.), *Miscel·lània d'homenatge a Joan Martí i Castell*. Tarragona: Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili, vol. 1, 25-31.
- BERNAT, Francesc (2017): «La crisi del llemosinisme a la Catalunya del vuit-cents», in Aitor CARRERA & Isabel GRIFOLL (ed.), *Occitània en Catalonha: de temps novèls, de novèls perspectivoas: actes de l'XI^{en} Congrés de l'Associacion Internacionala d'Estudis Occitans*. Barcelona/Lleida: Direcció General de Política Lingüística / Diputació de Lleida / Institut d'Estudis Ilerdencs, 315-325.
- BERNAT, Francesc (2022): «Manuel Milà i Fontanals i la lingüística catalana», *Estudis Romànics* 44, 37-63.
- BIBILONI, Gabriel (2017): «El lèxic català del segle XIX: els hispanismes del Labèrnia», *Caplletra* 63, 55-78.
- BILLIG, Michael (2006): *Nacionalisme banal*. Trad. d'Anna TORCAL i Salvador COMPANYY. Catarroja/València: Afers / Publicacions de la Universitat de València.
- BOIX-FUSTER Emili & Kathryn A. WOOLARD (2020): «Language Ideologies in Society», in Joan A. ARGENTÉ & Jens LÜDTKE (ed.), *Manual of Catalan Linguistics*. Berlin: De Gruyter, 709-721.
- BOIX, Emili & Francesc X. VILA (1998): *Sociolingüística de la llengua catalana*. Barcelona: Ariel.
- BONET, Sebastià (1991): «Els manuals gramaticals i la llengua normativa: estudi de gramatografia catalana contemporània». Tesis doctoral. Barcelona: Departament de Filologia Catalana, Universitat de Barcelona.
- BONET, Sebastià (1993): «Pròleg», in Pompeu FABRA, *Ensayo de gramática de catalán moderno / Contribució a la gramàtica de la llengua catalana*. Ed. de Sebastià BONET. Barcelona: Alta Fulla, 5-48.
- BONET, Sebastià (2000): *Les gramàtiques normatives valencianes i balears del segle XIX*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- BONET, Sebastià (2005): «Les principals gramàtiques catalanes de Pompeu Fabra», in Jordi MIR & Joan SOLÀ (dir.) Pompeu FABRA. *Obres completes*. Barcelona/València/Palma: Enciclopèdia Catalana / Edicions 62 / Edicions 3i4 / Editorial Moll, vol. 1, 159-194.
- BORDOY, Miguel (1956): *La traducció mallorquina del Quijote*. Palma: Panorama Balear.
- BOURDIEU, Pierre (1982): *Ce que parler veut dire. L'économie des échanges linguistiques*. Paris: Fayard.
- BOURDIEU, Pierre (1991): *Language and Symbolic Power*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- BOVER, Joaquim Maria (1868): *Biblioteca de escritores baleares*. Palma: Impremta de J. Gelabert, 2. vols.
- BREKLE, Herbert E. (1986): «What is the history of linguistics and to what end is it studied? A didactic approach», in Theodora BYNON & F. R. PALMER (ed.), *Studies in the history of western linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1-10.

- BRUMME, Jenny & Beatrice SCHMID (2017): «Una lengua, una visión. El pensamiento liberal sobre la educación lingüística en España durante el Trienio Constitucional: el Nuevo plan de enseñanza mutua (Barcelona, 1821)», *Revista Internacional de Lingüística Iberoamericana* 30(2), 99-115.
- BRUNOT, Ferdinand (1905): *Histoire de la langue française des origines a 1900. Tome I: De l'époque latine à la Renaissance*. París: Librairie Armand Colin.
- CALA CARVAJAL, Rafael (2002): «Materiales pedagógicos para la enseñanza de la lengua castellana en Cataluña (ss. XVIII-XIX)», in Miguel Ángel ESPARZA TORRES, Benigno FERNÁNDEZ SALGADO & Hans-Josef NIEDEREHE (eds.), *SEHL 2001. Estudios de historiografía lingüística*. Hamburg: Helmut Buske Verlag, vol. 1, 35-44.
- CALAFAT VILA, Rosa M., Catalina MONTSERRAT ROIG & Gabriel SEGUÍ TROBAT (2020): *El Nou mètode de Antoni Portella, una gramàtica latina en lengua catalana: Menorca y Mallorca en la Ilustración*. Nova York: Instituto de Estudios Auriseculares (IDEA).
- CALAFORRA, Guillem (1998): *Wilhelm Meyer-Lübke i Das Katalanische. Introducció i traducció*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- CALBET, Josep M., Ferran SABATÉ & Elisenda N. SABATÉ (2018): *Josep Subirana i Vila (1808-1870). Farmacèutic i defensor de la llengua catalana*. Barcelona: Kit-Book.
- CALERO VAQUERA, María Luisa (2004): «Métodos de enseñanza gramatical en la tradición: propuesta de una nueva disciplina», in Cristóbal CORRALES ZUMBADO et al. (ed.), *Nuevas aportaciones a la Historiografía Lingüística (Actas del IV Congreso Internacional de la SEHL. La Laguna, 22-25 de octubre de 2003)*. Madrid: Arco/Libros, vol. 1, 317-326.
- CALERO VAQUERA, María Luisa (2010): «Ideología y discurso lingüístico: la *Etnortografía* como subdisciplina de la glotopolítica», *Boletín de Filología* XLV(2), 31-48.
- CALERO VAQUERA, María Luisa (2018): «Sobre el concepto “ideología” y su repercusión en la epistemología lingüística», *Circula. Revue d'ideologies lingüistiques* 8, 6-29.
- CALERO VAQUERA, María Luisa (2022): «El proceso de gramatización de la lengua catalana visto a través de los prólogos de sus gramáticas (1743-1918)», in Tim DENECKER, Piet DESMET, Live JOOKEN, Peter LAUWERS, Ton VAN HAK & Raf VAN ROOY (ed.), *The Architecture of Grammar. Studies in Linguistic Historiography in Honor of Pierre Swiggers*. Lovaina/París/Bristol: Peeters, 347-361.
- CALVET, Jean-Louis (1974): *Linguistique et colonialisme*. París: Payot.
- CAMPABADAL, Mireia (2003): «La Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, impulsora de la cultura catalana al segle XVIII», in *Anuari 2003-2004*. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, 11-38.
- CAMPABADAL, Mireia (2006): *La Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona en el segle XVIII: L'interès per la història, la llengua i la literatura catalanes*. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- CANYELLES, Xavier (2018): *Gonellisme: Particularisme i secessionisme lingüístics a les Illes Balears*. Palma: Documenta.
- CARBONELL, Jordi ([1961-1966] 2017): «Notes sobre els *Principis de lectura menorquina* de 1804», in *Elements d'història de la llengua catalana*. València: Publicacions de la Universitat de València, 253-275.

- CARBONELL, Jordi ([1964] 2017): «La cultura a Menorca», in *Elements d'història de la llengua catalana*. València: Publicacions de la Universitat de València, 173-191.
- CARBONELL, Jordi ([1971-1972] 2017): «Antoni Febrer i Cardona i el Comte d'Aiamans, dues figures de la Il·lustració», in *Elements d'història de la llengua catalana*. València: Publicacions de la Universitat de València, 193-252.
- CARBONELL, Jordi ([1979] 2017): «Elements d'història social i política de la llengua catalana», in *Elements d'història de la llengua catalana*. València: Publicacions de la Universitat de València, 15-33.
- CARBONELL, Jordi ([1984] 2017): «La història lingüística catalana com a expressió d'una unitat cultural», in *Elements d'història de la llengua catalana*. València: Publicacions de la Universitat de València, 35-44.
- CARBONELL, Jordi ([1993] 2017): «Els gramàtics i els lexicògrafs menorquins anteriors a Francesc de B. Moll», in *Elements d'història de la llengua catalana*. València: Publicacions de la Universitat de València, 257-296.
- CARBONELL, Jordi (1977): «La influència de factors històrics exògens en la situació actual del català in la societat», *Treballs de Sociolingüística Catalana* 1, 63-65.
- CARBONELL, Jordi (2017): *Elements d'història de la llengua catalana*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- CARRETÉ PARERA, Ramon (1990): «Els “Barbrismes” d'Antoni Careta als diccionaris del segle XIX», *Estudis de llengua i literatura catalanes / XX, Miscel·lània Joan Bastardas* 3. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 145-187.
- CARRETÉ PARERA, Ramon (1991): «Propostes ortogràfiques en alguns diccionaris del segle XIX», in Antoni FERRANDO & Albert HAUF (coord.): *Miscel·lània Joan Fuster, IV*. Barcelona / València: Publicacions de l'Abadia de Montserrat / Universitat de València, 215-252.
- CASANOVA, Emili (1989): «L'obra lexicogràfica del pare Fullana», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* LXVII, 415-441.
- CASANOVA, Emili (1990): «Valencià versus castellà als segles XVIII i XIX. El cas de Vicent Salvà», *Caplletra* 9, 147-166.
- CASANOVA, Emili (1991): «La lexicografia valenciana del segle XIX com a instrument d'ensenyament i de traducció del castellà. El cas del diccionari Lamarca», in Brigitte LEPEINETTE, M. Amparo OLIVARES PARDO & Emma SOPEÑA BALORDI (ed.) *Actas del Primer Coloquio Internacional de Traductología*. València: Universitat de València, Departamento de Filología Francesa e Italiana, 73-78.
- CASANOVA, Emili (1995): «La llengua a València», in Pep BALSALOBRE & Joan GRATACÓS (ed.), *La llengua catalana al segle XVIII*. Barcelona: Quaderns Crema, 387-425.
- CASANOVA, Emili (2003): «El *Diccionari valencià-castellà i castellà-valencià* de Lluís Lamarca, de 1842», in *Lexicografia y lexicología en Europa y América. Homenaje a Günter Haensch en su 80 aniversario*. Madrid / València: Gredos / Biblioteca Valenciana, 169-185.

- CASANOVA, Emili (2007): «Notas a “Voces castellanas y su equivalencia en valenciano. Voces valencianas y su equivalencia en castellano” por C. M. G., de 1825», *RILCE: Revista de Filología Hispánica* 23 (2), 397-416.
- CASANOVA, Emili (2008): «Lèxic d'origen valencià en el *Nuevo diccionario de la lengua castellana* de Vicente Salvá, de 1864», in *El diccionario como puente entre las lenguas y culturas del mundo. Actas del II Congreso Internacional de Lexicografía Hispánica*. Alacant: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 506-516 [<http://www.cervantesvirtual.com/nd/ark:/59851/bmcfx7so>, consulta 21.IX.2021].
- CASAS I HOMES, Josep M. (1963-1968): «Un predecessor de Pompeu Fabra», *Estudis Romànics*, 12, 51-63 (*Estudis de lingüística i de filologia catalana dedicats a la memòria de Pompeu Fabra*, 1).
- CASTELLANI, Arrigo (1982): «Quanti erano gli italofofoni del 1861?», *Studi linguistici italiani* 8, 3-26.
- CENS DE GODAY = *Censo de la población de España de el año de 1797 executado por orden del rey en el de 1801*. Madrid: Instituto Nacional de Estadística. [https://www.ine.es/ss/Satellite?L=es_ES&c=INEPublicacion_C&cid=1259924879640&p=1254735110672&xp_agenname=ProductosYServicios%2FPYSLayou¶m1=PYSDetalleGratis, consultat 29.IV.2020].
- CERDÀ SUBIRACHS, Jordi (2000): «Cases Carbó a la inflexió del 98: pensar en l'avenir», in 1898. *Entre la crisi d'identitat i la modernització*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vol. 1, 67-76.
- CLIMENT, Josep Daniel (2004): *L'obra lingüística de Lluís Fullana i Mira*. València: Editorial Denes.
- CLIMENT, Josep Daniel (2007): «L'herència lingüística de la Renaixença valenciana», *Anuari Verdguer* 15, 449-482.
- CLIMENT, Josep Daniel (2009): «La participació dels valencians en el Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana», *Llengua & Literatura* 20, 27-50.
- COLOM CAÑELLAS, Antoni J. (1996): «Les idees pedagògiques de Joan Benejam a través dels seus escrits “mallorquins” (segle XIX)», *Revista de Menorca* 80 (1), 29-42.
- COLOMINA, Jordi (1991): «Joaquim Martí i Gadea com a lexicògraf i com a dialectòleg», *Caplletra* 11, 147-166.
- COLOMINA, Jordi (1995a): «La primera arplega sistemàtica del lèxic valencià: el *Diccionario valenciano-castellano* de Josep Escrig (1851)», in *Els valencians i la llengua normativa*. Alacant: Generalitat Valenciana / Institut de Cultura «Juan-Gil Albert», 99-122.
- COLOMINA, Jordi (1995b): «L'aportació lèxica de Joaquim Martí i Gadea», in *Els valencians i la llengua normativa*. Alacant: Generalitat Valenciana / Institut de Cultura «Juan-Gil Albert», 123-141.
- COLÓN, Germà (1976): *El léxico catalán en la Rumania*. Madrid: Gredos.
- COLÓN, Germà (1978): *La llengua catalana en els seus textos*. Barcelona: Curial, 2 vol.
- COLÓN, Germà (1988) (ed.): Joan ESTEVE, *Liber Elegantiarum*. Castelló de la Plana: Inculca [ed. facsímil].
- COLÓN, Germà (1989): *El español y el catalán: juntos y en contraste*. Barcelona: Ariel.

- COLÓN, Germà (2011a): «Els dialectalismes del *Diccionario catalán-castellano-latino* de Juglà-Belvitges-Font (1803-1805), *Randa* 67, 25-31.
- COLÓN, Germà (2011b): «Dialectalismes en el diccionari català de Pere Labèrnia (1839-1940)», *Estudis de llengua i literatura catalanes / LXII, Miscel·lània Albert Hauf* 1, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 117-136.
- COLÓN, Germà (2014): «Unitat lingüística catalanoocitana?», in Vicenç BELTRAN, Tomàs MARTÍNEZ & Irene CAPDEVILA (ed.), *800 anys després de Muret. Els trobadors i les relacions catalanoocitanes*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, 123-130.
- COLÓN, Germà & Amadeu J. SOBERANAS (1987) (ed.): Elio Antonio de NEBRIJA / Gabriel BUSA: *Diccionario latín-catalán y catalán-latín*. Barcelona: Puvill. [ed. facsímil].
- COLÓN, Germà & Amadeu J. SOBERANAS (1991): *Panorama de la lexicografía catalana*. 2a ed. actualitzada. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- COLÓN, Germà & Gemma BOADA (2015): «El *Refranyer Aguiló*: de la paraula documentada a la paraula digital», in Manuel PÉREZ SILDANYA & Rafael ROCA RICART (ed.), *Actes del XVIIè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Barcelona: Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes / Institut d'Estudis Catalans, 513-518. DOI: 10.2436/15.8090.01.40
- COMAS, Antoni (1967): *Les excel·lències de la llengua catalana*. Barcelona: Dalmau Editor.
- CORBERA, Jaume (1993): «Joan Josep Amengual i la llengua de Mallorca», in *Miscel·lània Joan Josep Amengual i Reus*. Mancor de la Vall: Ajuntament de Mancor de la Vall, 39-44.
- CORBERA, Jaume (1994): «La lexicografia mallorquina al segle XIX», in *Actes del Col·loqui Internacional sobre la Renaixença*. Barcelona: Curial, vol. 2, 211-228.
- COROMINES, Joan (1954): *El que s'ha de saber de la llengua catalana*. Palma: Editorial Moll.
- COTONER, Luisa (2005): «Una curiosa traducció del *Quijote* al mallorquí», in Miguel Ángel VEGA CERNUDA (coord.), *¿Qué Quijote leen los europeos?* Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 67-79.
- COVINO, Sandra (2019): *Linguistica e nazionalismo tra le due guerre mondiali*. Bologna: Il Mulino.
- DBABL = Pere MOLAS, Eulàlia DURAN & Josep MASSOT (dir.), Margalida TOMÀS & Mireia CAMPABADAL (red.) (2012): *Diccionari biogràfic de l'Acadèmia de Bones Lletres*. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres / Fundació Noguera.
- DE MAURO, Tullio (1963): *Storia linguistica dell'Italia unita*. Bari: Laterza.
- DECAT = Joan COROMINES (1980-2001): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial / La Caixa, 10 vols.
- DEL VALLE, José (2007): «Glòtopolítica, ideologia y discurso: categorías para el estudio del estatus simbólico del español» in José DEL VALLE (ed.), *La lengua, ¿patria común? Ideas e ideologías del español*. Madrid/Frankfurt: Iberoamericana/Vervuert, 13-29.
- DOMINGO, Josep M. (2018): «La literatura catalana», in Àlex BROCH (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. V*, Enric CASSANY & Josep M. DOMINGO (dir.), *Literatura contemporània (I). El Vuit-cents*. Barcelona: Enciclopèdia / Ajuntament de Barcelona / Barcino, 63-126.

- DURAN, Eulàlia (2013): *Joan Fuster. Semblança biogràfica*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- EAGLETON, Terry (1991): *Ideology. An introduction*. Londres/Nova York: Verso
- EBERENZ, Rolf (1991): «Castellano antiguo y español moderno: reflexiones sobre la periodización de la historia de la lengua», *Revista de Filología Española* 71(1), 79-106.
- ENSENYAT, Joan (1983): «Joan Josep Amengual i el "Setmanari Constitucional, Polítich y Mercantil de Mallorca"», *Randa* 14, 109-120.
- ESCARTÍ, Vicent Josep (2005): «Les idees de Constantí Llombart a través de *Lo Rat-Penat. Calendari llemosí*», in Vicent Josep ESCARTÍ & Rafael ROCA (ed.) (2005): *Constantí Llombart i el seu temps*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua / Museu de Belles Arts de València / Diputació de Castelló / Diputació d'Alacant, 137-165.
- ESCRIBANO, Daniel (2020): *El conflicte lingüístic a Catalunya, el País Valencià i les illes Balears durant la Segona República*. Palma: Leonard Muntaner editor.
- ESPARZA TORRES, Miguel Ángel & Nerea FERNÁNDEZ DE GOBEO DÍAZ DE DURANA (2021): «*El lenguaje en acción: apuntes sobre el diccionario escolar de Juan Benejam (1846-1922)*», *Confluència*, Numero especial 30 anos, 178-198 [<http://dx.doi.org/10.18364/rc.2021nEsp.505>].
- ESTRELA, Josep Enric (2018): *Esperit de valencianisme. Constantí Llombart (1848-1893)*. València: Institució Alfons el Magnànim.
- FABREGAS, Imma (2003): «El pretèrit perfet perifràstic a les gramàtiques del segle XIX», in Marie-Claire ZIMMERMANN & Anne CHARLON (ed.), *Actes del Dotzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vol 3, 55-68.
- FELIPÓ, Ramon (2013): «Notes per fer una primera bibliografia de Marià Grandia», *L'Erol* 117, 48-49.
- FELIPÓ, Ramon (2017): «El Nai de Vallcebre. El darrer alçament armat carlí al Berguedà de l'any 1900», *L'Erol* 132, 16-22.
- FELIPÓ, Ramon & Maria-Pilar PEREA (2014): *Notes biogràfiques de Marià Grandia i Soler i la seva Monografia lingüística de Vallcebre*. Barcelona: Llibres de l'Índex.
- FELIU, Francesc (1997): «Sentit i context de la primera Història del Català», in Antoni de BASTERO, *Història de la llengua catalana*. Ed. de Francesc FELIU. Vic/Girona: Eumo, 7-53.
- FELIU, Francesc & Gemma Albiol (2017): «Estudi introductori», in Antoni FEBRER I CARDONA, *Obres gramaticals, II*. Ed. de Francesc FELIU & Gemma ALBIOL. Barcelona/Maó: Institut d'Estudis Catalans / Institut Menorquí d'Estudis, 11-40.
- FELIU, Francesc, Sadurní MARTÍ, Francesc TEN & Josep VICENS (eds.) (1992): *Tractar de nostra llengua catalana: apologies setcentistes de l'idioma al Principat*. Vic/Girona: Eumo Editorial / Publicacions de la Universitat de Girona.
- FERGUSON, Charles (1959): «Diglossia», *Word* 15(2), 325-340.
- FERRANDO, Antoni (1980): *Consciència idiomàtica i nacional dels valencians*. València: Universitat de València / Institut de Filologia Valenciana.

- FERRANDO, Antoni (2017): «Pròleg», in Jordi CARBONELL, *Elements d'història de la llengua catalana*. València: Publicacions de la Universitat de València, 9-12.
- FERRANDO, Antoni (ed.) (2017): Jordi CARBONELL, *Elements d'història de la llengua catalana*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- FERRANDO, Antoni (2018): *Fabra, Moll i Sanchis Guarner. La construcció d'una llengua moderna de cultura des de la diversitat*. València. Publicacions de la Universitat de València.
- FERRANDO, Antoni & Miquel NICOLÁS ([2005] 2011): *Història de la llengua catalana*. Barcelona: Pòrtic/UOC.
- FERRER I GIRONÈS, Francesc (1985): *La persecució política de la llengua catalana*. Barcelona: Edicions 62.
- FERRER, Antoni-Lluc (1976): «Literatura i liberalisme: aspectes del Trienni Constitucional (1820-1823) a Mallorca, *Randa* 2, 183-202.
- FERRER, Gemma (2016): «Apunts per a l'estudi del *Diccionario menorquin-castellano* de Jaume Ferrer i Parpal». Treball de Final de Grau de Filologia Romànica. Barcelona: Departament de Filologia Romànica, Universitat de Barcelona.
- FERRER, Joan & Josep PUJADAS (ed.) (2000): Salvador GENÍS I BECH, *En defensa de l'ensenyament en català. Articles pedagògics i altres escrits*. Barcelona: Fundació Pere Coromines.
- FERRERES, Joan & Josep GAUSACHS (2019): *Pere Labèrnia i Esteller. Gran lexicògraf de la llengua catalana i humanista del segle XIX*. Benicarló: Onada edicions.
- FISHMAN, Joshua A. (1963): «Bilingualism with and without Diglossia; Diglossia with and without Bilingualism», *Journal of Social Issues* 23(2), 29-38.
- FISHMAN, Joshua A. (1965): «Who Speaks What Language to Whom and When?», *La linguistique* 1 (2), 67-88.
- FONT OBRADOR, Bartomeu (2006): «Dades de la vida i l'època de Fra Pere Antoni Figuera (1772-1847): l'ideal seràfic i la dèria lexicogràfica», in Joan VENY, *Tradició, traducció i interferència en el Diccionari Mallorquí (1840) de Pere Antoni Figuera*. Palma: Consell de Mallorca, 13-19.
- FONTANA, Josep (1998): *La fi de l'Antic Règim i la industrialització*. Barcelona: Edicions 62.
- FONTANA, Josep (2005): *La construcció de la identitat: reflexions sobre el passat i sobre el present*. Barcelona: Editorial Base.
- FULLANA, Olga (2021) (ed.): PAU CARDELLACH, *Gramàtica catalana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- FUSTER, Joan (1984) «Pròleg», in Lluís Bernat, *Caciquisme roig*. València: Institució Alfons el Magnànim / Diputació Provincial de València, 7-35.
- GAL, Susan & Kathryn A. WOOLARD (2001): «Constructing Languages and Publics Authority and Representation», in Susan GAL & Kathryn A. WOOLARD (ed.), *Languages and Publics: The Making of Authority*. Manchester/St. Jerome Publishing, 1-12.
- GALICIA MANGAS, Javier (2016): *La inspección de educación: régimen jurídico*. Madrid: Ministerio de Educación, Cultura y Deporte, Gobierno de España.

- GALINDO, Mireia, Carles DE ROSSELLÓ & Francesc BERNAT (2021): *El castellà a la Catalunya contemporània: història d'una bilingüïtzació*. Benicarló: Onada edicions.
- GALLARDO RICHARDS, Emma (2019a): «Un hito en la enseñanza del castellano en la Cataluña decimonónica: *El auxiliar del maestro catalán* (1869-1925) de Salvador Genís i Bech», *Revista Argentina de Historiografía Lingüística* XI (2), 103-126.
- GALLARDO RICHARDS, Emma (2019b): «La ortografía catalana en los manuales para la enseñanza del castellano en Cataluña: el caso de *El Auxiliar del Maestro Catalán* (1869-1925) de Salvador Genís», *Boletín de la Sociedad Española de Historiografía Lingüística* 13, 235-255.
- GALLARDO RICHARDS, Emma (2021a): «L'ensenyament del castellà a Catalunya a través de la premsa: Els articles pedagògics del mestre Gironí Salvador Genís i Bech (1841-1919)», *Anuari de Filologia. Estudis lingüístics* 11, 107-123. DOI 10.1344/AFEL2021.11.7
- GALLARDO RICHARDS, Emma (2021b): «Una aproximación al «Vocabulario Catalán-Castellano» de *El auxiliar del maestro catalán* de Salvador Genís», in Ana María ROMERA MANZANARES, Marina GOMILA ALBAL, Natalia SILVA LÓPEZ, María MÉNDEZ ORENSE, Patricia RIBAS MARÍ, Margarita FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, Inmaculada RUIZ SÁNCHEZ & Emma GALLARDO RICHARDS (coord.), TEMPUS VOLAT, *AJIHLE MANET. Estudios dedicados al XX aniversario de la Asociación de Jóvenes Investigadores en Historiografía e Historia de la Lengua Española*. Sevilla: Editorial Universidad de Sevilla, 155-166.
- GARCÍA ARANDA, M. Ángeles (2011): «La influencia del francés en la enseñanza del léxico catalán. El “Prontuario de las voces más usuales” (*Compendio de Gramática castellana*) de Jaime Costa Devall (1827)», *Romania* 129(515-516), 461-485 [doi: <https://doi.org/10.3406/roma.2011.7321>].
- GARCÍA FOLGADO, María José (2020): «Creencias y actitudes sobre la lengua de enseñanza en la España del siglo XIX», in M. RIVAS ZANCARRÓN & V. GAVIÑO RODRÍGUEZ (ed.), *Creencias y actitudes ante la lengua en España y América (siglos XVIII y XIX)*. Madrid/Frankfurt: Iberoamericana/Vervuert, 67-84.
- GARGALLO GIL, José Enrique & Maria Reina BASTARDAS (coord.) (2007): *Manual de lingüística románica*. Barcelona: Ariel.
- GARÍ, Josep Anton (1875): *Biblioteca mercedaria, ó sea escritores de la celeste, real y militar órden de la Merced, redención de cautivos*. Barcelona: Impremta dels hereus de la Viuda Pla.
- GEC = GRUP ENCICLOPÈDIA CATALANA (1968-2022): *Gran Enciclopèdia Catalana*. Recurs en línia: <https://www.enciclopedia.cat>.
- GELPÍ, Cristina (2008): «La lexicografía entre el catalán y el castellano (XVI-XIX) y su proyección en el *Diccionari* de Pere Labernia», *Philologia Hispalensis* 22, 167-187.
- GEM = Miquel DOLÇ (coord.) (1988-1993): *Gran Enciclopèdia de Mallorca*. Palma: Promomallorca, 24 vols.
- GENETTE, Gérard (2001): *Umbrals*. Mèxic: Siglo XXI
- GIMENO UGALDE, Esther (2010): *La identidad nacional catalana. Ideologies lingüístiques entre 1833 y 1932*. Madrid/Frankfurt: Iberoamericana/Vervuert.

- GINEBRA, Jordi (1987): «Un home apassionat per la seva llengua», in Antoni de BOFARULL, *Escrips lingüístics*. Ed. de Jordi GINEBRA. Barcelona: Alta Fulla, 5-26.
- GINEBRA, Jordi (1988): *Antoni de Bofarull i la Renaixença*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs.
- GINEBRA, Jordi (1989): «Renaixença catalana i llengua occitana. A propòsit d'Antoni de Bofarull», in Antoni M. BADIA I MARGARIT & Michel CAMPRUBÍ (ed.), *Actes del Vuitè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vol. 1, 141-158.
- GINEBRA, Jordi (1996a): «Llengua, gramàtica i ensenyament en el tombant del segle XVIII al XIX», *Randa* 31, 65-79.
- GINEBRA, Jordi (1996b): *L'obra gramatical d'Antoni Febrer i Cardona*. Maó: Institut Menorquí d'Estudis.
- GINEBRA, Jordi (1996c): «Antoni de Bofarull: literatura, llengua i societat», in *Sis estudis sobre Antoni de Bofarull*. Reus: Edicions del Centre de Lectura, 57-77.
- GINEBRA, Jordi (1999): «Problemes de la història social de la llengua dels segles XIX i XX», *Caplletra* 27, 13-21.
- GINEBRA, Jordi (2004): «Estudi introductor», in Antoni FEBRER I CARDONA, *Obres gramaticals, I*. Ed. de Jordi GINEBRA. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 9-36.
- GINEBRA, Jordi (2006): *Ideòlegs, gramàtics, escriptors*. Reus: Edicions del Centre de Lectura de Reus.
- GINEBRA, Jordi (2009a): *Llengua, nació i modernitat: Projectes i conflictes en la Catalunya dels segles XIX i XX*. Valls: Cossetània edicions.
- GINEBRA, Jordi (2009b): «La construcció de la llengua literària contemporània: què devem al segle XIX?», *Anuari Verdaguer* 17, 309-334.
- GINEBRA, Jordi (2021): «La relació entre història de la llengua i història literària», *Caplletra* 71, 201-217
- GINEBRA, Jordi (en premsa): «Institucionalització de la literatura i institucionalització de la llengua literària», *Zeitschrift für Katalanistik*.
- GINEBRA, Jordi & Joan SOLÀ (2007): *Pompeu Fabra, vida i obra*. Barcelona: Teide.
- GÓMEZ ASENCIO, José J. (2000): «El prologo como programa. A propósito de la GRAE 1771», *Boletín de la Real Academia Española* 80, 27-46.
- GONZÁLEZ JIMÉNEZ, Juan Miguel (2020): «Estudio de la ideología a través de los ejemplos de *Elementos de gramática castellana* (1852) de Giró y Roma», in Borja ALONSO, Francisco ESCUDERO, Carlos VILLANUEVA, Carmen QUIJADA, José J. GÓMEZ (eds.): *Lazos entre lingüística e ideología desde un enfoque historiográfico* (ss. XVI-XX). Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, 197-211 [<https://doi.org/10.14201/oAQ0297>].
- GRIERA, Antoni (1923): *Atlas lingüístic de Catalunya*. Vol. 1. Barcelona: Polígraf.
- GRIERA, Antoni (1947): *Bibliografía lingüística catalana*. Barcelona: CSIC / Escuela de Filología.
- GUAL, Jaume (1993): «En el II centenari del naixement del Dr. Amengual», in *Miscel·lània Joan Josep Amengual i Reus*. Mancor de la Vall: Ajuntament de Mancor de la Vall, 11-14.

- GUARDIOLA I SAVALL, Maria Isabel (2001): «Originalidad y plagio en el vocabulario de Cabrera (Valencia, 1868)», *Interlingüística* 12, 191-196.
- GUARDIOLA I SAVALL, Maria Isabel (2004a): «El *Diccionario valenciano-castellano* (1851) de Josep Escrig en la tradició lexicogràfica valenciana», Tesis doctoral. Alacant: Departament de Filologia Catalana, Universitat d'Alacant [<http://hdl.handle.net/10045/10272>].
- GUARDIOLA I SAVALL, Maria Isabel (2004b): «Los diccionarios valencianos “en secciones”. El tratamiento de las nomenclaturas en la lexicografía valenciana a través del *Tresor lexicogràfic valencià*», in Milka VILLAYANDRE LLAMAZARES (ed.), *Actas del V Congreso de Lingüística General*. Madrid: Arco / Libros, vol. II, 1457-1470.
- GUARDIOLA I SAVALL, Maria Isabel (2004c): «Estudi introductori», in Carles ROS, *Raro diccionario valenciano-castellano, unico, y singular, de voces monosyllabas*, ed. de Maria Isabel GUARDIOLA I SAVALL. Alacant: Universitat d'Alacant / Departament de Filologia Catalana.
- GUARDIOLA I SAVALL, Maria Isabel (2005a): «El *Silabario de vocablos Lemosines o Valencianos* (1805) de Manuel Joaquim Sanelo. Aspectes estructurals», *eHumanista / IVITRA* 8, 639-655.
- GUARDIOLA I SAVALL, Maria Isabel (2005b): «L'aportació de Llombart al diccionari d'Escrig», in Vicent Josep ESCARTÍ & Rafael ROCA (ed.) (2005): *Constantí Llombart i el seu temps*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua / Museu de Belles Arts de València / Diputació de Castelló / Diputació d'Alacant, 233-255.
- GUARDIOLA I SAVALL, Maria Isabel (2016): «El *Diccionario valenciano-castellano* (1851) de Josep Escrig i la proposta de recuperació del model ortogràfic tradicional», *Revista de Filología Románica* 33(1), 85-103.
- GULSOY, Joseph (1964a): «La lexicografía valenciana», *Revista Valenciana de Filología* VI, 109-141.
- GULSOY, Joseph (1964b): *El Diccionario valenciano-castellano de Maneul Joaquin Sanelo. Edición, estudio de fuentes y lexicología*. Castelló de la Plana: Sociedad Castellonense de Cultura.
- GULSOY, Joseph (1970): «Algunes cartes filològiques de M. J. Sanelo», *Revista valenciana de filologia* VII (2), 101-138.
- GUSLOY, Joseph (1992):
- HEINEMANN, Sabine (2015): «“Questione ladina”», in Sabine HEINEMANN & Luca MELCHIOR (ed.), *Manuale di linguistica friulana*. Berlin: De Gruyter, 57-72.
- HERNÁNDEZ SANZ, Francesc (1912): «Obras publicadas por el Doctor Juan Ramis y Ramis», *Revista de Menorca* 11, 259-263, 289-358.
- HOBBSAWM, Eric (1992): *Nations and Nationalism since 1780: programme, myth, reality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- JANER Manila, Gabriel (2003): «Antoni M. Alcover, els anys de formació», in Jaume GUISCAFRE & Antoni PICORNELL (ed.), *Actes del Congrés Internacional Antoni M. Alcover*. Palma / Barcelona: Universitat de les Illes Balears / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 41-60.

- JORBA, Manuel (1983): «Actituds davant de la llengua en relació amb la Renaixença», in Giuseppe TAVANI & Jordi PINELL (ed.), *Actes del sisè col·loqui internacional de llengua i literatura catalanes*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 127-151.
- JORBA, Manuel (1984): *Manuel Milà i Fontanals en la seva època*. Barcelona: Curial.
- JORBA, Manuel (1989): *L'obra crítica i erudita de Manuel Milà i Fontanals*. Barcelona: Curial / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- JORBA, Manuel (2012): «Projecte d'edició de les obres completes de Manuel Milà i Fontanals», *Estudis romànics* 34, 405-418.
- JORBA, Manuel (2013): *A propòsit de la primeríssima recepció de «La pàtria» d'Aribau (1833-1859)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- JULIÀ-MUNÉ, Joan (2019): *Un segle de lingüística catalana: de la Lletra de convit a la GCC (1901-2002)*. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida.
- JULIÀ-MUNÉ, Joan (2020): «History of Catalan Linguistics», in Joan A. ARGENTÉ & Jens LÜDTKE (ed.), *Manual of Catalan Linguistics*. Berlin: De Gruyter, 37-78.
- KAILUWEIT, Rolf (1992): «La Gramàtica de Ballot: la llengua catalana i la consciència lingüística entre la Decadència i la Renaixença», *Anuari de l'Agrupació Borriana de Cultura* 3, 133-142.
- KAILUWEIT, Rolf (1999): «El canvi de l'arquitectura lingüística de les terres catalanes en els segles XVIII i XIX», *Caplletra* 27, 189-211.
- LAMUELA, Xavier & Josep MURGADES (1984): *Teoria de la llengua literària segons Fabra*. Barcelona: Quaderns Crema.
- LAURIA, Daniela (2017): «La política lexicogràfica actual de las academias de la lengua española: el caso del *Diccionario de americanismos* (ASALE, 2010)», *Lexis* XLI (2), 263-310.
- LLABRÉS, Juan (1968-1972): «La Real Sociedad Económica Mallorquina de Amigos del País y sus actividades (1778-1917)», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* 33, 380-391.
- LLEAL, Coloma (1992): *Breu història de la llengua catalana*. Barcelona: Barcanova.
- LLEDÓ-GUILLEM, Vicente (2018): *The making of Catalan Linguistic Identity in Medieval and Modern Times*, Cham: Palgrave Macmillan.
- LLEDÓ-GUILLEM, Vicente (2019): *La formación de la identidad lingüística catalana (siglos XIII-XVII)*. Madrid: Marcial Pons historia.
- LLORENÇ, Alfons (1989): «Lluís Fullana i la unitat de la llengua catalana. Relació epistolar del pare Fullana i mossèn Alcover (1902-1916)», in Antoni FERRANDO (ed.), *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana. Àrea 7. Història de la llengua*. València: Institut de Filologia Valenciana, 579-597.
- MADUELL, Àlvar (2018): *L'autor del vers "Pus parla en català..."*. Sant Quirze del Vallès: Maduixer.
- MADURELL, Josep Maria (1976-1977): «Pere Labèrnia i Esteller, lexicògraf, gramàtic i humanista», *Analecta Sacra Tarraconensia* 49-50, 115-144.
- MANENT, Albert & Josep POCA (2013): *Diccionari de pseudònims usats a Catalunya i a l'emigració*. Lleida: Pagès.

- MARCET, Pere (1980): «Polèmica entre P. Pi i Vidal i I. Ferrer i Carrió sobre la lletra X», in QUI, *Homenatge a Josep M. de Casacuberta / 1*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 131-148.
- MARCET, Pere (1987): *Història de la llengua catalana*. Barcelona: Teide, 2 vols.
- MARCET, Pere & Joan SOLÀ (1998): *Història de la lingüística catalana: 1775-1900. Repertori crític*. Vic/Girona: Eumo / Universitat de Vic / Universitat de Girona, 2 vols.
- MARFANY, Joan-Lluís (1995): *La cultura del catalanisme*. Barcelona: Empúries.
- MARFANY, Joan-Lluís (2001): *La llengua maltractada*. Barcelona: Empúries.
- MARFANY, Joan-Lluís (2002): «Renaixença literària i decadència lingüística», *Barcelona quaderns d'història* 6, 139-152.
- MARFANY, Joan-Lluís (2004): «Observacions metodològiques sobre la història de la diglòssia a Catalunya. A propòsit d'alguns treballs recents», *Els Marges* 73, 39-59.
- MARFANY, Joan-Lluís (2008): *Llengua, nació i diglòssia*. Barcelona: L'Avenç.
- MARFANY, Joan-Lluís (2010): «Sociolinguistics and some of its concepts: a historian's view», *International Journal of the Sociology of Language* 206, 1-20. DOI: 10.1515/ijsl.2010.046
- MARFANY, Joan-Lluís (2017): *Nacionalisme espanyol i catalanitat. Cap a una revisió de la Renaixença*. Barcelona: Edicions 62.
- MARFANY, Joan-Lluís (2018): «La vida literària i la literatura catalana, de la crisi de l'antic règim a l'ordre liberal», in Àlex BROCH (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. V*, Enric CASSANY & Josep M. DOMINGO (dir.), *Literatura contemporània (I). El Vuit-cents*. Barcelona: Enciclopèdia / Ajuntament de Barcelona / Barcino, 17-62.
- MARTÍ I MESTRE, Joaquim (1994): «Una contribució a la lexicografia del segle XVIII: Marc Antoni d'Orellana», *Estudis de Llengua i Lletura Catalanes XVIII. Miscel·lània Germà Colón 1*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 111-145.
- MARTÍ I MESTRE, Joaquim (2005): «Constantí Llombart i la llengua», in Vicent Josep ESCARTÍ & Rafael ROCA (ed.) (2005): *Constantí Llombart i el seu temps*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua / Museu de Belles Arts de València / Diputació de Castelló / Diputació d'Alacant, 201-231.
- MARTÍ I MESTRE, Joaquim (2006): «Un col·loqui poc conegut de Carles Ros», *Zeitschrift für Katalanistik* 19, 153-196.
- MARTÍ I MESTRE, Joaquim (2020): «El model lèxic culte de Constantí Llombart», *Caplletra* 69, 61-84.
- MARTÍ-BADIA, Adrià (2013): «La ideologia lingüística de Marc Antoni d'Orellana», *eHumanista/IVITRA* 3, 272-287.
- MARTÍ-BADIA, Adrià (2014): «La contribució de Vicent Boix i Ricarte (1813-1880) a la recuperació de la consciència lingüística dels valencians», *eHumanista/IVITRA* 5, 52-74.
- MARTÍ-BADIA, Adrià (2020a): *La consciència lingüística dels valencians (1854-1906)*. València/Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

- MARTÍ-BADIA, Adrià (2020b): «L'origen, la identitat i el nom de la llengua catalana segons Constantí Llombart», *Revista Valenciana de Filologia* IV, 165-188.
- MARTÍ-BADIA, Adrià (2021): «El secessionisme lingüístic valencià de la segona meitat del vuit-cents i principis del nou-cents», in Antonio CORTIJO OCAÑA & Elena SÁNCHEZ-LÓPEZ (ed.), *De la innovació al cànon. Noves tendències de recerca en Filologia Catalana: llengua, literatura, educació i cultura*. Catarroja: Editorial Afers, 265-283.
- MARTINES, Josep (1991): «El “Diccionario valenciano” de Josep Pla i Costa: entre la descurança i el purisme», *Caplletra* 11, 123-146.
- MARTINES, Josep (1993): La interferència lingüística en la lexicografia valenciana del segle XIX. El *Diccionario valenciano* (inèdit) de Josep Pla i Costa», in Rafael ALEMANY & Antoni FERRANDO (ed.), *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vol. II, 437-456
- MARTINES, Josep (1998): *El Diccionario valenciano de Josep Pla i Costa (1817-1890)*. Alacant: Generalitat Valenciana / Institut de Cultura «Juan Gil-Albert» / Diputació Provincial d'Alacant.
- MARTINES, Josep (2000): *El valencià del segle XIX. Estudi lingüístic del Diccionario valenciano de Josep Pla i Costa*. València/Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MARTÍNEZ-ATIENZA, María (2019): «Marcas de ideología religiosa en la lexicografía decimonónica», *Zeitschrift für romanische Philologie*, 135(1), 1-28.
- MARTÍNEZ-ATIENZA, María (2020): «Normas morales y consideración de la mujer en el siglo XIX: manifestación en un corpus de diccionarios», in Araceli LÓPEZ SERENA, Elena CARMONA YANES & Santiago DEL REY QUESADA (ed.), *Tradiciones discursivas y tradiciones idiomáticas en la historia del español moderno*. Berlín/Berna: Peter Lang, 445-464.
- MARTÍNEZ I TABERNER, Catalina (2000): *La llengua catalana a Mallorca al segle XVIII i primer terç del XIX*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MAS I FORNERS, Antoni (2020): *Llengua, terra, pàtria i nació: L'evolució de la consciència lingüística i etnocultural entre els cristians de l'illa de Mallorca*. Palma: Documenta Balear.
- MAS I VIVES, Joan (1994-1995): «Josep de Togores i la llengua catalana», *Llengua & Literatura* 6, 7-41.
- MAS I VIVES, Joan (1994): *Josep de Togores i Sanglada. Comte d'Aiamans (1767-1831). Biografia d'un il·lustrat liberal*. Palma/Barcelona: Departament de Filologia Catalana de les Illes Balears / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MASSOT I MUNTANER, Josep (1963-1968): «Un Vocabulari mallorquí-castellà del segle XVIII», *Estudis romànics* 13, *Estudis de lingüística i de filologia catalanes dedicats a la memòria de Pompeu Fabra*, vol. 2, 147-163.
- MASSOT I MUNTANER, Josep (1980): «Marià Aguiló, col·lector de poesies populars», in Bruguera, Jordi (ed.), *Actes del Cinquè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 287-324.

- MASSOT I MUNTANER, Josep (1985a): *Els mallorquins i la llengua autòctona*. 2a ed. augmentada. Barcelona: Curial.
- MASSOT I MUNTANER, Josep (1985b): *Antoni M. Alcover i la llengua catalana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MASSOT I MUNTANER, Josep (1996): «Marià Aguiló, precursor d'Antoni M. Alcover», in *Escriptors i erudits contemporanis*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 11-17.
- MASSOT I MUNTANER, Josep (1997): «Marià Aguiló i la descoberta de la poesia popular», *Randa* 40, 51-70.
- MASSOT I MUNTANER, Josep (2002): *Els viatges folklòrics de Marià Aguiló*. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona.
- MATILLA ROMERO, Ana (2015). «Los catalanes cuando hablan castellano: Análisis filológico de la Colección de vocablos y modismos incorrectos... (1884) de Joaquín Casanovas», *Res Diachronicae* 13, 40-48. <https://resdiachronicae.files.wordpress.com/2012/7/matilla.pdf> [consulta: 20.III.2022].
- MAYANS, Pere (2019): *Cròniques negres del català a l'escola*. Barcelona: Edicions de 1979.
- MIFSUD, Àngel (2000a): «La proposta lingüística de J. Ferrer i Parpal: un tren en via morta a la Menorca del XIX», *Randa* 45, 97-120.
- MIFSUD, Àngel (2000b): «Pròleg», in Joan BENEJAM, *Vocabulario menorquín-castellano*. Ciutadella: Edicions Nura / Ajuntament de Ciutadella [edició facsímil de l'original de 1885].
- MIFSUD, Àngel (2002): «Pròleg», in Juli SOLER I SIQUIER, *Exposició de l'estat actual de l'agricultura a l'illa de Menorca*. Ciutadella: Edicions Nura [edició facsímil de l'original de 1857].
- MIFSUD, Àngel (2007): «Menorca: quatre projectes per a la llengua en els tres darrers tombants de segle», *Anuari Verdaguer* 15, 355-371.
- MILLÁN, José Antonio (2022): *Antonio de Nebrija o el rastro de la verdad*. Barcelona: Galaxia Gutenberg.
- MIQUEL I VERGÉS, Josep M. ([1938] 1989): *La filologia catalana en el període de la Decadència*. Barcelona: Crítica.
- MIRACLE, Josep (1968): *Pompeu Fabra*. Barcelona: Aymà.
- MIRALLES, Joan (2009): *Antologia de textos de les Illes Balears. Volum V. Segle XIX. Tercera part*. Palma/Barcelona: Govern de les Illes Balears / Conselleria d'Educació i Cultura / Institut d'Estudis Baleàrics / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MOLAS, Joaquim & Josep MASSOT I MUNTANER (dir.) (1979): *Diccionari de la literatura catalana*. Barcelona: Edicions 62.
- MONÉS, Jordi (1984): *La llengua a l'escola (1714-1939)*. Barcelona: Barcanova.
- MONTOYA, Brauli (2002/2008): «La llengua catalana: presentació general», in Joan SOLÀ, Maria-Rosa LLORET, Joan MASCARÓ & Manuel PÉREZ SALDANYA (dir.), *Gramàtica del català contemporani*. Barcelona: Empúries, vol. 1, 5-33.
- MONTOYA, Brauli (2018): *Aproximació a la història social de la llengua catalana*. Alzira: Bromera.

- MONTOYA, Brauli (2021): «Problemes de la periodització en història de la llengua», *Caplletra* 71, 157-173.
- MORENO CABRERA, Juan Carlos (2008): *El nacionalismo lingüístico: una ideología destructiva*. Barcelona: Península.
- MOUNIN, Georges (1968): *Historia de la lingüística*. Madrid: Gredos.
- MUNTEANU, Dan (2005): *Breve historia de la lingüística románica*. Madrid: Arco/Libros.
- MURGADES, Josep (1996): *Llengua i discriminació*. Barcelona: Curial.
- MURGADES, Josep ([2000] 2018): «Fabra, entre la contestació i la institucionalització», in *Escrips sobre Fabra*. Lleida: Pagès, 49-93.
- MURGADES, Josep (2005): *Textos desconeguts de Fabra*. Lleida/Barcelona: Punctum/GRECUB.
- MURGADES, Josep (2013): «Presentació, justificació, ordenació i edició», in Pompeu FABRA, *Textos i materials*. Josep MURGADES (ed.), in Joan SOLÀ & Jordi MIR (dir.), Pompeu FABRA, *Obres completes*. Barcelona/Palma/València: Institut d'Estudis Catalans / Enciclopèdia Catalana / Proa / Editorial Moll / Editorial 3i4, vol. 9, 61-68.
- MURILLO, Andreu (1977): *La revolució menorquina de 1810*. [Ciutadella]: Nura.
- MUTI REMOLÀ, Enric (1983): «Pau Estorch i Siqués: un metge olotí del segle XIX», *Revista de Girona* 102, 65-69.
- NADAL, Josep M. (1992): *Llengua escrita i llengua nacional*. Barcelona: Quaderns Crema.
- NEU, Irmela ([1985] 2022): *Consciència lingüística i consciència nacional a Catalunya durant la Renaixença (1833-1892)*. Trad. de Ricard Wilshuen. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- NICOLÁS, Miquel (1994): «La literatura de costums i la Renaixença valenciana: el cas de Joaquim Martí i Gadea» in *Actes del Col·loqui Internacional sobre la Renaixença*. Barcelona: Curial, vol. 2, 309-317.
- NICOLÁS, Miquel (1998): *La història de la llengua catalana: la construcció d'un discurs*. València/Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- NICOLÁS, Miquel (2011): «Hi ha una història social de la llengua catalana?», *Treballs de Sociolingüística Catalana* 21, 104-114.
- NINYOLES, Rafael Lluís (1969): *Conflicte lingüístic valencià*. València: Editorial 3i4.
- OBÍOL, Emili (1998): «Josep Nebot i Pérez. Un vila-realent en la Renaixença», *Cadafal*, s. n., s. p.
- PALAU, Antoni (1948-1977): *Manual del librero hispanoamericano*. 2a ed. corregida i augmentada. Barcelona: Librería Palau.
- PAREDES, Maria (1991): «Antoni Febrer i Cardona: la paraula salvada», *Revista de Menorca* 82, 51-59.
- PAREDES, Maria (1994-1995): «La recuperació d'una figura cabdal de la il·lustració menorquina: Antoni Febrer i Cardona (1761-1841)», *Llengua & Literatura* 6, 483-490.
- PAREDES, Maria (1996): *Antoni Febrer i Cardona, un humanista il·lustrat a Menorca (1761-1841)*. Barcelona: Curial / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

- PAUNÉ XURIGUERA, Gemma (2021): *Alcover i Fabra, dos lingüistes en acció. Història d'un antagonisme*. Barcelona: Rafael Dalmau editor (Episodis de la Història, 369).
- PEREA, Maria-Pilar (2001a): «Antoni M. Alcover i la lexicografia catalana», *Serra d'Or* 497 (Març), 23-27.
- PEREA, Maria-Pilar (2001b): «Presentació» in Antoni M. ALCOVER, *Mostra de diccionari mallorquí*. Ed. de Maria-Pilar PEREA. Palma/Barcelona: Departament de Filologia Catalana de la Universitat de les Illes Balears / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 5-97.
- PEREA, Maria-Pilar (2007): *Tomàs Forteza i Antoni M. Alcover: Història d'una amistat (1880-1898)*. Palma: Editorial Moll.
- PEREA, Maria-Pilar (2008a): «Tomàs Forteza: capdavanter dels estudis lingüístics i gramaticals», in Tomàs FORTEZA, *Gramàtica de la llengua catalana*. Ed. de Maria-Pilar PEREA, vol. 1. Palma/Barcelona: Departament de Filologia Catalana de la Universitat de les Illes Balears / Publicacions de l'Abadia de Montserrat / Institut d'Estudis Baleàrics, 5-46.
- PEREA, Maria-Pilar (2008b) (ed.): *Epistolari d'Antoni M. Alcover (1880-1931)*. Palma: Editorial Moll / Conselleria de Cultura del Govern de les Illes Balears. Recurs en CD-ROM.
- PEREA, Maria-Pilar (2011): *El Diccionari català-valencià-balear i les seves fonts bibliogràfiques*. Palma/Barcelona: Edicions UIB / Institut d'Estudis Baleàrics / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- PEREA, Maria-Pilar (2014): «Un diccionari mallorquí de veterinària de final del segle XIX a la cerca d'autor», *Randa* 73, 77-158.
- PEREA, Maria-Pilar (2018): «Lexicografia dialectal del catalán», in María ÁLVAREZ DE LA GRANJA & Ernesto GONZÁLEZ SEOANE (ed.), *Léxico dialectal y lexicografía en la Iberorromania*. Madrid/Frankfurt: Iberoamericana/Vervuert, 309-328.
- PEREA, Maria-Pilar (2020): «Dialèctica de l'estàndard, dialèctica de les varietats dialectals», in Emili BOIX-FUSTER & Maria-Pilar PEREA (ed.), *Llengua i dialectes: esperances per al català, el gallec i el basc*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, 107-124.
- PEREA, Maria-Pilar (2021): «Noves cèdules d'Antoni M. Alcover: una primícia i un pretext per a un petit tast» in Maria-Pilar PEREA, Santiago FORTUÑO & Lluís GIMENO BETÍ (ed.), *Ad perennem magistri memoriam. Germà Colón Domènech: Fesomies i texts*. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I, 353-422.
- PICAZO, Antoni (1991): «El *Diccionari valencià-castellà* inèdit de Tomàs Font i Piris», *Caplletra* 11, 91-122.
- PINEDA, Anna (2013): «La recepció de Pompeu Fabra. Bibliografia sobre l'obra i la figura», in Joan SOLÀ & Jordi MIR (dir.), Pompeu FABRA, *Obres completes*. Barcelona/Palma/València: Institut d'Estudis Catalans / Enciclopèdia Catalana / Proa / Editorial Moll / Editorial 3i4, vol. 9, 839-905.
- PLA I ARXÉ, Ramon (1975): «'L'Avenç'(1881-1915): la modernització de la Renaixença», *Els Marges* 4, 23-38.
- PONS, Antoni (1969): *Mossèn Ildefons Rul·lan i el «Quixot»*. Palma: Gràfiques Miramar.

- PONS, Antoni-Joan (1995): «La llengua a Menorca: entre el mite i la realitat», in Pep BALSALOBRE & Joan GRATACÓS (ed.), *La llengua catalana al segle XVIII*. Barcelona: Quaderns Crema, 469-489.
- PONS, Antoni-Joan & Josefina SALORD (1991): *Registre de la Societat Maonesa*. Maó: Institut Menorquí d'Estudis.
- PRADILLA, Miquel Àngel (2015): *La catalanofonia. Una comunitat del segle XXI a la recerca de normalitat lingüística*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- PRATS, Modest (1995): «Contrareforma i Barroc», *L'Avenç* 189, 58-63.
- PRATS, Modest & Josep M. NADAL (1982): *Història de la llengua catalana*. Barcelona: Edicions 62, 3 vols.
- PUEYO, Miquel (1996): *Tres escoles per als catalans*. Lleida: Pagès.
- PUIGMALET, Joan (2017): «Les edicions del vuitcentista diccionari Saura a partir d'un apunt d'un bloc», in Manuel PÉREZ SALDANYA & Rafael ROCA I RICART (ed.), *Actes del Dissetè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 595-608.
- QUETGLAS, Pere J. (1990): «Estudi introductori», in Josep BALARI I JOVANY, *Escrips filològics*. Ed. de Pere J. QUETGLAS. Barcelona: Alta Fulla, 5-58.
- RAFANELL, August (1991a): *Un nom per a la llengua. El concepte de llemosí en la història del català*. Vic / Girona: Eumo Editorial / Estudi General de Girona.
- RAFANELL, August (1991b): «El llemosinisme valencià a la darrereria del segle XIX», *Caplletra* 11, 35-50.
- RAFANELL, August (1999): *La llengua silenciada: una història del català del Cinccents al Vuitcents*. Barcelona: Empúries.
- RAFANELL, August (2000): *El català modern*. Barcelona: Empúries.
- RAFANELL, August (2006): *La il·lusió occitana*. Barcelona: Quaderns Crema, 2 vol.
- RAFANELL, August (2011): *Notícies d'abans d'ahir*. Barcelona: A Contravent.
- RAFANELL, August & Joan SOLÀ (2003): «Historia de la reflexión sobre las lenguas románicas: catalán / Geschichte der Reflexion über die romanischen Sprachen: Katalanisch» in Gerhard ERNST (ed.), *Romanische Sprachgeschichte / Histoire Linguistique de la Romania : Ein Internationales Handbuch Zur Geschichte der Romanischen Sprachen / Manuel International d'Histoire Linguistique de la Romania*. Berlin: De Gruyter, vol. 1, 254-264.
- RAMIS I RAMIS, Joan (1989): *Resumen topográfico e histórico de Menorca. Manuscrito de 1787*. Con estudio preliminar de Jose Gella Iturriaga. Madrid: Real Academia de la Historia.
- RAMOS, Joan Rafel (1992): «Reflexions al voltant de la proposta lingüística de Josep Nebot i Pérez», *Caplletra* 12, 11-32.
- RIBERA, Josep (2015): «El diccionari inèdit de C. M. G. en el panorama de la lexicografia catalana del segle XIX al País Valencià. Edició i estudi», Tesi doctoral. València: Departament de Filologia Catalana, Universitat de València.
- RIBERA, Josep (2016): *El diccionari inèdit de C. M. G.* València/Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

- RICO, Albert & Joan SOLÀ (1995): *Gramàtica i lexicografia catalanes: síntesi històrica*. València: Universitat de València.
- RIERA, Carme & Luisa COTONER (2005): «Introducció» in Ildefons RULLAN, *L'enginyós hidalgo don Quixote de la Mancha*. Palma: La Foradada (reproduceix, en facsímil, l'edició de Felanitx: Bartoméu Rèus, 1905-1906).
- RIQUER, Borja de (2000): *Identitats contemporànies: Catalunya i Espanya*. Vic: Eumo editorial.
- RODRÍGUEZ BARCIA, Susana (2018): «De la etnolexicografia a la lexicografia crítica», *Revista de investigació lingüística* 21, 186-206.
- RODERGAS, Josep (1951): *Els pseudònims usats a Catalunya*. Barcelona: Editorial Millà.
- ROFES, Xavier (2018): *Selecció bibliogràfica sobre Pompeu Fabra*, doi 10.13140/RG.2.2.28524.05767.
- ROSALÉN, Francesc (1988): «Josep Escrig i el seu diccionari valencià-castellà», *Lauro* 3, 137-158.
- ROSSICH, Albert (1997): « És vàlid avui el concepte de decadència de la cultura catalana a l'època moderna? Es pot identificar decadència amb castellanització?», *Manuscrits* 15, 127-134.
- ROSSICH, Albert (1999): «El nom de les lletres», *Caplletra* 27, 65-83.
- ROSSICH, Albert (2006): «Els dos registres lingüístics de la poesia de Verdaguer», *Anuari Verdaguer* 14, 111-126.
- ROSSICH, Albert (2010): «La fortuna literària i crítica de Francesc Vicenç Garcia», in Eulàlia MIRALLES (ed.), *Del Cinccents al Setcents. Tres-cents anys de literatura catalana*. Bellcaire d'Empordà: Edicions Vitel·la, 505-574.
- ROSSICH, Albert (2019): «Perspectiva de la Renaixença (1859-1977)», in Francesc COMAS CLOSAS, Jordi RODÓ RODÀ & Jaume DE PUIG I OLIVER, (ed.), *125 anys de les Bases de Manresa (1892-2017). Memòria del programa i miscel·lània sobre la Manresa de fa 125 anys*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 111-158.
- RUBIÓ I BALAGUER, Jordi (1986): *Història de la literatura catalana. Volum III*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- SALAS, Pere (2020): *L'espanyolització de Mallorca. 1808-1923*. Pollença: El Gall Editor.
- SALORD, Josefina (1992): «La Renaixença a Menorca: una història (gairebé) impossible», in *Actes del Col·loqui Internacional sobre la Renaixença*. Barcelona: Curial, vol. 1, 107-119.
- SALORD, Josefina (2010): *La il·lustració a Menorca*. Palma: Documenta Balear.
- SALORD, Josefina (en premsa): «Llengua, creativitat literària i memòria il·lustrada a la Menorca liberal vuitcentista», in Ivan SOLIVELLAS (coord.), *El català a les Balears: del passat al futur*. Palma: Lleonard Muntaner editor, 91-116.
- SALVADOR, Vicent (1986): «Una polèmica sobre la llengua literària», *Caplletra* 1, 61-71.
- SALVADOR, Vicent (2001): *Els arxius del discurs. Episodis valencians d'història social de la llengua i la literatura*. València/Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

- SAN VICENTE, Félix (2022) (dir.): *Contrastiva. Portal de gramàtica y de lingüística contrastiva español-italiano*. Forlì / Bologna: Alma Mater Studiorum – Università di Bologna. Recurs en línia: <http://www.contrastiva.it/wp/> [consulta: 12.II.2022].
- SAN VICENTE, Félix, Cecilio GARRIGA & Hugo LOMABRDINI, (2011): «Aproximación metodológica al estudio de la ideología en los diccionarios», in *Ideoloex. Estudios de lexicografía e ideología*. Monza (Itàlia): Polimetrica, 9-22.
- SANCHIS GUARNER, Manuel (1972^a): *Le llengua dels valencians*. València: L'Estel.
- SANCHIS GUARNER, Manuel (1980): *Aproximació a la història de la llengua catalana*. Barcelona: Salvat.
- SARAGOSSÀ, Abelard (2003): ««La concepció gramatical general d'Amengual (1835)», in Marie-Claire ZIMMERMANN & Anne CHARLON (ed.), *Actes de Dotzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vol. 3, 349-365.
- SARAGOSSÀ, Abelard (2007): «Un bon gramàtic valencià presentat com a un inepte: Josep Nebot i Pérez (1894)», in *Reivindicació del valencià. Una contribució*. València: Tabarca Llibres, 59-116.
- SCHMID, Beatrice (2014): «Presencia y percepción del castellano en tratados de gramàtica y ortografía catalanas decimonónicas», *Boletín Hispánico Helvético* 23, 227-245.
- SEGARRA, Mila (1985a): *Història de l'ortografia catalana*. Barcelona: Empúries.
- SEGARRA, Mila (1985b): *Història de la normativa catalana*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- SEGARRA, Mila (1987): «Introducció», in Josep Pau BALLOT, *Gramàtica y apologia de la llengua catalana*. Ed. de Mila SEGARRA. Barcelona: Alta Fulla, 5-62.
- SEGARRA, Mila (1988): «L'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona i l'ortografia catalana», in *Studia in honorem prof. M. de Riquer. Pars tertia*. Barcelona: Quaderns Crema, 151-175.
- SEGARRA, Mila (1998): *Pompeu Fabra: l'enginy al servei de la llengua*. Barcelona: Empúries.
- SILVERSTEIN, Michael (1979): «Language structure and linguistic ideology», in Paul R. CLYNE, William F. HANKS & Carol L. HOFBAUER (ed.), *The Elements: A Parasession on Linguistic Units and Levels*. Chicago (Illinois): Chicago Linguistic Society / University of Chicago, 193-247.
- SIMBOR, Vicent (1992): «La proposta gramatical del P. Lluís Fullana i Mira (1871-1948)», *Caplletra* 12, 33-58.
- SIMÓ, Carme (1998): «Ensenyanza pràctica del castellano en las Baleares, un mètode per a ensenyar castellà a infants catalanoparlants», in Josep MASSOT I MUNTANER (ed.), *Estudis de llengua i literatura en honor de Joan Veny. Volum II*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 185-194.
- SMITH, Àngel (2019): *Los orígenes del nacionalismo catalán, 1770-1898*. Madrid: Marcial Pons Historia.
- SOLÀ, Joan (1976): «Tractats de barbarismes fins a Pompeu Fabra», *Els Marges* 6, 59-89.
- SOLÀ, Joan (1977a): *Del català incorrecte al català correcte*. Barcelona: Edicions 62.
- SOLÀ, Joan (1977b): *A l'entorn de la llengua*, Barcelona: Laia.

- SOLÀ, Joan (1984): «L'ensenyament del castellà a Catalunya al segle XIX», in Jordi MONÉS & Pere SOLÀ (ed.), *Actes de les 5enes jornades d'història de l'educació als Països Catalans*. Vic: Eumo, vol. II, 175-191
- SOLÀ, Joan (1991): *Episodis d'història de la llengua*. Barcelona: Empúries.
- SOLDEVILA, Ferran (1972): *Història de Catalunya*. Tercera edició. Barcelona: Selecta.
- SOLERVICENS, Josep (2016): «Vicent Garcia», in Àlex BROCH (dir.), *Història de la literatura catalana, vol. IV*, Josep SOLERVICENS (dir.), *Literatura moderna. Renaixement, Barroc i Il·lustració*, Barcelona: Enciclopèdia / Ajuntament de Barcelona / Barcino, 339-374.
- SOLIVELLAS, Ivan (2021): «Diferencialisme lingüístic a les Illes Balears: actors, discurs i evolució», *Treballs de Sociolingüística Catalana* 31, 191-206. DOI: 10.2436/20.2504.01.185.
- TOMÀS, Margalida (1984): *Marià Aguiló*. Palma: Ajuntament de Palma (Biografies de Mallorquins, 12).
- TOMÀS, Margalida (1996): «Marià Aguiló i Antoni de Bofarull davant la llengua catalana», in *Sis estudis sobre Antoni de Bofarull*. Reus: Edicions del Centre de Lectura, 41-56.
- TOMÀS, Margalida (2013): «Les bases intel·lectuals de Marià Aguiló (1825-1850)», *Anuari Verdaguer* 21, 39-99.
- VALENCIANO I LÓPEZ, Valentí (2008): *El primer liberalisme a Mallorca*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- VALENCIANO, Valentí (2005): «La poesia de Joan Josep Amengual i Reus al *Setmanari Constitucional, Polític i Mercantil de Mallorca* (1820-1821)», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* 61, 163-196.
- VALL, Xavier (1996): Antoni de BOFARULL, *Poesies*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs.
- VAN DIJK, Teun A. (2003): *Ideologia y discurso. Una introducció multidisciplinaria*. Barcelona: Ariel.
- VENY, Joan (2005): *El primer diccionari mallorquí de l'autor llucmajorer Pere Antoni Figuera*. Lluçmajor: Ajuntament de Lluçmajor.
- VENY, Joan (2006): *Tradició, traducció i interferència en el Diccionari Mallorquí (1840) de Pere Antoni Figuera*. Palma: Consell de Mallorca.
- VENY, Joan (2007): «La sinonímia en el *Diccionari* (1840) de Pere A. Figuera», *Randa* 58, 75-97.
- VENY, Joan & M. Àngels MASSIP (2013): *Scripta mallorquina*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2 vol.
- VILAFRANCA I MANGUÁN, Isabel (2002a): «Estudi introductori», in Joan BENEJAM VIVES, *Antologia d'un compromís pedagògic*. Ed. d'Isabel VILAFRANCA I MANGUÁN. Maó: Institut Menorquí d'Estudis, 11-66.
- VILAFRANCA I MANGUÁN, Isabel (2002b): «Joan Benejam Vives (1846-1922): un mestre menorquí a l'avantguarda pedagògica», *Revista Catalana de Pedagogia* 1, 310-340.
- VILLALONGA, Maite (2011): «Estudi d'una gramàtica menorquina del segle XIX: Gramàtica de la llengua menorquina, por D. Julio Soler, Caballero de la Real Órden de Isabel la Católica (1858)», *Randa* 67, 33-52.

- WOOLARD, KATHRYN A. (2007): «La autoridad lingüística del español y las ideologías de la autenticidad y el anonimato» in José DEL VALLE (ed.), *La lengua, ¿patria común? Ideas e ideologías del español*, Madrid/Frankfurt: Iberoamericana/Vervuert, 129-142.
- WOOLARD, Kathryn A. (2008): «Les ideologies lingüístiques: una visió general d'un camp des de l'antropologia lingüística», *Revista de Llengua i Dret* 49, 179-199.
- WOOLARD, Kathryn A. (2012): «Introducción. Las ideologías lingüísticas como campo de investigación», in Bambi B. SCHIEFFELIN, Kathryn A. WOOLARD & Paul V. KROSKRITY (ed.), *Ideologías lingüísticas. Práctica y teoría*. Madrid: Catarata, 19-69.
- WOOLARD, Kathryn A. & Bambi B. SCHIEFFELIN (1994): «Language ideology», *Annual Review of Anthropology* 23, 55-82.
- ZAMORANO AGUILAR, Alfonso (2002): «Teoría y estructura de los prólogos en los tratados gramaticales españoles (1847-1999)», in Miguel Ángel ESPARZA TORRES, Benigno FERNÁNDEZ SALGADO & Hans-Josef NIEDEREHE (ed.), *SEHL 2021. Estudios de historiografía lingüística*. Hamburg: Buske, vol. 1, 489-502.
- ZAMORANO AGUILAR, Alfonso (2004): «El prólogo en la historia de la gramática española de la segunda mitad del siglo XIX» in Gerda Haßler & Gesina Volkma (ed.), *History of Linguistics in Texts and Concepts / Geschichte der sprachwissenschaft in Texten und Konzepten*, I. Münster: Nodus Publikationen, 251-266.
- ZAMORANO AGUILAR, Alfonso (2013): «La investigación con series textuales en historiografía de la lingüística. A propósito de la obra de F. Gámez Marín (1868-1932). *Revista Internacional de Lingüística Iberoamericana* 21 (1), 173-192.
- ZAMORANO AGUILAR, Alfonso (2017): «Series textuales, edición de textos y gramaticografía. Teoría, aplicación, constantes y variables», *Beiträge zur Geschichte der Sprachwissenschaft* 27 (1), 115-135.
- ZAMORANO AGUILAR, Alfonso (2019): «La obra gramatical como fuente de ideologías en historiografía de la lingüística: el nivel intralingüístico», *Tonos digital* 36, 1-23.

ÍNDEX ONOMÀSTIC

L'índex onomàstic següent recull, ordenats alfabèticament, tots els autors que s'esmenten en aquest treball, així com les principals institucions que tenen incidència en l'autoria d'obres lingüístiques. També recull, en cursiva, el títol de les obres, lingüístiques o d'altra tipologia, que formen part de les fonts primàries. Quan hi ha més d'una obra amb el mateix títol, se n'especifica a continuació l'autoria (p. ex., *Gramática de la lengua mallorquina* d'Antoni M. Cervera i Bru, *Gramática de la lengua mallorquina* de Joan Josep Amengual); no així, en canvi, quan només hi ha una obra d'aquell títol, encara que pugui semblar genèric (així, per exemple, *Gramática de la lengua menorquina*, i no **Gramática de la lengua menorquina* de Juli Soler).

- A new Spanish Grammar, being an attempt towards a New Method of Teaching the Spanish Language, 56
Acadèmia de la Llengua Catalana, 188, 353
Accademia della Crusca, 200
Acedo Castilla, José Francisco, 112
Adiego, Ignasi-Xavier, 287
Aguiló i Cortès, Tomàs, 99, 302
Aguiló i Forteza, Tomàs, 347
Aguiló, Marià, 130, 136, 167, 168, 242, 247, 277, 286, 289, 297, 304, 310, 313, 322, 339, 346, 347, 348, 349, 351, 353
Aiamans, comte de. vg. Togores, Josep de
Aladern, Josep, 362, 364
Alart, Bernat, 285
Albertí, Vicenç, 52, 74
Albiol, Gemma, 45, 53
Alcover, Antoni M., 20, 31, 42, 53, 97, 104, 127, 130, 133, 136, 177, 182, 183, 185, 186, 187, 188, 286, 320, 340, 346, 347, 348, 349, 351, 352, 353, 357, 362, 368
Alcover, Pere Josep, 353
Alemany, Jaume, 304
Alemany, Llorenç d', 264, 275
Alemañ, Luis, 74
Alighieri, Dante, 365
Almanaque de las Provincias para el año 1887, 178, 179, 180
Almirall, Miquel, 311
Almirall, Valentí, 288, 336, 337
Alpera, Lluís, 145, 150, 152, 154, 157, 158, 159, 171, 190, 191
Altet i Ruate, Bernat, 302
Alvar Ezquerria, Manuel, 34, 215
Amat, Fèlix, 200, 204
Amengual, Guillem Alexandre, 123, 126
Amengual, Joan Josep, 96, 98, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 131, 133, 136, 137, 168, 246, 280, 289
Amer, Miquel Victorià, 302
Amor López, Sílvia, 210
Análisis fonològich-ortogràfich de la llènga catalana antiga y moderna, 360, 361
Análisis morfològich de la llènga catalana antiga comparada ab la moderna, 359, 360
Anguera, Pere, 40, 201, 237

- Apuntes para facilitar la enseñanza de la gramática en las escuelas de las poblaciones de esta provincia en que no se habla la lengua castellana, 154
- Apuntes para la corrección de los defectos gramaticales que con más frecuencia se cometen hablando el Castellano y Catalán, 275
- Apuntes para un Diccionario de catalanismos, 275
- Apuntes para un vocabulario etimológico mallorquín, 354, 356, 357, 358, 360
- Apuntes para una gramática valenciana popular, 178, 180, 181, 182
- Apuntes sobre el origen e historia de Mancor y noticia de la bendición de su nueva Iglesia, 106
- Aracil, Lluís Vicent, 23, 38, 286, 311
- Arderiu, Enric, 362, 363
- Aribau, Bonaventura Carles, 40, 41, 170, 235, 243, 248, 255, 301
- Art de la cuyna, 60
- Arte de bien hablar francés, 215
- Ascoli, Graziadio Isaia, 322
- Ateneu Barcelonès, 337, 344
- Atlas Lingüístico de Catalunya, 188
- Aznar, Josep V., 154, 155, 156
- Bacardí, Montserrat, 253, 353, 354
- Baggioni, Daniel, 27
- Balaguer, Antoni, 97
- Balari i Jovany, Josep, 277, 287, 288, 321, 322, 323, 324, 325, 354, 358, 368
- Balcells, Albert, 336, 337
- Baldoví, Bernat, 174
- Ballot, Josep Pau, 53, 197, 200, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 216, 219, 229, 230, 234, 235, 237, 251, 255, 279, 281, 285, 289, 301, 303, 304, 305, 343, 366, 368
- Balmes, Jaume, 156
- Barber i Bas, Francesc, 165, 169, 170
- Barbrismes i vulgarismes que malmeten la llengua catalana, 276, 277
- Barnils, Pere, 188, 189
- baró de Sarraí. Vg. Prats i Santos, Fèlix de
- Bases de Manresa, 337
- Bastardas, Joan, 123
- Bastardas, Maria Reina, 123, 287
- Bastero, Antoni de, 40, 287, 313
- BDLC. vg. Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana
- Becerolas catalanas, 365
- Becerolas catalanas y castellanas, 244, 245
- Bellés, Eloi, 22, 30, 39, 45, 58, 59, 62, 63, 70, 71, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 87, 89, 90, 188, 286, 297, 298, 336, 344, 346, 353, 354, 355
- Bellezas y recuerdos de España, 301
- Bellvitges, Josep, 22, 52, 143, 160, 200, 202, 203, 204, 205, 206, 216, 227, 228, 229, 230, 281
- Benavent Llinares, Laia, 34, 344
- Benejam, Joan, 45, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 91
- Bergnes de las Casas, Antoni, 315, 316
- Bernat, Francesc, 27, 28, 30, 40, 95, 180, 268, 270, 275, 286, 311, 313, 318, 319, 320
- Bibiloni, Gabriel, 234, 235
- Bíblia catalana de 1478, 147
- Bibliografía lingüística catalana, 31
- Biblioteca mercedaria, 224
- Biblioteca valenciana de los escritores que florecieron hasta nuestros días, con adiciones y enmiendas a la de D. Vicente Ximeno, 42, 144, 145, 147, 160
- Biblioteca Virtual de la Filología Española*, 42, 56, 151, 205, 224, 228, 260, 261, 383
- Billig, Michael, 94
- bisbe Campins. Vg. Campins, Pere Joan
- bisbe Climent. vg. Climent, Josep
- Blanch, Adolf, 181, 183, 289, 297, 305, 306, 307, 341, 343
- Boatella, Damià, 134, 135, 137, 346
- Bofarull, Antoni de, 167, 178, 181, 183, 207, 212, 234, 235, 238, 242, 250, 255, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 313, 315, 341, 343, 347, 348, 366, 368
- Boix, Vicent, 161, 162, 163, 164, 165, 268
- Boix-Fuster, Emili, 35, 37
- Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana, 182, 183, 185, 186, 187, 352

- Bonet, Sebastià, 32, 341, 343, 344, 345
- Bopp, Franz, 287, 294, 332, 353
- Bordas, Lluís, 221, 222, 227, 228, 229, 232
- Bordoy, Miguel, 354
- Born, Bertran de, 317, 321
- Borneil, Giraut de, 317, 321
- Bosch, Andreu, 304
- Bosch, Matías, 134, 135, 137, 346
- Bosquejo histórico de la lengua y literatura catalana, desde su origen hasta nuestros días, 250, 253, 254
- Bourdieu, Pierre, 37
- Bover, Joaquim M., 56, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 105, 106, 123, 350
- Brekle, Herbert E., 33
- Breve vocabulario valenciano-castellano, 141, 144, 145, 146, 147, 148
- Briz, Francesc Pelagi, 165, 276
- Brossa, Marià, 328, 329
- Brumme, Jenny, 218
- Bulbena i Tosell, Antoni, 358, 359, 365, 366, 367
- Burnot, Ferdinand, 24
- Busa, Gabriel, 32
- Butlletí de Dialectologia Catalana, 188
- Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana, 349
- C. M. G., 190, 191, 192
- Cabrera, Josep M., 148, 150, 157, 158, 195, 196
- Cala Carvajal, Rafael, 216
- Calafat Vila, Rosa, 48
- Calaforra, Guillem, 288, 368
- Calbet, Josep M., 247
- Calderó, Francisco, 275
- Calero Vaquera, María Luisa, 33, 35
- Calvet, Jean Louis, 24
- Cambouliu, Francesc, 285, 294, 313, 314, 315
- Campabadal, Mireia, 200, 201, 203, 204
- Campins, Pere Joan, 95
- Canals, Antoni, 304, 324
- Canigó*, 322, 345
- Canyelles, Xavier, 71, 96, 115
- Capmany, Antoni de, 251, 292, 300
- Carbonell, Jordi, 24, 25, 45, 47, 49, 50, 51, 52, 56, 59, 98, 99, 100
- Carbonell, Pere Miquel, 304
- Cardellach, Pau, 268
- Careta i Vidal, Antoni, 170, 276, 277, 278, 279, 282
- Carles III, 47, 102
- Carles V, 24, 295
- Carreras, Joan de, 268
- Carreté Parera, Ramon, 230, 277
- Casanova, Emili, 142, 149, 151, 152, 187, 190, 191
- Casasnovas, Joaquim, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 282
- Casas i Homs, Josep M., 346
- Casasnovas, Miquel Àngel, 45, 47, 54
- Cases-Carbó, Joaquim, 336, 337, 338, 339, 341
- Castellani, Arrigo, 29
- Catalendari Català, 165, 199, 276
- Catalogo d'els peixos qu'es crien, e peixquen en lo mar de Valencia, 143
- Catalogo y descripció d'els pardals de l'Albufera de Valencia, 143
- Catalònia, 339
- Catalonia. (Assaigs nacionalistes), 337
- Catalunya trilingüe, 337, 338
- Cent noms de Déu, 304
- Cerdà Subirachs, Jordi, 338
- Cervantes, Miguel de, 164, 251, 272
- Cervera i Bru, Antoni M., 53, 96, 100, 101, 102, 125, 168
- Chantreau, Pierre Nicolás, 215
- Ciudadella veyá, 83, 85, 91
- Climent, Josep, 207, 210, 213, 304
- Climent, Josep Daniel, 139, 142, 188, 190
- Coleccio de paraulas disbaratadas, y modo de corretgirlas, 279, 280
- Coleccion de diversas conjugaciones de los verbos de la lengua francesa, 215
- Colección de temas para ejercitarse en la traducción del catalán al castellano, y practicar las reglas de la gramática castellana, 221, 222
- Colección de vocablos y modismos incorrectos y viciosos usados por los catalanes cuando hablan el castellano, 271, 272, 273, 274
- Colección poliglota de refranes, 354
- Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa, 19

- Colom Cañellas, Antoni J., 83
- Colomina, Jordi, 159, 160, 162, 170, 171, 173, 174
- Colón, Germà, 22, 31, 32, 40, 42, 55, 63, 74, 75, 83, 87, 89, 97, 98, 100, 105, 106, 110, 111, 121, 123, 124, 129, 130, 131, 141, 142, 143, 144, 145, 152, 153, 154, 157, 159, 160, 162, 171, 173, 191, 200, 201, 202, 204, 205, 222, 224, 225, 227, 228, 232, 233, 234, 235, 238, 259, 262, 288, 294, 309, 325, 347, 349, 359
- Comas, Antoni, 97
- Commedia, 365
- Compendi de gramàtica catalana, 266, 267, 268
- Compendio de gramàtica castellana, seguit de un prouari de las voces más usuales en catalán y castellano, 214, 215, 216, 217
- Compendio de gramàtica española, 266
- Compendio de la gramàtica castellana, 49, 148, 149, 150
- Compendio de los errores en que incurren los catalanes al hablar y escribir la lengua castellana, 270, 271
- comte d'Aiamans. vg. Togores, Josep de Comte de Partinobles, 304
- Contarelles d'en Jordi des Racó, 351
- Contribució a la gramàtica de la llengua catalana, 341, 344, 345
- Corbera, Jaume, 105, 106, 107, 109, 110, 111, 113, 118, 121, 123, 134, 346, 347
- Coromines, Joan, 129, 142, 320
- Correcció de voces, 145
- Cortada, Alexandre, 336
- Cortada, Joan, 222, 227, 228, 232, 234, 247
- Cortés, Antonio, 49
- Coseriu, Eugen, 33
- Costa de Vall, Jaume, 214, 215, 282
- Costa, Antoni C., 238
- Cotoner, Luisa, 353, 354
- Covino, Sandra, 322
- Crònica de Sant Joan de la Penya, 304
- Crònica universal del Principat de Catalunya, 304
- Cròniques d'Espanya, 304
- Cuadern dedicat als catalans, 266, 268
- Cubí, Marià, 250
- Curtius, Georg, 287, 353
- D. F. R y R. E., 222
- D. J. A. X. y F, 260
- D. J. M., 261
- D. y M, 260, 261
- D'Azeglio, Massimo, 29
- Das Katalanishe, 368
- DCVB. vg. Diccionari català-valencià-balear
- De los trovadores en España, 313, 316, 319
- De Mauro, Tullio, 29
- Decret de Nova Planta, 93
- Del Valle, José, 36
- Denk, Otto, 366
- Descripció de los festejos con que la ciudad de Mahon ha celebrado la visita de SS. MM. y Real Familia, 74
- Descripció del pulgon de las vides, vulgo ANIMALÓ, su género, historia, propagacion, vida y medios de perseguirle, 106
- Despuig, Cristòfol, 19
- Diari Català, 288
- Diari de Buja, 107
- Diario de Barcelona*, 74, 208, 241, 242, 289, 291, 292, 298, 312, 315, 316
- Diario de Valencia, 143
- Diario de Villanueva y Geltrú, 250
- Díaz Rengifo, Juan, 240
- Diccionari Aguiló, 347
- Diccionari biogràfic de l'Acadèmia de Bones Lletres, 315
- Diccionari català-castellà-llatí-frances-italià*, 221, 222, 223, 225, 226, 227, 229, 230, 231, 232, 233, 236, 239, 281
- Diccionari català-valencià-balear, 97, 127, 159
- Diccionari de barbrismes introduhits en la llengua catalana, 277, 278
- Diccionari de la literatura catalana, 240
- Diccionari de la llengua catalana ab la correspondència castellana y llatina, 160, 222, 233, 234, 235, 236, 237
- Diccionari general de la llengua catalana, 233
- Diccionari mallorquí, castellà y llatí, 97

- Diccionari mallorquí-castellà* d'Un Mallorquí, 96, 129, 131, 132, 133
- Diccionari mallorquí-castellà* de Pere A. Figuera, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 160
- Diccionari menorquí, espanyol, francès y llatí, 53, 54
- Diccionari ortogràfic, 340
- Diccionari popular de la llengua catalana, 362
- Diccionari Quintilingüe. vg. Diccionari català-castellà-llatí-francès-italià
- Diccionari suplement de tots los diccionaris publicats fins ara, 238
- Diccionariet de vârios têmes mällorquíns anticuâds ó que já no se usan, compòst per N. para enténdrer al célebre poeta llemosí Ausias Màrc, 123, 124
- Diccionario Balari, 322
- Diccionario castellano-catalán-latino-francés-italiano, 232, 233
- Diccionario catalán-castellano de D. Y M., 260
- Diccionario catalan-castellano de Magí Ferrer, 222, 225, 226
- Diccionario catalán-castellano y vice versa, 260, 261
- Diccionario catalán-castellano-latino*, 52, 53, 143, 160, 200, 202, 203, 204, 227, 281
- Diccionario de Autoridades, 200, 330
- Diccionario de la lengua castellana, 77, 86, 115, 148, 207, 330, 356
- Diccionario de la lengua castellana con la correspondencia catalana, 233, 238, 239
- Diccionario de la lengua castellana con la correspondencia catalana y latina, 233, 237
- Diccionario de la lengua castellana, redactado sobre la última edición del de la Academia, y en vista de cuantos se han publicado hasta el día, 261
- Diccionario de la lengua española. vg. Diccionario de la lengua castellana
- Diccionario de los vocables de la lengua mallorquina y su correspondencia en la española y latina, 97
- Diccionario de refranes catalanes y castellanos, 260
- Diccionario mallorquín y castellano, 97
- Diccionario mallorquín, castellano y latino, 97
- Diccionario mallorquín-castellano de algunos términos que tienen alguna analogía con la ciencia veterinaria, 126
- Diccionario mallorquin-castellano-latín, 106
- Diccionario mallorquín-castellano-latín, 96, 106, 109, 112, 113, 126
- Diccionario manual castellano-catalán de Magí Ferrer, 222, 223, 225, 226
- Diccionario manual de la lengua castellana con la correspondencia latina, 234
- Diccionario manual de la lengua catalana y castellana, 204, 205, 206
- Diccionario manual de la lengua latina con la correspondencia castellana, 234
- Diccionario manual menorquín-castellano, 74, 75, 77, 79, 80, 81
- Diccionario manual ó vocabulario completo de las lenguas castellana-catalana, 259
- Diccionario manual ó vocabulario completo de las lenguas catalana-castellana, 259
- Diccionario manual ó vocabulario completo mallorquín-castellano, 96, 127, 128, 129
- Diccionario menorquín-castellano*, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 72, 73, 125
- Diccionario valenciano, 193
- Diccionario valenciano-castellano de Carles Ros, 141, 142, 146
- Diccionario valenciano-castellano* de Constantí Llombart, 159, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 176, 192
- Diccionario valenciano-castellano* de Josep Escrig, 159, 161, 162, 174, 176
- Diccionario valenciano-castellano de Tomàs Font i Piris, 192
- Dictionarium seu Thesaurus Catalano-Latinus verborum ac phrasium, 97
- Diez, Friedrich, 287, 294, 316, 349, 353, 363

- Divorsi per forza. Comedia en dos actes y en vers, 100
- Dolça de Provença, 293
- Domènech, Josep, 218, 219, 220, 221, 251, 282
- Domingo, Josep Maria, 30, 135, 199, 240, 258
- Domínguez, M., 275
- Domínguez, Ramón Joaquín, 77, 80, 129, 238
- Donadiu, Delfi, 238, 239
- Eagleton, Terry, 35
- Eiximenis, Francesc, 304
- El auxiliar del maestro catalán, 134, 264, 265, 266, 275, 282
- El Bien Público, 77, 79, 88
- El Clamor del Magisterio, 327, 332, 333, 334
- El cuento del Dumenche, 182
- El Diario de Mahón, 74
- El Diario de Menorca*, 67, 71, 74, 75, 77
- El ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha, 76, 354, 357, 365
- El lenguaje en acción. Diccionario que comprende la mayor parte de los vocablos que tienen dos ó más significados con su correspondiente aplicación, 83, 84
- El Magisterio Balear, 83
- El romancero español, 74
- El trovador mallorquín. Vg. Lo trovador mallorquí
- Elementos de gramática castellana-catalana, 218, 219, 220
- Elementos de prosodia y ortografía castellanas, seguidos de unos breves apuntes de prosodia y ortografía catalanas, 268
- Elements de poética catalana, y diccionari de sa rima, 229, 240, 241, 244, 304, 305
- Els trobadors nous, 289
- Ensayo de diccionario valenciano-castellano, 153
- Ensayo de gramática de catalán moderno, 340, 343, 344, 345, 366
- Ensayo de ortografía lemosino-valenciana, 165
- Ensayo de un diccionario valenciano-castellano, 151, 152, 153
- Ensayo filológico aplicado a la lengua mallorquina, 354, 355, 356
- Ensenyat, Joan, 107
- Enseñanza práctica del castellano en las Baleares, 96, 134, 135, 137
- Es Menurquí*, 63, 69, 72, 73
- Escalante, Eduard, 167
- Escartí, Vicent Josep, 180
- Escribano, Daniel, 337
- Escrig, Josep, 145, 155, 159, 160, 161, 162, 164, 165, 169, 170, 171, 174, 175, 176, 192, 194, 196
- España. Lecturas razonadas sobre su historia, 84
- Esparza Torres, Miguel Ángel, 84
- Esposició de lo estad actual de l'agricultura en la isla de Menorca, 57, 60, 61
- Essai sur l'histoire de la littérature catalane, 313, 314
- Estany, Imma, 253, 353, 354
- Esteve, Joan, 32
- Esteve, Joaquim, 52, 143, 160, 200, 203, 204, 205, 206, 216, 227, 228, 229, 230, 281
- Estil de escriurer cartas y respòndrer a ellas, 210
- Estorch, Pau, 113, 181, 183, 197, 207, 229, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 255, 259, 267, 281, 282, 304, 305
- Estrada, Salvador, 222, 227
- Estrela, Josep Enric, 165
- Estudi sobre filología valenciana, 189
- Estudios sobre la lengua catalana, 318, 319, 320
- Estudios, sistema gramatical y crestomatía de la lengua catalana*, 178, 207, 289, 293, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 306, 307, 308
- Estudis gramaticals sobre la llenga catalana, 360
- Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen, 287
- Eura, Agustí, 211

- Excel·lències de la llengua catalana, 243,
244, 249
- Fabra, Pompeu, 32, 53, 55, 183, 189, 233,
234, 286, 335, 336, 340, 341, 342, 343,
344, 345, 346, 347, 359, 366, 367
- Fàbregas, Bernat, 56, 57, 63
- Fàbregas, Imma, 251, 326
- Fàbregues, Salvador, 45, 83, 87, 88, 89, 91
- Febrer i Cardona, Antoni, 45, 48, 49, 52,
53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 74,
89, 90, 91, 99, 100, 168, 199
- Febrer, Andreu, 300
- Felip V, 25, 216, 255, 258
- Felipó, Ramon, 358, 359, 362, 365
- Feliu, Francesc, 45, 53, 112, 207, 228, 263,
287
- Fenollet, Lluís de, 325
- Ferguson, Charles A., 38
- Fernández de Gobeo Díaz de Durana,
Nerea, 84
- Ferran VII, 151
- Ferrando, Antoni, 20, 24, 34, 35, 55, 147,
188, 357
- Ferrer i Carrió, Ignasi, 22, 167, 234, 238,
288, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330,
331, 332, 333, 334, 335, 368
- Ferrer i Gironès, Francesc, 25
- Ferrer i Parpal, Jaume, 45, 60, 61, 62, 63,
64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74,
75, 77, 78, 81, 82, 89, 90, 117, 135, 139,
369
- Ferrer, Antoni-Lluc, 107
- Ferrer, Bonifaci, 147
- Ferrer, Francesc, 300
- Ferrer, Gemma, 45, 74, 75, 77, 78, 79, 80,
81
- Ferrer, Joan, 264, 265, 266
- Ferrer, Magí, 198, 222, 223, 224, 227, 230,
236, 239, 281
- Ferrer, Miquel, 104
- Ferrer, Sant Vicent, 147
- Ferreres, Ignasi, 211
- Ferreres, Joan, 233, 235
- Festejos de la Ciudad de Palma
solemnizando en los días 24, 25 y 26
de julio de 1833 la jura de la
Serenísima Señora Princesa Doña
María Isabel Luisa como heredera del
trono á falta de varon*, 103
- Figuera, Pere Antoni, 96, 122, 123, 124,
125, 126, 127, 128, 129, 131, 133, 136,
160
- Filología de calendario*, 354
- Fishman, Joshua, 24, 38, 370
- Flotats, Marià, 291
- Foc i fum*, 83, 85, 91
- Fonètica semítich-catalana*, 363
- Fonoll, Odó, 264, 269
- Fonollar, Bernat, 300
- Font i Piris, Tomàs, 192, 193, 194
- Font Obrador, Bartomeu, 123
- Fontana, Josep, 28
- Fontanella, Francesc, 250, 251, 300
- Forteza, Tomàs, 130, 136, 285, 286, 287,
346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353,
355, 358, 368
- Fortuny, Ramon, 97
- Fullana, Lluís, 140, 176, 177, 186, 187,
188, 189, 190, 195, 196
- Fullana, Olga, 268
- Fuster, Joan, 24, 182
- Fuster, Just Pastor, 144, 145, 160
- Gaceta de Barcelona*, 314, 315
- Gal, Susan, 36, 37
- Galiana, Lluís de, 141, 302
- Galicia Mangas, Javier, 215
- Galindo, Mireia, 40, 95, 270, 275
- Gallardo Richards, Emma, 21, 134, 135,
265, 266
- García Aranda, M. Ángeles, 215
- García Castanyer, Maria Teresa, 52
- García Folgado, María-José, 253, 263
- García, Francesc Vicent, 211, 229, 241,
243, 255, 300
- Gargallo Gil, José Enrique, 287
- Garí, Josep Anton, 224
- Garriga, Cecilio, 33
- Gausachs, Josep, 233, 235
- Gazophylacium catalano-latinum*, 143
- Gelabert, Melcior, 253
- Gelpí, Cristina, 234, 235, 239
- Genette, Gérard, 34
- Genís, Salvador, 134, 264, 265, 266, 271,
272, 273, 275, 282, 328, 329
- Gimeno Ugalde, Esther, 28

- Ginebra, Jordi, 23, 26, 45, 52, 53, 55, 178, 198, 200, 254, 286, 288, 289, 290, 292, 293, 294, 295, 297, 298, 299, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 310, 340, 345, 364
- Godoy, Manuel de, 29
- Goethe, Johann Wolfgang von, 345
- Gómez Asencio, José J., 34
- González Jiménez, Juan Miguel, 34, 51, 56, 75, 134, 155, 235, 247, 253
- Gramática catalana*, 253, 269, 270, 297
- Gramática catalana. Estudis sobre la matexa*, 326
- Gramática catalana-castellana*, 250, 251, 252, 253, 258
- Gramática de la lengua castellana dirigida a las escuelas*, 207
- Gramática de la lengua castellana según ahora se habla*, 148, 149
- Gramática de la lengua catalana* d'Antoni de Bofarull, 289
- Gramática de la lengua catalana* d'Antoni de Bofarull i d'Adolf Blanch, 305, 306, 307
- Gramática de la lengua catalana* de Pau Estorch, 240, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 267
- Gramática de la lengua catalana* de Pompeu Fabra, 344
- Gramática de la lengua catalana* de Tomàs Forteza, 348
- Gramática de la lengua mallorquina* d'Antoni M. Cervera i Bru, 100
- Gramática de la lengua mallorquina* de Joan Josep Amengual, 96, 106, 109, 110, 111, 112, 114, 115, 119, 122
- Gramática de la lengua menorquina*, 58, 59, 61, 62, 90
- Gramática de la llengua catalana*, 360, 361
- Gramática de la llengua catalana segons los principis que informan la gramática histórica*, 326
- Gramática de la llengua catalana*. vg. *Gramática y apología de la llengua catalana*
- Gramática elemental de la llengua valenciana*, 188
- Gramática etimològica catalana*, 362, 363, 364, 365
- Gramática general puesta al alcance de los niños*, 62, 63, 66
- Gramática histórica de las lenguas castellana y catalana*, 326, 332
- Gramática y apología de la llengua catalana*, 53, 200, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 229, 281, 301
- Grammaire comparée des langues de l'Europe latine, dans leurs rapports avec la langue des Troubadours*, 287
- Grammatik der Romanischen Sprachen*, 287, 349
- Gran Enciclopèdia Catalana*, 151, 240
- Gran Enciclopèdia de Mallorca*, 102, 103, 346
- Grandia, Josep, 365
- Grandia, Marià, 189, 198, 326, 358, 359, 361, 362, 363, 364, 365, 368
- Grases, Joaquim, 262
- Griera, Antoni, 31, 42, 188
- Grimm, Jakob, 287, 294, 353
- Gual, Jaume, 106
- Guàrdia, Josep Miquel, 195
- Guardiola i Savall, Maria Isabel, 141, 142, 143, 144, 152, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 162, 165, 168, 171, 174, 175, 176
- Guía de forasteros de Menorca para el año 1863*, 74
- GULSOY, JOSEPH, 142, 143, 159, 160, 162, 171, 192
- Hazañas y recuerdos de los catalanes*, 290
- Heinemann, Sabine, 322
- Hernández Sanz, Francesc, 49
- Histoire de la langue française*, 24
- Història d'Alexandre*, 325
- Historia de la isla de Menorca*, 48
- Historia de la lengua y de la literatura catalana, desde su origen hasta nuestros días*, 250, 254, 255, 256, 257
- Història gramatical de la llengua llemosina-valenciana*, 285
- Hobsbawm, Eric, 29
- Hospitaller, Josep, 45, 67, 68, 70, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 87, 89, 90

- Hudson, Pere Pau, 208
Imitatio christi, 304
 Institut d'Estudis Catalans, 187, 188, 336, 340, 347, 367
 Irvine, Judith, 36
 Isben, Henrik, 345
 Izal, Telesforo, 263
 J. de C.. vg. Carreras, Joan de
 J. G. y C. vg. Grases, Joaquim
 J. M. i Ll., 276
 J. M. Ll., 275
 J. M. y Ll., 270, 271
 Janer Manila, Gabriel, 351
 Jones, William, 287
 Jorba, Manuel, 245, 248, 286, 287, 311, 312, 313, 315, 316
 Jordi de Sant Jordi, 300
 Josar-Andá, 279, 280, 282
 Juglà, Antoni, 52, 143, 160, 200, 202, 203, 204, 205, 206, 216, 227, 228, 229, 230, 281
 Julià-Muné, Joan, 20, 32, 340
 Junta de Comerç de Barcelona, 208, 209
 Kailuweit, Rolf, 209
 Kempis, Tomàs de, 304
L'Atlàntida, 322
L'Avenç, 199, 288, 335, 336, 337, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 366, 368
L'Esquella de la Torratxa, 341
L'Ignorància, 346, 351, 352, 353, 358
L'orfeneta de Menargues, 289, 304, 305, 310
La alegría de la escuela, 83
La Alonsiada, 74
La Bandera Catalana, 156
La conquista de Menorca, 74
La cuynera catalana, 198
La España Regional, 323, 328, 330
La lengua catalana considerada históricamente, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 302
La lengua de los trovadores, 285
La Palma, 95, 346, 350
La Pàtria, 170, 243, 248
La Publicidad, 272
La Renaixensa, 199, 288, 307, 322, 329, 341, 342
La Renaxensa. vg. *La Renaixensa*
La Vanguardia, 341
La Veu de Catalunya, 199
 Labèrnia, Pere, 151, 160, 167, 168, 171, 173, 176, 222, 223, 226, 227, 228, 231, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 245, 259, 275, 281, 289, 305, 306, 326
 Lacavalleria, Joan, 97
 Lamarca, Lluís, 148, 150, 151, 152, 153, 160, 162, 191, 194, 195, 196
 Lamuela, Xavier, 286
Las Provincias, 182, 183, 185
 Latini, Bruno, 304
 Lauria, Daniela, 330
Lecciones de ideología, 103
Lecciones fáciles de gramática española y de lengua catalana, 269
 Lexdialgram, 58, 97, 123
Ley de instrucción pública de 1857, 66, 67, 95, 155, 197, 282, 288
 Llabrés, Juan, 102, 103, 104
 Lledó-Guillem, Vicente, 36, 38, 219, 244
 Llei Moyano. vg. *Ley de instrucción pública de 1857*
Lletra de convit, 20, 104, 187, 351, 362
Llibre de consells, 304
Llibre de festeix ó de galanteos per aprendrer de fastaga y cartas amoroses, 210
Llibre del tresor, 304
Llibre dels àngels, 304
Llibre dels fets, 145, 291, 302
Lliçons de llengua catalana literaria & tradicional, 366
Lliçons familiars de gramàtica catalana, 365, 366, 367
Llista de noms mallorquins que replegava n'Antoni M. Alcover quant era estudiant, 351, 352
 Llombart, Constantí, 159, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 176, 180, 192, 194, 196, 276
 Llorenç, Alfons, 187
 Llorente, Teodor, 179, 182, 184, 185, 186, 195
 Llull, Ramon, 304
Lo Catalanisme, 336
Lo coronel de Dragons, 248

- Lo Gaiter del Llobregat, 304, vg. *Rubió i Ors, Joaquim*
- Lo Gay Saber*, 199, 276, 278
- Lo Pensament català*, 362
- Lo Rat-Penat. Calendari llemosí*, 165, 167, 169, 170, 174, 177, 276, 332, 333, 334
- Lo somni*, 195
- Lo Tamboriner del Fluvià*, 248
- Lo Tamboriner del Fluvià. vg. *Estorch, Pau*
- Lo temple de la glòria*, 248, 250, 251
- Lo trovador mallorquí*, 130, 131
- Lombardini, Hugo E., 33
- López Chavarri, Eduard, 182
- Los trovadors nous*, 301, 302
- Lunari*, 304
- M. M. C. vg. Marcet Carbonell, Miquel
- Maduell, Àlvar, 214
- Madurell, Josep Maria, 233, 236
- Mæterlink, Maurice, 345
- Mallorca* (revista), 354
- Maragall, Joan, 345
- Marcet Carbonell, Miquel, 274, 276
- Marcet, Pere, 25, 32, 42, 50, 58, 74, 77, 98, 107, 123, 126, 134, 144, 145, 151, 156, 157, 191, 204, 205, 210, 214, 215, 219, 225, 228, 232, 233, 234, 236, 246, 260, 262, 264, 268, 270, 274, 275, 279, 326, 331
- March, Ausiàs, 97, 123, 124, 145, 211, 228, 300
- Marfany, Joan Lluís, 27, 28, 30, 38, 39, 40, 93, 198, 199, 200, 201, 203, 207, 210, 240, 241, 242, 246, 249, 252
- Martí Cortada, Miquel, 301
- Martí i Gadea, Joaquim, 159, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 192, 195
- Martí i Mestre, Joaquim, 141, 144, 165, 167
- Martí, Miquel Anton, 232
- Martí-Badia, Adrià, 20, 22, 41, 139, 140, 143, 144, 164, 166, 169, 170, 171, 172, 176, 177, 178, 186, 187, 188, 195, 281, 285, 369
- Martines, Josep, 193, 194
- Martínez de la Rosa, Francisco, 253
- Martínez-Atienza, María, 34, 134, 235
- Martorell, Joanot, 325
- Mas i Forners, Antoni, 54, 93, 131
- Mas i Vives, Joan, 98, 99, 107, 346, 347
- Massip, M. Àngels, 99
- Massó i Torrents, Jaume, 335, 337, 339
- Massot i Muntaner, Josep, 97, 98, 99, 100, 103, 104, 105, 107, 111, 122, 123, 126, 130, 347, 352, 353
- Matamala, Antoni, 222, 227
- Matheu i Sanç, Llorenç, 144
- Matilla Romero, Ana, 271, 272
- Maura, Antoni, 112
- Mayans, Pere, 67
- Mayol, Francesc, 97
- Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 293, 316
- Menescal, Onofre, 304
- Mestres, Apel·les, 239
- Metge, Bernat, 195
- Método práctico para la enseñanza de la lengua castellana en Cataluña*, 264
- Meyer-Lübke, Wilhelm, 368
- Mifsud, Àngel, 45, 53, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 70, 73, 75, 84, 85, 86, 90
- Milà i Fontanals, Manuel, 180, 181, 183, 242, 246, 250, 286, 287, 288, 299, 304, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 350, 368
- Millán, José Antonio, 19
- Miquel i Vergés, Josep M., 200, 201, 207
- Miracle, Josep, 336, 340, 344
- Miralles Sbert, Josep, 353
- Miralles, Joan, 346, 353
- Miscelánea que comprende 1º Un vocabulario valenciano-castellano 2º Apuntes para facilitar la enseñanza de la gramática en las escuelas de las poblaciones de esta provincia en que no se habla la lengua castellana*, 154, 155, 156
- Missatge a la Reina Regent*, 337
- Moll, Francesc de Borja, 346
- Monés, Jordi, 28, 326
- Monosílabos y partículas*, 145
- Montoliu, Manuel de, 322, 347
- Montoya, Brauli, 30
- Montserrat Roig, Catalina, 48
- Morel-Fatio, Alfred, 366

- Moreno Cabrera, Juan Carlos, 19
- Mossèn Borra. *vg. Bulbena i Tosell, Antoni*
- Mostra de diccionari mallorquí*, 352, 353
- Mounin, Georges, 287
- Munteanu, Dan, 287
- Murgades, Josep, 28, 286, 340, 342, 343
- Murillo, Andreu, 47
- Museo Balear*, 346, 349, 351, 354, 355, 358
- Mut i Remolà, Enric, 240
- Nadal, Josep M., 25, 28
- Nai de Vallcebre. *vg. Grandia, Josep*
- Navarra, Joan de, 304
- Navarro, Carmel. *vg. Llombart, Constantí*
- Nebot, Josep, 140, 141, 167, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 195, 196
- Nebrija, Antonio de, 19, 32, 145, 236
- Neu, Irnela, 28
- Nicolás, Miquel, 20, 26, 34, 35, 171, 172, 176, 357
- Ninyoles, Rafael, 38
- Nonell, Jaume, 358, 359, 360, 361, 362, 364, 366, 368
- Normes ortogràfiques de l'Institut d'Estudis Catalans*, 276, 340
- Nou diccionari manual català-castellà*, 262
- Nou método per aprendrer la llengua llatina*, 48
- Nou Testament*, 234
- Novísimo diccionario manual catalan-castellano*, 261
- Novísim estil d'escriure cartes*, 367
- Novísimo diccionario general valenciano-castellano*, 159, 170, 171, 172, 173, 174, 176
- Nueva floresta española*, 260
- Nueva ortografía de la lengua mallorquina*, 53, 100
- Nuevo diccionario de la lengua castellana*, 148
- Nuevo diccionario mallorquín-castellano-latín*, 96, 106, 109, 110, 113, 115, 118, 120, 125, 128, 129, 246
- Nuevo diccionario manual castellano-catalan*, 262
- Nuevo método de gramática castellana seguida de un prontuario de las voces más usuales en catalán y castellano*, 214, 217
- Nuevo método para aprender el francés*, 58
- Nuevo método para aprender el inglés*, 58
- Nuevo método para aprender los idiomas francés, italiano e inglés*, 58
- Nuevo método para aprender por principios fáciles la lengua latina*, 49
- Nuevo plan de enseñanza mútua*, 218, 219
- Núñez de Taboada, Melchor Manuel, 115, 117, 232
- Obiol, Emili, 177
- Observacions d'el Dr. Parpál, sobre l'ortografia menorquina*, 53
- Observacions sobre l'anàlisi etimològica y fonètica de la nostra llengua*, 187
- Observacions sobre la llengua menorquina per mèdia d'una anàlisi d'el próleg d'el pronòstic de l'añ 1811*, 53
- Oleo, Rafael, 48
- Oliver, Antoni, 98, 99
- Orellana, Francisco José, 275
- Orellana, Marc Antoni d', 140, 143, 144, 175
- Orígenes históricos de Cataluña*, 322, 324
- Ortografía de la lengua catalana ó estudios sobre la palabra oral y escrita en esta lengua*, 326, 331
- Pahissa, Llorenç, 266, 267, 268, 326, 336
- Palau, Antoni, 246, 367
- Para la historia de los pueblos de Mancor y Binisalem respectivamente de la naturaleza y vecindad del autor de esta obra*, 110
- Paredes, Maria, 45, 52, 53, 54, 90
- Pastor, Joan, 126
- Pàtria*, 322
- Patxot, Ferran, 222, 227, 228
- Pauné Xuriguera, Gemma, 340
- Penya, Antoni M., 354
- Penya, Pere d'Alcàntara, 347, 354

- Perea, Maria-Pilar, 42, 97, 126, 187, 285, 286, 287, 320, 348, 349, 351, 352, 353, 357, 358, 359, 362
- Pers i Ramona, Magí, 23, 197, 247, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 281, 282
- Pertret per una bibliografia filològica de la llengua catalana*, 31, 349
- Petit i Aguilar, Joan, 207
- Petrarca, Francesco, 300
- Picazo, Antoni, 192, 193
- Piferrer, Pau, 301
- Pineda, Anna, 32, 286, 340
- Pla i Arxé, Ramon, 336, 341
- Pla i Costa, Josep, 193, 194
- Plaga nueva y descomunal que amenaza al Principado de Cataluña*, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 239
- Poca, Josep, 279
- Poesías mallorquinas triadas d'es matèx autor*, 106, 110, 121
- Poesías varias en mallorquí*, 100
- Pons i Cardona, Joaquim, 45, 49, 50, 51, 60
- Pons, Anoni, 354
- Pons, Antoni-Joan, 46, 47
- Pons, Francesc, 49
- Portella, Antoni, 48, 49
- Pradilla, Miquel Àngel, 19
- Prat, Melcior, 234
- Prats i Santos, Fèlix de, 51
- Prats, Modest, 23, 25, 51
- Principis de la lectura menorquina*, 45, 49, 50, 51, 60, 90
- Principis Generals de la Llengua Menorquina*, 53, 54, 55, 100
- Principis Generals y Particulárs de la Llengua Menorquina*, 53, 58
- Prospecto del Diccionario manual menorquín-castellano*, 79
- Pueyo, Miquel, 28, 40, 113
- Puig i Torralva, Josep M., 285
- Puiggarí, Pere, 168, 285, 294
- Puigmalet, Joan, 42, 127, 259
- Pujadas, Josep, 264, 265, 266
- Pujades, Jeroni, 213, 214, 304
- Pujol, Jaume, 96, 103, 104, 122
- Pujol, Joan, 300
- Quadrado, Josep M., 95, 350
- Quatre regles de gramàtica*, 365
- Querol, Vicent V., 170
- Quertille des dielècte menorquí*, 60, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 71, 72
- Quetglas, Pere J., 321, 322, 325
- Quixot*. vg. *El ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha*
- RABLB. vg. *Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*
- Rafanell, August, 30, 32, 40, 41, 50, 195, 201, 208, 210, 212, 219, 291, 292, 313, 321, 339, 342, 350, 357, 369
- Ramis i Ramis, Joan, 47, 48, 49, 52, 74
- Ramon Berenguer III, 293
- Ramos, Joan Rafel, 177, 178, 182, 184
- Randa*, 52
- Rask, Rasmus, 287
- Raynouard, François, 40, 254, 287, 288, 291, 293, 305, 308, 313, 363, 368
- Razós de trobar*, 19
- Real Academia Española, 77, 95, 97, 98, 104, 117, 128, 148, 181, 189, 200, 215, 225, 228, 232, 267
- Recopilació de alguns termes mallorquins ab el seu corresponent español*, 123
- Rector de Vallfogona. vg. *Garcia, Francesc Vicent*
- Recuerdo de la patria*, 253
- Regiment dels prínceps*, 304
- Regla de Vida*, 253
- Reglas para escribir correctamente la lengua castellana*, 74, 75, 76, 77
- Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, 51, 200, 201, 203, 227, 235, 236, 242, 246, 247, 249, 268, 281, 292, 298, 306, 315, 322
- Resa, Joan de, 123, 145
- Ressenya històrica y crítica dels antichs poetas catalans*, 321
- Resumen topográfico e histórico de Menorca*, 47
- Revista Catalana*, 334, 335
- Revista de Castellón*, 177
- Revista de Frenología*, 250
- Ribera, Josep, 190, 191

- Rico, Albert, 22, 32, 42, 58, 59, 63, 74, 83, 87, 89, 98, 109, 110, 113, 123, 128, 141, 142, 150, 154, 157, 159, 171, 173, 177, 190, 191, 201, 205, 207, 219, 224, 232, 234, 235, 245, 247, 251, 259, 266, 267, 326, 359
- Riera, Carme, 353, 354
- Riquer, Borja de, 28, 29
- Riudavets, Pere, 47, 48, 49
- Robert, Robert, 234, 238
- Roca Cerdà, Agustí A., 204, 205, 206, 216
- Rodríguez Caramanzanali, Manuel, 51
- Rodríguez-Barcia, Susana, 33, 34
- Rofes, Xavier, 32, 286, 340
- Roger, Fra Francesc, 60
- Roig, Jaume, 300, 304
- Romaguera, Josep, 211, 241
- Romanç de la soledat*, 211
- Romancerillo catalán*, 319, 320
- Romaní i Puigdemoglas, Francesc, 323
- Rondalla de rondalles*, 141, 302
- Rundaya de rundayas*, 99, 302
- Ros, Carles, 140, 141, 142, 144, 145, 146, 152, 160, 162, 166, 175, 176, 190, 244, 302
- Rosalén, Francesc, 160, 162
- Rosanes, Miquel, 148, 150, 153, 154, 155, 156, 157, 173, 174, 195, 196
- Rosselló, Carles de, 40, 95, 270, 275
- Rossich, Albert, 30, 51, 55, 60, 167, 180, 198, 200, 229, 241, 255, 277, 367
- Roudor de Llobregat – Els catalans a Grècia*, 250, 251
- Rubió i Ors, Joaquim, 235, 241, 243, 250, 251, 255, 289, 301, 304, 310, 347
- Rul·lan, Ildefons, 22, 286, 321, 346, 351, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 360
- Sabaté, Elisenda N., 247
- Sabaté, Ferran, 247
- Sagalà, Lluís, 321
- Saggi ladini*, 322
- Sala, Bartomeu, 269, 270
- Salamó, Simó, 253
- Salas, Pere, 94, 95, 119, 121
- Salord, Josefina, 45, 46, 47, 48, 52, 53, 56, 57, 58, 59, 62, 71, 74, 75, 83, 84, 86, 90
- Salvà, Vicent, 77, 115, 117, 129, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 162, 195, 196, 238, 245
- Salvador, Vicent, 24, 177, 182
- San Vicente, Félix, 33, 146, 232
- Sanchis Guarner, Manuel, 25, 144, 177, 186
- Sanelo, Manuel Joaquim, 140, 142, 143, 152, 161, 175, 190, 194
- Saragossà, Abelard, 109, 177, 179, 180, 181
- Sardà, Joan, 344
- Saura, Santiago Àngel, 259
- Schieffelin, Bambi B., 36
- Schmid, Beatrice, 34, 218
- Segalà, Lluís, 322
- Segarra, Mila, 20, 31, 199, 201, 207, 208, 211, 225, 234, 235, 242, 283, 286, 289, 303, 311, 322, 326, 336, 339, 340, 341, 348
- Seguí Trobat, Gabriel, 48
- SEMAP. *vg. Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País Semmanari Constitucional, Polític y Mercantil de Mallòrca*, 106, 107, 108, 109, 119, 121
- Serafí, Pere, 300
- Shakespeare, William, 365
- Silabario de vocablos lemosines o valencianos*, 143
- Silva de consonantes copiosísima*, 240
- Silverstein, Michel, 35
- Simbor, Vicent, 187
- Simó, Carme, 134, 253
- Smith, Àngel, 28, 39, 198, 207
- Soberanas, Amadeu J., 22, 31, 32, 42, 63, 74, 75, 83, 87, 89, 97, 98, 100, 105, 106, 110, 111, 121, 123, 124, 129, 130, 131, 141, 142, 143, 144, 145, 152, 153, 154, 157, 159, 160, 162, 171, 173, 191, 200, 201, 202, 204, 205, 222, 224, 225, 227, 228, 232, 233, 234, 235, 238, 259, 262, 349, 359
- Sobre la lengua catalana*, 204
- Societat Econòmica d'Amics del País de València, 143, 160, 162

- Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País, 96, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 111, 113, 122, 136, 137
- Societat Maonesa de Cultura, 47
- Solà, Joan, 22, 32, 42, 50, 58, 59, 63, 74, 77, 83, 87, 89, 98, 107, 109, 110, 113, 123, 126, 128, 134, 141, 142, 144, 145, 150, 151, 154, 156, 157, 159, 171, 173, 177, 190, 191, 201, 204, 205, 207, 208, 210, 214, 215, 219, 222, 224, 225, 228, 232, 233, 234, 235, 236, 245, 246, 247, 251, 259, 260, 262, 264, 265, 266, 267, 268, 270, 275, 276, 277, 279, 282, 311, 312, 313, 317, 326, 331, 336, 340, 358, 359
- Soldevila, Ferran, 208, 212
- Soler, Juli, 45, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 78, 82, 89, 90
- Solervicens, Josep, 211
- Solivellas, Ivan, 71, 96
- Spanish guide for conversation and commerce*, 56
- Subirana i Vila, Josep, 247, 248
- Sureda i Font, Joan Facund, 97, 168
- Tallander, Antoni. *vg. Bulbena i Tosell, Antoni*
- Tarongí, Josep, 96, 130, 131, 133, 168, 346
- Tastú, Pere, 285
- Terra Valenciana*, 182
- Tió, Jaume, 301
- Tirant lo Blanc*, 289, 325
- Títols d'honor de Catalunya*, 304
- Togores, Josep de, 52, 56, 96, 98, 99, 100, 137
- Tomàs, Margalida, 286, 297, 304, 326, 346, 347, 348, 349
- Torra, Pere, 97, 143
- Tragicomèdia d'Amor, Firmesa i Porfia*, 250, 251
- Tratado de analogia del dialecto menorquín*, 63
- Tratado de lectura del dialecto menorquín*, 63, 65, 66
- Tratado de moral para uso de los niños*, 103
- Tratado de ortografía valenciana clásica*, 183, 184
- Tudó, Antoni Francesc de, 204
- Ullada general sobre la morfologia valenciana*, 188
- Ullastre, Josep, 168, 207
- Un mahonès. *vg. Pons i Cardona, Joaquim*
- Un Mallorquí, 96, 129, 132, 133
- Un oficio es lo mejor*, 74
- Una societat de catalans, 227, 229, 231
- Una Societat de Literats, 234, 238
- Unos Amigos, 96, 127, 128, 129
- Valencia antigua y moderna*, 144
- Valenciano i López, Valentí, 103
- Valenciano, Valentí, 107
- Valeri màxim*, 304, 324
- Vall, Xavier, 193, 268, 289, 290, 292
- Van Dijk, Teun, 35
- Veny, Joan, 99, 122, 123, 124, 125
- Verdaguer, Jacint, 167, 180, 322, 345, 367
- Vidal de Besalú, Ramon, 19, 317, 321
- Vidal i Seguí, Joan, 52
- Vidal, Cosme. *vg. Aladern, Josep*
- Vignau Ballester, Vicent, 285
- Vila, Francesc X., 35
- Vila, Ramon, 218, 219, 220
- Vilafranca i Manguán, Isabel, 83, 84
- Vilanova i Pujals, Salvador, 268
- Villalonga, Maite, 45, 56, 58, 59
- Vocabolario degli Accademici della Crusca*, 200
- Vocabulari mallorquí-castellà*, 98
- Vocabulari monosilábich valencià-castellà*, 175
- Vocabulario agrícola-manual*, 260
- Vocabulario castellano-menorquín y vice-versa*, 74, 75, 77, 78, 80, 81, 87
- Vocabulario catalán-castellano*, 263
- Vocabulario de catalanismos ó sea de numerosos errores en que suelen incurrir los catalanes por traducir al pie de la letra ciertas voces, locuciones y frases del lenguaje catalán, que no tienen exacta correspondencia en la lengua castellana*, 274, 275
- Vocabulario de disparates, extranjerismos, barbarismos y demás corruptelas, pedanterías y desatinos introducidos en la lengua castellana*, 275

- Vocabulario de monosílabos de la lengua valenciana*, 145
- Vocabulario menorquín-castellano*, 82, 83, 84, 85, 87, 91
- Vocabulario trilingüe castellano-menorquín-francés*, 82, 87, 88, 91
- Vocabulario valenciano-castellano en secciones*, 173, 174
- Vocabulario valenciano-castellano, ó colección de todas aquellas voces valencianas de más difícil equivalencia y que más difieren del castellano*, 157, 158
- Voces castellanicas y su equivalencia en valenciano*, 190, 191, 192
- Vulgarizaciones científicas*, 85, 86
- Woolard, Kathryn A., 36, 37, 38, 95, 121, 136
- Zamorano Aguilar, Alfonso, 34, 134

